

UNIwersytet WarMińsko-Mazurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta
Polono-
Ruthenica

XX

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu WarMińsko-Mazurskiego
OLSZTYN 2015

Komitet redakcyjny

Roza Alimpijewa (Kaliningrad), Ludmiła Babienko (Jekaterynburg), Jan Czykwin (Białystok), Indira Dzagania (Suchumi), Wolfgang Gładrow (Berlin), Andrzej Ksenicz (Zielona Góra), Czesław Lachur (Opole), Natalia Lichina (Kaliningrad), Leonid Malcew (Kaliningrad), Walentina Masłowa (Witebsk), Joanna Mianowska (Bydgoszcz), Leontij Mironiuk (Olsztyn), Vera Ozheli (Kutaisi), Walenty Piłat (Olsztyn, przewodniczący), Irena Rudziewicz (Olsztyn), Tatiana Rybaczchenko (Tomsk), Michaił Sarnowski (Wrocław), Izabella Siemianowska (Olsztyn, sekretarz), Andrzej Sitarski (Poznań), Swietłana Waulina (Kaliningrad), Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Warszawa)

Recenzenci

Franciszek Apanowicz, Ludmiła Babienko, Nina Barszczewska, Jan Czykwin, Leonid Malcew, Teresa Pluskota, Andrzej Sitarski, Lucjan Suchanek, Halina Twaranowicz

Redaktor tomu
Walenty Piłat

Redaktor wydawniczy
Elżbieta Pietraszkiewicz

Projekt okładki
Barbara Lis-Romańczukowa

Adres redakcji
Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM
ul. Kurta Obizta 1, 10-725 Olsztyn
tel. fax 89 527 58 47, e-mail: acta.pol.rut@wp.pl

ISSN 1427-549X

© Copyright by Wydawnictwo UWM • Olsztyn 2015

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Ark. wyd. 21,6; ark. druk. 18,5
Nakład: egz. 120. Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 549

Od Redaktora

Na wstępie kilka uwag o historii czasopisma „Acta Polono-Ruthenica”. Już dwadzieścia lat wydajemy ten periodyk, który zresztą stał się wizytówką Instytutu Słowiańszczyzny Wschodniej UWM w Olsztynie. Jego geneza wiąże się z kilkoma istotnymi faktami. Przede wszystkim trzeba zaznaczyć, że powstał on dzięki inicjatywie nieżyjących już Profesorów – Ryszarda Łużnego, Bazylego Białokozowicza i Alberta Bartoszewicza. Miało to miejsce na Międzynarodowej Konferencji Slawistycznej, zorganizowanej w 1986 roku przez ówczesną Katedrę Słowiańszczyzny Wschodniej WSP w Olsztynie. Głównym organizatorem tej konferencji był prof. zw. dr hab. Albert Bartoszewicz, który kilka lat przedtem podjął pracę na WSP w Olsztynie. W trakcie dyskusji panelowej prof. Ryszard Łużny powiedział m.in.: „Tym większego znaczenia zdaje się nabierać to, co przedsięwziął pod nowym kierownictwem ośrodek olsztyński, a mianowicie kontynuacja i rozszerzenie profilu cyklu międzysłowiańskich konferencji naukowych, próba odtworzenia zlikwidowanej serii wydawniczej, serii typu «*Studia Polono-Slavica Orientalia*», rozbudowa wyspecjalizowanej kadry [...]. Może to właśnie dzięki Olsztynowi i okoliczności, że władze do tego miasta zdają się przenosić centrum, punkt ciężkości polskich poczynań komparatystyczno-interdyscyplinarnych, organizacyjno-naukowych, badawczych, wydawniczych, [...] nie tylko połączą się rozproszone wysiłki tych, którzy pozostali jeszcze wierni tego typu badaniom, ale też zaistnieją warunki, aby mogło powstać w niedalekiej przyszłości jakieś zbiorowe opracowanie – choćby w postaci obszernego i możliwie kompletnego stosownych studiów – przynajmniej zarysu dziejów stosunków literackich i kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich, traktowanego jako wstęp czy przygotowanie do ich przeszłej pełnej oraz jednolitej naukowej syntezy”¹. Myśl ta została podjęta przez prof. A. Bartoszewicza i prof. B. Białokozowicza, dlatego też pojawił się rocznik pod nazwą „Acta Polono-Ruthenica”, którego ambicją już od pierwszego numeru² było spełnienie założeń określonych przez prof. R. Łużnego.

Od początku istnienia periodyku jego redaktor naczelny – prof. A. Bartoszewicz – starał się zamieszczać teksty zarówno młodych, jak i znanych już slawistów z różnych ośrodków. Problematyka realizowana przez „Acta Polono-Ruthenica” stała się zasadniczym profilem badawczym naszej jednostki, jak też wzbudziła zainteresowanie w kraju i za granicą. Publikowali tu badacze z Rosji, Białorusi, Ukrainy, Litwy, Łotwy, Estonii, Austrii, Wielkiej Brytanii, nie mówiąc już o polskich naukowcach.

Wspominając genezę „Acta Polono-Ruthenica”, nie sposób nie podkreślić olbrzymiego zaangażowania i poparcia prof. dr. hab. Bazylego Białokozowicza. Problematyka podejmowana przez periodyk była od lat Jego pasją badawczą, obecną w wielu monografiach, artykułach naukowych, jak też w pisanych pod Jego kierunkiem pracach

¹ R. Łużny, *Problemy realizacji kulturowych polsko-wschodniosłowiańskich – dziś*, [w:] *Polsko-wschodniosłowiańskie powiązania kulturowe, literackie i językowe. Literatura i kultura*, pod red. A. Bartoszewicza, Olsztyn 1997, s. 26.

² „Acta Polono-Ruthenica”, pod red. A. Bartoszewicza, Olsztyn 1996.

magisterskich i doktorskich. Wyrazem tego był również tom poświęcony twórczości Aleksandra Puszkina³, zaś z okazji 70-lecia Profesora poświęciliśmy Mu cały numer⁴. Profesor był też naszym stałym autorem.

W pierwszym numerze „Acta Polono-Ruthenica” prof. R. Łużny, nie kryjąc satysfakcji, pisał: „Można żywić nadzieję, że w ślad za obecnym tomem nowej serii wydawniczej pójdą tytuły kolejne, obejmujące coraz to nowe dziedziny problematyki badawczej pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego tak w odniesieniu do przeszłości tego obszaru narodowo-kulturowego, jak i do obecnej teraźniejszości, a w poszczególnych tomach znajdzie się miejsce nie tylko na dorobek kolejnych konferencji olsztyńskich, ale także na wyniki trudu badawczego podejmowanego w innych ośrodkach i środowiskach krajowych, w których dana problematyka jest uprawiana. Mam nadzieję, że w bliskiej przyszłości, czy to za pośrednictwem kolejnych spotkań konferencyjnych, czy innych zbiorowych wysiłków badawczo-wydawniczych, trafią na łamy serii «Acta Polono-Ruthenica» tak aktualne i doniosłe naukowe tematy czy problemy, jak dziedzina kultury duchowej narodów wschodniosłowiańskich, zwłaszcza myśli religijnej i sfery spraw wyznaniowo-kościelnych, historia idei i mentalności oraz świadomość etniczno-kulturowej, dzieje i współczesne tendencje rozwojowe języków narodowych, także w ich współczesnych związkach i oddziaływaniach oraz zależnościach tak znamiennych dla sytuacji pogranicza kulturowego oraz bezpośredniego sąsiedztwa”⁵. Wydaje się, że te wskazówki Profesora realizowaliśmy w kolejnych numerach „Acta Polono-Ruthenica”.

To już dwudziesty tom tego periodyku. W trakcie prac redakcyjnych zdarzały się oczywiście trudności, ale staraliśmy się jakoś je pokonywać, w czym duży udział mieli sekretarze Redakcji: dr hab. Iwona Ndiaye, mgr Igor Brewka i dr Irena Chowańska. Dodam jeszcze, że po śmierci prof. Alberta Bartoszewicza, który zresztą włożył wiele pracy w redakcję „Acta Polono-Ruthenica”, przewodniczącym Komitetu Redakcyjnego został piszący te słowa.

Mam nadzieję, że również w przyszłości na łamach naszego czasopisma będą publikowane wartościowe i znaczące pod względem merytorycznym rozprawy.

Prof. zw. dr hab. Walenty Piłat

³ „Acta Polono-Ruthenica”, pod red. B. Białokozowicza, Olsztyn 1998.

⁴ „Acta Polono-Ruthenica”, pod red. W. Piłata, Olsztyn 2001.

⁵ R. Łużny, *O zasadności pozostawienia serii wydawniczej „Acta Polono-Ruthenica”*, „Acta Polono-Ruthenica” pod red. W. Piłata, Olsztyn 1996, nr 1, s. 13.

Literaturoznawstwo

Anna Alsztyniuk
Uniwersytet w Białymstoku

Вобраз маці ў творчасці Янкі Брыля

У сваёй аўтабіяграфіі *Думы ў дарозе* (1967) выдатны беларускі пісьменнік Янка Брыль (1917–2006) зазначаў: „Колькі б разоў я ні вяртаўся ў творчасці да вобраза старой, па-народнаму мудрай жанчыны-маці – перш за ўсіх мне ўспамінаецца мая. Нястомная, суровая і добрая”¹. Сапраўды, праз усё сваё доўгае жыццё пранёс пісьменнік любоў да сваёй маці Анастасіі Іванаўны, кранальна ўвасобіўшы яе воблік у сваіх творах. У апошняй сваёй кнізе *Парастак* (2006) Янка Брыль змясціў эсэ *Мой радавод*, у якім прама гаворыць: „Пра маму пісаў я, як пра бабулю, у аповесці *У сям’і*, як пра маці – у *Птушках і гнёздах*, а ўжо зусім адкрыта, «без выдумкі», – у апавяданнях *Ты жывеш, За светлую памяць*, у многіх лірычных запісах-мініяцюрах”².

Адным з першых твораў Янкі Брыля, прысвечаных маці, відаць, з’яўляецца апавяданне *Разбуди меня завтра рано...* (1937), штуршком да напісання якога стаў жажлівы сон дваццацігадовага юнака. Адкрыта лірычны маналог маладога беларуса, салдата польскага войска, які знаходзіцца ў вайсковым арышце, „матывуецца тут формай пісьма да маці”³. У першай частцы пісьма перадаецца сон, у якім герой бачыць смерць сваёй маці. Уражваюць многія падрабязнасці, дэталі ў адлюстраванні памерлай маці: „Ты ляжыш на пяску, выпягнуўшы ўздоўж сябе сухія, спрацаваныя рукі, нізка над вачыма павязаная чорнай, аслабленай і насунутай на вочы хусткай. Вочы назаўсёды зачынены, і ўвесь твар высохлы, і дзіўна тырчыць над ім тонкі нос з горбікам, такім самым як і ў мяне...”⁴.

Рэчаіснасць сна, у якой не існуе мяжы паміж разальным і ілюзорным, становіцца своеасаблівым правадніком пачуццяў, што нараджаюцца ў душы героя і якія ён з хваляваннем перадае ў другой частцы пісьма:

Даруй мне за ўсе мае крыўды, за грубасць, за ўсё тое з Волькай, за слёзы твае і бяссонныя ночы! Цяпер я ведаю, што ты даравала ўжо мне ўсё, а я... Я толькі сёння сабраўся прасіць прабачэння. Я плачу перад табой, цалую твае страпаныя валёнкі, – не адны ўжо ты іх страпала, служачы нам! – бо я не варты цалаваць твае сухія, карэлыя, спрацаваныя рукі (12).

¹ Я. Брыль, *Збор твораў у чатырох тамах*, Мінск 1968, т. 4, с. 445.

² Я. Брыль, *Парастак. Запісы і эсэ*, Мінск 2006, с. 94.

³ *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя, 1941–1965*, Мінск 2001, т. 3, с. 483.

⁴ Я. Брыль, *Ад сяўбы да жніва. Апавяданні*, Мінск 1987, с. 11. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

Дзякуючы роздуму над штодзённым подзвігам маці, герой можа пераадолець душэўны крызіс: „Па мне не плач, — які ўжо я ні ўдаўся, а ўсё ж сваю справу раблю, пакутую за службу людзям, службу дабра, якую ты ўсё сваё жыццё ціха, цярпліва нясеш, зусім не думаючы пра гэта...” (13). Назва твора — радок з верша вядомага рускага паэта Сергея Есенаіна, яшчэ выразней падкрэслівае ролю маці, яе ўплыў на станаўленне асобы маладога чалавека. Пазней на старонках лірычнага рамана *Птушкі і гнёзды* (1942–1944, 1962–1964) Я. Брыль скажа:

Я прыйду, дарагая, я ўсё ж такі калі-небудзь прыйду!.. І ўсё зраблю тады, каб ты адпачыла ад слёз, ад пакутаў сваіх, ад беспасветнай працы для нас, для зямлі. [...] А я буду зноў, як калісьці, і больш чытаць табе — і тое, што напісалі другія, і тое, што напішу я сам... Тут ён яшчэ раз успомніў словы з Толевага першага пісьма: „А рукапісы твае яна хавае ў скрыні так раўніва, што не даступішся і не ўпросіш...”⁵.

Любоў і падтрымка маці не маглі застацца без водгуку: Янка Брыль і ў фашысцкім палоне, і пасля вяртання на Радзіму працягваў сваю пісьменніцкую працу. Зразумела, у яго творчасці не мог не з’явіцца вобраз маці. Цікава, што і ў першых, і ў пазнейшых сваіх творах пісьменнік стварае вобраз маці ў вельмі сталым узросце, што сам тлумачыць: „Колькі я памятаю яе, мама, на сорок пяць гадоў старэйшая за мяне, была заўсёды пажылой”⁶.

Прачула гаворыць пісьменнік пра маці-бабулю ў аповесці *У сям’і* (1943–1955). Праца над творам працягвалася 13 гадоў, за якія Я. Брыль паспеў і ажаніцца, і стаць бацькам, і назаўсёды развітацца з маці. Яго асабісты жыццёвы вопыт, безумоўна, паўплываў на створаны вобраз маці — старой сялянскай жанчыны, паводзіны якой падыктаваны вялікай любоўю да дзяцей і ўнукаў:

Бабуля развязвае слоічак з мёдам, а Ніна ласа глядзіць. І толькі бабуля развязала нітку і адняла паперку, — Ніна лізнула яе ды ад радасці:
— Бабка, лізні!
— Ліжы ўжо хоць сама...
Ды мусіла-такі лізнуць паперку, бо Ніна не адчэпіцца. Лізнула і зацмакала:
— Ах, шыкі-смакі! Новая навіна на старое чэрава, камарова сыць, мядзведжая сіла. Ну на, ліжы...⁷

Пісьменнік паказвае светлыя адносіны ўнучкі з бабуляй, гармонію і сваё разуменне дзяцінства і старасці, а таксама вялікую каштоўнасць дзіцячага ў чалавеку. „Пазней Я. Брыль часта, і ўсякі раз з добрай усмешкай, будзе вяртацца да тэмы адносін, узаемнай любасці [...] раніцы і вечара жыцця, што так выразна адлюстроўвае дыялектыку быцця”⁸, — як заўважае Юлія Канэ.

Янка Брыль стварае вобраз клапатлівай маці-бабулі, якая, як *казачны добры дух*⁹, заўсёды побач:

⁵ Я. Брыль, *Збор твораў у чатырох тамах*, Мінск 1968, т. 3, с. 158.

⁶ Ibidem, т. 4, с. 445.

⁷ Я. Брыль, *Збор твораў у двух тамах*, Мінск 1960, т. 1, с. 91–92.

⁸ Ю. Канэ, *Плынь. Літаратурная крытыка*, Мінск 1983, с. 44.

⁹ Я. Брыль, *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, с. 91–92.

Бабуля ўступіла свой ложка каля печы, а сама курчыцца на лаве за сталом. Ды і колькі таго сну! – яна сядзіць каля Ніны больш за ўсіх. І хворая ж сама, нямоглая, з пакутамі, якія ўжо не адчэпяцца да самай смерці. Ды цяпер яна, відаць, забылася аб гэтым. Адкуль у старой бяруцца сілы, цярпліваць, прывет – ніхто з нас не дзівіцца. Усе мы прызвычаліся да таго, што як баліць, дык бабуля першая заўважыць, спытае, што з табой, найлепш палечыць; што хоць яна і суровая на выгляд і бязлітасная, калі стаўляе банькі, – і ад суровасці гэтай і ад банькаў заўсёды толькі добра¹⁰.

Адразу ўзняе ўражанне асаблівай праўдзівасці, шчырасці сямейных адносін, якія для пісьменніка былі галоўнай каштоўнасцю.

„Прывыкне змалку да кнігі і будзе чалавекам”¹¹, – з упэўненасцю гаворыць Ганна Ганчарык, непісьменная сялянка, якая цудоўна распавядае і казкі, і гісторыі з уласна перажытага, часта нават прымушае сямейнікаў пачытаць услых. Відаць, бабуля, як і астатнія члены сям’і Ганчарыкаў, незвычайны чалавек. „Бабка, цярплівая і вясёлая, але практычная па натуры жанчына, – адзначае Уладзімір Калеснік, – называе паводзіны гаспадара і астатніх мужчынскіх сямейнікаў народным выслоўем «як маленькія». [...] Праўда, недзе ў глыбіні душы разумная кабета ўхваляе недахоп, бо і сама ж грэецца ля таго агеньчыка культуры, які яны запалілі ў хаце і ў вёсцы”¹². І яна не застаецца пасіўнай, але перадае святло культуры далей: „Аднойчы дзядзьку давялося падслухаць, як яна на вячорках пераказвала бабам аповесць Чэхава *У яры*, і дзядзька захоплена перадаваў нам гэты яе пераказ”¹³.

Яшчэй больш і падрабязней Я. Брыль гаворыць пра маці-бабулю ў апавяданні *Сцежка-дарожка* (1961). Лёс маці пісьменніка, яе характар і нават хвароба дастаюцца галоўнай гераіні апавядання – Іванісе:

Пра Іваніху нават і ў Жэнінай, няблізкай вёсцы гаварылі, што баба яна – суровая. Рана, яшчэ ў тую, “мікалаеўскую”, вайну аўдавала, сама і гаспадарыла баба, сама і дзяцей гадала, адмовіўшыся ад двух ці ажно трох прымакоў. [...] А сама, глядзі, яшчэ і цяпер справілася б і не з адной, і не з адным – і за кроснамі, і за плугам. Толькі што здароўя не хапіла на ўвесь век – ужо гадоў некалькі накульгвала Іваніха ад расшырэння вен, і чым далей, тым горш (316–317).

Вельмі цікава, што пісьменнік паказвае маці ў зусім новай ролі – свякраві. Ён, найперш, звяртае ўвагу на адносіны Іваніхі з нявесткай Жэняй: „Бо яна толькі так, пакуль яе добра не ведаеш, здаецца злоснаю. [...] свякроў паказвала нявестцы многае, чаго не паспела навучыць маці. Праўда, пакажа, а як не хутка прайомеш, дык і пабурчыць, не без таго” (217). Адносіны Іваніхі і Жэні яшчэ больш зацесніліся і пацяплелі, калі апошняя ступіла на сцежку мацярынства. Янка Брыль перадае тыя пачуцці, што ўзнікаюць у душы маладой маці пад уплывам клопату і цеплыні, якія аказала ёй свякроў: „Жэня ўжо не толькі па закону называла Іваніху найдаражэйшым словам – мама, а часам нават ледзь-ледзь не таксама шчыра, як і родную маці” (318).

¹⁰ Ibidem, с. 95.

¹¹ Ibidem, с. 107.

¹² У. Калеснік, *Зорны спеў. Літаратурныя партрэты, нарысы, эцюды*, Мінск 1975, с. 220.

¹³ Я. Брыль, *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, с. 108.

Пісьменнік, безумоўна, стварае светлы вобраз жанчыны, што ідзе праз жыццё з нязменнай любоўю і дабрынёй. Каб падкрэсліць уласцівыя яе асабе рысы характару, Янка Брыль уводзіць яшчэ аднаго героя – параненага байца, якому Іваніха разам з сынам даюць прытулак. Варта звярнуць увагу на тое, што пісьменнік не ўзводзіць сваю гераіню на п’едэстал, а падкрэслівае, што многія, як і яна, „пайшлі супроць нелюдзяў” (325). Яшчэ больш святла дадае вобразу Іваніхі яе клопат пра нявестку, якую старая жанчына стараецца аберагчы ад страху за сям’ю, што трывожыць яе самую, і яе сына. Сапраўдная шчырая любоў стаіць за ўсімі паводзінамі Іваніхі, якая іграе перад Жэняй своеасаблівы спектакль, каб толькі тая не даведлася пра параненага салдата ў гуме: „Пакуль старая тупала ў кухні, ужо з дарэмнай, нават смешнай для Жэні асцярогай дастаючы з печы гаршчок, адліваючы капусты ў гаршчочак, укручваючы яго, лусту хлеба і лыжку ў тую дзяржэчку – больш ад чужога вока, чым дзеля таго, каб не астыла яда” (326–327).

У 1964 годзе пасля звыш дваццацігадовай напружанай працы Я. Брыль заканчвае адзіны ў беларускай літаратуры лірычны раман *Птушкі і гнёзды*, у якім вобраз маці набывае новы характар. Пісьменнік глядзіць на маці з перспектывы перажытага, намагаючыся намаляваць яе розныя партрэты, у тым і найранейшы. На жаль, „першыя ўспаміны расплываюцца ў ружовай, мілай імгле чалавечага досвітку, і памяць захоўвае толькі паасобныя малюнкi”¹⁴.

А да ўсяго абавязкова прыплятаецца тое, як мама – дома яшчэ, у кухні – палощка бутэлку. Спачатку шэрай вадою, з попелам, а потым штораз чысцейшай. Каб наліць туды малака з сабою хлопцам, на мора. Алесь не памятае, як ён потым, дзе і пры кім або з кім піў малака, бо ў памяці – на фоне сонечнага мора з двухкаляровымі лодкамі – засталася перш за ўсё тое папялістае боўтанне хваль за празрыстай сцяною бутэلكі...¹⁵

„Где граница между прозой и поэзией, я никогда не пойму” – згадваюцца адразу класічныя словы Льва Мікалаевіча Талстога, бо ў Янкі Брыля мяжа паміж празаічным і лірычным заціраецца, столькі ў ёй музыкі, эмацыянальнай насычанасці.

Янка Брыль па-майстэрску псіхалагічна даследуе душэўныя зрухі Алесья Руневіча, яго пачуцці і эмоцыі, паказвае, як дзіцячая любоў да маці („ён вярнуўся ў той час, у свой пачатак жыцця, калі мама была самая лепшая, калі ў гэтым не было найменшага сумнення”¹⁶) пад уплывам пачуццяў да настаўніцы, прачытаных кніг уступае месца агульнаму незадавальненню ёю. „Пазней, пасля маленства, было і інакш...”¹⁷ – успамінае Алесь Руневіч, а перад вачыма з’яўляюцца тыя хвіліны, у якія ён адмовіўся ісці да споведзі, раніў маці сваімі выказваннямі. Варта звярнуць увагу на пазіцыю пісьменніка, які сурова ацэньвае, але і адначасова ўсё ж апраўдвае галоўнага героя:

А было ж і іншае, бясконца, бязлітасна дзікае, калі ён – праўда, даведзены да адчаю сваім хлапечым розумам над сэнсам жыцця, – сказаў ёй аднойчы:

¹⁴ Ibidem, с. 34.

¹⁵ Ibidem, с. 35.

¹⁶ Я. Брыль, *Збор твораў у чатырох тамах*, т. 3, с. 153.

¹⁷ Ibidem.

– Ах, вы мяне нарадзілі? А хто ж вас, скажыце, прасіў?!

І таксама не думаў, што ён вінават. Нават і апраўданне знаходзіў. Ды і не абы-дзе, а ў самага з маленства любімага Пушкіна:

Дар напрасный, дар случайный,

Жизнь, зачем ты мне дала?...¹⁸

Такі падыход аўтара не павінен здзіўляць, бо жыццёвы вопыт дапамог яму зразумець нясталага, недасведчанага хлопца, які шукае адказу на адвечнае пытанне пра сэнс існавання. Юнак не знаходзіць разумення ў роднай хаце і таму, не ўглыбіўшыся ў кантэкст, вельмі эмацыянальна ўспрымае словы з аднаго з найбольш песімістычных вершаў класіка рускай літаратуры – А. С. Пушкіна. Я. Брыль дадае, што такія думкі нарадзіліся невыпадкава:

Слова „случайный” было для яго асабліва балючым: яно абражала брудным, страшным намёкам на тое, як ён з’явіўся на свет. З памяці не сыходзілі словы маці, падслуханыя ім даўно выпадкова: „Сорак чатэры было мне, калі я Алесем хадзіла. Самой было, мілая, брыдко...”¹⁹.

Позняе мацярынства, мабыць, паўплывала на ўзаемаадносіны маці і сына.

Пісьменнік засяроджваецца на паказе характару маці, які адлюстроўваюць сцэны з сямейнага жыцця Руневічаў. На старонках рамана не адзін раз падкрэсліваюцца працавітасць, набожнасць і суровасць маці, якая ў адзіночку выводзіць дзяцей у людзі. Калі-нікалі не адбыходзілася і без папругі, што ўспрымалася Алесем парознаму. З уласцівым яму гумарам апісвае Я. Брыль сцэну пакарання хлопцаў:

Дастала з-пад лаціны даўжэзны ключ, праз дзірачку ў вушаку адамкнула засаўку, ціха ўвайшла праз сені ў кухню, зняла з цвіка татаў рэмень, ш-шах! – адчыніла дзверы ў хату і давай шалёстаць [...] Насцібала бязбожнікаў і паставіла на калені. [...] О, маці білася моцна!..²⁰

Зусім інакш гаворыць пісьменнік пра маці, якая такім чынам карае Алеся-гімназіста: „А маці нагадзілася з поля і сваёю суровай, моцнай рукой адлупцавала яго як след. Застаўшыся зноў адзін, дамаўнік пакуль што нічога не робіць [...] і думае. Пра тую грубую гаспадарлівасць, што ўмее толькі біцца і крычаць”²¹. Далей у тэкście Я. Брыль апраўдвае Алеся-юнака, падкрэсліваючы, што бунтарства сына было нейкім чынам падыктаванае і незадавальненнем маці вальнадумствам сыноў, „якое яна, па натуры сваёй, выказвала часта і энергічна”²².

Сутыкненне Алеся Руневіча з лагернай рэчаіснасцю, з нечалавечымі ўмовамі дазваляе яму зразумець, „што і ў абмежаванасці яе светапогляду, і ў паслядоўнасці, з якой яна трымалася яго, жыла адзіная яе любоў – да іх, сыноў”²³. Урэшце,

¹⁸ Ibidem, с. 154.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem, с. 48.

²¹ Ibidem, с. 102.

²² Ibidem, с. 154.

²³ Ibidem, с. 154–155.

галоўны герой усведамляе сабе найгалоўнае: „Так, я часта хацеў, каб яна была іншая, лепшая. І вельмі хацеў. Але ж яна ў мяне, як і ва ўсіх, – адна!..”²⁴.

Я. Брыль падкрэслівае, што нанава ўсвядомленая любоў Алесь Руневіча да маці адкрыла яго вочы на сапраўдны вобраз самага дарагога чалавека:

Многа чытаў ёй падлеткам Алесь, асеннімі ды зімовымі вечарамі. Тады яна рабілася другой. То ціха і нястомна слухала пад вуркатлівы шум верацяна і механічна-руплівае смыканне кудзелі, то дабрадушна, неяк молада, калі дык ледзь не па-дзіцячы, смяялася з чаго-небудзь, то спынялася прасці, доўга, пра ўсё забыўшыся, думала, і на вачах яе па-яўляліся слёзы²⁵.

Абавязкова трэба звярнуцца і да самага шчырага твора Янкі Брыля пра маці – апавядання-эсэ *Ты жывеш* (1966), якое, як падкрэсліў сам аўтар, пазбаўлена найменшай выдумкі пра Анастасію Іванаўну. Я. Брыль з перспектывы гадоў (маці пісьменніка памерла ў чэрвені 1948 года) гаворыць пра сваю маці, яе адыход. Уражае яго драматычнае, перапоўненае жалем прызнанне:

Мне расказалі, што, паміраючы, яна хацела аднаго... Я не магу ні думаць, ні пісаць пра гэта спакойна. І мне не брыдка за слёзы ні перад тымі, хто будзе гэта чытаць, ні перад самім сабою, ужо таксама немаладым. Яна хацела, каб толькі пасьпеў прыехаць я, яе найменшае, дзесятае дзіця. Гаварыла пра гэта, усё правярала, ці паслалі ж хаця тэлеграму, а потым, калі адняло мову, толькі глядзела, і ёй паўтаралі, пазнаючы па вачах, што я прыеду, што хутка вось буду (412).

На жаль, пісьменнік не быў з маці ў яе апошнія хвіліны, што, безумоўна, многія гады заставалася адной з самых балючых, незагойных ран. Аўтапрызнанне дазваляе ўявіць сабе, колькі каштавала Я. Брылю вяртанне ў мінулае. Лірычная споведзь пісьменніка – своеасаблівае тэрапія, якая павінна прынесці палёгку. І таму Я. Брыль не засяроджваецца толькі на тузе па маці. Апавяданне нібы пранізана сонцам, тужлівыя, журботныя ўспаміны пераплятаюцца з светлымі:

Яна вельмі любіла чай. Клала ў яго адну-дзве лыжачкі вішнёвага варэння або падлівала трошкі кагору, “царкоўнага віна”. Я ўжо мог зарабіць і на гэта. Аднак не хацела доўга заседжвацца ў маім “скварэшніку”, – у цеснай кватэры на пятым паверсе, – асабліва вясною, калі недзе дома, у вёсцы зазелянеліся грады (413).

Гаворачы пра адносіны сваёй маці з іншымі людзьмі, пісьменнік коратка, але дакладна раскрывае яе характар. Перад вачамі чытача паўстае вобраз клапатлівай, добрай і шчырай жанчыны, якая на працягу ўсяго жыцця дапамагае між іншым калеку брату-краўцу:

Яна, старэйшая на дзесяць год сястра, вывела яго, рана асірацелага, у людзі, дала яму ў рукі тую іголачку, калі ажаніўся – часта хадзіла мірыць са сварлівай жонкай, і нават старога яго лічыла нібы малым, якога кожны можа пакрыўдзіць” (414).

²⁴ Ibidem, с. 155.

²⁵ Ibidem, с. 156.

Я. Брыль гаворыць і пра цяжкі лёс, пакуты, што выпалі на лёс яго маці: „На долю яе прыйшлося чатыры вайны, тры рэвалюцыі, пяць перамен улады, сем-дзясат шэсць год прасніцы, сярпа і цэпа, трохі песняў і цэпа, куды больш думак, чакання і слёз” (413–414), а пазней і дадае, што „мог бы расказаць і, можа, раскажу пра пакуты іншых маці, – непараўнальна большыя, чым выпалі на долю маёй” (415). І сапраўды, да вобраза маці пісьменнік звяртаўся яшчэ неаднойчы, пра што вельмі трапна выказаўся Анатоль Кудравец, які падкрэсліў, што гэта „яшчэ адно апавяданне пра маці, – вельмі асабістае, вельмі інтымнае – да сьлёз, да болю, пра самага дарагога і адзіна роднага чалавека на сьвеце. Як споведзь перад самім сабой, перад усім сьветам, як ачышчэнне, і ў гэтай споведзі сваёй пісьменьнік скажа пра тое, што ён хацеў сказаць, што ён скажа пасля чытачам пра многіх другіх маці”²⁶.

Удзячнасць і павага да маці гучыць у кожным з прысвечаных ёй твораў, сярод якіх вылучаецца апавяданне *За светлую памяць*. Сваю маці Янка Брыль прадставіў тут як поўную ўнутраных сіл асобу, якая змагла ператрываць усе цяжкія хвіліны ў жыцці, прайсці годна праз усе іспыты. Я. Брыль прыводзіць гісторыі з жыцця сваёй маці, у якіх выявіліся яе смеласць, мужнасць, пачуццё ўласнай годнасці. Напрыклад, як у апаведзе пра тое, як Анастасія Іванаўна ўступілася за аднаго з суседзяў:

Як сёння бачу старую – ссутуленую, з кічкамі. Кульгае, спяшаецца, як заўсёды спяшалася на ўсё патрэбнае, важнае.

Мне не адразу стала зразумелым, што гэта яна *туды*, дзе крык на суседнім двары. [...]. Наша маці, калі паліцаі, спешыўся на вуліцы, на двары білі яго нагайкай (яшчэ адна традыцыйная «сила оружия») і прыкладамі двух карабінаў, – маці ішла на іх ад незачыненай брамкі, і яны – нечаканасць? – спыніліся²⁷.

З адлегласці часу пісьменнік аналізуе сітуацыю, разумеючы, колькі адвагі трэба было мець, каб, нягледзячы на рэальныя пагрозы, ісці на дапамогу пакрыўджанаму.

Янка Брыль малое партрэт маці, звяртаючы ўвагу не толькі на характар, унутраны каштоўнасці, але і фізічную асабліваць:

Нагу са страшнымі вузламі варыкозных вен, з язвымі на іх, яна лячыла яшчэ ў Адэсе, а тут і лячыцца не было калі, і месцачковы пан доктар нічога не дапамог, а на дадатак, спяшаючыся з поля, не сгнулася пад калючую драціну, якую было ад дарогі зацягнута прыгуменне, а напяла яе ўніз рукою, каб перасігнуць, шарпанула ржавымі калючкамі па тых вузлах ды язвах, і неўзабаве прыкінулася яшчэ і экзема. Начамаі, прачнуўшыся, на яе асцярожны плач ці пацерны шэпт, можна было зразумець, як ёй балюча, як яна ўдзень цярпела, а ноччу не можа заснуць²⁸.

У прыведзеных словах – не проста спачуванне маці, якое адчувалася ў ранейшых згадках пра яе хваробу, тут выяўляецца глыбокае, добрае разуменне гора маці,

²⁶ А. Кудравец, *І сонечнае святло, і радасць. Успамін пра Янку Брыля*, „Дзеяслоў”, № 29, [online:] <www.dziejaslou.by/inter/dzeja/dzeja.nsf/htmlpage/kud29?OpenDocument>.

²⁷ Я. Брыль, *Пішу як жыў. Аповесць, апавяданні, мініяцюры*, эсэ, Мінск 1994, с. 83.

²⁸ Ibidem, с. 80.

на што, магчыма, паўплываў і сталы век самога пісьменніка, яго змаганні з бяссонніцамі і праблемы з нагамі. Пошукі спосабаў пераадолення недахопаў уласнага цела прыводзяць Я. Брыля да роздуму над тым, якім чынам яго маці перамагала свае болі: „Мне здаецца таксама адзнакай сілы, можа нават і мужнасці, – гумар, які ў яе быў, як там часамі ні жылося”²⁹. Відавочна, ад маці пераняў пісьменнік перакананне, што ўнутраны настрой дапамагае пераадолець фізічную слабасць. Варта падкрэсліць, што Я. Брыль даволі часта нават цытуе маці: „Пяць хлопцаў у мяне, і ўсе адзін на аднаго не падобныя. Кожны сам у сваю с... удаўся!...”³⁰. Часам пісьменнік нават змяшчае ў сваіх творах яе расказы, як, напрыклад, аповед пра глухую бабу і слепаватага дзеда, якія спраўлялі святы абрад увечары перад Вадохрышчам:

Дзед пайшоў першы. Ён там будзе стаяць у кутку, а баба пытацца з парога. [...] Ну, дзед пайшоў у куток, а баба – пакуль яна свечку запаліла ў парозе – стаіць ды вэргае: „Хто там ходзіць? А што ён родзіць?...” Свіронак іхні, як і наш, на пограбе. Дзед наступіў на заткала ды ў яму – збух! Раве адтуль: „Г... ён родзіць! Ніяк не ўстану, падлю ты глухое!...”³¹

Відаць, Анастасія Іванаўна была адорана своеасаблівым пачуццём гумару, па-сялянску грубаватым, поўным дыстанцыі да сябе і свету, што неаднойчы прыносіла палёгка і ачышчэнне. Такім жа гумарам прырода абдаравала, як відаць, і Янку Брыля.

Вобраз маці знайшоў адлюстраванне і ў самым любімым жанры Я. Брыля – лірычнай мініяцюры, з якой прыйшоў ён да чытача ўжо ў сталым узросце. Мабыць таму ў сваіх мініяцюрах пра маці пісьменнік, найперш, аддае перавагу светлым успамінам маленства: „[...] мая мама, ужо ў Загоры, значыцца, калі мне было пяць ці шэсць гадоў, падняўшы мяне з дужа цёплай балеі, пацалункамі высмоктвала мыла з вачэй, каб не плакаў – пясчун. Зусім не брыдкае, бо шчаслівае слова³², ці ...Яна за вечнай прасніцай, а я, малы, над кнігай. – Позна, сыноч. Лажыся. І заўтра ж будзе дзень”³³. Прачула гаворыць пісьменнік пра маці, пра яе ласку, клапацілівасць.

Пісьменнік з настальгіяй вяртаецца ў краіну дзіцячых гадоў, якую, відаць, лічыць сапраўдным Эдэмам:

Як маці сеяла муку, а мне, малому, прыгаворвалася: „Пакі, пакі, пакі!” – калі яна паляпвала далоньмі па абручы сіта. Я ўжо чуў гэтае „пакі” з малітваў у царкве і ў маміных дома і ведаў, мусіць, што гэта – „яшчэ”.

Потым яна ад „пакі, пакі” пераходзіла да „сею, сею, сею!”, хутка-хуценька сеяла на стол духмяную муку.

А мне было так добра ад гэтай светлай, хлебнай музыкі³⁴.

²⁹ Ibidem, с. 85.

³⁰ Ibidem.

³¹ Я. Брыль, *Збор твораў у чатырох тамах*, т. 3, с. 157.

³² Я. Брыль, *Вячэрняе. Лірычныя запісы і мініяцюры*, Мінск 1994, с. 233.

³³ Я. Брыль, *Блакітны зніч. Лірычнае*, Мінск 2004, с. 30.

³⁴ Я. Брыль, *Вячэрняе*, с. 198.

Пісьменнік, якому ўвогуле ўласціва бачыць нязвыклае ў паўсядзённым, з вялікай пашанай адлюстраваў самы звычайны дамашні занятак маці. Дзяцінства пісьменніка было, відаць, бязвоблачным, шчаслівым, бо Анастасія Іванаўна, пакуль хапіла сіл, старалася абараніць дзяцей перад праблемамі, што несла нялёгкае сялянскае жыццё.

У сваіх лірычных запісах Янка Брыль не адзін раз падкрэслівае, што Анастасія Іванаўна выхоўвала сыноў ледзь не па-мужчынску сурова, нястомна паўтараючы правілы добрага выхавання. Навука маці прынесла плён. У адной з мініячюр Я. Брыль распавядае пра тое, як паліцаі зайшлі ў яго родную хату, каб спытаць пра сыноў-партызанаў старэйшай сястры Віліты:

Калі тойвялы „бобік”, прысеўшы на лаве, спытаўся ў мяне, нібы між іншым: „Ну, дзе ж цяпер твае пляменнікі?”, я, для адводу, вылаяўся, у тым сэнсе, што а чорт іх ведае. Вылаяўся пры маме – упершыню ў жыцці, на сваім дваццаць сёмым годзе. Было вельмі прыкра, ледзь не таксама, як боязна за сястру [якая хавалася на печы – А. А.], і прыкра помніцца дагэтуль...³⁵

Крытычны ў адносінах да сябе і сваіх учынкаў пісьменнік не можа забыць пра тое, што здарылася, а яго любоў і пашана да маці не дазваляюць апраўдаць сказанае нават жahlівымі абставінамі.

У *Дамаўніку* з цыклу *Іскрынікі* пісьменнік расказвае пра прадбачлівасць, дбайнасць маці пра будучыню, што праяўлялася ў штодзённай працы: „У пограбе, перагароджаным на бульбу і на бочкі, стаяла капуста, шаткаваная і галоўкамі, салёныя агуркі, усё амаль да новага. Так што суседкі прыходзілі «пазычаць», а гаспадыні, пэўна ж, гонар”³⁶.

З відавочнай усмешкай у іншай мініячюры ўспамінае Янка Брыль мікалаеўскія грошы, якія маці хавала „ад унучкі, якая выкрадала з яе старога куфра гэтыя прыгожыя паперкі, каб пазабаўляцца. Праз чвэртку веку пасля рэвалюцыі. Няўжо ўсё верыла, нястомная векавая руплівіца, што «яшчэ пойдучь»?”³⁷.

Праз усё творчае жыццё Янка Брыль раз-пораз вяртаўся да вобразу маці. Хочацца паўтарыць за ім: „ты жывеш”. Памяць аб ёй захавана ў творчай спадчыне яе наймалодшага сына. У сваіх творах Я. Брыль глыбока і шчыра раскрывае характар Анастасіі Іванаўны, распавядае пра яе жыццёвыя подзвігі. Пісьменнік, вядома, не спыняецца толькі на аповедзе пра родную матулю. Гаворачы пра яе, гаворыць, безумоўна, пра беларускую жанчыну, пра маці ўвогуле, бо, як ён сам пазначыў у апавяданні *Праведнікі і зладзеі*, „усе яны крышку падобныя, нашыя маці...”³⁸.

³⁵ Я. Брыль, *Дзе скарб ваш. Лірычная проза*, Мінск 1997, с. 123.

³⁶ Ibidem, с. 27.

³⁷ Ibidem, с. 151.

³⁸ Я. Брыль, *Збор твораў у двух тамах*, т. 1, с. 22.

Streszczenie

Obraz matki w twórczości Janki Bryla

W twórczości wybitnego białoruskiego pisarza Janki Bryla istotne miejsce zajmuje obraz matki. Przez pryzmat własnych przeżyć i doświadczeń pisarz opowiada o charakterze swojej matki, jej relacjach z ludźmi, dochodząc do głębszych uogólnień. W artykule analizowane są takie utwory pisarza, jak powieść *Птушкі і гнёзды*, opowieść *У сям'і*, opowiadania *Разбуди мяня заўтра рано...*, *Сцежка-дарожка*, *Ты жывеш*, *За светлую памяць*, a także proza liryczna. Szczególną uwagę zwraca się na ewolucję w sposobie postrzegania i przedstawiania obrazu matki-Białorusinki.

Summary

The subject of his mother in Yanka Bryl's writing

In the literary works of prominent Belarusian writer Yanka Bryl the on going theme is the subject of his mother. Through his own introspection and the collection of his life experiences, the writer talks about the character of his mother, her relationships with men, about death, and reaching the deeper meaning of life. The article examines the writer's works in the book *Птушкі і гнёзды*, novel *У сям'і*, stories *Разбуди мяня заўтра рано...*, *Сцежка-дарожка*, *Ты жывеш*, *За светлую памяць* and also lyrical miniatures. Particular attention is paid to the development of the way Yanka Bryl shows and describes the individuality and persona of his Belarusian mother.

Key words: subject of mother, relation mother – Sohn, autobiographical approach, lyric prose.

Marta Brzezińska
Uniwersytet Warszawski

Rosja w polskim filmie dokumentalnym na przykładzie projektu *Rosja–Polska. Nowe spojrzenie*

W latach 2005–2007 zrealizowano dokumentalny projekt filmowy (dwie edycje) zatytułowany: *Rosja–Polska. Nowe spojrzenie*, skupiający młodych polskich i rosyjskich adeptów reżyserii, którzy korzystając z porad mistrzów dokumentu, mieli możliwość stworzyć własne krótkie filmy prezentujące spojrzenie na sąsiada. Za projekt odpowiadały Eureka Media oraz Instytut Adama Mickiewicza we współpracy z szerokim gronem instytucji filmowych z Polski i Rosji, m.in. z Mistrzowską Szkołą Reżyserii Filmowej Andrzeja Wajdy, Państwowym Instytutem Kinematografii Federacji Rosyjskiej, Sankt-Petersburskim Państwowym Uniwersytetem Kina i Telewizji¹. Filmy miały polską i rosyjską premierę oraz premiery telewizyjne, zyskały dystrybucję w Internecie oraz (niektóre z nich) na nośnikach DVD. Produkcje nagradzano, często po wielokroć (np. 52 procent Rafała Skalskiego – dwanaście nagród, film *Nasiona* – dwadzieścia trzy nagrody²), dokumenty pokazywane były również poza granicami Polski i Rosji.

W artykule chciałabym przybliżyć filmy realizowane przez polskich młodych twórców stanowiące pewnego rodzaju kinematograficzny dialog zarówno z samym medium, jak i w relacji do treści, czyli wobec wyobrażeń o Rosji. Moim zamiarem jest prześledzić wątki poruszane w filmach, poddać je refleksji również w kontekście (nielicznych) krytycznych opracowań. Automatycznym obszarem skojarzeń wydaje się też problematyka stereotypu, od której trudno uciec myśląc o relacjach między narodami.

Adriana Skorupska w artykule *Polska opinia publiczna o Rosji i Rosjanach* wskazuje oczywiste czynniki, które warunkować mogą widzenie sąsiedniego kraju, a są nimi: „historia stosunków polsko-rosyjskich, wizerunek Rosji i Rosjan przekazywany w środkach masowego przekazu, obecne stosunki polityczne i gospodarcze między państwami oraz bieżące wydarzenia”³. Podobny kompleks odniesień można zauważyć w ramach proponowanego filmowego obrazu Rosji.

Janusz Dobieszewski w refleksji dotyczącej stosunków polsko-rosyjskich w kontekście obiegowych wyobrażeń zwraca uwagę na sposób funkcjonowania stereotypu jako pewnej strategii. Zgodnie z tą myślą, „stereotyp byłby rozumiany jako zrationalizowanie, usprawiedliwienie, uszlachetnienie (poprzez przypomnijmy – przeniesienie na innego)

¹ Zob. strona internetowa projektu: <<http://www.newgaze.info>> (dostęp: 14.07.2013).

² Cyt. za: <<http://www.filmipolski.pl/fp/index.php/4221410>> (dostęp: 15.07.2013).

³ Cyt. za: A. Skorupska, *Polska opinia publiczna o Rosji i Rosjanach*, [w:] *Polacy i Rosjanie. Przewidywanie uprzedzeń*, pod red. A. de Lazari, T. Rongińskiej, Łódź 2006, s. [49].

swego własnego wstydlwego i wątpliwego uprzedzenia”⁴. Racjonalizacje i swego rodzaju projekcja, która dokonuje się w procesie pracy stereotypu, są obecne w omawianym projekcie filmowym – postulowane w tytule „nowe spojrzenie” nie jest spojrzeniem nowym, bo w pewnym sensie odwiecznym. Mirosław Przyłipiak w recenzji filmów warsztatowych pisze wręcz: „Zdecydowana większość z nich cierpi albo na niedowład myśli, albo też tkwi we władzy łatwo identyfikowalnego stereotypu. Zaliczyłbym więc większość filmów tego projektu do umiarkowanych porażek. Umiarkowanych, bo przecież dają się oglądać, nie są też pozbawione potencjału poznawczego, pozwalają bowiem określić pola wzajemnego niezrozumienia”⁵.

Dokonując przeglądu obrazów Rosji z projektu podporządkowanego zagadnieniom filmoznawczym, warto również dostrzec pewien wysiłek wykroczenia poza obiegowe wyobrażenia, który sprawia, że każdy z filmów uruchamia swego rodzaju relację pomiędzy przywiązaniem do stereotypu a próbą jego odrzucenia. Miejsca wystąpienia tych niuansów będę się starała podkreślać.

Dominantą nowego polskiego spojrzenia na Rosję jest przestrzeń, która nadaje kształt ostateczny filmowym znaczeniom – to szczególne krajobrazy nadające niejako dynamikę filmowym realizacjom. Drugim elementem jest właściwa dla tradycji polskiego dokumentu staranność estetyczna, którą filmy młodych twórców starają się przywoływać. Trzeci element to swego rodzaju krąg symboliczno-tematyczny, w ramach którego – idąc tropem Dobieszewskiego – dokonują się projekcje lęków, uprzedzeń, stereotypowych wyobrażeń. Jak wspomniałam, ten krąg tematyczny wydawać się może dość rozpoznawalny, a przez to ciekawie współbrzmiący z postulowanym w tytule projektu „nowym spojrzeniem”.

Nasiona w reżyserii Wojciecha Kasperskiego⁶ operują bliskością kamery i dokumentalną intymnością w portretowaniu rodziny żyjącej na Syberii. Skrajna bieda onieśmiela widza, a zamknięcie w ciasnym rodzinnym kręgu, poza wspólnotą, sugeruje tajemnicę i – jak się okazuje – tą tajemnicą jest tragedia rodzinna, która działa jak stygmat. Rosja jest tu daleka, okrutna i obca. To dominanta filmu, którą reżyser rozgrywa również w warstwie wizualnej. Film nasuwa wiele skojarzeń, na mocy których wspomniany już Mirosław Przyłipiak czyni porównania z kinem Tarkowskiego (podobieństwo fizyczne bohaterów oraz krajobraz)⁷.

Wizja Rosji jako kraju, którego rozległość wzbudza jednocześnie podziw i lęk, podlegającego romantycznej mitologizacji, podtrzymywana jest przez literaturę reportażową. Warto w tym miejscu przytoczyć dwa krótkie fragmenty z *Imperium* Ryszarda Kapuścińskiego, a konkretnie z jego podróży po Syberii z lat 1989–1991: „Bieda, brud i błoto tworzą tu jednolity, koherentny i spójny krajobraz, w którym wszystkie elementy wiążą się wzajemnie, są współzależne”; „Jak się żyje?, zadałem najbardziej banalne i idiotyczne

⁴ J. Dobieszewski, *Drugie dna stereotypów*, [w:] *Polacy–Rosjanie: wzajemne relacje. Materiały z debaty 18 października 2006*, Nadbałtyckie Centrum Kultury, Gdańsk 2007, s. 13.

⁵ M. Przyłipiak, Recenzja projektu filmowego *Rosja–Polska. Nowe spojrzenie*, [w:] *Polacy–Rosjanie: wzajemne relacje...*, s. 167.

⁶ *Nasiona*, reż. W. Kasperski, 2005.

⁷ M. Przyłipiak, Recenzja..., s. 173.

pytanie, ot, żeby jakoś podtrzymać rozmowę. Babcia wyprostowała się, wsparła na trzonku miotły, spoglądała na mnie, uśmiechnęła się nawet i powiedziała rzecz, która jest samym sednem rosyjskiej filozofii życia: Kak żywiom?, powtórzyła z namysłem i dodała głosem, w którym była i duma, i determinacja, i cierpienie, i radość – Dyszym!”⁸.

W *Nasionach* odnajdziemy podobną skłonność do mitologizacji cierpienia, a bliskość realizatora i kamery paradoksalnie zwiększa moc tej przejmującej – ale jednak – egzotyki. Przestrzeń definiuje bohaterów filmu, osamotnienie i dzikość wzmacnia poczucie obcości – Rosja przede wszystkim jest daleka i okrutna. Rosja przedstawiona zostaje jako Wschód – niezrozumiały i obcy, dzięki, trochę poza czasem, poza postępem i cywilizacją.

Rozległość przestrzeni, niezwykłość miejsca eksponowana jest również w filmie Marcina Sautera *Pierwszy dzień*⁹, także kręconym na Syberii. Twórca, afirmując codzienność, podkreśla walor obcej przestrzeni w różnych wymiarach. Tutaj życie i blahe działania – tytułowy pierwszy dzień szkoły – nabierają charakteru walki z materią, przyrodą i ludzką słabością. Życie jest tu prawdziwym zmaganiem. *Nasiona* i *Pierwszy dzień* podkreślają ten aspekt małości człowieka wobec losu symbolizowanego przez nieprzyjazną, bezlitosną przyrodę, która w pewnym sensie jest siłą kształtującą międzyludzkie relacje i indywidualne tożsamości. W wypadku obu filmów można mówić o romantycznym przedstawieniu Rosji jako kraju budzącego strach i fascynację za sprawą prezentacji przestrzennej rozległości, bezlitosnej przyrody i trudów codziennego życia. Prezentowani ludzie wydają się obcy, dotknięci piętnem, odrzuceni. Z drugiej strony plastyczny wymiar obu produkcji, próba skorzystania z estetycznych nawiązań do filmowej tradycji sprawia, że stereotypowe wyobrażenie o Rosji jako dzikich krańcach poza cywilizacją ulega złagodzeniu na rzecz odczytania symbolicznego.

Przestrzeń Rosji to również przestrzeń miasta (a raczej miast). *7 x Moskwa*¹⁰ – dwudziestominutowy film Piotra Stasika stwarza okazję do bardzo subtelnego spojrzenia na stolicę Rosji. Film nosi piętno polskiej szkoły dokumentu i Marcela Łozińskiego, autora pamiętnych *89 mm od Europy* (1994). Także u Stasika można wyczuć pewien dystans do prezentowanej historii, próbę powiązania opowieści o konkretnym miejscu i ludziach z opowieścią o symbolicznym nieznanym Wschodzie, świecie innym niż ten nasz, swojski. Stasik próbował stworzyć film pełen innych dźwięków (także języka), innych widoków miejskich pejzaży, innych twarzy. Film zaplanowany został jako kolaż wizualny i dźwiękowy (siedmiu) długich ujęć. Reżyser prezentuje w nich m.in. widok na pełną aut i przechodniów ulicę, schody ruchome w metrze, opuszczony i zniszczony blok mieszkalny, w końcu parę nowożeńców, którzy – szczęśliwi – pozuja do zdjęć. To ostatnie ujęcie wykracza nieco poza doświadczenie obcego miejsca i staje się miniaturowym portretem, bardzo autentycznym, ale znów reżyser – jakby obawiając zaburzenia struktury filmu – podsumowuje go dźwiękami skocznej, rosyjskiej muzyki i widokiem na elementy architektury rodem z minionego systemu politycznego. Te dwa ujęcia, ich zestawienie, na wzór polskiej szkoły dokumentu spod znaku Kieślowskiego, Fidyka czy

⁸ R. Kapuściński, *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 1993, s. 189.

⁹ *Pierwszy dzień*, reż. M. Sauter, 2007.

¹⁰ *7 x Moskwa*, reż. P. Stasik, 2005.

wspomnianego Łozińskiego, mogło dać filmowi siłę, stać się pretekstem do konfrontacji z wcześniej prezentowanymi obrazami.

Zaznaczenie transformacji i bardzo intymny portret dwojga zakochanych nie wystarczają jednak, by zmienić odbiór filmu, który jest w dużej mierze spojrzeniem na Moskwę dokonywanym z perspektywy – i tu pragnę zaznaczyć – jednak turysty. Współczesnego turysty, przybywającego z Zachodu flâneura, który kieruje wzrok ku może nie tyle znanym i utowarowionym znakom-widokom słynnego miasta, ile widokom projektowanym, zamierzonym, łatwym, przewidywalnym – ku egzotyce Wschodu, którą za wszelką cenę chce dostrzec w codzienności. W filmie czuć też pragnienie uchwycenia rytmu i kształtów współczesności, nowoczesnego przecież miasta i jego anonimowości, a może i niegościnnosci. Próba nowego spojrzenia na stolicę Rosji, zawieszoną między komunizmem a pejzażem po transformacji, dokonująca się z zaprzęgnięciem stylistyki szkoły polskiego dokumentu i oryginalnej estetyki nie powiodła się. Prostota (wybrzmiewające w czasie długie, statyczne ujęcia) mogła być ratunkiem od jasno wypowiedzianej tezy o zwyczajności życia w niezwykle rosyjskiej stolicy, lecz okazała się gorsetem, który szczelnie opasał realizatorów i obiektyw kamery.

Przestrzeń miejska w *Elektryczce* Macieja Cuske¹¹ prezentuje się nieco inaczej, bo widziana jest z perspektywy i w perspektywie kolejki podmiejskiej. Film opisywany był w następujący sposób: „Ktokolwiek «jechał» z Wieniczką Jerofiejewem z Moskwy do Pietuszek, niewątpliwie zastanawiał się, jak wygląda dziś podróż rosyjską elektryczką”¹². Znowu zatem reżyser świadomie wkracza ze swoim pomysłem w znany literacki i poniekąd popkulturowo utrwalony kontekst. Oko kamery, przenikliwe i mocno ironiczne w obserwacji, poddaje widzowi dwie interpretacje krótkiego dokumentu. *Elektryczka* sytuuje się bardzo blisko istoty kina niefabularnego, zasadza się na nieinscenizowanej, nieingerującej obserwacji, a jednocześnie ta obserwacja podróżujących w przedziałach ludzi układa się w opowieść o egzystencji w wielkim mieście, o ludzkiej codzienności, uniwersalnej, trudnej, choć czasem niezwykle przecież zabawnej.

Może jednak błędem jest posądzać ten skromny film o wielkie metafory, reżyser raczej proponuje konsekwentne podpatrywanie pasażerów, trochę kpiarskie, wychwytyjące jakby specjalnie znudzone miny, niezręczne zachowania, nieświadome grymasy. Niektórym z pasażerów udaje się ukradkiem sięgnąć po łyk mocnego trunku, co kamera oczywiście wychwytyje z bezlitosną dokładnością – a co też może być interpretowane jako obrazowa aluzja do literackiego, rytmicznego, pamiętanego z lektury Jerofiejewa: „I natychmiast wypilem”.

Pewna monotonia filmu przełamywana jest za pomocą dość kunsztownie realizowanych ujęć pasażerów, czyli Rosjan w miniaturze, humorystycznie. Założenie, że Rosjanie podobni są dziś do innych społeczeństw, przełamywane jest refleksją, że są przecież również (zabawnie) odmienni. Tę odmienność wyznaczają: język, rytuały podróży (np. wspomniany alkohol), uroda i ubrania pasażerów. Spojrzenie do wnętrza wagoników przeplata się ze spojrzeniem na zewnątrz, czyli przez okna kolejki. Relacja dźwięku

¹¹ *Elektryczka*, reż. M. Cuske, 2005.

¹² Zob. [online] <www.newgaze.info/news.62> (dostęp: 25.07.2013).

do obrazu – podobnie jak u Piotra Stasika – dopełnia całości, dodając charakterystycznych „rosyjskich” elementów: muzyka wykonywana w kolejce przez różnych muzykantów umila widzom podróż. Stereotypy dotyczące Rosjan jako ludzi nadużywających alkoholu, biednych, ale „lubiących się bawić”¹³, które można odnaleźć w filmie, zostają skonfrontowane z sugerowanym wyraźnie odczytaniem na tle klasycznej (i lubianej) literatury rosyjskiej. Współczesność zostaje zestawiona w filmie z literackim obrazem Rosjan – niejako zatrzymanym w czasie.

Od zaprezentowania przestrzeni miejskiej rozpoczyna także swój film Barbara Białowas¹⁴. Bohaterką jej krótkiego dokumentu jest żona oligarchy, co zaznaczone jest zarówno w filmie, jak i w jego opisach¹⁵, czytelnie sugerując zawartość filmowej reprezentacji. Młoda kobieta, tytułowa żona, oprowadza realizatorów po mieszkaniu, pozwala obserwować się w zabawie z dziećmi, podczas jazdy samochodem i w czasie wieczornych rautów w galerii sztuki. Ukazany w dokumencie nowobogacki przepych grzeszy oczywistym nadmiarem i ociera się o kicz: wymyślne stroje, wnętrza domów z klasycznymi, stylizowanymi na marmur (lub być może marmurowymi) kolumnami, symbolizujące zbytek samochody, takie jak porsche – prezentowane są w taki sposób, by podkreślić ich nonszalancki i jakże zwyczajny przecież w tych okolicznościach charakter. W *Moskiewskiej żonie* grają przestrzenie prywatne, takie jak mieszkanie z kolumnami i dziełami sztuki, wnętrza samochodów, galeria sztuki. Wymowa filmu związana jest wyraźnie z przestrzenią w znaczeniu materialnym, która odsyła w stronę odczytania symbolicznego. Mieszkanie pełni rolę wystawnej fasady. Jednakże wnętrza, ich wystrój, drogie rekwizyty codzienności nie są w stanie odciągnąć uwagi widza od problemu, który dotyczy niemożności określenia własnych potrzeb i tożsamości. Chwywanie się przez bohaterkę oryginalnych hobby, jak reżyseria i scenopisarstwo filmowe, prezentuje się na tle całości nieco komicznie. Poszukiwanie samorealizacji i próby określenia siebie są stereotypowe, przez co czytelnie obnażają brak autentyczności. Kobieta mówi: „Jesteśmy bogaci. Mamy tu pyszne jedzenie, brylanty, wszyscy jeździmy drogimi samochodami, opowiadamy historie: jak nas ostrzelali z automatu, a my przeżyliśmy”. A kilka minut potem, w innej scenie, wyznaje: „Chcę żyć wyraziście. Nie chcę być zwykłą gospodynią domową. [...] Chcę zrozumieć sens życia”.

Moskiewska żona podąża utartym torem stereotypu o bogactwie na pokaz. Świat rosyjskich milionerów – nieco bizantyjski i bez gustu – zostaje nałożony na inne niż materialne potrzeby i braki. Film balansuje na cienkiej granicy między kreacją a przeblyskami autentyzmu, nie zbliża się jednak do głównej bohaterki bliżej niż ona sama na to pozwoli. Brak tu wyraźnie określonej relacji między realizatorem a bohaterami: politowanie miesza się ze współczuciem. W *Moskiewskiej żonie* czuć nieautentyczność. Pytanie: czy należy zakwalifikować to jako świadomy zabieg, punkt kulminacyjny i znaczeniowy filmu? Czy też rozumieć raczej jako fiasko tego dokumentalnego portretu bogatej Rosjanki? Film nie daje na to pytanie klarownej odpowiedzi.

¹³ Struktura percepcyjna Rosjan cyt. za: J. Błuszkowski, *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2003, s. 150.

¹⁴ *Moskiewska żona*, reż. B. Białowas, 2005.

¹⁵ Zob. [online] <www.filmipolski.pl/fp/index.php/4221588> (dostęp: 25.07.2013).

Wspomniany niedostatek znaczeniowy i brak harmonijnego wyważenia poprzedniego dzieła wynagradza nieco film Rafała Skalskiego, zatytułowany *52 procent*¹⁶. I ten film rozgrywa się w miejskiej przestrzeni Rosji współczesnej, ujmując w centrum kadru bohaterkę – Ałłę próbującą dostać się do szkoły baletowej w Petersburgu. Film prezentuje wysiłek dziewczynki, by osiągnąć upragniony sukces. Jej wyczerpujące ćwiczenia ogląda się z fascynacją. Warto wyjaśnić, że tytułowe *52 procent* to proporcja długości nóg do ciała, a dziecko nie może, mimo treningu, osiągnąć tego wyniku – warunku baletowej edukacji.

Szkoła baletowa i komisja prezentowane są na zasadzie kontrastu – drobne dziewczynki wręcz nikną przytłoczone ogromem auli, korytarzy, masowością architektury budynku, ich ciała są mierzone, wyginane, prostowane. Instytucja baletowej szkoły działa jak dobrze naoliwiony mechanizm, odrzucając egzemplarze nierokujące i bez predyspozycji. Film łączy opowieść o rosyjskiej artystycznej tradycji, tradycji najlepszych na świecie szkół baletowych z historią o niemożliwości spełnienia marzeń i udaje mu się dotknąć prawdy ludzkiego losu, który wydaje się w tym wypadku prawdziwie uniwersalny.

Skalski podchodzi z kamerą bardzo blisko (jako bodaj pierwszy w ramach opisywanego projektu), próbując przekroczyć na dobre zakłęty krąg wyobrażeń. Szkoła okazuje się szkołą nie tylko charakteru i testem pracowitości, ale przede wszystkim metaforą kulturowej tresury ciała i działania mechanizmów społecznych opierających się na odrzuceniu i selekcji. Opowieść o Rosji pozbywa się w tych momentach ciężaru stereotypowej „rosyjskości” właśnie.

Na marginesie należy dodać, że Piotr Stasik po latach powróci do tematyki rosyjskiej i motywu szkoły – znów szczególnej, bo szkoły rosyjskich kadetów, w filmie *Koniec lata*¹⁷. *Postrzeganie Rosjan w kontekście instytucji, a konkretnie szkoły będącej podstawowym mechanizmem tresury społecznej, skrywać może stereotyp związany z rosyjskim militarystką*¹⁸. Z drugiej strony przekraczanie wyobrażeń dokonuje się za sprawą starannie dobranej bohaterki filmu, której dziecięca autentyczność przyczynia się do uniwersalnego odczytania całej historii w kontekście realizacji pragnień.

Projekt Rosja–Polska. Nowe spojrzenie, który przedstawiłam wybiórczo z jego polskiej strony, był dla mnie interesującym przykładem niemożności wykroczenia poza wyobrażenia o Rosji. Niemożności o tyle ciekawej, że realizowanej w medium zgoła powołanym do przekraczania i prowokowania – czyli dokumentu filmowego. Prezentowane pomysły, wpadając w pułapkę stereotypu, próbowały go rozbijać na kilka różnych sposobów: za sprawą interpretacji symbolicznej, operowania estetyką prostoty i brzydoty, odwoływania się do filmowej (dokumentalnej) tradycji, wykorzystywania ironii i śmieszności jako kategorii sensotwórczych, sięgając po literackie i popkulturowe inspiracje. Próby sportretowania sąsiada odsłoniły również i zaprezentowały projekcje własnych emocji dotyczących obcości i inności, postrzegania codzienności i rutyny miejskiego współczesnego życia w krajach po transformacji ustrojowej, pogardy dla nuworzystwa czy anonimowości współczesnego życia.

¹⁶ *52 procent*, reż. R. Skalski, 2007.

¹⁷ *Koniec lata*, reż. P. Stasik, 2010 (dokument, 34 min).

¹⁸ J. Błuszkowski, op. cit.

Резюме

Россия в польском документальном кино на примере проекта „Россия–Польша. Новый взгляд”

В статье рассматриваются образы России, созданные молодыми польскими документалистами в рамках кинопроекта *Россия–Польша. Новый взгляд*, который вписывается в дискуссию о восприятии поляками и русскими друг друга.

Представление о России, вырисовывающееся из работ польских режиссеров, кажется нам интересным в контексте литературной традиции и истории кино, а также аспектов действительности, выбранных для рассмотрения, и их последующей интерпретации.

В польских фильмах, актуализирующих разные контексты, отразилось такое отношение к русскому соседу, для которого характерно напряжение между стереотипом и попыткой его преодоления.

Summary

Russia in Polish documentary film as reflected in film project “Russia–Poland. New gaze”

The aim of the article is to present images of Russia made by young Polish documentary filmmakers during the workshop project *Russia–Poland. New gaze*, which appears as the voice in the discussion about the mutual perception of Poles and Russians. Representations of Russia presented by Polish directors seems to me interesting in the context of film history and literary tradition, fragments of observed reality and its cinematic interpretation. As the result, we receive the record of relationship with the neighbor which involves a lot of contexts and is negotiated in tension between stereotype and the attempt of breaking it.

Key words: Russia, documentary film, images, stereotype, Polish filmmakers.

Jadwiga Gracla
Uniwersytet Śląski

Interpretacje sceniczne rosyjskiej dramaturgii pierwszego trzydziestolecia XX wieku na scenach polskich (*Tango Oberiu 1928. Rewia pure nonsense z ponurym zakończeniem*)

Zapomnijcie wszystko to, co przywykliście oglądać we wszystkich innych teatrach. Być może wiele rzeczy wyda się wam bzdurnymi. [...] Jesteście zdziwieni? Chcecie odnaleźć normalną logiczną prawidłowość, którą waszym zdaniem, znacie z życia. Ale nie będzie jej. Dlaczego? Otóż dlatego, że przedmiot i zjawisko przeniesione z życia na scenę tracą swą „życiową” prawidłowość, nabierając innej – teatralnej. Nie będziemy jej objaśniali. Po to, by zrozumieć logikę spektaklu, trzeba go obejrzeć¹.

Słowa powyższe, zaczerpnięte z manifestu oberiutów, wpisują się doskonale w nurt przemian i ewolucji teatru zachodzących na początku XX wieku, które historia zapamiętała jako Wielką Reformę Teatru. Zjawisko to, będące konglomeratem najróżniejszych pomysłów i postulatów, narodziło się, oczywiście umownie, w 1880 roku². W momencie, w którym na scenę wchodził oberiucy (na początku pierwszego trzydziestolecia XX wieku), a nieco wcześniej ich starsi bracia – futuryści, Reforma rozpoczęła już drugi etap swojego funkcjonowania³ – czas realizacji i weryfikacji scenicznej postulatów wielkich Prawodawców – Craiga, Appii i Fuchsa, jak też twórczej pracy reżyserskiej Maksa Reinardta, Leopolda Jessnera, a w Rosji Wsiewołoda Meyerholda. To właśnie ich spektakle oraz wyrażone na scenie i w pracach teoretycznych pomysły na zreformowanie oblicza sceny ukształtowały spojrzenie na teatr przedstawicieli kierunków awangardowych funkcjonujących w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku, w tym również pisarza, którego tekst stanie się jednym z centrów orientacji w niniejszych rozważaniach – Daniła Charmsa. By jednak podjąć próbę usytuowania jego dramatu *Elżbieta Bam* (*Елизавета Бам*) wobec powstałego w latach dziewięćdziesiątych spektaklu, wypada

¹ Cyt. za [online] <www.teatr-pismo.pl/archiwalna/index.php?sub=archiwum&f=pokaz&nr=1657&pnr=70> (dostęp: 20.06.2013).

² Datę tę podają za: K. Braun, *Wielka Reforma Teatru. Ludzie – idee – zdarzenia*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1986. W tekście stosuję też zaproponowaną przez Brauna periodyzację Wielkiej Reformy.

³ Zdaniem Brauna od 1914 roku mamy do czynienia z tzw. drugim etapem Wielkiej Reformy. Jest to czas realizacji postulatów teoretycznych Craiga, Appii i Fuchsa. Zob. *ibidem*, s. 28.

niewco zrewidować pogląd na funkcjonujący w historii literatury sztywny podział określający przynależność pisarza do konkretnego kierunku czy grupy literackiej⁴.

Daniłł Charms, którego twórczość dramatyczna, jak wspomniano, stanowić będzie pierwsze z centrów orientacji niniejszych uwag (drugim stanie się jedna z prób wystawienia jej na scenie), niewątpliwie należy do grona oberiutów, zresztą jest jednym z założycieli owej grupy. Dorobek dramaturgiczny autora, niestety nieduży i w większości fragmentaryczny, stanowi całość przynależną nie tylko poetyce oberiutów, ale – co ważniejsze – swoją strukturą i konstrukcją wpisuje się w szerszy kontekst przemian teatru i dramatu, i w konkretny owych przemian kierunek. Przywołane na początku szkicu zdanie – kwintesencja oberiutckiego spojrzenia na teatr – jest przecież nie tylko pochodną własnych postulatów dramaturga, ale przede wszystkim wynikiem toczącego się równoległe procesu reformowania sceny⁵. Nie bez znaczenia dla owych przemian i formowania się konkretnych postulatów twórczych pozostaje wzajemne przenikanie się kultur narodowych, prawie natychmiastowe pojawianie się w Rosji przekładów tekstów dramatycznych powstających na Zachodzie. Efektem właśnie takiego, jeszcze niepodlegającego rygorystycznej cenzurze, funkcjonowania teatru było powstanie spektakli bodaj najbardziej znanych i przy tym najdobitniej świadczących o scenicznym geniuszu Meyerholda. Jego pochodzące z lat dwudziestych realizacje sceniczne klasyki: *Rewizora* (1926), *Lasu* (1924) czy zachodnioeuropejskich *Jutrzni* (1922) określiły sposób postrzegania i konstruowania spektaklu całego pokolenia zafascynowanych teatrem dramaturgów. Meyerholdowskie podesty i pochylnie, stanowiące wariant najbardziej rozpoznawalnego symbolu drugiego etapu reformy – wszechobecnych schodów, bez których – jak twierdzi Leopold Jessner – „nie może obejść się żaden nowoczesny teatr”⁶, zmieniły świadomość twórców kształtujących przestrzeń swoich dramatów. To właśnie projekty sceniczne twórców drugiego etapu Reformy – porażające i nowatorskie – nasyciły wielopoziomowy świat dramaturgii barwami szarości, snopami światła, tworząc z nich nie tyle przepiękną bajkę, sen, który chciał zobaczyć na scenie Craig⁷, ile koszmar – przerażającą, zdeformowaną i subiektywną wizję – charakterystyczną dla kolejnych etapów Reformy i, w równym stopniu, przeznaczonej dla niego literatury. Przytoczone na początku rozważań słowa manifestu oberiutów nie są przecież niczym nowym ani też odkrywczym. Teatr zdaniem twórców drugiego etapu Reformy nie powinien kreować nowej rzeczywistości, gdyż: „Świat istnieje, powtarzanie go byłoby pozbawione sensu. Widzieć go w ostatnim drgnięciu, szukać jego jądra, tworzyć go na nowo – to największe zadanie sztuki”⁸.

⁴ W niniejszych rozważaniach, akcentujących teatralność tekstu dramatycznego, znacznie ważniejszym wyznacznikiem twórczości jest podążanie za konkretnym nurtem przemian teatralnych.

⁵ Pierwsze trzydziestolecie XX wieku charakteryzuje się niezwykłą intensywnością kontaktów pisarzy dramatycznych i twórców teatralnych. Łączność ta jest widoczna w kształcie scenicznym powstających w tym okresie dramatów, w której odnaleźć można postulaty reformowania sceny i echa konkretnych rozwiązań scenicznych.

⁶ Zdanie takie wyraża L. Jessner w tekście: *Schody sceny*, [w:] *Ekspresjonizm w teatrze niemieckim*, pod red. W. Dudzik, M. Leyko, Gdańsk 2009, s. 167.

⁷ E.G. Craig w swoim *Über der Kunst des Theatres* (Berlin 1969, s. 24) proponuje całkowite wykreowanie na scenie innej rzeczywistości, stworzonej z wyobraźni, obrazu nieistniejącego nigdzie poza nią.

⁸ K. Edschmid, *Über den Expressionismus in der Literatur und die neue Dichtung*, Berlin 1919, s. 50, [tłum. J.G.].

Zgodnie z tą definicją konstrukcja rzeczywistości scenicznej nie może się opierać na zasadzie *mimesis* (co było pierwotnym postulatem Prawodawców), ale również nie może być całkowicie oderwanym produktem wyobraźni autora, bowiem, jak twierdzi Bablet: „Artysta [...] nie fotografuje, lecz ma wizję. Obraz świata istnieje naprawdę tylko w nim. Wszelka obiektywność zostaje zniszczona na rzecz roznamiętnionej subiektywności”⁹. Zadaniem twórcy jest więc raczej przetransformowanie, maksymalne zsubiektywizowanie obrazu rzeczywistości i pokazanie jej w takiej właśnie formie na scenie – nie, jak chciał tego Craig, wykreowanie nowego *universum* – nadrzędną zaś zasadą konstruowania owej rzeczywistości staje się odrzucenie wszelkich pryncypiów naturalizmu. Wszystkie te zasady powinien mieć więc na uwadze każdy, kto chce się zmierzyć z dramaturgią tego okresu.

Postulaty i koncepcje przedstawicieli drugiego etapu Reformy, o których wspomniano wyżej, odnajdziemy w najbardziej znanym dramacie Daniła Charmsa *Elżbieta Bam*. Sztuka ta posłużyła jako swego rodzaju kanwa dla scenariusza spektaklu wystawionego w 1997 roku w Teatrze Rozrywki *Tango Oberiu 1928. Rewia pure nonsense z ponurym zakończeniem*, który stanowi pierwszą część oberiuckiej trylogii Łukasza Czuja i jednocześnie jest jego debiutem scenicznym. Wspomnieć w tym miejscu wypada, iż w latach dziewięćdziesiątych XX wieku ponownie odkryto twórczość oberiutów, szczególnie zaś Daniła Charmsa, a polski widz miał okazję zapoznać się z nią już w latach sześćdziesiątych za sprawą teatrów studenckich¹⁰. O ile w przypadku większości wystawień scenicznych dramaturgii tego okresu (również tych powstających we wspomnianym czasie) mamy do czynienia ze znaną transpozycją tekstu na scenę, o tyle *Tango Oberiu 1928* jest raczej grą intertekstualną, swego rodzaju „teatrem w teatrze”. Z drugiej jednak strony, pochylając się nad tak skonstruowanym spektaklem, nie należy zapominać o tendencji charakterystycznej dla czasów w których powstawał utwór Charmsa (choćby o przywołanych już spektaklach Meyerholda). Pozwalała ona na daleko idącą ingerencję reżysera w samą strukturę tekstu, jego transformację, wycinanie niepotrzebnych scen, dopisywanie nowych¹¹. Relacja pomiędzy dramatem Charmsa i spektaklem Czuja wydaje się jednak jeszcze bardziej skomplikowana. Opiera się ona bowiem na dwóch zasadach, z których pierwszą jest prosta transpozycja tekstu na scenę (tu: wykorzystanie sceny z dramatu Charmsa). Drugim, konstytutywnym elementem tej relacji jest podjęta przez Czuja próba usytuowania owego tekstu w szerszym kontekście poetyki oberiutów i, co w niniejszych rozważaniach ważniejsze, również wobec koncepcji reformowania sceny.

Sztuka Charmsa została wprowadzona do spektaklu w szokujący sposób. W spisie osób obok Charmsa, Zabołockiego, Olejnikowa i Wwiedeńskiego pojawia się Elżbieta

⁹ D. Bablet, *Ekspresjonizm na scenie*, [w:] *Ekspresjonizm w teatrze europejskim*, przeł. A. Choińska, K. Choiński, E. Radziwiłłowa, Warszawa 1983, s. 127.

¹⁰ Wypada tu podkreślić, iż spektakl Łukasza Czuja nie jest jedyną próbą przeniesienia spuścizny dramatycznej Charmsa na polską scenę. *Elżbieta Bam* została przetłumaczona już w 1966 roku przez Z. Fedeckiego i W. Woroszyłskiego oraz została opublikowana w 12 numerze „Dialogu”. W latach dziewięćdziesiątych pojawiły się spektakle na motywach jego twórczości (pełna ich lista na stronach portalu teatralnego e-teatr). Najnowsze wystawienie *Elżbiety Bam* pochodzi z 2012 roku. Zostało zrealizowane przez aktorów teatru Rawa, nosi tytuł: *Elżbieta Bam, czyli Kabaret Ponurego Żartu*.

¹¹ Pierwszym reformatorem, który tak obszedł się z tekstem, był E. G. Craig. Cięć dokonał w *Hamlecie*.

Bam, scharakteryzowana takimi słowami: „Postać fikcyjna. Arystokratka. Niedośzła artystka. Skryta intelektualistka. Chwilowo oskarżona o morderstwo. Adorowana przez Wwiedeńskiego”¹². Ów krótki komentarz odsyła bezpośrednio do utworu przedstawiciela awangardy, zarówno czytelnie, poprzez imię bohaterki, która jest przecież również główną postacią najbardziej znanej sztuki autora, a także do głównego wątku utworu (u Charmsa po Elżbietę Bam przychodzą dwaj mężczyźni – jest oskarżona o morderstwo jednego z nich). Z pozoru prosty zabieg może doprowadzić do, jak się na pierwszy rzut oka wydaje, uprawnionego wniosku o podobieństwo sztuki i spektaklu. Tym bardziej że wskazuje na nie dodatkowo cały szereg innych elementów. Najbardziej jaskrawym przykładem jest tożsamość scenografii. W dramacie Charmsa bowiem przestrzeń utrzymana została w barwach szarości i skonstruowana wokół opozycji góra/dół. Pojawiają się w niej schody – typowe i najbardziej charakterystyczne dla teatru inscenizacyjnego. Przypomnijmy w tym miejscu wypowiedź Jessnera, który o owych wszechobecnych schodach powie, że są „uniwersalną beczasową przestrzenią”¹³. Różnica poziomów przestrzennych w sztuce Charmsa – mieszkanie Elżbiety Bam znajduje się wysoko (o czym mogą świadczyć słowa z pierwszych scen sztuki – „zrzucę pana ze schodów” – i informacja o tym, że właśnie zostały otwarte drzwi balkonowe i można spojrzeć w dół z wysokości trzeciego piętra) jest znamienna i znacząca dla wymowy sztuki. Przebywając na poziomie wyższym niż miejsce przynależne tym, którzy przyszli ją aresztować, Elżbieta czuje się bezpiecznie i jest szczęśliwa. Prześladowcy z kolei muszą pokonać przeszkodę, by się do niej dostać, wtargnąć do jej świata. Ukształtowanie przestrzeni obecne w dramacie Charmsa, oscylujące wokół dwóch przeciwstawnych biegunów – góra/dół – bezpośrednio nawiązuje do koncepcji scenograficznych reżyserów inscenizatorów, dla których platforma i podest stały się nieodłącznymi elementami spektaklu.

W scenografii chorzowskiej realizacji odnajdziemy również wyraźne nawiązania do tych rozwiązań. Na scenie widowiska dominuje szarość i mrok, tak charakterystyczny dla ekspresjonistycznej tendencji realizacji scenicznych. Ale konstrukcja przestrzeni spektaklu odsyła również do wielopoziomowej sceny ekspresjonistów. Jak informują bowiem didaskalia scenariusza, na początku spektaklu „podnosi się kłapa w podłodze i widzimy wyciągniętą rękę. Po chwili wylania się cała postać – Zabołocki. Wchodzi na podest. Niepewnie się rozgląda, zbliża do krawędzi podestu. Wraca do otworu i pochyla się. Za moment spod spodu wychodzi cała trójka oberiutów”¹⁴. To nie koniec specyficznych zapożyczeń z rozwiązań drugiego etapu Reformy. Na tylnej płaszczyźnie sceny, obok narysowanej **Maszyny do robienia wielkiego nic**, pojawiają się owe niezbędne każdemu nowoczesnemu spektaklowi schody. W tak przygotowanej scenografii dialog zaczerpnięty ze sztuki Charmsa, dotyczący rzekomej winy Elżbiety Bam, w absurdalnym połączeniu z próbą uwodzenia jednego z prześladowców (w spektaklu zamiast niego słowa o zabójstwie wypowiada Wwiedeński) brzmi autentycznie, jak gdyby właśnie

¹² Powstanie niniejszej pracy było możliwe dzięki życzliwości Dyrekcji Teatru Rozrywki w Chorzowie, która udostępniła autorce scenariusz spektaklu, zapisy audiowizualne i wszelkie inne materiały.

¹³ L. Jessner, *Schody sceną*, [w:] *Ekspresjonizm w teatrze niemieckim...*, s. 167.

¹⁴ Cytat, podobnie jak poprzedni, pochodzi z udostępnionego autorce scenariusza spektaklu.

na tej scenie udało się urzeczywistnić wizję dramatu. Sugestywnie stworzone *universum* teatralne utrzymane w czarno-szarej tonacji przytłacza, jest projekcją koszmaru, sennej mary, która nie może się wydarzyć, jest tylko produktem subiektywnego postrzegania rzeczywistości. Tym bardziej że obok siebie funkcjonują w niej postacie realne i fikcyjne. Fragment, który został wyżej przywołany, w połączeniu ze scenografią odzwierciedlającą najbardziej charakterystyczne dla teatru drugiego etapu Reformy chwyty stanowi przykład prostego transponowania tekstu Charmsa na scenę – jest tu czymś w rodzaju „teatru w teatrze”, pojawia się jako zapowiedź dalszej akcji utrzymanej w poetyce oberiutów. Fragment ten można uznać za część projekcji świadomości artysty – Charmsa – który na scenie chorzowskiego teatru porusza się w świecie swojej wyobraźni, snu, a czasem koszmaru. O takiej właśnie konstrukcji i przekazie spektaklu Teatru Rozrywki świadczyć może chociażby fragment, gdy postać – Charms – zwraca się do Elżbiety: „Pani jest czystą fikcją, wytworem procesów chemicznych w moim mózgu. Pani jest jak Atena, która wyskoczyła z głowy Zeusa, tylko że Pani Zeusem jest Daniel Chrams. Niech Pani powie, jak to jest, gdy się zostało wymyślonym przez Daniela Charmsa”.

W ten sposób Łukasz Czuj przekracza umowną granicę wierności tekstowi literackiemu. Od tej chwili trudno uznać, iż jedynym materiałem dla powstania spektaklu jest dramat oberiuty. Ale przecież nie można całkowicie przekreślić jego w nim obecności. W taki sposób zbliżamy się do drugiej zasady rządzącej chorzowskim spektaklem, czyli próby usytuowania twórczości oberiuty w szerszej perspektywie – zjawisk i procesów teatralnych pierwszego trzydziestolecia XX wieku. Wydaje się zasadne przywołanie w tym kontekście wypowiedzi jednego z najbardziej znanych twórców tego okresu – Ernsta Tollera, który o procesie powstawiania swojego *Masse-Mensch* powiedział tak: „Dosłownie wypłynął ze mnie i został spisany na papierze [...]. Mój umysł torturowały obrazy twarzy, demonicznych twarzy, twarzy koziołkujących w groteskowych saltach”¹⁵. Podobnie jak produkt koszarnej wizji, wytwór nieskrępowanej, ale męczącej świadomości artysty pojawiają się sceny spektaklu *Tango Oberiu 1928*. Jak mówią same postacie: „nigdy nie wiadomo, co wypadnie z szafy”. Owa szafa, rzeczywiście funkcjonująca jako element scenografii sceny, stanowi tu symbol świadomości produkującej pojawiające się na scenie wizje, a jednocześnie przypomina miejscami raczej czeluść, do której chowają się bohaterowie, ale gdzie również ukrywają się potwory rzeczywistości: przyziemna żona i rewolucjonistka Tania. Kobieta-rewolucjonistka w skórzanym, czarnym, długim płaszczu, choć – jak informują już uwagi ze spisu osób – pochodzi z najbardziej podrzędnego tingiel-tangla¹⁶, przypomina o rzeczywistości czasów, w których teksty oberiutów powstawały, pośrednio też nawiązuje do prześladowców Elżbiety Bam z literackiego pierwowzoru. Być może gdyby była bardziej surowa, nie eksponowała swojej przeszłości, która raz po raz daje w jej zachowaniu o sobie znać, miała większą władzę i przerażałaby bardziej.

¹⁵ J. L. Stayan, *Dramat współczesny w teorii i scenicznej praktyce*, przeł. M. Sugiera, Wrocław – Warszawa – Kraków 1995, s. 344.

¹⁶ Tingel-tangel (niem. *Tingeltangel* – wyraz dźwiękonaśladowczy od uderzanych o siebie talerzy blaszanych) daw. podrzędna restauracja lub kawiarnia, w której występowały kabarety wątpliwej sławy. Zob. *Słownik wyrazów obcych*, pod red. Ireny Kamińskiej-Szmaj, Warszawa 2001.

Przerażenia, koszmaru, prób wyrwania się ze strasznej, niebezpiecznej rzeczywistości, ucieczki do świata znajdującego się wyżej, do domku, w którym pali się ogień – obecnego w dramacie *Elżbieta Bam* – zabrakło w spektaklu Łukasza Czuja. Wydaje się, że jest on zbyt jednoznaczny, zbyt eksponuje nierealność prezentowanych zdarzeń. Po spektaklu można odnieść wrażenie, że reżyser wpisał się w ten nurt interpretacyjny, którego najbardziej wyrazistym przykładem stać się może współczesne wystawienie *Baladyny* zrealizowane przez Krzysztofa Garbaczewskiego w Teatrze Polskim w Poznaniu, traktujące nader swobodnie motywy z dramatu Słowackiego¹⁷.

Konstrukcja dramaturgii pierwszego trzydziestolecia XX wieku jedynie na pierwszy rzut oka wydaje się nieskomplikowana. Koszmar i mrok, towarzyszący jej wystawieniom, z reguły wynika nie tylko z projektu wizji scenicznej zawartej w tekście (choć oczywiście w wielu dramatach zostają one zapisane *expressis verbis*), ale także z przytłaczającej atmosfery, wymowy i przesłania tekstu. Wszystkie te cechy odnajdziemy w pierwotnej wersji *Elżbiety Bam*, czyli w dramacie Charmsa. Jest on bowiem właśnie dzięki absurdalnej sytuacji, która została w nim opisana, koszmarną wizją, próbą ucieczki od tego, co nieuniknione, od kary za winy niepopołnione, od strachu i bezsensu nowej rzeczywistości. Pominięcie tych elementów powoduje, że spektakl Czuja nie wywołuje przerażenia, ale również głębszej refleksji, choć oczywiście też nie bawi. Od początku wiadomo, że wszystko, co widać na scenie, jest snem, nie jest realne, jest tylko projekcją subiektywnej świadomości autorów. Spektakl prowadzi widza ku meandrom twórczości oberiutów, a dzięki wykorzystanym w nim motywom ku upiorności i koszmarowi czasów i zjawisk sobie współczesnych, ku absurdalności położenia człowieka, a jednocześnie ku najnowszym postulatam reformy teatru. Tu zaczyna się rozejście sztuki i spektaklu. Wykorzystanie całych fragmentów i dodatkowo głównej postaci dramatu w spektaklu sugerowałoby raczej pewne do owego dramatu zbliżenie. I tak też się dzieje na płaszczyźnie formalnej. Na płaszczyźnie ideowej odchodzi od tekstu. Być może stanowi to swoiste *signum temporis*, próbę uwspółcześnienia łacińskiej mszy¹⁸, za którą obecnie uważa się często spektakle oddające wizję teatralną tekstu pochodzącego z minionej, a więc z założenia nierozumianej epoki. Być może polski widz potrzebuje właśnie takiego spotkania z twórczością oberiutów. Niemniej jednak nie do końca jest to wtedy ich twórczość.

¹⁷ W tej realizacji przeniesiono akcję do ośrodka naukowego nad jeziorem Gopło, dlatego też część spektaklu została wyświetlona na ekranie. Relacja z dyskusji na temat tego projektu [online] <<http://kultura.poznan.pl/mim/kultura/news.html?co=print&id=59104&instance=1200&lang=&parent=&category=9>> (dostęp: 20.06.2013).

¹⁸ Stwierdzenie takie pojawiło się w odniesieniu do *Irydiona* A. Seweryna wystawionego w 2013 roku w Teatrze Polskim w Warszawie. Podaje je za A. Kyzioł, *Łacińska msza romantyków*, [online] <www.polityka.pl/kultura/aktualnoscikulturalne/1535503,1,klaszka-w-polskim-teatrze-wraca-do-lask.read> (dostęp: 20.06.2013).

Резюме

*Сценические постановки русской драматургии первого тридцатилетия XX века
на польских сценах
(„Танго Оберю 1928. Ревия pure nonsense окончена плохо”)*

Настоящая статья является попыткой сравнить текст Даниила Хармса *Елисавета Бам* и сценическую постановку основанную на этой драме, осуществленную Лукашем Чуем в Театре Развлечения. Автор статьи обращает внимание на сходства текста и сценографии, в которой отражены не только концепции Хармса но и концепции второго этапа Большой Реформы Театра. Автор показывает тоже различия текста и постановки, благодаря которым спектакль Чуя более близкий современному зрителю, но, одновременно, уничтожает символы и настроение времен, в которых возникла драма Хармса.

Summary

*Theatrical productions of Russian dramaturgy of the first thirty years
of the 20th century on Polish stages
(“Tango Oberiu 1928. Revue pure nonsense with miserable ending”)*

The paper is the attempt to compare the text of Daniil Kharm's *Yelisaveta Bam* and her free theatrical production made in Rozrywka Theatre by Łukasz Czaja. The author considers similarities of the text and scenography, reflecting not only Charms' assumptions but also producer's stage concepts of The Great Reform of the Theater. The author also points out differences making a show out of Charms' performance, closer to modern viewer, however, leveling the signs and atmosphere of the times when Charms' drama was created.

Key words: theatrical production, The Great Reform of the Theater, performance, scenography.

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Cyrylometodejskie dziedzictwo piśmiennicze na Warmii i Mazurach

Celem artykułu jest udostępnienie badaczom informacji o istnieniu, stanie i zawartości zachowanych rękopisów i druków cyrylickich w bibliotekach olsztyńskich, cerkwi prawosławnych w Wojnowie i Olsztynie, klasztorze staroobrzędowym w Wojnowie oraz w kolekcjach prywatnych. Jest to wynik kontynuacji badań prowadzonych przez mnie od lat 80. XX w. nad cyrylicami. Tym krótkim komunikatem chciałam wpisać się w obchody roku UNESCO św. Cyryla i Metodego w 1150. rocznicę rozpoczęcia misji Apostołów Słowian na Morawach, której skutki, dzięki ich uczniom, a także przez zawirowania historii, dotarły na Warmię i Mazury w liturgii prawosławnych, unitów i staroobrzędowców sprawowanej według ksiąg zapisanych i wytłoczonych drugim z alfabetów słowiańskich – cyrylicą.

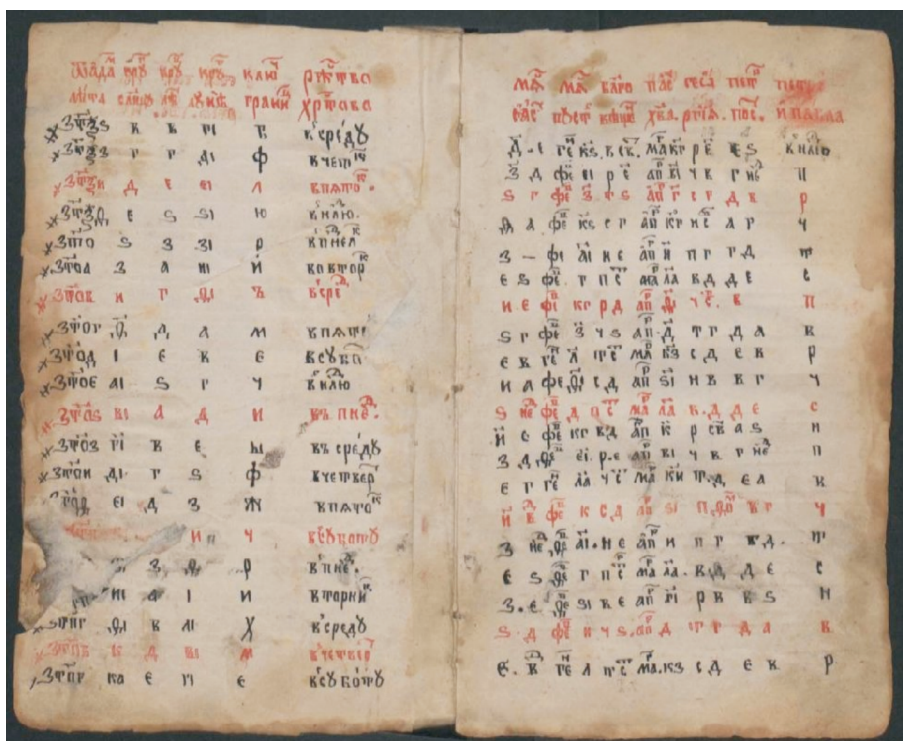
Najstarszy zapis w języku cerkiewnosłowiańskim (ustaw, ślady rubry) widnieje na kartach pergaminowych z XIV w. [?] użytych do oprawy klocka introligatorskiego zawierającego m.in. druk wileński z XVI w.¹ (il. 1). Przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie. Wejdzie on do obiegu naukowego dzięki benedyktyńskiej pracy ks. bp. prof. Juliana Wojtkowskiego, który odnalazł go, opracowując *Katalog druków XVI wieku*. Książd biskup poprosił mnie o pomoc przy odczytaniu tekstu. Udało mi się ustalić, że jest to tzw. *Ewangelia aprakos* (lekcjonarz cerkiewno-słowiański) i odczytać tylko część tekstu Mt 7.4–7.7, 4.19–4.22 i Łk 6.37–6.39. Rękopiśmienny pergamin stanowi cenny materiał do badań dla historyków Kościoła i językoznawców, ponieważ może to być czwarta redakcja starosłowiańskiej ewangelii tzw. Chludowskiej. W zbiorach Biblioteki „Hosianum” odnalazłam jeszcze inne teksty drukowane cyrylicą użyte jako makulatura przez introligatorów, ale wszystkim „strzępkom” ksiąg poświęcę oddzielny artykuł.

W Pracowni Zbiorów Specjalnych Biblioteki UWM przechowywany jest rękopiśmienny egzemplarz księgi pt. *Światcy (Kalendarium)* z połowy XIX w. (data paschalii 7366, czyli 1858 r. od narodzenia Chrystusa, por. il. 2), zakupiony przez Bibliotekę

¹ Jest to Kmita Łazarza Filona Siemionowicza Czarnobyłskiego, *Threni in Exequiis*, Wilno, Academiae Vilensis Societatis Iesu Officina Typographica, 1594, 4°. Por. Bp J. Wojtkowski, *Katalog druków XVI wieku Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosiannum” w Olsztynie*, Lublin 2012, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła „Źródła i Monografie” 391, poz. 796, s. 388.

Il. 1. Fragmenty Ewangelii Mateusza (7.4-7.7 i 4.19-4.22) z Ewangeliarza aprakos [XIV w.], pergamin użyty do oprawy klocka introligatorskiego [XVII w.]

Il. 2. Swiatcy [Kalendarium], karta z początkiem paschalii, rok 7366 od stworzenia świata, rękopis starowierców [II połowa XIX w.]

Wyższej Szkoły Pedagogicznej w 1985 r.² Treść i układ kalendarium: brak pierwszej karty oraz fakt, iż tekst zaczyna się od 1 września, kiedy wspomina się św. Symeona Stołpnika (Szymona Słupnika) wskazują na proveniencję staroobrzędową. Pisały go półustawem (tytuły miesięcy ustawem) czerwonym i czarnym atramentem dwie ręce. Zdobiony jest prymitywnie wykonanymi zastawkami (winietkami) o wzorze kwiatowo-roślinnym. Oprawa – karton oklejony kolorowym papierem, grzbiet nieudolnie przyściętym kawałkiem brązowej skóry cielejącej – jest uszkodzona, na kartach ślady wosku i zalanía. Na wyklejkach i kartach ochronnych zapiski ołówkiem i atramentem o charakterze gospodarczym (wymieniono zakupione towary, np. oliwę), marginalia na kartach związane z treścią kalendarium, sentencja i nieudolne rysunki oraz próby pióra³. Należałoby zbadać, czy ten rękopis mógł być pierwowzorem dla *Świątców* wydrukowanych około 1861 r. w Johannsburgu (Piszu) w tzw. Typografii Słowiańskiej, założonej z inicjatywy przeora męskiego klasztoru staroobrzędowego pw. Zbawiciela i Świętej Trójcy w Wojnowie – Pawła (Piotr Iwanowicz Ledniew, 1821–1895), a kierowanej przez Konstantego Gołubowa (Konstantin Jefimowicz Gołubow, 1842–1889) – wychowanka klasztoru wojnowskiego⁴.

Jedna księga cerkiewna *Mineja na miesiąc październik* znajduje się w Miejskiej i Wojewódzkiej Bibliotece Warmii i Mazur⁵. Wytłoczona była w Moskwie w Drukarni Synodalnej w 1750 r. [7259]⁶. Zdobí ją całostronicowa drzeworytowa ilustracja z przedstawieniami świętych, których czci się w Cerkwi prawosławnej w tym miesiącu (tj. październiku), czytając odpowiedni tekst. Na dolnym marginesie pod tekstem na pierwszej karcie zapis cyrylicą, nie w pełni odpowiadający prawdzie: „Сія книга октоихъ Церковный” („Ta księga Oktoich cerkiewny”). Na wyklejce oprawy z desek pokrytych brązową skórą, zdobioną radełkiem ze śladami złocień, i nazwą miesiąca „октябрь” na grzbiecie, zapiski ołówkiem (Миней мѣсячная) i atramentem (октябрь), u góry „1859 года”. Na wielu kartach zapiski marginalne.

Dwie księgi liturgiczne z XVII w. znajdują się w cerkwi Opieki Matki Bożej w Olsztynie⁷ przy al. Wojska Polskiego. Pierwsze nabożeństwa prawosławnych, głównie

² W 1999 r. powstał Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie i wówczas scalono księgozbiory Wyższej Szkoły Pedagogicznej i Akademii Rolniczo-Technicznej im. M. Oczapowskiego.

³ Ten rękopis oraz zgromadzone księgi starowierców w Bibliotece Muzeu Warmii i Mazur w Olsztynie, w klasztorze staroobrzędowym w Wojnowie i w zbiorach prywatnych na Warmii i Mazurach znajdują się w Bibliotece Uniwersytetu Warmii i Mazur, dzięki realizacji projektu badawczego pt. „Slavica a bizantyjskie dziedzictwo. Multimedialny katalog zabytków piśmienniczych staroobrzędowców zamieszkających w Polsce jako narzędzie odtwarzania fenomenów ginących kultur” z Narodowego Centrum Nauki w Krakowie, nr UMO-2011/B/HS2/03201 (<http://dlibra.bg.uwm.edu.pl/dlibra>).

⁴ Szerzej zob. E. Iwaniec, *Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia*, Białystok 2001.

⁵ Panie bibliotekarki nie potrafiły mi opisać historii nabycia księgi.

⁶ Opis księgi por. *Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века*, сост. А.С. Зернова, Т.Н. Каменева, ред. Е.И. Кацпжак, Москва 1968, nr 443.

⁷ Parafia prawosławna w Olsztynie należy do dekanatu olsztyńskiego diecezji białostocko-gdańskiej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce.

ludności ruskiej i łemkowskiej przybyłej na Warmię i Mazury w wyniku akcji „Wisła”⁸, odbywały się w kaplicy kościoła ewangelicko-augsburskiego od 25 grudnia 1946 r., która po zmianie wnętrza i dobudowaniu kopuły stała się od 1947 r. cerkwią. Zachowane księgi, w tym dwie zbadane przeze mnie, są darami wiernych⁹. Jest to oprawiony w deski i mocno zniszczoną skórę¹⁰ *Triod kwiecisty* (*Triod cwietańa*) wydrukowany czarną i czerwoną farbą w drukarni bractwa prawosławnego we Lwowie w 1663 r.¹¹ Zdobio go 21 ilustracji wykonanych przez znakomitych grawerów: Ilję, Wasyla Uszakiewicza, K. Afanasija, ieorodiakona Georgija, winietki (zastawki), finaliki (koncówki) i ozdobne inicjały. Jet to pierwsze wydanie tej księgi w drukarni bractwa lwowskiego i jedyne, jak wynika z moich badań, w zbiorach polskich. Drugą księgą jest zdefektowany, rozpoznany przeze mnie metodą typograficzną przez porównanie zasobu typograficznego z zamieszczonym w katalogach, *Apostoł* z Drukarni Ławry Poczajowskiej z 1759 r.¹²

Druki cyrylickie zachowały się i są do dziś używane podczas nabożeństw w cerkwi prawosławnej pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny i przez siostry zakonne w monasterze prawosławnym w Wojnowie. Historia świątyni sięga początku lat 20. XX w. Działkę pod budowę cerkwi przekazał jednowierca¹³ Macedoński, zaś przybyły do Wojnowa duszpasterz Aleksander Awajew¹⁴ rozpoczął budowę, zorganizował parafię, uczył dzieci religii i języka rosyjskiego. Cieszył się poważaniem i uznaniem nie tylko jednowierców. W latach 30. zorganizował żeńską wspólnotę monastyczną. W 1946 r. parafia w Wojnowie przeszła pod jurysdykcję prawosławnego metropolity w Warszawie. Po śmierci ojca Aleksandra w 1956 r.¹⁵ siostry przeniosły się do klasztoru na Świętej Górze Grabarce. W ich domu, już parafialnym, mieszkali kolejni proboszczowie. Dopiero dekretem z 15 kwietnia 1995 r. arcybiskup białostocko-gdański Sawa powołał do życia Żeński Dom Zakonny, w którym obecnie mieszka siedem sióstr. Przełożona wybrała 7 ksiąg, które zachowały się z czasów ojca Awajewa i służą do dzisiaj w sprawowaniu służby bożej.

⁸ W czasie Akcji „Wisła” na Warmię i Mazury przesiedlono około 56 tys. osób, z tego prawosławni stanowili może 10%, pozostali byli grekokatolikami. Por. A. Kopiczko, *Kościół grekokatolicki na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*, „Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne” 1997, nr 27; idem, *Duchowieństwo grekokatolickie w diecezji warmińskiej 1947–1960 – między akomodacją a odrębnością*, [w:] *Kościół grecko-katolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-politycznych w Polsce*, pod red. M. Melnyka, Olsztyn 2006, s. 53.

⁹ Informacja od proboszcza parafii ks. Aleksandra Szełomowa, który obiecał udostępnić do badań kolejne księgi.

¹⁰ Na resztkach zachowanych fragmentów wyklejki wcześniejszy tekst cyrylicki wymagający dalszych badań.

¹¹ Opis wydania zob. Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Памятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків на Україні. Книга перша (1574–1700)*, nr 413.

¹² Opis pełnego egzemplarza, por. ibidem, nr 2077.

¹³ W wyniku akcji misyjnej oficjalnej Cerkwi prawosławnej część starowierców z Wojnowa, w tym przeor klasztoru Pawła zwanego Pruskim, przeszli na jednowierstwo, czyli podporządkowali się hierarchii prawosławnej, pozostając przy starych obrzędach według niepoprawionych ksiąg. W 1913 r. na Mazurach mieszkało już 200 jednowierców. W tym czasie starowierców było ok. 700.

¹⁴ Aleksander Awajew był carskim oficerem, później mnichem w Pustelni Optyńskiej. W czasie I wojny światowej dostał się do niewoli. W Berlinie pod wpływem biskupa Eulogiusza przyjął święcenia zakonne i został skierowany do pracy duszpasterskiej w Prusach Wschodnich.

¹⁵ O. Aleksander Awajew został pochowany na cmentarzu przy cerkwi.

Na przykład na k. 3 *Minei* na miesiąc styczeń, wydrukowanej w Moskwie w Typografii Jednowierców (1903, wyd. 3), z moskiewskiej edycji 1645 r. widnieją dwie pieczętki: starsza okrągła z przedstawieniem cerkwi i napisem „Церковь Успения Пр. Богородицы въ Войновѣ// Вост. Прусс.” i powojenna „Православный храм в Войнове”. Jednak duża część ksiąg rozproszyła się¹⁶. Na przykład elementarz (*Azbuka*) napisany w pierwszej ćwierci XIX w.¹⁷ służył do nauki śpiewu cerkiewnego (półustaw, notacja „znamiennaja s kinownymi pomietami”). Zawiera ponadto 10 wierszy duchownych (duchownyje stichi)¹⁸. Zanim trafił do prawosławnej cerkwi w Wojnowie¹⁹ należał do kupca trzeciej gildii z Sankt Peterburga – Filipa Wasiljewa²⁰.

Na uwagę zasługuje księga *Trid' postnaja* (Drukarnia Synodalna, Moskwa 1901) z wpisami donacyjnymi i podpisem ręką duchownego – Awajewa: „Сия Богодухновенная Книга Подарена// Войном Ефимом Степановичем// Совиковым Въ 1915 Году во всемирную войну// Трифану Христофоровичу [?]/ Македонскому// Село Екетсдорф месяца Апреля//” i niżej pod datą „1916” ręką Aleksandra Awajewa: „Книга сия пожертвована А. И. Македонской въ Церковь// что въ с. Войнове// Прот. А.А.”

W księdze *Parastasa sirecz wielikaja panihydy* z 1888 r. z Drukarni Synodalnej w Sankt Petersburgu odbito następujący znak proveniencyjny „Придворная Лазен//ковская Церковь// К... а 16” i okrągła pieczętka z inicjałem „А” i „II” (cara Aleksandra II ?).

Opis dwóch ksiąg cyrylickich ze zbiorów prywatnych był możliwy dzięki ich właścicielom. Były one zdefektowane²¹ i nie wiadomo było, gdzie i kto je wydrukował. Właścicielem pierwszej jest Adam Kozak z Olsztyna, który urodził się w Babicach w powiecie Biłgoraj²² na Lubelszczyźnie. Jest emerytowanym inżynierem budownictwa lądowego, aktywnie uczestniczy w życiu naukowym i kulturalnym miasta Olsztyna. Po wykładzie o staroobrzędowcach i ich księgach na Uniwersytecie Trzeciego Wieku podszedł i zapytał, czy może przynieść swój skarb. Księgę – jak się okazało *Ewangelię ołtarzową* (*Ewangelię naprestolnoje*) – widziałam krótko, zdołałam tylko ustalić, że była drukowana czcionką cyrylicką na papierze czerpanym ze znakami wodnymi²³. Dopiero wiosną 2013 r. właściciel udostępnił mi ją na dłużej. Stwierdziłam, że do jej wydania użyto

¹⁶ Część ksiąg trafiła do Biblioteki Prawosławnej Diecezji Białostocko-Gdańskiej w Białymstoku. Zostaną one przeze mnie opracowane i opisane w kolejnej publikacji.

¹⁷ Elementarz napisano na papierze białym czerpanym z filigranem „Pro patria” i barwionym niebiesko z datą „1800”. Opis *Azbuki* z błędami w zapisie proveniencyjnym zob.: *Древнерусские церковные рукописи в Национальной библиотеке Варшавы*, сост. Г. М. Малинина, Москва 2004, nr 1.

¹⁸ Biblioteka Narodowa zakupiła księgę od Janiny Serdyńskiej w 1969 r. Zob. opis w: *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, wyd. 2 zm., oprac. A. Naumow, A. Kaszlej przy współpr. E. Naumow i J. Stardomskiego, Kraków 2004, nr 97.

¹⁹ Na k. 1 i k 56 [nr ołówkiem] odbita pieczętka tuszowa przedstawiająca Cerkiew p.w. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny w Wojnowie z napisem „Православный Храмъ в Войновѣ”.

²⁰ Na k. 1 niezapis. „1803 года”, „1804 года”, „Санъкътпетербурскаго купца третей гильдии Филипа [! – pisownia imienia jak w j. polskim] Васильева”.

²¹ Zachowały się karty luzem od 26 do 36 i w zszytym bloku od 37 do 320 (brak kart końcowych).

²² Obecnie gmina Obsza.

²³ Pan A. Kozak przyszedł do mnie w trakcie konsultacji na uczelni. Spotkanie opisał w wierszu wydrukowanym w zbiorze pt. *Nasze wiersze i nie tylko.... Antologia Klubu Literackiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku w Olsztynie*, Olsztyn 2005. Oto fragment ze s. 52: „na cyrylickie zaklęcia// pani Zoi Pieresławcew//na początku było słowo//wyszeptała//zaświeciła wodnymi znakami// otworzyła oczy”.

papieru czerpanego, barwionego niebiesko z datami 1815 i 1816. Drukarnię ustaliłam na podstawie kształtu i wielkości czcionki oraz użytych ozdóbek (zastawek, finalików) i ilustracji. Na karcie 260v. odbito przedstawienie ewangelisty Jana techniką drzeworytową z klocka uszkodzonego w dolnej ramce. Na ilustracji w lewym dolnym rogu znajduje się data „1748” i inicjały „I.G.” (il. 3). Tak podpisywał swoje prace wykonane w drewnie i miedzi Iosif Goczemskij w drukarni bazylianów w Poczaiewie w połowie XVIII w.²⁴ Jak widać, służyły one jeszcze długo, ponieważ opisywaną księgę wydrukowano w 1818 r.²⁵ Adam Kozak opowiedział mi także historię księgi, którą spisał wcześniej w wierszu:

księga
powszechną ręką
nieomylnie pobożnego
pozbawiona złotych skrzydeł
okładek
z prestoła na śmietnik rzucona...

Ewangelia została wyrzucona na śmietnik wraz z innymi księgami w 1947 r. z cerkwi unickiej w Babicach. Oprawę zabrał ślusarz, bo prawdopodobnie metal użyty do oprawy był wartościowy. Ewangelię wystawiane na ołtarze miały uświetniać obrzędy religijne i dlatego ich wykonanie często zlecano złotnikom²⁶. Mogły też mieć oprawę introligatorską, wówczas deski pokrywano aksamitem, a grzbiec, narożniki i scenę zmartwychwstania lub ukrzyżowania umieszczaną w zwierciadle, a także przedstawienia ewangelistów w narożnikach wykonywano ze złota lub z mosiądzu pokrytego złotem, srebrem. Księgę zamykano klamrami (zastioszki) lanymi lub kutymi i zdobionymi ornamentem roślinnym. Prawdopodobnie ta *Ewangelia* była oprawiona tak, jak niżej opisane egzemplarze przechowywane w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.

Druga księga znajduje się u Ireny Szarko w Giżycku²⁷. Jest to mocno zdefektowany *Służechnik*. Pochodzi z cerkwi greckokatolickiej z miejscowości Żurawce, gmina Lubycza Królewska. Kiedy przesiedlano ludność ukraińską w ramach akcji „Wisła”, wdowa po diakonie Hryhorim Pietnoczce, Anastazja, podarowała go wujkowi Eustachemu Borkowyczowi zamieszkalemu w Bełżcu. Borykowycz przekazał księgę rodzinie do Giżycka, a konkretnie Irenie Szarko. Na karcie 114 widnieje wcześniejszy zapis proveniencyjny, informujący o nabyciu *Służebnika* przez ijereja Michaiła od biskupa Józefa (Iosifa) Lewickiego (Łewyčkyj) za 30 złotych (il. 4).

²⁴ Zbiór prac naukowych o drukarni poczaiewskiej zob. [online] <<http://www.irbis-nbuv.gov.ua/ELIB/00001064.pdf>>.

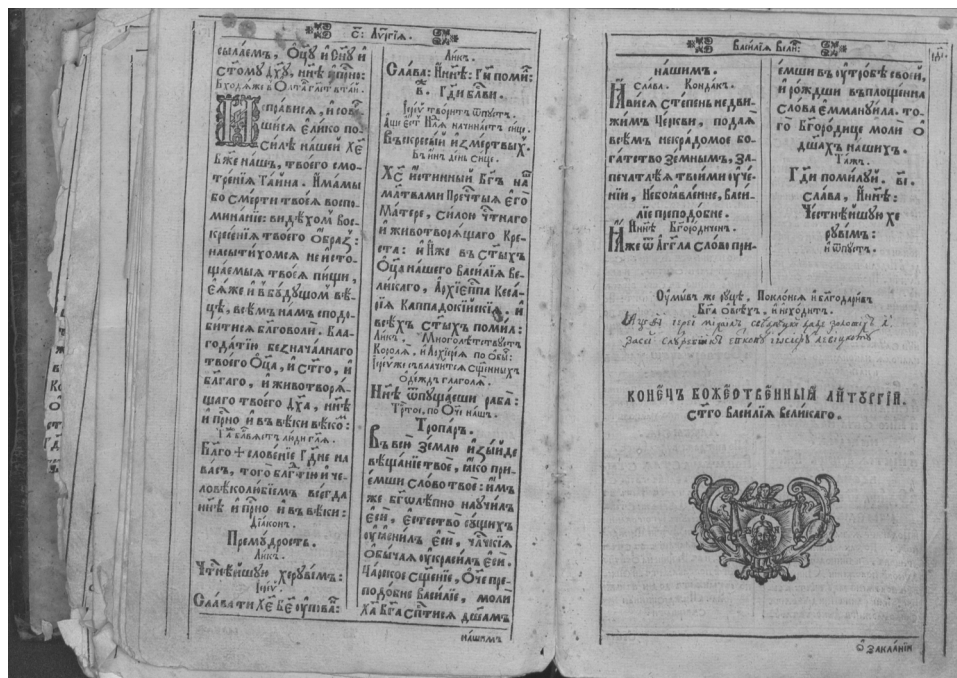
²⁵ Jest to prawdopodobnie wydanie opisane w: I. Tylavskij, *Monasterio di Počaiiv. La sua tipografia e le sue edizioni*, „Analecta Ordinis Sancti Basili Magni” 1983, vol. 4(10), nr 244, s. 289. Zob. także, O. Железняк, *Почаївські видання кириличним шрифтом (1734–1830)*, [w:] *Друкарня почаївського успенського монастиря та її стародруки. Збірник наукових праць*, Кнів 2011, nr 304.

²⁶ Były to tzw. oprawy złotnicze wywodzące się z Bizancjum, zob. szerzej K. Głombowski, H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i średniowieczu*, wyd. 2, Warszawa 1979, s. 80–83.

²⁷ Dziękuję dr. Pawłowi Pietnoczce z Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM i p. Irenie Szarko za udostępnienie mi księgi do badań i przedstawienia jej losów po 1947 r.

Il. 3. Ewangelista Jan, drzeworyt z datą „1748” i inicjałami „I.G.” (Iosif Goczemskij) z *Ewangelii*, [Począjów, Drukarnia Bazylianów, 1818]

II. 4. *Služebnik* [Mszał], karta z zapisem proveniencyjnym, Wilno – Supraśl,
Drukarnia Bazylianów, 1692 – 21.09.1695

Analiza treści, badania papieru i typograficzne pozwoliły ustalić, że jest to *Leitourgikon*, czyli *Služebnik* (mszał w liturgii rzymskiej) dla Kościoła unickiego zawierający porządek Służby Bożej jako liturgii mszalne według św. Jana Złotoustego, św. Bazylego Wielkiego oraz św. Grzegorza Dialoga, a także część Służby jako codziennej oficjalnej modlitwy Kościoła, wydany w Drukarni Bazylianów w Wilnie w 1692 i dodrukowany w Supraślu w 1695 r.²⁸ Księga jest zamodlona, zwłaszcza karty z tekstem liturgii Jana Złotoustego są uszkodzone (uzupełniono je papierem podobnym do kart ochronnych), zalane woskiem, wiele kart wyrwanych i włożonych luzem. Brak ilustrowanej karty tytułowej z kompozycją architektoniczną w kształcie ołtarza ze św. Grzegorzem w górnej części, niżej kolumny św. Bazyli Wielki i św. Jan Złotousty, u dołu kartusza z herbem Brodzie Żochowskich – wykonaną techniką miedziorytową, sygnowaną: Leo Tarasewicz. Nie ma także karty przedtytułowej z miedziorytowym portretem Karola Stanisława Radziwiłła w owalu, w otoczeniu panopliów, Orłem Radziwiłłowskim z tarczą herbową na piersi, trzymającym w szponach pofałdowaną materię z wrytym wierszem w języku

²⁸ *Leitourgikon si est' Služebnik*, Vil'no-Supraśl'. Drukarnia Bazylianów, 1692-21 IX 1695. 2°. War. C (?), k. nłb. 14 [winno być 16, brak karty tyt. i przedtytułowej], k. lb. 1-58, 60-85 [brak k. 87], 88-179 [brak k. 180], 181-259, s. 1-64, k. lb. 65-71 [brak k. 72]. Opis kompletnego egzemplarza druku wraz z wcześniejszą literaturą w: *Katalog druków cyrylickich XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, oprac. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, Warszawa 2004, nr 174, s. 161-163.

polskim na cześć Domu Radziwiłłów, sygnowanym „L. Tarascewicz sculp. Vilnae” i tegoż autora, ale już bez podpisu sceny ukrzyżowania na karcie 96v. Wszystkie brakujące strony i karty ujęte są w przypisie. Oprawa z kartonu obciągniętego brązową skórą ciejącą jest mocno zniszczona i odstaje od bloku księgi, zdobienia na oprawie są zatarte. Na wielu kartach znajdują się zapiski i podkreślenia ołówkiem, kolorami niebieskim, czarnym i fioletowym, np. przy obrzędzie chrztu i ślubie, np. na k. 193 z 1749 i 1744 r., na k. 204v z 1724 i 1752 r.

Do sprawowania obrządku w Cerkwi greckokatolickiej służyły dwa egzemplarze ewangelii ołtarzowej, które znajdują się obecnie w Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Zakupiono je ze względu na wartość artystyczną opraw, gdyż są to dwa egzemplarze tego samego wydania. *Ewangelię* wydrukowano w Instytucie Stauropigialnym we Lwowie w roku 7405 od stworzenia świata i 1897 od narodzenia Chrystusa, kiedy drukarnią kierował Ioakim Grenjak.

Rozpoznane i opisane, a także sfotografowane i zdigitalizowane 32 rękopisy z okresu XVII – początek XX w. i 143 druki XVII – lata 20. XX w. zachowane w staroobrzędowym klasztorze pw. Zbawiciela i Św. Trójcy w Wojnowie, w sześciu księgozbiorach prywatnych starowierców zamieszkałych w Wojowie, Ukie, Piaskach, Rucianym-Nidzie i w Mrągowie znajdują się w Bibliotece Cyfrowej Biblioteki Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Ich dokumentacja była możliwa dzięki projektowi finansowanemu z Centrum Nauki w Krakowie (nr UMO-2011/B/H52/03201) pt. „Slawica a bizantyjskie dziedzictwo. Multimedialny katalog zabytków piśmiennictwa staroobrzędowców zamieszkałych w Polsce jako narzędzie odtwarzania fenomenów ginących kultur”. Są to nie tylko księgi liturgiczne i cerkiewne, ale także służące do nauki języka i religii, wyznaczające zasady życia, uczące historii i dokumentujące historię społeczności wyznawców starej wiary prawosławnej. Ich opis i cyfryzacja były możliwe dzięki dobrej woli opiekuna klasztoru – Tomasza Ludwikowskiego i starowierców, którzy prosili o zachowanie anonimowości. Dalsze badania będą zależały od zrozumienia konieczności utrwalenia dziedzictwa książkowego przez kolejnych właścicieli rękopisów i druków zapisanych i wytłoczonych cyrylicą. Nie przychodzi to łatwo, ponieważ już często były one kradzione i zmieniały właścicieli w ramach tzw. zabezpieczania dóbr kultury.

Zachowane rękopisy (często unikalnych zabytków piśmienniczych) i druki cyryliczne (rzadkie wydania z oficyn działających legalnie i w ukryciu – starowierców na Ukrainie i Syberii) z oficyn tłoczących cyrylicą w Wielkim Księstwie Litewskim, na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej, Rosji (np. unikalne wydania moskiewskie z początku XVII w.), Mołdawii, głównie o charakterze liturgicznym, są ważną częścią tradycyjnej kultury duchowej wschodniego chrześcijaństwa. Uzupełniają badania nad historią literatury, rękopisoznawstwa i drukarstwa, historii sztuki. W przypadku druków ważne są cechy indywidualne każdej z książek: znaki własnościowe i zapiski marginalne, z których można odczytać drogę księgi i jej właścicieli, stan alfabetyzacji i cechy języka.

Резюме

Письменное кирилло-мефодиевское наследие Вармии и Мазурии

Целью исследования была регистрация и анализ кириллических рукописей и печатных материалов, хранящихся в собраниях Вармии и Мазурии. Статья описывает памятники письменности, находящиеся в собраниях олыштынских библиотек: Высшей духовной семинарии „Hosianum” – листы пергамента XIV века, Варминско-мазурского университета – *Святы*, рукопись приблизительно 1848 года, Музея Вармии и Мазурии – два экземпляра львовского издания *Евангелия на престольного* 1897 года, воеводской и городской – *Месячная минея* на октябрь, напечатанная в Москве в 1750 году, а также из частой коллекции – *Евангелие на престольное* из почаяевской типографии и *Служебник* (Вильно–Супасль, 1692–1695), являющиеся собственностью прихожанки греко-католической церкви города Гижицка. Описаны книги православного монастыря и церкви в Войнове. Рукописи и печатные издания предоставили для исследования старообрядцы из населённых пунктов Укта, Войново, Рущане-Ниды и Пяски. Хранитель Спасо-Троицкой монастырской старообрядческой церкви разрешил описать и сфотографировать рукописные и печатные материалы, которые ранее не были подвергнуты научному описанию. Планируется ввести их в цифровую библиотеку Варминско-мазурского университета в рамках проекта финансируемого Национальным центром науки. В статье главным образом описаны литургические книги восточных христиан – православных, старообрядцев и униатов.

Summary

The written heritage of Cyril and Methodius in Warmia and Mazury

It was the aim of the study to register and analyze manuscripts and prints written in the Cyrillic which have been collected in Warmia and Mazury. The article describes written monuments from the collections of libraries in Olsztyn: the library in Warmia and Mazury Seminary Hosianum (parchment leaves from the 14th century), University of Warmia and Mazury Library (manuscript *Swiatcy* from 1848), and Museum of Warmia and Mazury Library (two copies of the Lvov publication of the *Altar Gospel Book* from 1897), as well as the municipal and regional libraries (*Monthly Menaion* for October printed in Moscow in 1750) and a private collection (the *Altar Gospel Book* from 1815 printed in Poczajów). A volume of *Slużebnik* (Wilno–Supraśl, 1692–1695) is in the possession of a Greek-Catholic parishioner from Giżycko. Additionally, volumes from the Old Believers' monastery and Orthodox church in Wojnowo were described. Courtesy of their owners, the study is based also on manuscripts and prints which belong to the Old Believers from Uкта, Wojnowo, Ruciane-Nida and Piaski. The guardian of the Old Believers Monastery of Saviour and Holy Trinity allowed the author to photograph and describe the manuscripts and prints which have not been so far academically analysed. They are now stored in the Digital Library of the University of Warmia and Mazury thanks to a project financed by the National Science Centre. The described volumes, mainly liturgical in their character, served the needs of Christians in the east: Orthodox Christians, Old Believers and Greek-Catholics.

Key words: Warmia and Mazury, Cyrillic manuscripts and prints, Orthodox Church, Greek-Catholic, Old Believers.

Jolanta Kazimierczyk
Akademia Pomorska w Słupsku

Sankt-Petersburg Europejczyka – markiza De Custine’a i rosyjskiego Europejczyka – Aleksandra Hercena

W trwającym wiele wieków procesie tworzenia rosyjskiej wspólnoty nie udało się Rosji wytworzyć jednej homogenicznej kultury narodów¹. Wymiernym świadectwem jej różnorodności jest legendarny Petersburg – „wyciosane” przez Piotra I „okno i drzwi do Europy”² – mający bogate odzwierciedlenie zarówno w literaturze rosyjskiej, jak i w licznych opracowaniach krytycznych, na tle których jasno widnieje postać światłego przedstawiciela rosyjskich Europejczyków³ – znakomitego myśliciela Aleksandra Hercena. Znaczący historyczno-kulturowy ślad rozważań odnajdujemy także we francuskich *rossica* z XVIII–XIX wieku, których sztandarowym przedstawicielem jest pisarz i podróżnik – markiz de Custine, autor kontrowersyjnych listów z Rosji Mikołaja I, zebranych w jego magnum opus *La Russie en 1839* (*Rosja w roku 1839*)⁴.

Zbudowane w ciągu półwiecza miasto miało swym majestatem przewyższać inne ówczesne stolice europejskie, tworząc z Petersburga symbol potęgi i ponadludzkiego potencjału nowej Rosji, a z Piotra I, który „proroczym instynktem [...] pokochał Rosję przyszłości”⁵, wielkiego i genialnego architekta-urbanistę. Idealizowany przez jednych, dla wielu okazał się baśniowym apokaliptycznym królestwem, zbudowanym na „łzach i trupach”⁶ tworem szatańskiego cara. Tak mrocznym i tak obcym dla jego mieszkańców pozostających w stanie permanentnego zabobonnego lęku przed Zachodem, utożsamianym z antychrześcijańską europeizacją, że bliżej im było do „zastalej” w średniowieczu, ale wciąż rodzimej z tradycji i bizantyńskiej z ducha Moskwy – symbolu starej Rosji,

¹ Zob.: O. Figes, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, przekł. W. Jeżewski, Warszawa 2002, s. XXIV–XXV.

² W. Bieliński, *Czyny Piotra Wielkiego*, [w:] *Pisma filozoficzne*, przekład W. Anisimow-Bieńkowska, Kraków 1956, t. 1, s. 280.

³ Nie tylko W. Kantor uzasadnia, że rosyjscy Europejczycy są, bezspornie, rezultatem kulturowych przeobrażeń Piotra I. Podobnie twierdzi G. Fiedotow, który dodaje, iż to reformy Piotra I, stawiając Rosję na skrzyżowaniu wielkich kultur Zachodu, stworzyły swoistą kategorię w narodzie – „rasę” rosyjskich Europejczyków – zob.: Г. П. Федотов, *Судьба и грехи России*, Санкт-Петербург 1992, t. 2, s. 178, [w:] B. Кантор, *Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса*, Москва 2008, s. 483–484.

⁴ A. de Custine, *Rosja w roku 1839*, przekład P. Hertz, Warszawa 1995, t. 1 i 2.

⁵ A. Hercen, *Rosja*, [w:] idem, *Eseje filozoficzne. Rosja i stary świat*, red. A. Walicki, przekład J. Walicka, Warszawa 1966, t. 2, s. 28.

⁶ To konstatacja N. M. Karamzina – zob. idem, *Записки о древней и новой России и ее политическом и гражданском отношениях*, Москва 1991, s. 37. Podobnego zdania był też Adam Mickiewicz, który uważał Petersburg za miasto zbudowane na łzach i krwi, za twór cara Piotra I, który „stawiać rozkazał nie miasto ludziom, lecz sobie stolicę; Car tu wszechmocność woli swej pokazał” – A. Mickiewicz, *Dziela*, Warszawa 1955, t. III, s. 274.

godnie reprezentowanej przez słowianofilów, a tak znienawidzonej przez Piotra. Tenże „zrodzony z nieczystej dziewicy pochlebca, Antychryst”⁷, jak zauważa Nikołaj Karamzin, nie bacząc na tradycje kulturowe Świętej Rusi silną ręką wytyczył nowy kierunek Rosji, o zgrozo, bez możliwości powrotu do jej przeszłości⁸. Skale podobnych dramatycznych ocen ignorują z gruntu rosyjscy myśliciele – kolejni rosyjscy Europejczycy: Wissarion Bieliński⁹ i Nikołaj Bierdiajew¹⁰. Pierwszy z nich, doceniając geniusz Piotra – boskiego Heraklesa¹¹, tłumaczy zasadność jego działań: „Piotr musiał porzucić Moskwę – syczały tam przeciw niemu brody; musiał stworzyć bezpiecznie schronienie dla europeizmu [...], który by [...] stał się piorunochronem przeciw ciemnocie i fanatyzmowi”¹². Inny piastun niż negacja przeszłości nie był mu pisany Opatrznością, która wspierając swego pojętnego ucznia prowadziła starą Rosję ku nowym brzegom. Podobnie uważa Bierdiajew, postrzegając oderwanie się Rosji od bizantyńsko-azjatyckich korzeni jako konieczność dziejową. Tylko taki rewolucyjny w skutkach kulturowy „zabieg” Piotra I – tegoż bolszewika na tronie i, jak utrzymują niektóre źródła, pierwszego rosyjskiego masona¹³ nienawidzącego stylu moskiewskiego carstwa – otwierał przed narodem europejską przestrzeń, tak bałwochwalczo wchłanianą przez imperatora i jego następców, a do tego, niestety, jak krytycznie zauważa Hercen, bez świadomości, że przynajmniej „połowa obcych form [...] była sprzeczna z duchem narodu”¹⁴. Nie miało to wówczas żadnego znaczenia, bo zadośćuczynieniem miała być rychła świetlana przyszłość, spełniająca się w snach o potędze imperium rosyjskiego, którą gwarantował powiew zachodniej cywilizacji.

Ale była to też logistycznie rozpracowana – zarówno w czasie, jak i w przestrzeni – ucieczka od kulturowej schedy Rusi Moskiewskiej, zaprogramowanej niejako na

⁷ Takie określenia funkcjonowały w narodzie rosyjskim, który odrzucał reformy swego władcy, dając upust swej nienawiści – zob. С. Ф. Платонов, *Полный курс лекций по русской истории*, Санкт-Петербург 2000, s. 595.

⁸ Tak mniemało wielu, wśród nich także N. Karamzin (zob. *Записки о древней и новой России...*).

⁹ Wissarion Bieliński odwiedził Francję, początkowo – podobnie jak Hercen – idealizując ją, by potem spojrzeć na osiągnięcia rewolucji francuskiej krytycznie.

¹⁰ Nikołaj Bierdiajew w 1922 r. został wydany z sowieckiej Rosji, zamieszkał we Francji, gdzie wydawał czasopismo „Путь”, przeciwstawiając się konserwizmowi emigracji rosyjskiej.

¹¹ W. Bieliński, *Czyny Piotra Wielkiego...*, s. 247, 278.

¹² Ibidem, s. 279.

¹³ Wedle wielu źródeł Piotr I był pierwszym Rosjaninem, którego włączono w poczet członków jeden z łóż masonskich w Amsterdamie (1697). Jednak w archiwach holenderskich łóż, które znajdują się w Moskwie, nie ma śladów dokumentów potwierdzających ten fakt – zob.: О. А. Платонов, *Терновый венец России. Тайная история масонства 1732–2000*, Москва 2000, s. 12. Jednak Borys Baszyłow utrzymuje, że Piotr I, bez względu na to, czy stał się oficjalnym członkiem łóży masonskiej, czy nie, miał liczne kontakty z masonami przebywającymi na terenie niemieckiej Słobody. Spotykał się z nimi także w trakcie swych zagranicznych podróży. Cześć, jaką oddawali mu masoni, jak też jego skrajny kosmopolityzm to, zdaniem Baszyłowa, efekt ideowych nacisków masonerii – zob.: Б. Башилов, *История русского масонства*, Москва 2003, s. 19–20. Podobnie dowodzi W. Braczejew, nie uznając wersji m.in. A. Pypina o powołaniu pierwszej masonskiej łóży w Rosji w 1717 r., za czasów Piotra I, choć pierwsze dokumenty mówią o roku 1731. Wy tłumaczenia powiązań Piotra z masonerią znajduje w oficjalnej formule, którą posługuje się rosyjska masoneria, twierdząca, iż jest kontynuatorem Piotrowego dzieła, mając na uwadze jedynie jego przeobrażenia kulturowe wedle europejskich wzorców – zob. В. Брачев, *Масоны у власти*, Москва 2006, s. 122–123.

¹⁴ A. Hercen, *Rosja...*, s. 28. Ten zarzut przesądził o jego krytycznej ocenie Piotra I. Doceniając to, że udało mu się znaleźć sposób na wyjście z kolein, w których tkwiła ówczesna Rosja, Hercen nie omieszczał zauważyć, iż władca uczynił to nieudolnie.

wieczyste oddanie się narodu władzy prawosławnego cara – Boga, pozbawiające ją istotnego determinanta nowej cywilizacji – europejskiej inicjatywy¹⁵. Sam Piotr, jak podają rodzime rosyjskie źródła, z obawy przed całkiem logiczną konsekwencją tychże kontaktów z Europą – kulturowym i duchowym uzależnieniem – traktował to zboczenie z dotychczasowej drogi jako krótkotrwałą „biznesowy romans” obu cywilizacji: Wschodu i Zachodu, sprytnie i niezbyt lojalnie wobec swego „kontrahenta” uzasadniając: „Europa jest nam potrzebna na kilka dziesiątków lat, a potem powinniśmy odwrócić się do niej zadkiem”¹⁶. Nie była to jednak wystarczająca asekuracja, bo niebawem okazało się, czego nie przewidział imperator, że „potęga zewnętrzna została kupiona za cenę całkowitego, kulturowego i duchowego zniewolenia Rosji przez Europę, a [...] Piotr I znieważył tym samym rosyjskie poczucie narodowe i zniszczył filary, na których opierała się wewnętrzna potęga Rosji”¹⁷.

Z nieco większym zaufaniem, nie demonizując tego procesu, postrzega te kulturowe straty Hercen, dowodząc, że warunkiem stymulującym nowe życie musiało być wyparcie przeszłości, z której pozostało, jedynie, co prawda, „[...] życie narodowe, charakter narodowy, krystalizacja państwa”¹⁸. W sukurs rosyjskiemu Europejczykowi przychodzi Fiodor Dostojewski, z rozdartą – z własnej i nie przymuszonej woli – na poły duszą patrioty, ba, z pełnym przekonaniem wołając hardo: „przecież Rosjanie mają dwie ojczyzny: Rosję i Europę”¹⁹, a weryfikując uniwersalizm narodowego ducha, uzasadnia: „Europa jest nam prawie tak droga, jak i ojczyzna”²⁰. W kontekście powyższych argumentacji korzystanie z cywilizacyjnych osiągnięć Zachodu wydaje się rzeczą zupełnie naturalną, która w żadnym razie nie powinna być przedmiotem bezzasadnych i deprecjonujących rodzimą kulturę komentarzy, szczególnie samych Europejczyków uzurpujących sobie prawo do negacji tychże roszczeń.

W cieniu tych rozważań o nowej stolicy, przeobrażonej w miasto świętego kamienia, symbolizującego inną, trwalszą jakość nowej Rosji – antytezę drewnianej starej Rosji, która czyniła z Sankt-Petersburga bastion potężnego imperium²¹, pozostaje europeizowany za pomocą knuta i katowskiego topora naród. Klęski pożarów i potopy, które dwukrotnie zalały Petersburg²², radowały liczne zastępy trwających w nadziei, że nadejdzie chwalebny dzień, kiedy woda zniszczy to przeklęte miasto budowane „obcą ręką”, wchłonie Antychrysta, a zasługujące na karę bożą miasto-uzurpator ze swą antynarodową historią²³

¹⁵ Zob. B. Кантор, op. cit., s. 83.

¹⁶ B. O. Ключевский, *Русская история. Полный курс лекций*, Ростов на Дону 2000, t. 3, s. 75.

¹⁷ N. Trubieckoj, *Spojrzenie na historię Rosji nie z Zachodu a ze Wschodu*, przekł. L. Kiejzik, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Od Adama Mickiewicza i Aleksandra Puszkina do Czesława Miłosza i Aleksandra Solżenicyna*, red. A. de Lazari, Warszawa 2004, s. 283.

¹⁸ Zob. A. Hercen, *Rosja...*, s. 4.

¹⁹ Zob.: O. Figes, op. cit., s. 41.

²⁰ Ф. М. Достоевский, *Дневник писателя 1876*, [w:] idem, *Искания и размышления*, Москва 1983, s. 272.

²¹ Zob. B. Кантор, op. cit., s. 96.

²² Jeden z nich zdarzył się w 1705 r. i niemalże zatopił miasto, a kolejny w roku 1721, kiedy to sam Piotr omal nie utonął na Newskim Prospekcie – zob.: A. Рамбо, *История древней и новой России*, Смоленск 2001, s. 365.

²³ Zob. M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, przekład E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2002, s. 301.

znów obróci się w pustynię²⁴ i stolica Rosji powróci do swych macierzystych korzeni: do matuszki-Moskwy. Prerażony ogromem zmian naród wciąż tkwił kulturowo i mentalnie w swych bizantyńsko-azjatyckich korzeniach, ba, szczególnie dotkliwie obciążony był nimi sam imperator ze swym modelem władzy, który przejął od odrzuconej przeszłości na tyle skutecznie, że – jak obserwuje Hercen – prześcigał zarówno despotyzm rzymski, jak i bizantyjski²⁵.

Jego śmiała diagnoza znajduje swe czytelne odbicie w bardzo prowokacyjnym i nieco przerażającym komentarzu Aleksego Tołstoja, ilustrującym sens bezlitosnych i bezkompromisowych Piotrowych działań, przekonująco dowodząc, że tylko w ten sposób można było zmienić oblicze pozostającego poza europejską wspólnotą cywilizacyjną państwa: „I niechby nawet topór cara wyrąbał okno w samych kościach i mięsie ludu, i niechby nawet ginęli w wielkim przeciągu łagodni chłopci, nieświadomi nawet tego, komu i po co potrzebne jest ich życie, niechby rozpadła się od góry do dołu ta cała skamielina – okno zostało jednak mimo wszystko wyrąbane i do cichych teremów wdarł się świeży wiatr [...] i ludzie rosyjscy drgnęli, popełzli do rozsuniętych granic, czynić wspólne, państwowe dzieło”²⁶.

Wyrośli z wielkiego zachwyty europejską kulturą Petersburg, eklektyczne architektonicznie miasto marzeń Piotra I, zaprojektował francuski architekt i mistrz parkowej architektury Jean-Baptiste Le Blond, który przybył do Rosji w 1716 r. na specjalne zaproszenie imperatora. Już w styczniu 1717 przedłożył generalny plan budowy miasta, włączając się również w prace nad kolejnymi projektami: Pałacu Wielkiego – carskiej rezydencji w Peterhofie, zespołu parkowego i Pałacu Letniego, a także domku podróżnego Piotra w Strelnej (miejsce postoju w drodze z Petersburga do Peterhofu)²⁷. Syntezę działań Le Blonda wyznaczała harmonijna kompozycja naturalnych żywiołów: wody, nieba i kamienia²⁸, w której dominować miała jednak, jak zauważano często już w XVIII wieku, „[...] bękartia architektura. Kradnie ona od Włochów, Francuzów i Holendrów”²⁹. Tę cywilizacyjną niegodziwość dostrzegało wielu Europejczyków odwiedzających nową stolicę, także de Custine. Z głęboką ironią odnosi się on do pozornie tylko reformatorskich intencji Piotra I, a obnażając jego geniusz, czyni go zaledwie brutalnym i pełnym wiary w przyszłość uzurpatorem kopiującym „obcą cywilizację ze skrupulatnością barbarzyńcy”, który w swym nieokrzesaniu sprytnie „chylkiem skradł Europie dojrzałe

²⁴ Za życia Piotra głośnie było prorocтво wypowiedziane przez niebiańską postać, która ukazać się miała w cerkwi Trójcy Świętej w Petersburgu. Za rozpowszechnianie tego prorocтва diakon tejże cerkwi skazany został na trzy lata przymusowych robót – zob.: H. Troyat, *Piotr Wielki. Geniusz i szaleństwo*, przekł. B. Przybyłowska, Warszawa 2009, s. 125.

²⁵ A. Hercen, *Rosja...*, s. 28–29.

²⁶ A. Tołstoj, *Dzień Piotra*, Moskwa 1958, t. 3, s. 84, [w:] M. Heller, *Historia imperium...*, s. 303.

²⁷ Zob. H. B. Калязина, *Архитектор Леблон в России (1716–1719)*, [w:] *От средневековья к Новому Времени*, Москва 1984, s. 94–123.

²⁸ Zob. G. Kaganow, *Images of Space: St. Petersburg in the Visual and Verbal Arts*, przekład S. Moans, Stanford 1997, s. 15, [w:] O. Figes, op. cit., s. 7.

²⁹ *Letters to Lord Harvey and the Marquis Scipio Maffei, containing the state of the trade, Marine, revenues, and the for ces of the Russian empire: with the history of the late war between the Russians and the Turks*, Glasgow 1770, s. 76, [w:] O. Figes, op. cit., s. 8.

owoce cywilizacji, zamiast cierpliwie i powoli hodować je u siebie”³⁰. Jakże bliski tym ocenom jest nasz wieszcz Adam Mickiewicz, główny opozycjonista Aleksandra Puszkina – niezrównanego piewcy Piotrowego geniuszu. Nieczuły na odbijające się szerokim rezonans w Europie i jakże dumnie brzmiące wyznania swego duchowego współbrata: „Люблю тебя Петра творенье”, z dystansem akcentuje ów spektakularny dar reprodukcji, by zrozumieć istotę kulturotwórczego deficytu Rosjan. Przecież „jako zwierzęta różnych końców ziemi”³¹ ze swą azjatycką naturą, tym orientalnym zakwasem, będą zawsze korzystać z europejskiej skarbnicy wyjątkowo nieudolnie, tworząc w efekcie jedynie niezdarne kopie i imitacje, postrzegane często przez przybyszów z Europy jako niezrównane wariacje zachodniej cywilizacji.

Z tymi zarzutami próbuje zmierzyć się Hercen. Z rozwagą tłumaczy to kulturowe „przestępstwo” Rosji i udzielając jej rozgrzeszenia, oficjalnie przyznaje: „Nie ukrywamy tego dobrego, co otrzymaliśmy od was [od Zachodu – dop. J.K.]. Zapożyczyliśmy wasz kaganek, żeby jasno dostrzec rozpaczliwość swej sytuacji, żeby odnaleźć otwarte drzwi i wejść przez nie, i znaleźliśmy je dzięki wam”³².

I wszyscy rosyjscy Europejczycy, z Hercenem na czele, wiernie trwać będą na stanowisku, że „mówić o prawdziwej Rosji – to znaczy mówić o Petersburgu”³³, oddając hołd jego twórcy, który obudził pozostającą poza orbitą cywilizacyjnego rozwoju i zastygłą w swym kulturowym marazmie Rosję. A co może dziwić, poprzez te fundamentalne zmiany – jak zauważają francuscy podróżnicy i historiografowie XVIII–XIX wieku – Piotr I stworzył nie tylko Nową Rosję, ale także jej naród, co potwierdzi niebawem Bieliński: „Rosja przed Piotrem Wielkim była tylko ludem i stała się narodem, dzięki ruchowi, który wprowadził doń reformator”³⁴. Jeśli więc odnieść się do Piotrowej epoki, zaskakiwać może fakt, że już w 1717 r. Wolter³⁵, choć świadom licznych odstręczających przypadłości imperatorskiego geniuszu, w plejadzie jego zasług odnajduje wartość prymarną: ucywilizowanie barbarzyńskiej nacji, której nadano rysy europejskiego oblicza. Tuż za nim filozof Pierre Charles Levesque uświadamia europejskiego czytelnika „[...]

³⁰ A. de Custine, op. cit., t. 2, s. 405.

³¹ A. Mickiewicz, *Dziela*, t. 3, s. 273. Ale też w swych wykładach paryskich podkreślał, że w istocie to ojciec Piotra I – car Aleksy rozpoczął proces europeizacji – zob. ibidem, t. 10, s. 72–73.

³² A. И. Герцен, *Русская идея*, Москва 1992, s. 121, [w:] B. A. Ильин, А.С. Ахизер, *Российская цивилизация: содержание, границы, возможности*, Москва 2000, s. 39. Wsparciem słów Hercena wydają się być harde nawoływania samego Fiodora Dostojewskiego, który pełen wiary zaświadcza, że przecież Rosjanie mają dwie ojczyzny: Rosję i Europę – zob. O. Figes, op. cit., s. 41. Jeśli dołączyć również przekonanie Nikołaja Karamzina, że Rosja to Europa, zarzuty kopiowania wydają się bezzasadne, a korzystanie z cywilizacyjnych osiągnięć Zachodu rzeczą zupełnie naturalną – zob. E. М. Лотман, Б. А. Успенский, *Письма русского путешественника Карамзина и их место в развитии русской культуры*, Санкт-Петербург 1997, s. 523, [w:] M. Dąbrowska, *Dla pożytku i przyjemności. Rosyjska podróż sentymentalna przełomu XVIII–XIX wieku*, Warszawa 2009, s. 162.

³³ А. И. Герцен, *Москва и Петербург*, [online] <az.lib.ru/g/hercen>, dostęp: 2.05.2012.

³⁴ W. Bieliński, *Czyni Piotra Wielkiego...*, s. 242.

³⁵ Wolter spotkał się z Piotrem w czasie jego wizyty w Paryżu (maj 1717). Pierwsze oceny rewolucyjnych kulturowych działań imperatora pojawiają się – jako kontrast Karola XII – w *Истории Карла XII Короля Шведского*, перевод Е. Е. Ильяшенко, Санкт-Петербург 1909. Krusząc obraz cara „rosyjskiego barbarzyńcy” Wolter dostrzegł w nim mędrca na tronie. W 1759 roku pojawia się I część *Истории Российской империи при Петре Великом*, a w 1763 część II.

na tej pustyni zamieszkałej przez dzikie zwierzęta, udało mu się stworzyć ludzi”³⁶. Ale Europa usłyszy też ostrą krytykę Jan Jakuba Rousseau, który odnosząc się z dezaprobatą do „siłowych” przemian fundowanych narodowi przez imperatora, wypomina Piotrowi ów kulturowy falstart i jego żałosne skutki: przecież gdzieś obok cierpiał prosty prawosławny lud, przerażony ogromem obcego mu świata, w którym pozostać miał jedynie karykaturą Europejczyka³⁷.

Czy więc Petersburg, ów „konspekt fantazji wszystkich znanych narodów”, który jaśniał w świecie niczym „wschodni diadem na czole europejskiego miasta”³⁸ – tak barwnie malowany przez kolejnego francuskiego podróżnika i dramaturga Jeana Ancelota³⁹ – był w stanie zadowolić jego oczekiwania? Czy istotnie Piotr I, jak bajecznie komplementuje go madame de Stael: „niczym niewidzialny czarodziej cudotwórczym skinieniem laski buławę przeniósł na ten pustynny grunt wszystko to, co najpiękniejsze w Europie i Azji”, czyniąc z Petersburga „Paryż epoki Ludwika XIV”⁴⁰? Czy ten – uznany powszechnie za teatromana⁴¹ – geniusz nie uczynił ze swego życiowego tworu pełnego „[...] smętku i fałszywego przepychu”⁴² gigantycznego widowiska teatralnego, które swą dramaturgią miało raz na zawsze unicestwić przeszłość? Te pytania zadaje także de Custine, by w swych pełnych gorzkiej prawdy listach odnaleźć i poznać prawdziwą Rosję z głębin epoki Mikołajowskiej. Dla wielu, również dla markiza bolejącego się nad „okrucieństwem, które stoi u kolebki całej tej świetności”⁴³, miasto to mogło wydawać się piekłem, jako że bezlitośnie żądało wyrzeczenia się słońca, ziemi i radości, jednak wielu, głównie rodzimi petersburżanie, „ów dziwny gatunek ludzi – jak z filozoficznym przekąsem mówi o nich XX-wieczny rosyjski Europejczyk Gieorgij Fiedotow⁴⁴ – potrafili odnaleźć w tej krainie miraży swe miejsce na ziemi i wypracować barwy ochronne dla duszy”⁴⁵. Tego nie potrafił pojąć markiz, a nobilitowane dzieło tyrana – „koronowanego misjona-

³⁶ Taką, dosyć odważną tezę stawia P. Ch. Levesque (1736–1812), filozof, moralista i wykładowca historii w College de France. W swej *Histoire de Russe (Rosyjskiej historii)*, którą pisał w Petersburgu w latach 1773–1780, jako jeden z pierwszych wykorzystał oryginalne rosyjskie źródła, zob.: С. А. Мезин, *Петр I во французской историографии XVIII века*, [w:] *Россия и Франция XVIII–XX века*, Москва 2000, s. 31.

³⁷ Zob.: Руссо Ж. Ж. *Об общественном договоре, или принципы политического права*, перевод А. Д. Хаютина, В. С. Алексеева-Попова, Москва 1996.

³⁸ Zob. list XXVI z lipca 1826 roku, [w:] Ф. Ансело, *Шесть месяцев в России*, [online] <www.gumer.info/bibliotek>, dostęp: 23.05.2013.

³⁹ Jean Ancelot w 1826 r. przybył do Petersburga w charakterze sekretarza delegacji francuskiej na koronację Mikołaja I, pozostał w Rosji pół roku, by spisać swe rzetelne obserwacje w zbiorze listów z podróży (podobnie jak de Custine) zatytułowanych *Six mois en Russie*.

⁴⁰ *1812 de Сталь в России*, [w:] *Россия первой половины XIX века глазами иностранцев*, ред. Е. А. Лимонов, Ленинград 1991, s. 39, 34.

⁴¹ Podkreśla ten fakt wielu historyografów, wśród nich także L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz (*Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 137), a także poeta A. Mickiewicz (*Dziela*, t. 3, s. 274), zaznaczając, że w istocie dla Piotra Petersburg stał się teatrem, w którym aktorzy demonstrują potęgę państwa. Mówi również o tym sam markiz de Custine: „Piotr Wielki i jego następcy potraktowali swoją stolicę niczym teatr” (op. cit., t. 1, s. 178).

⁴² A. de Custine, op. cit., t. 1, s. 458.

⁴³ Ibidem, s. 457.

⁴⁴ Gieorgij Fiedotow (1886–1951) – filozof, teoretyk totalitaryzmu, od 1925 r. na emigracji, w centrum jego zainteresowań znalazła się także historia prawosławnej duchowości, relacje Kościoła i państwa.

⁴⁵ Zob: G. Fiedotow, *Trzy stolice*, przekł. H. Chłystowski, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Od Adama Mickiewicza...*, s. 216.

rza cywilizacji”⁴⁶, który zniewolił przyrodę – wprawia go w złość i zadziwia zarazem. Ta „upośledzona przez stwórcę i poniechana przez naturę ziemia”⁴⁷ wydaje się być zaledwie krzykliwą „parodią Grecji i Italii bez marmuru i słońca”, improwizowanym teatralnym „rodzajem łoża z widokiem na Europę”⁴⁸, któremu zdecydowanie bliżej do bajecznego Bagdadu *Tysiąca i jednej nocy* bądź legendarnego Babilonu Semiramidy⁴⁹.

Nie zgadza się z tym Hercen, wedle którego to właśnie ów zmysł naśladowcy czy bardziej – przynajmy uczciwie – uzurpatora był wyznacznikiem ostatecznego wymiaru kultury czy mentalności petersburskiej. Pasja, z jaką naród korzystał z dobrodziejstw obcych kultur, kształtowała w pewnym, na pewno ograniczonym, stopniu jego zwyczaje, pozbawiając je trywialności i wulgarności. Przyswajanie europejskich manier i obyczajów nie pozbawiało narodu, jak utrzymuje myśliciel, własnego charakteru, który w efekcie takiego subtelного mariażu stanowić miał, absolutnie nie karykaturalne, a „oryginalne połączenie dzikiego braku dyscypliny i dworskich manier, arystokratycznej wyniosłości i na wpół wschodniej służalczości”⁵⁰.

Wspiera go w tej jednoznacznej ocenie Francuz Charles-François Masson⁵¹, wykładowca artyleryjskiego i inżynierskiego szlacheckiego korpusu kadetów i nauczyciel wielkich książąt: Aleksandra i Konstantego, autor zakazanego w Rosji dzieła: *Секретные записки о России времен царствования Екатерины II и Павла I*. Zmyślnie docenia unikalność wrodzonej, przynależnej tylko Rosjanom nieprzeniknionej cechy: zdolności łączenia sztuki naśladowczej „ze zdumiewającą lekkością percepcji”⁵², która w konfrontacji z kulturową schedą Europy wydaje się świadczyć o swoistej rosyjskiej oryginalności, triumfującej często nad swymi pierwowzorami. A i sama madame de Stael⁵³, powieściopisarka francuska, która przebywała w Rosji (w tym także w Petersburgu) zaledwie dwa miesiące 1812 r., z rozbrajającą życzliwością i delikatnością kreuje rosyjski naród na eklektyczną i pełną wewnętrznych sprzeczności mieszaninę „europejskiej kultury i azjatyckiego charakteru”⁵⁴, mając jednocześnie świadomość, że ta kuriozalna dla Europejczyka synteza to duchowa katastrofa rosyjskiego narodu. To także, precyzuje dalej, niechlubny obiekt, pozbawionych choćby elementarnych oznak życzliwości, oschłych

⁴⁶ A. de Custine, op. cit., t. 1, s. 454.

⁴⁷ Takich sformułowań używa de Custine – zob. ibidem, s. 143.

⁴⁸ Ibidem, s. 456, 453.

⁴⁹ Ibidem, s. 339.

⁵⁰ A. Hercen, *Rosja...*, s. 36.

⁵¹ Urodzony we Francji Charles-François Masson wychowywał się w Szwajcarii. W Petersburgu pojawił się w 1786 r., by osiąść tutaj, ożenić się i założyć rodzinę. Za czasów panowania Pawła I, w 1896 r., on i brat zostali wydaleny z Rosji, a jego żona i córka dołączyły do niego dopiero po kilku latach. Swoje *Секретные записки о России времен царствования Екатерины II и Павла I* napisał w 1790 r., a dziesięć lat później były wydane w Amsterdamie i Paryżu, zaś w samej Rosji znalazły się na liście książek zakazanych.

⁵² Ш.-Ф. Массон, *Секретные записки о России времен царствования Екатерины II и Павла I*, Москва 1996, s. 74.

⁵³ Madame de Stael, zdecydowana polityczna oponentka Napoleona, była zmuszona opuścić Francję i dziesięć lat przebywała na wygnaniu. Temu etapowi swego życia poświęciła swoje *Десять лет в изгнании*, w którym znalazły się także rusofilskie karty, poświęcone samej Rosji.

⁵⁴ 1812 *Баронесса де Сталь в России*, [w:] *Россия первой половины XIX века глазами иностранцев*, ред. Е. А. Лимонов, Ленинград 1991, s. 29, 79–80.

ataków niemalże całej zachodniej cywilizacji, obojętnej na wołanie – domagającej się prawa współistnienia w niej – rosyjskiej nacji.

Nie bacząc na powyższe tłumaczenia, de Custine bezlitośnie rozprawia się z tą nieposiadającą własnych ambicji i ducha wynalazczego tzw. rosyjską oryginalnością, a obnażając jej istotę, diagnozuje, iż bliżej jej do zwykłego naśladownictwa, szorstkiej w swym wyrazie reprodukcji dającej złudzenie produkcji. Poszukując analogii, szokuje samych Rosjan twierdzeniami, iż to zaledwie małpia i pełna bzdurnej pychy wrodzona zdolność pretensjonalnego i niewolniczego kopiowania, które w gruncie rzeczy śmieszy, jak śmieszy mania ostentacyjnego bezmyślnego zapożyczania wszystkiego, bez udziału wyobraźni i, co ważniejsze, ducha.

Konsekwencji swojej ignorancji i uzurpatorstwa nie uznaje Petersburg, który nie chce dać wiary tej niechcianej prawdzie, co więcej – urzeczony swym odbiciem trwa w zadufaniu i zachwycie, epatując nimi przed podróżnikami odwiedzającymi nową Rosję. Głuchy na wszelaki krytycyzm, szczególnie lekceważy ten Custinowski, pełen odważnych dowodów sąd, że „wyrzeźbiona w morzu z granitowych bloków przepowiednia Piotra Wielkiego”⁵⁵ to jedynie potężne, bo warunkowane istnieniem Moskwy⁵⁶, miasto pełne bezwartościowych budowli – kopii, nikczemnych falsyfikatów, zupełnie pozbawionych harmonii z naturą⁵⁷, bo przecież zadano jej gwałt. Markiz poddaje się, mimo wszystko, woli drzemiącej w murach Petersburga siły, która i jemu samemu wydaje się absurdem. Zniewolony przyznaje w końcu, że ten granitowy obóz, budowany wbrew woli Pana Boga, nosi w sobie jakąś fascynującą tajemnicę. Poddaje się jej magicznemu urokowi, by sugestywnie, ku kolejnemu zdziwieniu czytelnika, przemówić błyskotliwą pointą: „Sankt-Petersburg to bezsprzecznie jeden z cudów świata”⁵⁸. Ale za chwilę wybudzony z tego, niepojętego także dla niego samego stanu, dopuszcza *ratio* i okazuje się, że jego autentyczny zachwyt, podobnie jak i cytowanej wyżej madame de Stael⁵⁹, wyzwalają jedynie masywne, pełne rozumnej siły i potęgi nadbrzeża petersburskie, a także malowniczy krajobraz okolic Petersburga. Tworzą one, z rozrzuconiem zauważa markiz, kunsztowny obraz nieskażony ręką pozbawionego daru wynalazczości naśladowcy, a przez to dziewiczo piękny, uwodzący odbiorcę wzniosłą melancholią, poetyckim majestatem. Całość dopełniają czarodziejskie zjawiska klimatu – świetliste białe noce⁶⁰. Nie ukrywa jednak przed czytelnikiem tego, że nie potrafi pojąć, dlaczego „tytaniczne dzieło potężnej woli i prawdziwego cudu pokory”⁶¹ generuje, podobnie jak u innych

⁵⁵ A. de Custine, op. cit., t. 1, s. 182.

⁵⁶ Ta teza zgodna jest z powszechnie przyjętą opinią, że drogę do imperium Piotrowego torowała tradycja stolicy Świętej Rusi, z despotycznym charakterem władzy jej nosicieli, szczególnie charyzmą polityczną potężnego tyrańcy i apologety samodzierżawia – cara Iwana IV Groźnego.

⁵⁷ Absolutnie nie zgadza się z tymi zarzutami M. Kagan, który uważa, że architektura Petersburga jest przykładem najwyższej klasy rozwiązań klasycystycznych – zob. M. C. Kagan, *Град Петров в истории русской культуры*, Санкт-Петербург 1996.

⁵⁸ A. de Custine, op. cit., t. 2, s. 398.

⁵⁹ 1812 *Баронесса де Сталь в России...*, s. 40.

⁶⁰ Zob. A. de Custine, op. cit., t. 1, s. 311, 411, 449, 500.

⁶¹ Tak postrzegał Petersburg w 1826 r. J. A. Ancelot – zob.: XXVI list jego relacji z podróży po Rosji, [w:] idem, *Шесть месяцев в России*, [online] <www.gumer.info/bibliotek>, dostęp: 23.05.2013.

francuskich podróżników, wiele sprzecznych emocji i zaskakujących wrażeń: raz kusi, nęci i oszalał, innym razem zadziwia i przeraża, by w końcu, w jakiś niepojęty dla wszystkich sposób, zniewolić, omamić swą ekscentrycznością.

W mirażu petersburskiego obrazu, malowanego przez omamionych pozorami cywilizacji nowej Rosji Europejczyków, de Custine wylawia prawdę o nowej stolicy: Petersburg Piotra Wielkiego, którego geniusz i wola nadal rządzą Rosją, to godne powszechnego hołdu nowe Bizancjum – wschodni Rzym. Wciąż żywa tradycja bizantyńska, którą Hercen nazywa odwieczną twierdzą stagnacji⁶², zapewnia jej chlubny status przyszłej stolicy świata⁶³. Tak więc to nie Moskwa – kolebka rosyjskiego imperium – stanie się Trzecim Rzymem. Tę rolę wraz z całą ideową schedą przejmie Petersburg – mistyczny „twór pobożnego strachu”⁶⁴. Przewodnikiem tejże kulturowej metamorfozy jawi się Mikołaj I, który podobnie jak Piotr I wprowadził Rosję w stan rewolucji trwałej, a imię jej: tyrania despotyczna. Maskując skrzętnie ów proces pod Uwarowskimi hasłami: prawosławie, samodzierżawie, narodowość, które stały się dewizą nacjonalistycznego despotyzmu, Mikołaj skrywa też – apokaliptycznie zauważa Hercen – aktywnie wspierające go idee bizantyzmu: „starość, znużenie, rezygnację agonii”⁶⁵. Ten proces zamiany oburza markiza i w pełni świadomy iluzorycznego przewrotu antycypuje: to napuszone domniemanym triumfem nad światem, skądinąd niezwykle malownicze „greckie miasto, zaimprovizowane przez Tatarów niczym dekoracja teatralna, oszalałająca swoim przepychem [...] służy jako ramię prawdziwego i straszliwego dramatu”⁶⁶. I potwierdzą to wkrótce wyroki historii.

Przeszło sto lat później G. Kennan⁶⁷, jakby scalając Custinowski i Hercenowski dyskurs z prawdą o Petersburgu, naznaczył je szczególnym piętnem: „To miasto jest, zawsze było, miastem tragicznym, sztucznym tworem [...], lecz odznaczającym się demonicznym pięknem, jak gdyby jakieś ironiczne bóstwo chciało dać jakąś rekompensatę za wszystkie okrucieństwa i pomyłki”⁶⁸. A współcześni rodowici petersburżanie dopowiedzą z nieskrywaną dumą: „Jego piękno inspiruje ducha. Można poddać się tutejszemu nastrojowi [...], biernie kontemplować perfekcyjną syntezę form architektonicznych lub szukać duchowego spełnienia od przemocy świata poprzez porażenie pięknem”⁶⁹.

⁶² Zob. A. Hercen, *O rozwoju idei rewolucyjnych w Rosji*, [w:] idem, *Eseje filozoficzne...*, t. 2, s. 171.

⁶³ Zob. A. de Custine, op. cit., t. 1, s. 233, 265.

⁶⁴ Petersburg porównywany był do Wenecji, która już od IV wieku zasiedlali mieszkańcy Cesarstwa Rzymskiego uciekający przed barbarzyńcami. Do Wenecji wiódł ich strach, podobnie jak przymuszanych do zasiedlenia przez Piotra I petersburżan – zob. ibidem, s. 507, 568.

⁶⁵ A. Hercen, *O rozwoju idei rewolucyjnych...*, s. 90.

⁶⁶ A. de Custine, op. cit., t. 1, s. 299–300.

⁶⁷ George Frost Kennan – zmarły w 2005 r. dyplomata amerykański, sowietolog, który w latach 1933–1937 był pracownikiem Ambasady Amerykańskiej w Moskwie, a w październiku 1952 r. został ambasadorem USA w Moskwie, by niebawem stracić stanowisko z powodu skandalu dyplomatycznego, gdy porównał ZSRR do Niemiec nazistowskich, autor jedynej monografii poświęconej listom z Rosji markiza de Custine'a, która pojawiła się w rosyjskim przekładzie pt. *Маркуз де Кюстин и его „Россия в 1839 году”*, Москва 2006.

⁶⁸ G. Kennan, *Russia Leaves the War*, Princeton 1956, s. 4, [w:] J.H. Billington, *Ikona i topór. Historia kultury rosyjskiej*, przekł. J. Huna, Kraków 2008, s. 177.

⁶⁹ Mowa tu o współczesnym pisarzu Andrieju Bitowie – zob. A. George, *Ucieczka z sali numer sześć. Rosja na rozdrożu przeszłości i teraźniejszości*, przekład B. Bratny, Warszawa 2004, s. 460.

Czy więc Tolstojowskie „więzienie dla duszy” (*тюрма для души*), ta całkowicie zniszczona przez stalinowski system pustynia⁷⁰ pozostanie deprawującym „źródłem pokuszenia” (*источником искушения*)? Na przekór wielu skrajnym diagnozom, tak boleśnie doświadczony przez ostatnie dziesięciolecia swych dziejów Petersburg, który – jak sarkastycznie postrzegają go sami Rosjanie – „wygląda dziś jak arystokratka, która popadła w nędzę”⁷¹, odrodzi się, powstanie jak Feniks z popiołów. I zmartwychwstały przypomni całej Rosji, Europie i światu, że to przecież on – grad Świętego Piotra to nie tylko przejrzysta asocjacja z niebiańskim protektorem Piotrem I, ale i dumny dziedzic kulturowo-ideologicznej schedy Trzeciego Rzymu⁷². Wydaje się, że zarówno historyczna wiwisekcja, jak i duchowa traumatyczna transformacja okazała się dla Petersburga – upadłej metropolii – katharsis. Uleczyła go z kompleksów, oczyściła z zarzutu, że Piotrowa orientacja na Rzym, porównywalna z epokowym wydarzeniem – chrztem Włodzimierza, także Wielkiego, która zmuszała do zejścia z pierwotnie obranej drogi, z pominięciem Bizancjum, a więc i Moskwy – Świętej Starej Rosji, była katastrofalnym błędem Antychrysta. Ale w spuściznie grzechów tego Szatana pogrążona w apatycznym półśnie Rosja, jak akcentuje z przekonaniem Bieliński, odrzucając mistycyzm, ascetyzm, pietyzm, właśnie tutaj, w postępie cywilizacji i oświaty, dostrzegła ratunek dla samej siebie⁷³. W tychże czeluściach zła rodziła się także – tak poszukiwana przez de Custine’a i Hercena – *prawda*, bo przecież „prawda nigdy nie rodzi się i nie przebywa w głowie pojedynczego człowieka, prawda rodzi się między ludźmi wspólnie jej poszukującymi”⁷⁴. Wynieśli ją w swej twórczości i Puszkina, i Dostojewski, i Hercen czy Bieliński, który świadom wprawdzie, że „Rosjanin ma głębokie, choć jeszcze nie rozwinięte poczucie prawdy”⁷⁵, zaufał przyszłości. To dowodzi, że Piotr I, że Petersburg był Rosji potrzebny. Nie bacząc na buńczuczne obwieszczenia: „Petersburg jednak umarł i nie odżyje”⁷⁶, na rozgoryczenie wielu Rosjan, którzy i dziś wciąż ubolewają, jak cytowany już Karamzin, że stając się „obywatelami świata, przestali być [...] obywatelami Rosji”⁷⁷, na liczne kontry wymierzane dawnej stolicy, Petersburg wciąż zwycięża i trwa.

⁷⁰ Takie ubolewania słychać z ust współczesnego pisarza Konstantina Azadowskiego – zob. A. George, op. cit., s. 330.

⁷¹ Zob. ibidem, s. 391.

⁷² Takie stanowisko prezentują J. M. Łotman i B. A. Uspienski, *Отзвуки концепции „Москва – Третий Рим” в идеологии идеологии Петра Первого*, [w:] B. Кантор, op. cit., s. 210.

⁷³ W. Bieliński, *List do Gogola*, [w:] *Pisma filozoficzne*, t. II, s. 418.

⁷⁴ M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, przekład N. Modzelewska, Warszawa 1970, s. 169, [w:] T. Sucharski, *Polskie poszukiwania „innej” Rosji. O nurcie rosyjskim w literaturze drugiej Emigracji*, Gdańsk 2008, s. 165.

⁷⁵

⁷⁶ G. Fiedotow, *Trzy stolice...*, s. 214.

⁷⁷ H. M. Карамзин, *Записки и о древней и новой России...*, s. 35.

Резюме

Санкт-Петербург европейца маркиза де Кюстина и русского европейца Александра Герцена

Данная статья представляет собой попытку анализа размышлений об истории легендарного Санкт-Петербурга – символа силы и потенциала Новой России. Построенная Петром I новая столица – антитеза старой деревянной Москвы – отождествляемая с антихристианской европеизацией стала объектом рассуждений путешественника и писателя, европейца – маркиза де Кюстина, автора писем из путешествия по России Николая I, собранных как *Россия в 1839 году* и просвещенного представителя российских европейцев, мыслителя Александра Герцена, которому пришлось жить в этой „империи фасада” Николаевской эпохи. Удивительными кажутся многие совпадения в их наблюдениях и оценках, особенно Санкт-Петербурга эпохи Николая I.

Summary

Sankt-Petersburg in the eyes of marquis de Custine, a European, and Alexander Hercen, a Russian European

This article is an attempt at reflecting on the history of a legendary Sankt-Petersburg – a symbol of Russia's power and potential. Built by Peter I, the new capital – antithesis to an old and wooden Moscow – identified with antichristian Europeanization became an object of deliberations for a traveller and a writer, European marquis de Custine, author of letters from his journey throughout Nicholas I's Russia, collected as *Russia in 1839*, and an open-minded representative of Russian Europeans, a thinker Alexander Hercen, who happened to live in that “empire of facades”. The similarity of many of their observations and assessments, especially with regard to Petersburg of Nicholas I's period, seems surprising.

Key words: Sankt-Petersburg, marquis de Custine, a European, *Russia in 1839*, Alexander Hercen, a Russian European, Peter I.

Rostysław Kramar
Uniwersytet Warszawski

Strategie władz wobec ustnej twórczości ludowej w okresie stalinowskim (na materiałach ukraińskich)

Na początku lat 30. władze radzieckie ustami swoich autorytetów w dziedzinie kultury oznajmiły, iż ustna twórczość ludowa jest szczególną formą sztuki ludu pracującego, która powinna być źródłem inspiracji dla działaczy kultury w ZSRR. Ideolodzy komunistyczni zachęcali do zbierania i opracowywania folkloru, a także do „uczenia się” z niego, jako że odzwierciedla on światopogląd klasy robotniczej i chłopskiej, czyli awangardy społeczeństwa radzieckiego. Jak w praktyce realizowano to zadanie, biorąc pod uwagę, że teza o wyjątkowym znaczeniu folkloru dla kultury radzieckiej pojawiła się w okresie wzmocnienia totalitarnego reżimu Józefa Stalina? Przyjrzyjmy się stosunkowi władz komunistycznych do ustnej twórczości ludowej na przykładzie Ukrainy, gdzie w latach 20.–50. XX wieku tradycja folklorystyczna była wciąż żywa i bogata, a reżim stalinowski szczególnie okrutny.

W pierwszych latach po ustanowieniu władzy bolszewików na Ukrainie tradycje ludowe były dość bliskie większości jej mieszkańców. Według danych spisu ludności z roku 1926 tylko 18,5% ludności mieszkało w miastach, a pozostali na wsi, czyli byli związani z tradycyjną kulturą chłopską¹. Folklor ustny był również szeroko rozpowszechniony wśród mieszkańców ukraińskich miast, co podkreślali ówcześni zbieracze folkloru². Na przestrzeni kilkunastu lat od czasu powstania Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej folklorystyka ukraińska kontynuowała i rozwijała swoje tradycje sprzed I wojny światowej. W opinii współczesnych badaczy to właśnie lata 20. XX wieku były „złotym” okresem rozwoju badań nad tradycyjną kulturą narodu ukraińskiego³. Wówczas w ramach Wszechukraińskiej Akademii Nauk powstały takie instytucje, jak Komisja Etnograficzna (1921), Muzeum-Gabinet Antropologii i Etnologii im. Chwedora Wowka (1921), Oddział Etnologiczny (1928), które w dużej mierze zajmowały się folklorem. W roku 1922 przy Komisji Etnograficznej powołano Gabinet Etnografii Muzycznej, na czele którego stanął wybitny folklorysta muzykolog profesor Kłyment Kwitka. Właśnie

¹ *Всесоюзная перепись населения 1926 года*, Москва 1928, t. 9, s. 2–13; t. 17, s. 2–3; [online] <http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_26.php?reg=22> (dostęp: 19.05.2013).

² С. Єфремов, *Щоденники. 1923–1929*, Київ 1997, s. 99, 429, 764.

³ І. Гілевич, *Українська етнографічна наука у першому повоєнному десятилітті та польові дослідження Полісся*, „Вісник Львівського університету. Серія історична”, Вип. 43, s. 34.

wokół tych instytucji skupili się czołowi folklorysty i etnografowie Ukrainy, którzy zadbali o stworzenie branżowej bazy źródłoznawczej oraz szerokiej sieci korespondencyjnych zbieraczy folkloru w całym kraju⁴. Pod koniec lat 20. z Komisją Etnograficzną współpracowało około 2 tys. zbieraczy folkloru, krajoznawców amatorów, a większość z nich stanowili studenci oraz młodzież uczniowska⁵. Wiodącym czasopismem branżowym, na łamach którego pojawiało się sporo materiałów poświęconych folklorowi ukraińskiemu, był „Етнографічний вісник” wydawany w latach 1925–1932 przez Komisję Etnograficzną (wydano w sumie 10 tomów). Wówczas folklorysty ukraińscy rejestrowali i w miarę możliwości opracowali całe spektrum twórczości ludowej, nie omijając folkloru najnowszego, odzwierciedlającego ówczesne ważne zjawiska, wydarzenia i zmiany zachodzące w kraju. Badacz historii ukraińskiej folklorystyki XX wieku Roman Kyrzczuk podkreśla, że folklorysty lat 20. bacznie przyglądali się nowym zjawiskom procesu folklorystycznego, które określili pojęciem „nowy folklor”⁶. Mówiąc o przedmiocie badań, Kyrzczuk zauważa: „Był to nie tylko folklor chłopów, lecz i robotników, miejski, uczniowski, bezdomnych, różnych środowisk zdeklasowanych i in. Co ważne, jego nastawienie ideowe często było niedwuznacznie krytyczne i opozycyjne wobec zmian spowodowanych rewolucją oraz wobec władzy radzieckiej”⁷.

Dzięki staraniom zbieraczy folkloru z lat 20. rejestrowano liczne przykłady tzw. folkloru cudów, który powstał jako swoista reakcja ludności ukraińskiej na agresywną ateizację kraju przez bolszewików⁸. W początkowym okresie władzy radzieckiej folklorystyczne materiały tego typu mogły być zapisywane przez zbieraczy bez narażania się na represję. Nawet na przełomie lat 20. i 30., kiedy reżim wyraźnie zmierzał w stronę totalitaryzmu, folklorysty ukraińscy wciąż rejestrowali dla celów naukowych utwory ludowe krytycznie oceniające poczynania władz, jak choćby zakładanie tzw. SOZ-ów (СОЗ – *Спільний обробіток землі*, czyli Wspólna Obróbka Ziemi). Przykłady zapisanych w tamtym czasie nieprzychylnych reżimowi tekstów znajdują się w zbiorach Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (archiwum Instytutu Historii Sztuki, Folklorystyki i Etnologii). Jednak już wtedy część twórczości folklorystycznej rejestrowana była przez zbieraczy ukraińskich jedynie na własny użytek. Chodzi m.in. o satyrę ludową (dowcipy, piosenki, przysłowia) skierowaną przeciwko „wodzom” partii komunistycznej. Przykładem rzetelnego rejestrowania tzw. nowego folkloru z lat 1923–1929 są *Dzienniki* literaturoznawcy prof. Serhija Jefremowa. Ten wybitny ukraiński uczony umieścił w swoim diariuszu około 200 miniatur folklorystycznych o wyraźnym zabarwieniu antykomunistycznym. W roku 1930 podczas słynnego procesu politycznego skierowanego przeciwko elicie inteligencji ukraińskiej (tzw. proces Sojuszu Wyzwolenia Ukrainy) zarekwirowane

⁴ Г. Скрипник. *Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України 85 років*, „Народна творчість та етнографія” 2006, nr 5, s. 4.

⁵ Л. Божко, *Діяльність Етнографічної комісії ВУАН з вивчення народної культури Поділля у 20-х роках ХХ століття*, „Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка” 2004, Вип. 75, s. 60.

⁶ Р. Кирчів, *Двадцять століття в українському фольклорі*, Львів 2010, s. 242.

⁷ Ibidem (wszystkie cytowane w artykule teksty rosyjsko- i ukraińskojęzyczne w tłumaczeniu własnym).

⁸ В. Дяків, „*Фольклор чудес*” у підрадянській Україні 1920-х років, Львів 2008.

przez funkcjonariuszy aparatu bezpieczeństwa *Dzienniki* S. Jefremowa stały się jednym z głównych dowodów rzeczowych „antysowieckiej” działalności uczonego⁹.

Sytuacja w folklorystyce ukraińskiej zasadniczo zmieniła się na początku lat 30. Ustna twórczość ludowa została potraktowana przez władze jako skuteczne narzędzie indoktrynacji społecznych mas w całym ZSRR, w tym na Ukrainie. Ideolodzy reżimu stalinowskiego doszli bowiem do wniosku, iż kody kulturowe zawarte w twórczości ludu można wykorzystać w „industrii” kształtowania nowego człowieka – radzieckiego. Realizacja takiego założenia skazywała naukę o folklorze na głębokie deformacje, a folklorystów na selektywne podejście do materiału badawczego, co więcej – na tworzenie sztucznych sytuacji sprzyjających powstaniu „folkloru” ideologicznie poprawnego.

Zaznaczmy, że już w latach 20. na radzieckiej Ukrainie zauważalne były próby instrumentalnego wykorzystywania folkloru do propagandy komunistycznych idei, a szczególnie opiewania „wodzów” Kraju Rad. W ówczesnej oficjalnej prasie sporadycznie pojawiały się teksty „ludowych” piosenek wychwalających działaczy komunistycznych, przede wszystkim ojca-założyciela ZSRR Władimira Lenina. Co charakterystyczne, autorzy utworów opiewających towarzysza Lenina chętnie nawiązywali do tradycyjnego eposu ukraińskiego – dum kozackich. Jedną z najbardziej znanych jest *Хто ж той сокіл, товаришу* (*Któż ten sokół, towarzysze*). Po raz pierwszy opublikowano ją w 1928 roku w stołecznej gazecie „Харьковский пролетарий”, a rok wcześniej podobno uzyskano zapis od wędrownego śpiewaka – kobziarza Czernihiwca¹⁰. Później piosenka wielokrotnie publikowana była w wariantach zapisanych ponoć od kobziarzy Fedora Kuszneryka i Jehora Mowczana. Lenin w tej dumie to sokół latający w czasie wojny nad okopami i nawołujący do powstania: „То не сокіл, товариші, то наш любимий Володимир Ленін! Отоді як Ленін-сокіл помирав, товаришу Сталіну слова переказував: Продовжуй, товаришу, правее діло – приведи людей до Комуни сміло!”¹¹.

Był to jeden z pierwszych znanych utworów imitujących folklor ukraiński, w którym Lenina porównywano do sokoła. Kilka lat później sokół lub orzeł stał się jedną z najczęściej powtarzających się alegorii mocy i dalekowzroczności „wodza” (Lenina czy Stalina) w pseudofolklorystycznych piosenkach radzieckich. Warto zauważyć, że estetyka tej piosenki, jej wydumany patos, niemający nic wspólnego z nastrojami społeczeństwa ukraińskiego końca lat 20., daje powód, aby powątpiewać w autentyczność utworu.

Niemniej do momentu wyraźnego zainteresowania władz radzieckich kwestiami folkloru wątpliwe przypadki, jak wyżej przytoczony, pozostawały na marginesie zainteresowań folklorystów ukraińskich. Sytuacja zmieniła się na początku lat 30., po ogłoszeniu przez ideologów stalinizmu deklaracji o wyjątkowej roli folkloru w procesie kształtowania kultury sowieckiej. W realiach dyktatury takie wystąpienia odbierane były jako dyrektywy do wykonania, więc do niedawna sporadyczne przypadki tzw. folkloru radzieckiego przybrały charakter zjawiska typowego, a nawet masowego. Sygnałem

⁹ І. Курас, Ю. Левенець, Ю. Шаповал, *Сергій Єфремов і його щоденники*, [w:] С. Єфремов, *Щоденники...*, s. 17.

¹⁰ М. Рильський, О. Дей, Ф. Лавров, *Народна поетична творчість*, Київ 1965, s. 377.

¹¹ *Хто ж той сокіл, товариші*, [w:] *Українські народні думи та історичні пісні*, упор. Д. Павлій, М. Родіна, М. Стельмах, Київ 1955, s. 377.

ważnych zmian zachodzących w ZSRR w stosunku do ustnej twórczości ludowej stało wydarzenie dobrze opisane w dziejach literatury radzieckiej. Chodzi o I Zjazd Związku Pisarzy Radzieckich (sierpień 1934), część obrad którego została poświęcona kwestiom folkloru. Już 15 grudnia 1933 roku w Moskwie przy Komitecie organizacyjnym Związku Pisarzy odbyła się narada folklorystów inicjowana przez Maksyma Gorkiego. Wiele do myślenia daje nazwa tego przedsięwzięcia – *O planowym ideologicznym i artystycznym zarządzaniu ustną twórczością ludową*. Jak podkreśla historyk folklorystyki, Tatiana Iwanowa, liczba uczestników obrad była dość pokaźna, udział w nich wzięło około stu folklorystów i pisarzy z całego ZSRR¹². Podczas tego zebrania Aleksiej Bołotnikow, redaktor gazety „Литературная газета”, sformułował tezę o folklorze jako narzędziu walki klas, mówił także o tym, jak ważna jest ustna twórczość ludowa dla budowania kultury w republikach ZSRR¹³. Cytowany przez Tatianę Iwanową jeden z wiodących folklorystów radzieckich Jurij Sokołow wystąpił z propozycją, która nie do pomyślenia była w czasach przed rewolucją: „Konieczna jest ingerencja w proces folklorystyczny wbrew przekonaniom o niemożliwości takich ingerencji, które miały miejsce w folklorystyce burżuazyjno-narodowej”¹⁴. Właśnie ta narada, która towarzyszyła przygotowaniom do zjazdu pisarzy, wyraźnie określiła zadania folklorystyki radzieckiej: analizę poezji ustnej Rewolucji Październikowej oraz Wojny Domowej, badanie folkloru odzwierciedlającego powstanie kołchozów oraz poezji klasy robotniczej, zbieranie folkloru współczesnego, krytykę folklorystyki burżuazyjno-dworzańskiej, która ignorowała motywy klasowe w folklorystyce etc.

Znamiennym dla folklorystyki w ZSRR stało się słynne przemówienie Maksyma Gorkiego na zjeździe pisarzy 17 sierpnia 1934 roku, w którym ten sztandarowy pisarz radziecki przedstawił doktrynę socrealizmu. Jego wystąpienie w części poświęconej folklorowi sprowadzało się do tezy, że ustna twórczość ludowa jest sztuką jedynie klas pracujących i wyzyskiwanych: „Najgłębsze, najjaskrawsze, najdoskonalsze postacie bohaterów zostały stworzone przez folklor, ustną twórczość ludu pracującego”¹⁵. I w jednym rzędzie z Herkulesem, Prometeuszem, Mikułą Selaninowiczem Gorki postawił „heroiczną postać” Lenina: „Folklor w nasze dni podniósł Włodzimierza Illicza do poziomu mitycznego bohatera przeszłości, równego Prometeuszowi”¹⁶. Jednocześnie Gorki zwrócił się do pisarzy z apelem, by zbierali folklor, uczyli się z niego oraz opracowywali go, gdyż – jak twierdził – materiały folklorystyczne mogą inspirować poetów i muzyków do tworzenia nowych wspaniałych pieśni dla ludu pracującego. Jak podkreślają współcześni badacze radzieckiego folkloru, apel prezesa Zjednoczenia Radzieckich Pisarzy został zarówno przez folklorystów, jak i twórców ludowych w republikach ZSRR odebrany dosyć jednoznacznie – jako rozkaz do działania na rzecz „nowego” radzieckiego

¹² Т. Иванова, *История русской фольклористики XX века: 1900 – первая половина 1941 г.*, Санкт-Петербург 2009, s. 520.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ М. Горький, *Советская литература, доклад на I Всесоюзном съезде советских писателей*, Москва 1935, s. 12.

¹⁶ М. Горький, *Про литературу*, Київ 1954, s. 512.

folkloru¹⁷. Właśnie od połowy lat 30. w miejsce powstałych w latach 20. terminów: „folklor porewolucyjny”, „popaździenikowy” (*попоздненевий*), próbujących określać nowe zjawiska, coraz częściej przez analogię do „literatury radzieckiej” używano terminu „folklor radziecki”. Pojęcie to zostało utrwalone w nazwie nowej serii wydawniczej „Советский фольклор” założonej w 1934 roku (Moskwa – Leningrad).

Na Ukrainie starania radzieckich ideologów, aby ingerować w proces zbierania i naukowego opracowywania ustnej twórczości ludowej, miały tak katastrofalne skutki dla nauki o folklorze, że współcześni badacze mówią o dokonanym na niej w latach 30. bolszewickim „pogromie”¹⁸. Pozbawiwszy na przełomie lat 20. i 30. Wszechukraińską Akademię Nauk autonomii, którą cieszyła się na przestrzeni okresu „ukrainizacji”, władze komunistyczne przejęły pełną kontrolę nad jej działalnością i rozpoczęły „czystki” wśród kadry naukowej¹⁹. Jednostki akademii zajmujące się historią oraz kulturą narodu ukraińskiego zostały rozwiązane. Pod pretekstem reorganizacji zlikwidowano m.in. Komisję Etnograficzną, w tym działający przy niej Gabinet Etnografii Muzycznej. Oskarżonego w roku 1933 o nacjonalizm szefa gabinetu muzyczno-etnograficznego profesora Kłymenta Kwitkę najpierw pozbawiono stanowiska, następnie aresztowano na półtora miesiąca, a rok później skazano na trzy lata więzienia w tzw. sprawie sławistów. Na celowniku organów bezpieczeństwa znalazła się również etnologka i folklorystka Katarzyna Hruszewska, badaczka heroicznego eposu ukraińskiego – dum kozackich, które nazywała „narodową świątynią” Ukraińców. W roku 1939 Trybunał Wojskowy skazał ją na 8 lat obozów, obwiniając o działalność antysowiecką i nacjonalistyczną, i stamtąd Hruszewska już nie wróciła. Stalinowscy „folklorysty” represjonowanie naukowych ośrodków zajmujących się tradycyjną kulturą Ukrainy tłumaczyli tym, iż praca ich „była prześlągnięta formalizmem i totalnym zaniechaniem zadań budownictwa socjalistycznego”²⁰.

Zamiast rozwiązanych jednostek, w ramach zreformowanej Akademii Nauk URSS w roku 1936 powołano Instytut Folkloru Ukraińskiego, a wśród jego priorytetowych zadań znalazło się zbieranie i analizowanie „nowego radzieckiego folkloru”²¹. Pierwszym dyrektorem Instytutu w latach 1936–1937 był Andrij Chwyla, długoletni kierownik Oddziału Agitacji i Propagandy Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy. Podczas Wielkiego Terroru lat 30. w sposób szczególnie przyczynił się on do zlikwidowania wielu działaczy nauki i kultury ukraińskiej. Latem 1933 roku podczas kampanii propagandowej skierowanej przeciwko narodowemu prądowi w partii komunistycznej Chwyla nawoływał do „zdecydowanej walki z wrogimi niedobitkami, celem tworzenia kultury proletariackiej, za dalszą realizację leninowskiej polityki

¹⁷ Н. Емыкова, *Адыгские языки и фольклор в системе радиовещания (1926–1950 гг.)*, „Вестник Адыгейского государственного университета” 2007, nr 2, s. 288.

¹⁸ С. Філоненко, *Усна народна творчість*, Київ 2008, s. 79; Р. Кирчів, op. cit., s. 250.

¹⁹ С. Кульчицький, *Українська академія наук*, [w:] *Довідник з історії України*, упор. та ред. І. Підкови, Київ 2002, s. 903.

²⁰ Ю. Коляда, *Фольклористика в СССР*, [w:] *Советский фольклор. Сборник статей и материалов*, вып. 6, Москва – Ленинград 1939, cyt. za: Р. Кирчів, op. cit., s. 250.

²¹ Р. Кирчів, op. cit., s. 251.

narodowościowej”²². W 1935 roku pod jego redakcją ukazała się książka, którą można uważać za swoisty przełom w dziejach folklorystyki ukraińskiej. Tom *Українські народні пісні* sygnalizował, że nauka o folklorze została totalnie podporządkowana zadaniom ideologicznym. We wstępie do tego zbioru piosenek, w którym znalazło się około 20 „ludowych” pieśni wychwalających komunistów, Chwyła teoretyzuje na temat genezy folkloru. Jego rozważania odzwierciedlają stanowisko moskiewskich folklorystów krytycznie odnoszących się do teorii o arystokratycznym pochodzeniu folkloru²³. Folklorysta-stalinista twierdzi, że arystokraci traktowali ustną twórczość ludową instrumentalnie: „Klasy panujące wykorzystywały wspaniałe melodie piosenek ukraińskich w swoich interesach. Cerkiew, kozacka starszyzna, ziemianie ukraińscy przyswajali sobie stworzone przez masy motywy pieśni ludowych. Panujące klasy – ziemianie i magnaci – wzięli do swoich rąk najcenniejsze skarby twórczości ludowej i rozporządzali nimi tak jak chcieli”²⁴. Jednocześnie Chwyła bardzo kategorycznie ocenił stosunek do folkloru przedstawicieli Proletkultu, którzy traktowali twórczość ludową jako zacofanie i *просвітянство*. Retoryka radzieckiego ideologa karcącego oddanych bolszewickiej idei proletkultowców, *dla których* podstawową kategorią estetyczną była klasowość, jest zadziwiająco paradoksalna. Jego zdaniem, pogardliwy stosunek do folkloru jest niczym innym jak przejawem nacjonalizmu. Mówiąc o *proletkultowcach*, Chwyła obnaża ich „prawdziwe” zamierzenia: „Oczywiście robiło się to wszystko pod arcyrewolucyjnymi hasłami, że niby ukraińska ludowa piosenka nie nadaje się do budowania kultury proletariackiej. A tak naprawdę był to manewr ukraińskich i rosyjskich nacjonalistów”²⁵. Manewr ten, zdaniem Chwyli, miał polegać na zmianie kursu rozwoju kultury ukraińskiej w stronę Zachodu²⁶. Z kolei odwołanie się do „folklorysty” Stalina już w pierwszych zdaniach przedmowy miało sygnalizować, że podstawą programową folklorystyki ukraińskiej powinny być właśnie wypowiedzi teoretyków marksizmu-leninizmu, a przede wszystkim Józefa Wissarionowicza. „My wiemy – czytamy w przedmowie do tomu – jak wielkie znaczenie nadaje towarzysz Stalin sprawie badań nad ukraińską twórczością ludową – piosenkami, przysłowiami, opowiadaniem i in. To nie przypadek, że sprawę powstania filmu *Ukraiński Czapajew* towarzysz Stalin widział w ścisłym związku z wykorzystaniem ukraińskich piosenek, muzyki, ukraińskiego folkloru”²⁷.

Szczególny nacisk na konieczność zbierania i popularyzacji radzieckiego folkloru kładziono również w wydawanym w latach 1936–1937 organie Instytutu Ukraińskiego Folkloru – czasopiśmie „Український фольклор”. W poradach metodycznych dla zbieraczy

²² А. Хвиля, *Нещадно викривати й викорінювати наслідки шкідливості та націонал-опортуністичних перекурен на мовному фронті*, „Вісті ВУЦВК”, 30 червня 1933, s. 3.

²³ К. А. Богданов, *Вох рорілі. Фольклорные жанры советской культуры*, Москва 2009, s. 102–110.

²⁴ А. Хвиля, *Українська народна пісня*, [w:] *Українська народна пісня*, упор. А. Хвиля, Київ 1935, s. 6.

²⁵ Ibidem, s. 7.

²⁶ To, że autor cytowanej przedmowy dobrze wyczuwał tendencje zachodzące w radzieckiej folklorystyce, potwierdził dalszy rozwój wydarzeń w ZSRR. W roku 1936 Biuro Polityczne bolszewickiej partii zakazało przedstawienia *Bogatyri* autorstwa kultowego proletkultowskiego pisarza Demiana Biednyja. Parodiowanie heroicznego rosyjskiego folkloru w tym spektaklu odebrane zostało przez najwyższe władze sowieckie jako ahistoryczne i antypatriotyczne. Dokładniej o tym: К. А. Богданов, op. cit., s. 106.

²⁷ А. Хвиля, op. cit., s. 5.

ustnej twórczości ludowej czytamy m.in.: „Przede wszystkim trzeba zapisywać nowe pieśni, dumy i czastuszki, przekazy, opowiadania, legendy, wiersze, bajki, przysłowia w których odzwierciadla się różnorodne i barwne życie naszego wielkiego Kraju Rad”²⁸.

W ścisłej współpracy z Instytutem Folkloru Ukraińskiego funkcjonowały założone w drugiej połowie lat 30. ośrodki naukowo-metodyczne – tzw. Domy Twórczości Ludowej. Powstawały one w centrach obwodowych, aby tym samym uskutecznić realizację partyjnych rozporządzeń w dziedzinie kultury na szczeblu regionalnym. Zajmowały się m.in. gromadzeniem i popularyzacją radzieckiego folkloru. To przy Domach Twórczości Ludowej działały sekcje folklorystyczne, które wydawały liczne tomiki „twórczości ludowej” wychwalającej ustrój komunistyczny oraz jego przywódców. Ośrodki te regularnie organizowały przeglądy chórów i zespołów folklorystycznych działających w regionie, sporą część repertuaru których stanowiły piosenki radzieckie. Ciekawym dokumentem oceniającym zadania Domów Twórczości Ludowej jako ideologiczne, mające indoktrynować radzieckiego obywatela, jest przedmowa do tomiku *Збірник революційних пісень*, wydanego przez ukraińskie podziemie nacjonalistyczne w roku 1947. W tym cennym dokumencie epoki czytamy: „Przy swoich Domach Twórczości Ludowej rosyjscy bolszewicy okupanci organizują tzw. organizacje folklorystyczne, które mają za zadanie fałszować ukraińską pieśń, wychwalając w niej kata narodu ukraińskiego, Stalina, bolszewicką partię, komsomolskie organizacje, bandy czerwonych partyzantów, mechanizację, industrializację, kolektywizację, socjalistyczną rywalizację, stachanowszczyznę itp. Plugawiąc pieśń ukraińską, wkładają w nią służalczą imperialistyczną antyukraińską treść”²⁹.

Jak podkreśla Willam Noll, amerykański badacz sytuacji socjokulturowej na Ukrainie okresu stalinizmu, totalitarne władze w przeciągu zaledwie kilku lat wciągnęły w wielki projekt tworzenia „nowych kulturowych norm” tysiące ludzi. Konstruowanie sowieckiej alternatywy dla organicznej kultury ukraińskiej badacz postrzega jako proces rozwoju „kultury równoległej”. Według niego ten typ represji polegał na tworzeniu gęstej sieci instytucji utrwalających polityczną kulturę reżimu. Innymi słowy, tzw. równoległa kultura powstawała, by zająć miejsce represjonowanej³⁰. Noll podkreśla, że ważnym elementem narzucanej Ukraińcom przez totalitarny system kultury oficjalnej był właśnie folklor radziecki.

Mechanizmy powstawania twórczości wzorowanej na tradycyjnych ludowych gatunkach i poetyce były dość podobne tak na Ukrainie, jak w innych republikach ZSRR. Stały się one częścią złożonego procesu indoktrynacji wieloetnicznego społeczeństwa radzieckiego, która polegała m.in. na odwołaniu się do poszczególnych tradycji narodowych. Oficjalna folklorystyka, będąca w dużej mierze elementem radzieckiej maszyny propagandowej, często przymykała oko na tworzenie przez zbieraczy folkloru sztucznych sytuacji folklorotwórczych, podczas których ludowemu twórcy podpowiadano, na jaki temat powinien ułożyć piosenkę, bądź nawet wkładano w jego usta już gotowy utwór czy jego fragmenty. Heroiczne czy wręcz epickie pseudofolklorystyczne piosenki

²⁸ *Хроніка*, „Український фольклор” 1937, кн. 1, s. 126.

²⁹ *Передмова*, [w:] *Збірник революційних пісень*, t. 1, s. 1–2.

³⁰ W. Noll, *Паралельна культура в Україні в період сталінізму*, „Родовід” 1993, nr 5, s. 37–41.

wychwalające Lenina, Stalina oraz innych „bogów” radzieckiego „panteonu” znane są na północy Rosji, na Kaukazie, w Azji Środkowej czy na Ukrainie. Charakterystyczne jest, że wszędzie sięgnięto do miejscowej ustno-poetyckiej tradycji – w ten sposób znad wybrzeża Morza Białego folklorysty radzieccy przywozili w latach 30. opiewające Stalina skazy i byliny, natomiast z Kaukazu tzw. chochy (heroiczny epos Adygów)³¹. Z kolei na Ukrainie wiele piosenek radzieckich wzorowanych było na popularnych heroicznych liryczno-epickich piosenkach kozackich, epickich dumach, a także pieśniach obrzędowych – przede wszystkim kolędach. Powielane w oficjalnej prasie i wydawnictwach, a także popularyzowane wówczas w radiu ukraińskie piosenki radzieckie często nawiązywały do znanych ludowych utworów. Poeta komsomolec Iwan Szewczenko, autor kilku przerobionych na radziecką modłę tradycyjnych utworów ukraińskich, przekonany był, że przeróbki znanych ludowych pieśni na „nowy ład” są wręcz niezbędne: „Trzeba uznać zasadność wykorzystania motywów starych pieśni i przeróbki ich na nową, rewolucyjną nutę. Sprawa ta jest życiowo ważna”³². Na skutek takich przeróbek powstawały m.in. śpiewane na dawną nutę „czerwone kolędy”, gdzie w miejscu gwiazdy betlejemskiej pojawiała się gwiazda na Kremlu, a zamiast nowo narodzonego Jezusa – „zbawca” Lenin. Jedną z najczęściej przerabianych była popularna kolęda *Нова радість стала*³³. Warto przytoczyć fragment takiej przeróbki: „Нова радість стала, яка не бувала: довгождання зірка волі в Жовтні засіяла. Де цар був зажився, з панством вкорінився, там з голотою простою Ленін появився”³⁴. Umieszczając tego typu piosenki w antologiach ukraińskiego folkloru, redaktorzy tomów dość często nie byli w stanie podać dokładnej informacji o tym, gdzie, kiedy, od kogo i przez kogo utwór został zapisany. Niska wartość estetyczna – niemająca nic wspólnego z poetyckim kunsztem ludowej poezji – oraz brak „paszportu”, obok wielu radzieckich „perełek” (jak w przypadku wyżej przytoczonym), dają powody wątpić w ich autentyczność.

Uzasadnione zatem wydaje się być stanowisko Romana Kyrчиwa, który twierdzi, że folklor radziecki razi swoją sztucznością, powierzchowną stylizacją na ustną twórczość ludową, a często nawet prymitywizmem³⁵. Zdaniem rosyjskiego folklorysty Leonarda Jemelianowa, badającego mechanizmy powstawania radzieckiej pseudoludowej twórczości, w okresie stalinizmu odbyła się bezprecedensowa i cyniczna operacja, „celem której była pełna zamiana faktycznego stosunku ludu do rzeczywistości, znajdującego swoje odzwierciedlenie w folklorze, na stosunek skonstruowany według oficjalnych rekomendacji”³⁶.

³¹ Т. Иванова, *Сказитель и официальная политика в области фольклористики в 1930-е годы*, [w:] *Мастер и народная художественная традиция Русского Севера*, Петрозаводск 2000, s. 84; Н. Емыкова, *Адыгские языки и фольклор в системе радиовещания (1926–1950 гг.)*, „Вестник Адыгейского государственного университета” 2007, nr 2, s. 288–291.

³² М. Грицай, В. Бойко, Л. Дунаєвська, *Українська народно-поетична творчість*, Київ 1983, s. 280.

³³ О. Григор’єва, *Червоні колядки. Як СРСР міняв Ісуса на Леніна*, [online] <www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/5/106843/> (dostęp: 5.06.2013).

³⁴ *Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року*, упор., вступ, примітки О. І. Дея, Київ 1965.

³⁵ Р. Кирчів, *op. cit.*, s. 252.

³⁶ Л. Емельянов, *Термин „советский фольклор” в 1930 годы*, [w:] *Из истории русской фольклористики*, т. 4–5, Санкт-Петербург 1998, s. 220.

Należy podkreślić, że wraz z szeroko zakrojonym programem fałszowania folkloru w latach 30. na Ukrainie uruchomiono proces rugowania z przestrzeni publicznej autentycznej twórczości ludowej, która odzwierciedlała rzeczywisty stosunek ludności do zmian zachodzących w kraju pod rządami bolszewików. Aż do końca lat 80. w Związku Radzieckim nie było nawet mowy o legalnym zbieraniu i naukowym opracowywaniu folkloru krytycznie odnoszącego się do komunizmu i jego przywódców. Nawet po XX zjeździe KPZR, na którym oficjalnie potępiono kult Stalina, folklor antystalinowski w ZSRR nie stał się przedmiotem analizy naukowej. Jedynie poza granicami komunistycznego imperium ukazywały się tomiki i skromne opracowania autentycznego folkloru z tego okresu. Ukraińskie antologie ustnej twórczości ludowej z lat 20.–50. pojawiały się na Zachodzie dzięki staraniom emigracji politycznej³⁷, natomiast na Ukrainie co najmniej kilkanaście antologii tzw. politycznego folkloru z okresu stalinizmu ukazało się drukiem dopiero na przestrzeni ostatnich dwóch dekad³⁸. Również w ostatnich latach w oparciu o autentyczny materiał folklorystyczny z lat 20.–50. powstały pierwsze opracowania naukowe zakazanego w ZSRR folkloru. Spora ich część dotyczy ludowej satyry z okresu przymusowej kolektywizacji, Wielkiego Głodu w latach 1933–1934, a także represji politycznych, które trwały ponad dwie dekady.

W ten sposób upubliczniono liczne dokumenty i materiały wspomnieniowe pokazujące folklorystyczny *vox populi*. Jak wynika z badań, materiały te dość często były wykorzystywane przez komunistyczny aparat represji jako dowody antyradzieckiej działalności obywateli ZSRR. Wiadomo, że wszystkie regionalne oddziały organów bezpieczeństwa zobowiązane były do regularnej sprawozdawczości na temat nastrojów mas³⁹. Niejednokrotnie do tego typu sprawozdań trafiały ciekawe informacje o sytuacjach folklorotwórczych, dowcipach i piosenkach, które budziły podejrzenia władz o nielojalność obywatela wobec reżimu⁴⁰. Jedną ze współczesnych badaczek politycznego dowcipu w ZSRR używa nawet określenia „czekiści-folklorysty”, sugerując szczególne zainteresowanie radzieckiego aparatu represji folklorem, który jego zdaniem miał zagrażać bezpieczeństwu państwa⁴¹. W badaniach folklorystów ukraińskich, jak również w literaturze wspomnieniowej opisane są dramatyczne losy wykonawców piosenek czy dowcipów, które władze potraktowały jako antyradzieckie. Za ten rodzaj „antyradzieckiej propagandy” skazywano na wiele lat więzienia nawet w połowie lat 50., czyli już po śmierci Stalina⁴².

³⁷ Г. Сенько, *Правдивий український фольклор під совітами. Народні приповідки-частівки*, [б.м.в.] 1947; *Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору*, упор., вступ, примітки Ю. Семенко, Нью Йорк – Мюнхен 1964.

³⁸ Zob. *Дожилося Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні*, упор. І. Бугасвич, Київ 1993; *Лицарям волі. Пісні й авторські твори визвольної боротьби 40–50-х років XX ст. з Тернопільщини*, Тернопіль 1993; *Ми у віці сміялися смерті*, ред. В. Войтович, О. Гладунов, Г. Дем'ян, Рівне 1992.

³⁹ Л. Боева, *Участье ВЧК-ОГПУ в „оздоровлени” рядов РКП (б) в начале 1920-х годов*, „Вестник Московского городского педагогического университета” 2008, nr 1(22), s. 59.

⁴⁰ А. Архипова, *Последний царь-избавитель: советская мифология и фольклор 20–30-х гг. XX в.*, „Антропологический форум”, nr 12, s. 2; [online] <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/012online/12_online_arkhipova.pdf> (dostęp: 19.05.2013).

⁴¹ А. Архипова, С. Неклюдов, *Фольклор и власть в закрытом обществе*, „Новое литературно обозрение”, 2010, nr 101; [online] <<http://magazines.russ.ru/nlo/2010/101/ar6.html>> (dostęp: 19.05.2013).

⁴² І. Сенько, *Земля з іменем. Краснавчі студії*, Ужгород 1998, s. 122–123.

Jak wywnioskować można ze zgromadzonych i opublikowanych na dzień dzisiejszy materiałów, obraz władzy komunistycznej w autentycznym folklorze lat 30.–50. nie ma nic wspólnego z tym, jak go kreowano w folklorze radzieckim. Ukraińskie piosenki, dowcipy i małe formy poetyckie w duchu ludowego karnawału wywracają świat komunistycznych autorytetów „do góry nogami”, szyczą ze „świętych radzieckich”, ośmieszają ich, pokazują jako ludzi miernych i małostkowych. Szczególnie bogaty w różnorodne wątki i formy jest materiał folklorystyczny, którego główny bohater to najbardziej ubóstwiana w bolszewickiej parareligii postać – „nieomylny wódz” Józef Stalin, np. „Hi корови ні свині, тільки Сталін на стіні” (Nie mamy krowy, nie mamy świni tylko Stalin na ścianie), „Ой батьку, Сталіне, дайте нам мила, бо вже воші мають крила” (Ojcze Stalinie, dajcie nam mydła, bo już wszom urosły skrzydła). Pomimo niebezpieczeństwa, które groziło za rozpowszechnianie tego typu drwin ze stalinowskiej polityki gospodarczej, były one niezbędnym i trwałym elementem schizofrenicznej codzienności na radzieckiej Ukrainie⁴³. Jeden ze świadków tej epoki wspomina, jak obok siebie funkcjonowały radziecka kultura oficjalna i wyśmiewająca ją kultura ludowa: „Mimo że w szkole uroczyscie recytowaliśmy *Людина стоїть в зореносім Кремлі* (*Człowiek stoi w zwieńczonym gwiazdą Kremlu*), w swojej wyobraźni widzieliśmy Stalina nie tam, gdzie go ustawił poeta, a wierzchem na suszonej rybie lub w innych śmiesznych okolicznościach”⁴⁴.

Ilość i różnorodność satyrycznych ludowych tekstów o Stalinie daje powody współczesnym folklorystom ukraińskim, by mówić o istnieniu okazałej folklorystycznej staliniaady⁴⁵. Z kolei całość różnorodnego ukraińskiego materiału folklorystycznego z lat 20.–50. XX wieku przekonuje o tym, że był on swoistą ludową kontrpropozycją do patetycznej i zakłamej kultury oficjalnej. Nawiązując do wystąpienia Józefa Stalina z roku 1932, w którym dyktator nazwał masowy bierny opór wobec kolektywizacji na Ukrainie „cichą wojną”, można powiedzieć, że ustna twórczość ludowa była jednym z przejawów tej nietypowej walki z tyranią. Strategie władz komunistycznych, które polegały na narzuceniu Ukraińcom sztucznych wzorców kulturowych oraz wyeliminowaniu autentycznej kultury ludowej, w dłuższej perspektywie historycznej okazały się nieskuteczne.

⁴³ Profesor Serhij Jefremow wspominał w swoich dziennikach o tym, że w latach 20. antyradzieckie dowcipy opowiadali nawet komunistyczni funkcjonariusze, co zdaniem uczonego pokazywało całą głębię radzieckiej hipokryzji. Patrz: С. Єфремов, *Щоденники...*, s. 49, 68.

⁴⁴ М. Шевчик, *Медаль за молитву*, „Людина і світ” 1991, nr 2, s. 22.

⁴⁵ Р. Кірчів, *Етюди до студій над українським народним анекдотом*, Львів 2008, s. 170–192.

Резюме

*Стратегии власти по отношению к устному народному творчеству
в сталинский период
(на основе украинских материалов)*

В 1920–1950 годы советская власть использовала по отношению к украинскому фольклору различные стратегии. С одной стороны, она относилась к фольклору как „голосу народа”, подчеркивая важность устного народного творчества в формировании „нового человека”, поэтому поощряла сбор фольклорных материалов. По мнению советских идеологов, фольклор может быть источником вдохновения для поэтов и музыкантов, которые создают новые песни для трудящихся. Такие идеи властей некоторые украинские фольклористы восприняли как директиву, обязывающую их создавать новый „советский фольклор”. На протяжении десятилетий советская пропагандистская машина широко подражала традиционному украинскому устному народному творчеству, воспевая пантеон „коммунистических святых”. Одновременно с этим украинская советская фольклористика игнорировала аутентичный фольклор, который часто был очень критичен по отношению к советской действительности.

Summary

*Soviet authorities' strategies in dealing with folklore expressed in oral
form in the Stalinist period
(based on Ukrainian language texts)*

In 1920–1950, Soviet authorities used different strategies in response to Ukrainian folklore. On the one hand, they recognised folklore as the “voice of the people”, while stressing the importance of oral traditions in the formation of the “new man”, thus encouraging the collection of folklore materials. According to Soviet ideologists, folklore can be seen as a source of inspiration for poets and musicians who create new songs for the working people. For some folklorists such ideas came as an incentive for creating a new “Soviet folklore”. For decades, the Soviet propaganda machine would widely imitate the traditional Ukrainian folklore expressed in oral form, while at the same time praising the pantheon of “communist saints”. Simultaneously, the Ukrainian Soviet folklore ignored Authentic Folklore, which was often highly critical of the Soviet reality.

Key words: Soviet folklore, Stalin, Ukraine, propaganda.

Ludmiła Łucewicz
Uniwersytet Warszawski

Идея всеславянского единства и Первый Славянский конгресс в *Исповеди* Михаила Бакунина

Михаил Александрович Бакунин (1814–1876)¹ – один из самых радикальных русских мыслителей и деятелей XIX века, на протяжении всей своей жизни превыше всего ценил свободу, причем общечеловеческую не в меньшей степени, чем свою личную: „Искать своего счастья в чужом счастье, своего собственного достоинства в достоинстве всех меня окружающих, быть свободным в свободе других, – вот вся моя вера, стремление всей моей жизни” (1851)²; „Я становлюсь свободным лишь благодаря свободе других, так что чем больше количество свободных людей, окружающих меня, чем глубже и шире их свобода, тем распространённое, глубже и шире моя свобода” (1870)³. Именно пафос и интересы свободы бросили аристократа, философа-гегельянца в пламя европейских революций (Париж и Прага, 1848 г., Дрезден, 1849 г.). Бакунин был арестован, приговорен к смертной казни в Саксонии, в Австрии, а затем передан российским властям, упекшим его сначала в Алексеевский равелин Петропавловской крепости, а с 1854 г. в Шлиссельбургскую. Однако после восьми лет, проведенных в одиночной камере, узник сумел

¹ См. обзор научной литературы и библиографию [в:] A. Kamiński, *Apostół prawdy i miłości. Filozoficzna młodość Michaila Bakunina*, Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego, Wrocław 2004, с. 7–38; 406–463. Исследователь создал богато документированную биографическую трилогию, посвященную жизни и деятельности русского революционера. Два первых тома уже увидели свет, третий в печати. См: A. Kamiński, *Michail Bakunin. Życie i myśl*, t. 1: *Od religii miłości do filozofii czynu (1814–1848)*, Uniwersytet Ekonomiczny, Wrocław 2012; idem, *Michail Bakunin. Życie i myśl*, t. 2: *Podpalacz Europy (1848–1864)*, Uniwersytet Ekonomiczny, Wrocław 2013. См. также сайт <<http://bakunin.pl/>>. На родине Михаила Бакунина, в селе Прямухино Тверской области, с 2001 г. проходят ежегодные конференции „Прямухинские чтения”, по итогам которых вышли сборники, доступные на сайте <<http://bakunin-fund.hut2.ru>>.

² М.А. Бакунин, *Исповедь*, „Азбука-классика”, Санкт-Петербург 2010, с. 106. Далее цитируется данное издание с указанием номера страницы в тексте в скобках.

³ М.А. Бакунин, *Кнутагогерманская империя и социальная революция*, [в:] idem, *Избранные сочинения*, т. 2, К „Голос труда”, Петербург – Москва 1919, с. 295. Проблема свободы затронута Бакуниным также в работах: *Реакция в Германии* (1842), *Русским, польским и всем славянским землям* (1862), *Принципы и организации Интернационального революционного общества* (1866), *Программа Общества Международной революции* (1866–1868), *Федерализм, социализм и антитеологизм* (1867), *Наука и народ* (1868), *Народное дело: Романов, Пугачев или Пестель* (1868–1869), *Всестороннее образование* (1869), *Наука и насущное революционное дело* (1869), *Бернские Медведи и Петербургский Медведь* (1870), *К офицерам русской армии* (1870), *Философские рассуждения о божественном призраке, о действительном мире и о человеке* (1870–1871), *Первый опыт социальной революции* (1871), *Государственность и анархия* (1873).

убедить Александра II изменить ему наказание (к тому времени, действительно, был очень болен: цинга – повыпадали все зубы, опухло лицо; открывалась чихотка): перевести его из крепости в ссылку в Сибирь, фактически дать свободу. А из Сибири фантастическим образом через Японию он сумел бежать в Америку, а затем пароходом в Европу, в Англию под опеку Александра Герцена. Здесь вновь включился в революционно-демократическую борьбу, которую продолжал до конца своих дней.

В 1851 г., после двух месяцев отсидки в Алексеевском равелине, Бакунину – государственному преступнику № 1, было передано предложение первого лица империи – Николая I, написать чистосердечные признания так, „как бы вы говорили со своим духовным отцом” (с. 25), то есть исповедь. Бакунин принял императорское предложение: „я буду исповедываться Вам как духовному отцу” (с. 25), и в течение месяца написал свое „покаяние”.

*Исповедь*⁴ Бакунина принадлежит к разряду не только личных документов, но и документов исторических, политических, публицистических (аналоги в XIX в. – это исповеди Василия Кельсиева, Петра Лаврова; в XX отчасти – Бориса Ельцина: *Исповедь на заданную тему*, 1990; Бориса Немцова: *Исповедь бунтаря*, 2007). В бакунинской *Исповеди* существенное значение имели проблемы современной ему европейской политики. В ряду этих проблем особое место занимали описание деятельности Первого Славянского конгресса (1848) и идея всеславянского единства, которая буквально захватила, очаровала и покорила в тот момент русского революционера.

Напомню, что впервые *идея всеславянского единства* была высказана хорватским мыслителем, богословом, лингвистом Юрием Крижаничем (1617–1683) в XVII в. Европейски образованный Крижанич в зрелом возрасте появился на Руси, где выступил перед царем Алексеем Михайловичем с предложением единения славянских народов под эгидой Русского Царства. Правда, он ратовал еще и за унию католической и православной церквей; за это поплатился шестнадцатилетней ссылкой в Тобольск. Там он написал свои замечательные труды по истории и политике, там же попытался впервые создать на основе русского единый славянский язык: *Грамматическое изыскание о русском языке (идея всеславянского языка)*, 1666 г.⁵ Как это ни удивительно, но идеи Крижанича, касающиеся всеславянского языка и единства славян, не погибли в Тобольске, а получили дальнейшее воплощение. Как отмечал Роман Якобсон: „в XVIII в. его примеру последовал словенец Б. Кумездей (1738–1805), а в XIX в. – хорват Й. Вольтиджи и словак Я. Геркель, целью которого было «Unio in Litteratura inter omnes Slavos, sive verus Panslavismus»

⁴ См. опыт новой интерпретации: Ю.А. Борисенко, *Чертovo колесо. Современный взгляд на „Исповедь” Бакунина Николая I*, „Родина” 1997, № 12, с. 44–50; Ю. А. Борисенко, *Михаил Бакунин и „польская интрига”: 1840-е годы*, РОССПЭН, Москва 2001.

⁵ См. о нем: А. И. Маркевич, *Юрий Крижанич и его литературная деятельность. Историко-литературный очерк*, „Варшавские университетские известия”, Варшава 1876, № 1, с. I–X, 1–122; № 2, с. 1–103; Л. Н. Пушкарёв, *Юрий Крижанич. Очерк жизни и творчества*, отв. ред. В.И. Буганов, „Наука”, Москва 1984.

[единение в литературе между всеми славянами, или истинный Панславизм]”⁶. С тех пор идея всеславянского единства время от времени актуализируется и приобретает особую остроту⁷. В качестве ее синонимов выступают понятия „панславизм”, „всеславянство”, „славянская взаимность”, „славянское единство”, „славянское братство”, „славянская солидарность” и др. Какого-либо единого толкования понятий не было и нет. Представители славянских народов, так называемые „общеславянские” мыслители часто оперировали понятием „славянство”⁸, но трактовали его произвольно, порой метафорически. Нет и единого подхода к „славянской идее”. Лидеры каждого славянского народа, исходя из своей истории, своего геополитического положения и интересов на разных этапах существования и развития, то уповали на „славянскую идею”, то отвергали ее. Сторонники идеи также не отличались единством: 1) одни видели в ней возможность сохранения политических и/или культурных связей с Россией; 2) другие, наоборот, стремились к объединению славянских народов в противовес России.

Первая панславистская программа в России была создана в Обществе соединенных славян (1823–1825), слившимся впоследствии с декабристами⁹. Своей ближайшей целью Общество считало ликвидацию в России самодержавия

⁶ Р. Якобсон, *Работы по поэтике*, „Прогресс”, Москва 1987, с. 66. Ян Геркель ввел в словоупотребление понятие „панславизм” в 1826 г.

⁷ Эта проблема постоянно привлекает внимание исследователей. См.: *Славяне и Россия: сборник статей к 70-летию со дня рождения С. А. Никитина*, „Наука”, Москва 1972; *Славяне и Россия: К 110-летию со дня рождения С. А. Никитина*, „Тезаурус”, Москва 2013. *Россия и славяне: Политика и дипломатия. Материалы международной научной конференции „Россия и славяне XVIII в. – 1918 г.”*, Балканские исследования, вып. 15, „Наука”, Москва 1992; В.А. Дьяков, *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, „Наука”, Москва 1993; *Российское общество и зарубежные славяне. XVIII – начало XX в.*, Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва 1992; *Славянские съезды XIX–XX вв.*, отв. ред. М. Ю. Досталь, Москва 1994; *Славянский вопрос: вехи истории*, Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва 1997; *Славянская идея: История и современность*, Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва 1998; *Славянское движение XIX–XX веков: съезды, конгрессы, совещания, манифесты, обращения*, отв. ред. М.Ю. Досталь, Международная ассоциация писателей баталистов и маринистов, Москва 1998; Б.А. Прокудин, *Идея славянского единства в политической мысли России XIX века: генезис, основные направления и этапы развития*, автореф. канд. полит. наук, Москва 2007; А.А. Григорьева, *Панславизм: идеология и политика (40-е годы XIX – начало XX века)*, „Аспирант”, Иркутск 2013.

⁸ См.: Л. Штур, *Славянство и мир будущего*, Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, Москва 1867, а также некоторые современные переиздания: К.Я. Грот, *Об изучении славянства. Судьба славяноведения и желательная постановка его преподавания в университете*, „КомКнига”, Москва 2005; К.Н. Леонтьев, *Византизм и славянство*, „Азбука-классика”, Москва 2007; А.Ф. Гильфердинг, *Россия и славянство*, Институт русской цивилизации, Москва 2009; Ю.И. Венелин, *Истоки Руси и славянства*, Институт русской цивилизации, Москва 2011; О.Ф. Миллер, *Славянство и Европа*, Институт русской цивилизации, Москва 2012. В современном понятийном словоупотреблении точности по-прежнему нет. См. например: „славяне (славянство) являются объединительным началом для разных этносов, народов, народностей. Такое объединение славян происходит по следующим признакам: Признак 1. Родственность языка; Признак 2. Общность происхождения; Признак 3. Объединенность различных племён в русле одного явления – славянства” – А.А. Тюняев, *История возникновения мировой цивилизации (системный анализ)*, Москва 2006–2009, [online] „Организмика” 2013, № 4 (120), <www.organizmica.org/index.html> (доступ: 7.07.2013).

⁹ Лидеры Общества соединенных славян: юнкер Петр Борисов, польский студент Юлиан Люблинский, офицер Иван Горбачевский; главный документ Общества – „Записки” И. Горбачевского.

и крепостничества, установление республики, восстановление независимости Польши; а конечной — „объединение всех славянских народов в одну демократическую республиканскую федерацию”¹⁰. В Европе актуализация идеи славянского единства началась на рубеже XVIII–XIX вв. среди западных и южных славян, когда начался процесс национального самоосознания и самоопределения славян, живших в пределах Османской и Австрийской империй. В 40-е гг. XIX в. сторонники славянской идеи выступили с призывом созвать общеславянский съезд.

В 1848 г. в Праге по инициативе австрийских чехов и словаков (Павел Шафарик, Иосиф Елачич, Франтишек Палацкий) со 2 по 12 июня был проведен первый международный славянский конгресс. Участники — славяне Австрийской империи, поляки и приглашенные гости из других славянских стран. Председателем конгресса был избран историк, философ, эстетик Франтишек Палацкий, а основной целью поначалу мыслилось волеизъявление славян на ограничение германского господства в славянских землях Австрийской империи. (В конечном счете славяне ничего не выиграли; в 1867 г. на развалинах Австрийской возникла не славянская, а Австро-Венгерская империя).

У Бакунина приглашения не было, но он прибыл в Прагу и принял самое активное участие в конгрессе. Впервые, как свидетельствует *Исповедь*, в душе его пробудились славянские чувства и захлестнули его настолько, что заставили даже на время позабыть об интересах западно-европейского революционно-демократического движения, которому он еще ранее решил посвятить жизнь (с. 73). Целый ряд фактов, событий, идей, оценок, связанных с Первым славянским конгрессом, получили яркое отражение в *Исповеди*. Автор описывает предысторию („происхождение”) конгресса и сам конгресс: его структуру, раскладку политических сил и интересов, борьбу партий, сосредоточивается на национальном противостоянии немцев и славян, дает яркие зарисовки различных национальных типов. Подробно излагает содержание многочисленных выступлений, дискуссий, в которых принимал участие, при этом указывает на две глобальные цели, которые он преследовал как участник конгресса: 1) „совершенное разрушение Австрийской империи” (с. 85); 2) „главная цель моя была найти в соединенных славянах точку отправления широкой революционной пропаганды в России, для начала борьбы” против русского царя (с. 86); „я хотел революции в России” (с. 92); „я желал республики” (с. 103).

В рамках небольшого выступления невозможно затронуть те разнообразные проблемы, темы, нюансы, которые привлекли внимание русского демократа, поэтому отмечу лишь некоторые.

1. Что касается истории „происхождения” конгресса, то здесь Бакунин обращает внимание в первую очередь не на политическую, а на культурную, литературную и лингвистическую составляющие в национальном самоопределении славян. Он подчеркивает, что в Праге издавна существовал „ученый литературный круг”,

¹⁰ М. В. Нечкина, *Декабристы*, „Наука”, Москва 1982, с. 100.

главная цель которого состояла в „сохранении, поднятии и развитии чешской литературы, чешских национальных обычаев, а также и славянской национальности вообще, подавляемой, стесняемой, презираемой немцами [...] и мадьярами” (с. 74). Литературный кружок „находился в живой и постоянной связи с подобными кружками между словаками, хорватами, словенцами, сербами, даже между лужицанами в Саксонии и Пруссии и был, как бы сказать, их главою” (с. 74). В качестве „предводителей славянской пропаганды” (с. 75) выступали не политики, а ученые-слависты, историки, философы, поэты, писатели, священники: чешский историк, философ, эстетик – Франтишек Палацкий, чешский ученый-лингвист, один из основателей славяноведения – Павел Шафарик, их общий близкий друг, переводчик, славист – граф Иосиф Тун, чешский ученый и поэт – Вацлав Ганка, чешский писатель-священник – Ян Коллар, словацкий писатель – Иосиф Гурбан, словацкий поэт, филолог – Людовит Штур и др. С середины 40-х гг. этот „невинный литературно-ученый кружок расширился, укрепился, охватил и увлек за собою всю молодежь, пустил корни в народные массы, – и литературное движение превратилось вдруг в политическое. Славяне ожидали только случая, чтобы явить себя миру. В 1848-м году этот случай обрелся” (с. 75). Явлением славян миру и стал Первый Славянский конгресс.

2. Бакунин описывает структуру конгресса и определяет свое положение в ней. „Конгресс состоял из трех отделений: Северное, в котором были поляки, русины, шлензаки (силезцы); Западное, состоявшее из чехов, моравов, словаков, и Южное, в котором заседали сербы, хорваты, словенцы и далматы” (с. 78). Сам Бакунин „вступил в Северное, то есть в польское отделение” (с. 79). При вступлении он произнес краткую, но вдохновенную речь, где особо подчеркнул, что Россия отторглась от славянства в результате „порабощения Польши”; вина России усугубляется тем, что она предала Польшу „в руки немцев, общих и главных врагов всего славянского племени”. Для того, чтобы „возвратиться к славянскому единству и братству”, Россия должна освободить Польшу. Это одна из важнейших современных задач, поэтому место Бакунина на „славянском конгрессе должно быть между поляками”. Поляки восприняли эту речь с воодушевлением и даже выбрали Бакунина „депутатом в южно-славянское отделение” (с. 79).

3. На съезде столкнулись сторонники разных концепций славянского единения. Бакунин, анализируя сложившуюся ситуацию, обнаружил такой расклад сил.

а) Ряд славянских деятелей поддерживал давнюю идею Крижанича о политическом, культурном и языковом объединении славян под эгидой России (в 20-е гг. ее развивал Йозеф Добровский, в 30-е – Йозеф Юнгман, в 40-е – Людевит Гай (потом он изменил свою позицию). Бакунин констатировал: „известно, сколь глубоки и сильны симпатии славян к могучему русскому царству, от которого они надеялись опоры и помощи” (с. 75).

б) Категорически не принимали российское главенство чехи – сторонники австрославизма, объединившиеся на съезде вокруг Франтишка Палацкого – одного из творцов и идеологов австрославизма. Так называемая „чешская партия” связывала идею славянского единства с австрославизмом, то есть с созданием сильной федерации славян, австрийцев и венгров. Франтишек Палацкий выразил свою позицию на конгрессе так: „Мы хотим попытаться совершить куншттук (фокус, трюк) – оживить, исцелить и укрепить глубочайшим образом потрясенную австрийскую монархию на нашей славянской почве и с помощью нашей славянской силы” (с. 77). Бакунин считал, что чешская партия намеревалась превратить „австрийскую монархию из немецкой в славянскую” (с. 77), „хотела... устроить в свою пользу нечто вроде чешской гегемонии и утвердить между самими славянами преобладание чешского языка, чешской национальности” (с. 77). Эта позиция чехов „встретила сильное сопротивление в словаках, в шлензаках (силезцы), более же всего в поляках” которые „приехали в Прагу совсем не для того, чтобы покориться чехам, ... а ... в надежде найти тут опору и помощь для своих особенных национальных предприятий” (с. 77–78).

с) Среди поляков издавна существовали как пророссийские настроения, так и мощные антироссийские, представители которых считали, что главную роль в объединении всех славян должна сыграть Польша¹¹. Как свидетельствует Бакунин: с самых первых дней началась борьба между руководителями делегаций, „сильнее же всех борьба между поляками и чехами, между поляками и русинами” (с. 78).

д) Южные славяне, как заметил Бакунин, в дебатах не участвовали, бряцали оружием, „занимались исключительно приготовлениями к венгерской войне, уговаривая и прочих славян отложить все внутренние вопросы до совершенного низложения мадьяр” (с. 78).

Желаемого славянского единения на съезде не произошло. „Одним словом, – резюмировал Бакунин, – все тянули на свою сторону и все желали сделать себе из других скамью для своего собственного возвышения; более всех чехи, избалованные инсбрукскими комплиментами, а потом и поляки, избалованные не судьбою, но комплиментами европейских демократов” (с. 78).

е) Русских на конгрессе было всего двое: Бакунин и некий монах – инок Алимпий Милорадов – „из старообрядческого монастыря”. Бакунин даже намеревался использовать его в своих целях: „Я не скрою [...] мне приходило на мысль употребить этого попа на революционерную пропаганду в России. Я знал, что на Руси много старообрядцев и других расколов, и что русский народ склонен к религиозному фанатизму. Поп же мой был человек хитрый, смывленный, настоящий русский плут и пройдоха, бывал в Москве, знал много о старообрядцах да

¹¹ См.: W. Wisłocki, *Kongres słowiański w roku 1848 i sprawa polska*, „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich”, t. 1–2, Lwów [1928]; A. Leśniewski, *Bakunin a sprawy polskie w okresie Wiosny Ludów*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1962; „Anarchistyczne Archiwa” 2006, [online] <www.rozbrat.org/bakunin/artty_polacyba.htm>; В. Дьяков, *Поляки на Славянском съезде 1848 г.*, [в:] *Славянское движение XIX–XX веков: Съезды, конгрессы, совещания, манифесты, обращения*, с. 49–56.

и о расколах вообще в русской империи [...] Но я не имел времени заняться им, сомневался отчасти в нравственности такого сообщества, не имел еще определенного плана для действия, ни связей, а главное не имел денег; без денег же с такими людьми и говорить нечего” (с. 80). Так что союз русского революционера с попом не состоялся. Что касалось русских радикалов 40-х гг., к которым принадлежал Бакунин, то у них идея славянского единства носила явно революционную окраску. Причем, если Александр Герцен видел будущее славянского мира в свободной федерации, ядром которой ему представлялась Россия, свободная от крепостничества и самодержавия, то Бакунин шел значительно дальше в своих проектах: на конгрессе он горячо убеждал славян в необходимости разрушить все империи, где проживают славяне, – Османскую, Австрийскую, Российскую. И на их развалинах построить Великую вольную славянскую федерацию со столицей в Константинополе (с. 101–102). При этом отношение Бакунина к современной России в ее притязаниях на всеславянское господство было резко отрицательным. В *Исповеди* он пишет: „ошибаются и те, которые для восстановления славянской независимости надеются на помощь русского царя [...] Император Николай не любит ни народной свободы, ни конституций: вы видели живой пример в Польше” (с. 83). Бакунин разоблачает практику русского правительства, которое с помощью своих агентов, разосланных в славянские земли, распространяет панславистскую идею „приближающегося будто бы освобождения всех славян могучею силою русского царства” (с. 83). Бакунин указывает на имперские вожделения правительства: „не сомневаюсь, что оно видит в [...] будущности Момент, когда все славянские земли войдут в состав Российской империи” (с. 83). Но современная Россия, предостерегал Бакунин, – это „тюрьма”, „гроб всякой народной жизни и всякой свободы” (с. 84). Обращаясь на съезде к славянам, он говорил: „вы хотите жизни, а там мертвое молчанье, требуете самостоятельности, движенья, а там механическое послушание, желаете воскресенья, возвышенья, просвещенья, освобожденья, а там смерть, темнота и рабская работа” (с. 83). Бакунин отмечает, что, конечно, „без России славянское единство неполно и нет славянской силы; но безумно было бы ждать спасенья и помощи для славян от настоящей России” (с. 84). В сложившихся условиях Бакунин советует славянским народам объединиться сначала „вне России”, стать „освободителями российского народа, который в свою очередь будет потом вашею силою и вашим щитом” (с. 84).

В конечном счете в своей общей оценке славянского конгресса Бакунин, с одной стороны, отметил его важность, правда, в исповеди, обращенной к русскому царю, он ограничился лишь эмоциональной констатацией: „это было первое свидание, первое знакомство, первая попытка соединения и уразумения славян между собою” (с. 74); с другой стороны, он указал на ничтожную практическую значимость съезда: „что же касается до самого конгресса, то он, равно как и все другие современные конгрессы и политические собрания, был решительно пуст и бессмыслен” (с. 74). Эти оценки, представленные в *Исповеди* в 1851 г., конечно, отличаются от тех, которые давал Бакунин конгрессу в 1848 г. Тогда он был

воодушевлен и охвачен новой идеей всеславянского единства, в 1851 г. – он узник, обреченный на смерть. И все же в *Исповеди*, обращенной к императору, мы видим не раскаяние и смирение, а смелое и честное признание – если даже ни пропаганду революционно-демократических убеждений (важен принцип „автоцитирования”). Кажется, именно эта откровенность „заворожила” и подкупила „духовного отца” – Николая I, а „духовному сыну” – Бакунину, спасла жизнь. Сама же идея славянского единения станет на многие годы одной из излюбленных у русского анархиста.

Streszczenie

Idea słowiańskiej jedności i Pierwszy Kongres Słowiański w „Spowiedzi” Michaiła Bakunina

Tematem niniejszego artykułu jest *Spowiedź* – unikatowy osobisty i historyczno-polityczny dokument Michaiła Bakunina. Jeden z czołowych rosyjskich heglistów, radykalny myśliciel, światowy symbol anarchizmu napisał go w Twierdzy Pietropawłowskiej, gdzie był więziony jako zbrodniarz stanu na żądanie cara Mikołaja I. W artykule przeanalizowano 1) ideę słowiańskiej jedności – tak jak ją rozumiał Bakunin wzywający do zniszczenia istniejących imperiów, w których żyli Słowianie: osmańskiego, austriackiego, rosyjskiego, a następnie do stworzenia na ich ruinach Wielkiej Wolnej Słowiańskiej Federacji ze stolicą w Konstantynopolu; 2) problemy, na które zwrócił uwagę Bakunin w związku z organizacją i przeprowadzeniem Pierwszego Kongresu Słowiańskiego w Pradze w 1848 r. (geneza, czynnik kulturowy, struktura, rozkład sił politycznych, walka między partiami, konflikty narodowe itp.); 3) krytycyzm wobec współczesnej mu Rosji, jej ambicji panslawistycznych, negatywną ocenę, jaką myśliciel wystawił Kongresowi.

Summary

An idea of all-Slavic unity and First Slavic Congress in “Confession” of Mikhail Bakunin

In the spotlight of the author there is a Confession of Mikhail Bakunin that is the unique personal, historical and political document. The letter was created by the prisoner of the Petropavlovsk fortress, state prisoner, and in the past one of the most committed Russian philosophers-Hegelians on the demand of the emperor Nikolay I. In the article it is considered: 1) an idea of Slavic unity, as it was understood by the Russian radical thinker; it was aimed to complete the destruction of all existing empires where Slavs lived: Ottoman, Austrian, Russian; and create the Great free Slavic federation on their ruins, with the capital in Constantinople; 2) the problems, considered by Bakunin in connection with organization and realization of the First Slavic Congress in Prague in 1848 (prehistory, cultural constituent, structure, lay-out of political forces and interests, fight of parties, national opposition); 3) the negative attitude of Bakunin towards modern Russia and her claims on all-Slavic domination; as well as the general negative opinion about the Congress.

Key word: Mikhail Bakunin, *Confession*, First Slavic Congress.

Leonid Malcew
Bałtycki Uniwersytet Federalny im. I. Kanta
w Kaliningradzie

Экзистенциализм Витольда Гомбровича и Георгия Иванова

Аргентинский писатель Эрнесто Сабатто верно писал о «периферийной» географии экзистенциализма¹: экзистенциалистские идеи, до их апофеоза в Европе середины XX века, постепенно зрели на окраинах (Кьеркегор, Достоевский, Ницше, Шопенгауэр, Унамуно), распространяясь к центру – Парижу, наращивая, таким образом, свою силу. В 30–40-е годы экзистенциализм завоевал власть над душами: сформировался, в общем, традиционный для Европы порядок вещей, когда экзистенциализм принял французскую „мерку”, и степень „экзистенциальности” культуры той или иной страны, того или иного народа стала определяться тем, способна ли она продуцировать собственных „сартров”. Особенно это актуально для русской культуры, в которой, как мы знаем, есть исторически обусловленная тенденция к „смешенью французского с нижегородским”, а также для культуры польской, поскольку, как, в свою очередь, прекрасно знают поляки: „co Francuz wymyśli, to Polak polubi”. Однако экзистенциализм, если он не был веянием моды и рождался стихийно, как взрыв гениальности того или иного мастера слова, всегда проявлял свою наднациональность и становился одним из доказательств того, что не существует национальных литератур „центральных” и „провинциальных”, „первичных” и „вторичных”, оригинальных и подражательных.

Именно поэтому поистине знаменательна синхронность экзистенциализма в польской, русской и французской литературе: это 1937–1938 годы, канун Второй мировой войны. В польской литературе – предэмиграционный роман Витольда Гомбровича *Фердидурке* (*Ferdydurke*), в литературе русского зарубежья – повесть Георгия Иванова *Распад атома*. Хронологическая и идейная смежность этих двух славянско-экзистенциалистских текстов удивительна, потому что вряд ли есть повод говорить о каком-либо взаимовлиянии. Также поразительно то, что обе книги писались с небольшим опережением по отношению к роману Сартра *Тошнота*, считающемуся одной из важных вех становления экзистенциализма на Западе. Но если временной промежуток между написанием и публикацией романа Сартра минимален – создание романа и его путь к читателю уложились в хронологические рамки 1938 года, то повесть Иванова, опубликованная крошечным тиражом

¹ Э. Сабатто, *Фердидурке*, „Иностранная литература” 2004, № 12, с. 241.

в Париже в 1938 году издательством «Дом книги», была датирована годом раньше – 24 февраля 1937 года. Роман Гомбровича был опубликован осенью 1937 года в варшавском издательстве „Рой”, однако публикация была датирована по провиденциальному стечению обстоятельств тем же предвоенным 1938 годом.

Об экзистенциализме Гомбровича и Иванова довольно часто пишут исследователи обеих стран. Р.Б. Гуль утверждает: „Георгий Иванов – сейчас единственный в нашей литературе – русский экзистенциалист”. По мнению критика, экзистенциализм „петербургского” происхождения намного старше сартровского „сен-жерменского” экзистенциализма. Экзистенциалистскую проблематику сочинений Иванова Р.Б. Гуль ставит в контекст национального самосознания („своеобразие поэтической темы Иванова заключается в том, что она остро преломилась в нашей потенциально апокалиптической термоядерной действительности”²).

В исследовании экзистенциалистских контекстов творчества Иванова С.Г. Семенова подчеркивает значение факторов эмигрантского одиночества, беспочвенности („Молодые эмигрантские литераторы особенно чувствительно испытали на себе катастрофичность своего времени, его мировоззренческую шаткость, но главное – были выброшены в социальную пустоту, в одиночество, в безнадежность...”³), что, очевидно, вполне может быть спроецировано русско-польским компаративистом на творчество Гомбровича.

По мнению В.В. Заманской, *Распад атома* – манифест экзистенциализма Иванова. По ее словам, „переключки Иванова с Сартром поражают своей откровенностью и явным намерением их обнаружить”⁴. И, как следствие, „Г. Иванов – единственный русский экзистенциалист, у которого традиции русского экзистенциального сознания состоялись с такой мерой концентрированности как в европейском течении”⁵. Однако при всем при том, как метко пишет А. Ранчин, экзистенциализм Иванова – „это очень русский в своей крайности экзистенциализм – обезверившийся и отчаянно-трезвый до предела”. *Распад атома*, по его словам, следует рассматривать в логике отрицания идей русской литературы и „золотого” (пушкинского), и „серебряного” века. *Распад атома* – это, с одной стороны, антиклассическая, а с другой, „антисимволистская повесть”, „жест разрыва с наследием Серебряного века, выраженный посредством языка символов”⁶.

„Гомбрович и экзистенциализм” – это большая тема польского литературоведения. Основной вклад в утверждение представлений о Гомбровиче как „первом польском экзистенциалисте” внес, как это ни покажется эксцентрично, сам

² Р.Б. Гуль, *Георгий Иванов*, „НЖ. Согласие – Москва. Интернет-журнал о культуре русского зарубежья”, [online] <<http://soglasie.ioso.ru/library/works/26/>>.

³ С.Г. Семенова, *Изнанка и лицо обезбоженного мира (экзистенциальное сознание в прозе Георгия Иванова и Владимира Набокова)*, [в:] eadem, *Метафизика русской литературы*, „ПоРог”, Москва 2004, с. 164.

⁴ В.В. Заманская, *Экзистенциальная традиция русской литературы XX века. Диалоги на границах столетий*, Флинта: Наука, Москва 2002, с. 262.

⁵ Ibidem, с. 265.

⁶ А. Ранчин, *Экзистенциализм по-русски, или Самоубийство Серебряного века: „Распад атома” Георгия Иванова*, „Нева”, [online] <<http://magazines.russ.ru/neva/2009/9/ra15-pr.html>>.

Гомбрович, постоянно выступавший, по афористическому определению Януша Славиньского, в роли «верховного гомбровичевода», самоистолкователя, пытающегося не пускать на самотек вопросы формирования собственного имиджа в глазах читателя. Гомбрович попеременно ругает и хвалит экзистенциализм: то он заявляет, что экзистенциализм „смешон до упаду“, то констатирует, что экзистенциализм способен стать серьезным интеллектуальным вызовом для поляков, что он является „не только модой“, что он не только имеет за собой великое прошлое, но и перед собой „великое будущее“⁷.

О Гомбровиче как „экзистенциалисте до экзистенциализма“ пишет Константин Еленьский. О романе *Фердидурке* как „польской формуле экзистенциализма“ – Артур Сандауэр. Не уступающим Сартру, а превосходящим его по оригинальности, видит Гомбровича известный чешский романист Милан Кундера: *Тошнота* неоправданно „захватила в истории романа место, отведенное Гомбровичу“, „То, что *Тошнота*, а не *Фердидурке* стала образцом новой ориентации, имело досадные последствия: первая брачная ночь философии и романа нагнала на обоих лишь скуку“⁸. Еще более категорично и даже по-гомбровичевски провокационно-задиристо о дистанции Гомбровича по отношению к Сартру пишет польский философ и литературовед М.П. Марковский: „Ведь Гомбрович был экзистенциалистом – экзистенциалистом перед всеми – но не в том техническом понимании, в каком эту философию определял Сартр. Гомбрович был экзистенциалистом, поскольку он предпочитал то, что в человеке единственное, собственное, конкретное, неповторимое, понятиям, системе и науке. Экзистенциализм Гомбровича был не доктринерским, не притворным. Гомбрович не должен был носить черных свитеров, позировать с книгой Сартра под мышкой. Это Сартр должен был носить под мышкой *Фердидурке*, если бы он знал испанский... и если бы у него было больше фантазии“⁹.

Совокупность приведенных мнений и фактов заставляет нас вновь вчитаться в тексты обоих авторов уже с компаративистским заданием: определить степень родства русского и польского межвоенного экзистенциализма Гомбровича и Иванова. И тут, в первую очередь, следует заметить, что на сознание и Гомбровича, и Иванова оказал огромное влияние Достоевский, автор *Записок из подполья*, традиционно считающихся прологом к экзистенциализму. Жизненная философия „подпольного“ человека, эгоцентризм, вседозволенность, вызванная ощущением начавшегося распада традиционных ценностей и впоследствии подкрепленная „переоценкой ценностей“ в духе Ницше, привели к утверждению безграничной свободы и обесцениванию правил, законов бытия. Не только в связи с *Записками из подполья* Бердяев пишет о Достоевском: „Достоевский берет человека отпущенным на свободу, вышедшим из-под закона, выпавшим из космического порядка и исследует судьбу его на свободе, открывает неотвратимые результаты путей свободы“¹⁰.

⁷ W. Gombrowicz, *Kurs filozofii w sześć godzin i kwadrans*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006, с. 75.

⁸ М. Кундера, *Нарушенные заветы*, Азбука-Классика, Санкт-Петербург 2005, с. 256.

⁹ М.П. Markowski, *Ze szkoły Montaigne'a*, [в:] W. Gombrowicz, op. cit., с. 7.

¹⁰ Н.А. Бердяев, *Философия творчества, культуры и искусства в 2 томах*, Искусство, ЛИГА, Москва 1994, т. 2, с. 31.

Свобода, по Бердяеву, является ведущим экзистенциалом Достоевского, свобода, понятая Достоевским, с одной стороны, как безусловное благо: в главе *Великий инквизитор* недвусмысленно дается понять, что свободу принес людям Иисус Христос. Но свобода в руках человеческих является, как известно, крайне противоречивым даром: она может нарушать десять заповедей, бунтовать против божественных основ бытия, наконец, обернуться отрицанием самой себя, логически ведя к несвободе.

Как показывают *Записки из подполья*, это также и свобода выбирать между идеей порядка и идеей беспорядка, сознательно и вопреки здравому смыслу предпочитать „мировой гармонии” хаос, распад. Но если „подпольный человек” Достоевского находился в начале пути, из природного упрямства отвергая любую идею, упорядочивающую действительность, то „подпольный человек” Иванова живет в царстве свершившегося распада и самораспада, осознавая абсолютную безвыходность сложившегося положения и невозможность для себя лично что-то выбирать. Концепция порядка, „мировой гармонии”, против которой бунтует „подпольный”, оказывается низвергнутой в сознании героя повести Иванова *Распад атома*, и ей на смену приходит концепция „мирового уродства”. Циник и эгоцентрик, „копия” героя Достоевского, он сознает себя в ситуации, диаметрально противоположной „подпольному” человеку. Героя Иванова поглощает „мировое уродство”, и, как следствие, разрушается человеческий „атом”, считавшийся с античных времен надежным фактором противодействия распаду. В окружающем абсурдном мире есть случайности, но нет закономерностей, есть вопросы, но нет ответов, есть иллюзия обретения смысла, но нет самого смысла. Герой Иванова не находит в себе сил протестовать против „мирового уродства”, но, в отличие от „подпольного”, он уже не находит смысла бунтовать против „мировой гармонии”, наоборот, он чувствует тоску по ней, он живет ностальгическими воспоминаниями о „пушкинской России”, однако отсутствие надежды приводит к трагической констатации экзистенциального поражения как свершившегося факта: „Я хочу самых простых, самых обыкновенных вещей. Я хочу порядка. Не моя вина, что порядок разрушен. Я хочу душевного покоя. Но душа, как взбаламученное помойное ведро – хвост селедки, дохлая крыса, обгрызки, окурки, то ныряя в мутную глубину, то показываясь на поверхность, несутся вперегонки. Я хочу чистого воздуха. Сладковатый тлен – дыхание мирового уродства – преследует меня, как страх”¹¹.

Бытийный хаос приводит к кризису авторского начала, которое, повинаясь некоему эстетическому инстинкту, пытается „воплотить” историю жизни, однако „умеет только развоплощать”. „Бесформенность” выражения жизненного опыта становится здесь показателем экзистенциальной обреченности, потери надежд на возвращение в „утраченный рай”. По словам Ходасевича, это „поэма в прозе”, антилирический монолог героя, во многом очень близкого, если не тождественного, автору, в котором рвется сюжет как последовательность событий жизни героя. Вместо этого обрывки разных историй, имеющих отношение или к герою-автору,

¹¹ Г. Иванов, *Распад атома*, [online] <<http://lib.ru/RUSSLIT/IWANOWG/raspad.txt>>.

или к каким-то случайным, малознакомым или даже вовсе незнакомым лицам, судьбы которых втягивает в себя водоворот „мирового уродства”. Следовательно, в повести Иванова даже сильнее, чем в прозе Сартра, обнаружился сбой эпического сознания. Этот кризис, обусловленный неверием в творческую мощь литературы, усугублен натуралистическим „грехопадением”, особенно чувствительным для Иванова как наследника традиций русской литературы, названной Томасом Манном святой.

Но все-таки форма есть в *Распаде атома*, но не эпическая, а лирическая, при антилирическом содержании: это короткие дневниковые записи, напоминающие строфы стихотворения, интонационно-смысловые повторы, своего рода „анафоры” каждой прозаической „строфы”, структурирующие мышление Иванова. Создается впечатление, что вопреки программной цели – запечатлеть абсолютный хаос, всепоглощающее „уродство”, Иванов, как художник, остается приверженцем эстетизма, т. е. волей неволей он принадлежит к критикуемой им самим категории людей, ищущих в искусстве спасительные ритм, порядок, форму.

Роман *Фердидурке* уже собственным зачином роднится с исповедальным „Распадом автора”: это, увы, вновь не очень успешная попытка выйти из состояния самораспада, творить суверенную историю собственного бытия. Как и в повести Иванова, герой и автор „срастаются” в начале *Фердидурке* в ипостаси неопределенного „второго я” Гомбровича, литературного дебютанта, написавшего плохо воспринятый критикой сборник рассказов *Воспоминания периода созревания*. Однако, в отличие от монолога *Распада атома*, герой *Фердидурке* – Юзеф Ковальский – в конце концов окончательно отрывается от авторского „я”, получает самостоятельное бытие в образе героя фантастических приключений в школе, городской мещанской семье, деревенской усадьбе, и, таким образом, в отличие *Распада атома*, *Фердидурке* содержит в себе переход от меланхолии самораспада к созиданию нового романного „космоса”. В отличие от Иванова, Гомбрович – не лирик, а эпик и драматург: он не довольствуется бытием лирического субъекта в себе, у него этот субъект выполняет функции актера, он погружается в театральную стихию жизни, которая делает его зависимой от игры других, однако, при условии мастерской игры, он способен перехватить инициативу и превратиться из марионетки в играющего режиссера¹².

Если герой-автор *Распада атома* осознает себя заложником житейской бесформенности, то герой *Фердидурке* ввязывается в приключения с формой. Форма, в понимании Гомбровича, является, во-первых, пластичной, т.е. она может видоизменяться, а во-вторых, хрупкой, т.е. под давлением нестандартной ситуации происходит крах формы, и тогда иерархическая структурированность взаимоотношений персонажей оборачивается гомбровичевским карнавалом „купы”, „кучи-малы”. Как у Достоевского и Иванова, человек Гомбровича является посредником между двумя мировыми инстанциями – „ладом” и „распадом”, однако, если для Достоевского

¹² См. А. Sandauer, *Witold Gombrowicz: człowiek i pisarz*, [В:] А. Sandauer, *Pisma zebrane. Studia o literaturze współczesnej*, Czytelnik, Warszawa 1985, т. 1, с. 601.

и Иванова „лад” является традиционно божественным, а „распад” – демоническим, то для Гомбровича, как это ни странно, „лад” и „распад” приравнены друг к другу как демонические, а не божественные, и, следовательно, человек Гомбровича, воспринимая „лад” и „распад” как враждебные, может попеременно использовать их как противоядие друг против друга в целях сбережения своей относительной свободы. Центростремительная интегрирующая и центробежная разлагающая силы являются равноценными для Гомбровича: все действие романа – это, в сущности, поединок дьявола формы, „дьявола порядка” („szatan ladu”)¹³, и дьявола распада, „инфернальной баталии, разлада, фальши, игр демонов”¹⁴, карнавала гримас, мин, рож с неизбежным „распадом атома”, как и у Иванова. Вступительный абзац романа демонстрирует этот процесс дробления, порождающий экзистенциальный страх Гомбровича: „Это был ужас несуществования, страх небытия, боязнь нежизни, опасение нереальности, биологический вопль моих клеток, напуганных внутренним раздором, раздроблением и распылением”¹⁵. И здесь Гомбрович-Ковальский, чувствуя страх небытия, предпринимает попытку центростремительного движения, кажущуюся им возможным, как и русским эмигрантам первой волны, в акте эстетического самосотворения: „Ах, создать собственную форму! Выплеснуться наружу! Самовыразиться! [...] И вот уже наступает рассвет, а я в окружении блистательных и отточенных форм принимаюсь за первые страницы собственного моего творения, такого, как я, идентичного мне, исходящегося прямо из меня, творения, суверенно выражающего собственную мою правду...”¹⁶. Но только герой-автор задается программной целью самососредоточения на большой творческой задаче, является учитель Пимко, усматривающий в 30-летнем мужчине незрелого юнца и заключающий его в слишком тесную „форму” ученика.

Притчей-комментарием ко всем этим перипетиям борьбы персонажа с тенденциями лада и распада в романе служит вставная новелла *Филидор, подлицованный ребенком*. В основе новеллы о Филидоре лежит спор ученых-антагонистов Филидора и анти-Филидора как представителей противоположных парадигм синтеза (знания, примиряющего противоречия и достигающего единства частей) и анализа („атомизации”, расщепления, казалось, даже гармоничного целого на элементы элементов). Как резюмирует рассказчик в этой истории, „анализ, по сути, победил”¹⁷, однако механизм поединка уже запущен в бесконечность: впавшие в детство профессора бросаются камнями в птиц, охотятся на лягушек, бьют стекла и т.д. Борьба идей синтетологии с идеями аналитики, т. е. „дьявола порядка” – с дьяволом распада, приводит к бесконечному и бесцельному процессу, – давление демонических сил на человека достигает апогея именно в этой „дурной бесконечности” поединка синтеза с анализом.

¹³ В. Гомбрович, *Космос, Кристалл*, Санкт-Петербург 2001, с. 109.

¹⁴ Ibidem, с. 237.

¹⁵ Ibidem, с. 33.

¹⁶ Ibidem, с. 44.

¹⁷ Ibidem, с. 122.

Эта пародийно-философическая притча-новелла Гомбровича любопытно оттеняет эстетические позиции Бердяева сформулированные им в работе *Кризис искусства* (1918). Бердяев пишет о противоположных тенденциях культуры начала XX века: синтетической и аналитической. Синтетическая тенденция, по Бердяеву, заключается в тоске современного человека „по органичности, по синтезу, по религиозному центру, по мистерии”¹⁸. Аналитическая – обнаруживает обратный процесс „дематериализации, развоплощения” искусства¹⁹, когда „пошатнулось целостное восприятие образа человека, когда человек проходит через расщепление”²⁰. Так как классическое искусство уже никогда не вернется в прежние границы, и аналитическая тенденция чревата катастрофическими последствиями („Человек с распыленным ядром «я», разорванный на миги и клочья, не может создать сильно-го и великого искусства”²¹), Бердяев, несомненно, отдает приоритет синтетизму.

Фердидурке как роману модернистской направленности, пожалуй, ближе аналитическая тенденция (с теоретико-эстетической точки зрения), о чем говорит, например, обращение внимания на части тела, на соответствующие им части произведения и, в целом, видение мира в состоянии расчленения (см. *Предисловие к „Филидору”*). Однако на практике Гомбрович одинаково дистанцируется от идей синтеза и анализа, воплощенных в фигурах Филидора и анти-Филидора.

Здесь пролегает принципиальная разделительная линия между романом *Фердидурке* и традициями русской культуры. В русской классической культуре преобладает синтетическая концепция бытия, поэтому Бердяев, в целом, выражает веру в то, что на путях синтетизма произойдет возрождение искусства. Не случайно русской литературе XIX века даже в удручающих обстоятельствах свойственно искание лада – гармонии и всеединства бытия. И обратно тому, ад понимается как царство распада – без какой-либо надежды на восстановление утраченных связей. Для Гомбровича, наоборот, синтез, то есть стремление к единству, есть едва ли не большее искушение, чем аналитический распад, расчленение бытия. Роману *Фердидурке* свойственны индивидуалистические устремления, автор и герой далеки от надежд на всеобщую гармонию. С другой стороны, Гомбрович свободен от крайностей пессимизма: человек Гомбровича пребывает в неустанном движении к цели самовыражения, которое, хоть и происходит „вне” надежды, все же отрицает ее отрицание. Но на этом, в сущности, малонадежном пути, русским „братом-близнецом” Гомбровича был автор повести *Распад атома* Георгий Иванов.

¹⁸ Н.А. Бердяев, *op. cit.*, т. 2, с. 401.

¹⁹ *Ibidem*, т. 2, с. 404.

²⁰ *Ibidem*, т. 2, с. 411.

²¹ *Ibidem*, т. 2, с. 412.

Streszczenie

Egzystencjalizm Witolda Gombrowicza i Gieorgija Iwanowa

Artykuł zawiera analizę porównawczą wydanych prawie jednocześnie powieści Witolda Gombrowicza *Ferdydurke* i noweli Gieorgija Iwanowa *Rozbicie atomu* pod kątem filozoficzno-literackiego programu egzystencjalizmu europejskiego. Sens filozoficzny obydwu utworów został omówiony na podstawie antynomizmu estetycznego Nikołaja Bierdiajewa, który rozróżnia „syntetyczne” i „analityczne” odmiany sztuki.

Summary

Existentialism of Witold Gombrowich and Georgij Ivanov

In the present article a comparative analysis of the novel *Ferdydurke* by Gombrowich and the story *Disintegration of Atom* by George Ivanov that were published at the same time and that were interpreted as an artistic realization of the existential ideals is offered. An analysis of philosophic sense of these works is based on aesthetic antinomism of Berdayev who told the difference between an synthetic and an analytic types in modernist art of the XXth century.

Key words: Gombrowich, Ivanov, existentialism, exile literature.

Joanna Mianowska
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy

Польское в *Крымской элегии* Нины Берберовой

Польское в прозе русской эмиграции первой волны XX века проявляется в разнообразии реминисценций и ассоциаций. Скромные польские сюжеты представлены у А. Куприна и Р. Гуля¹. Польское найти можно также в прозе Ф. Сологуба и И. Бунина². О разочаровании Польшей Д. Мережковского упоминает Г. Струве в книге *Русская литература в изгнании*³. Мережковский, посещавший в свое время Ю. Пилсудского, сомневался в антибольшевизме поляков. Поляки же читали в межвоенный период прозу И. Бунина, Л. Андреева, М. Алданова, А. Амфитеатрова, Д. Мережковского, Ф. Сологуба и многих других русских эмигрантов⁴. Как констатирует в своем исследовании Я. Замойски, интерес польской интеллигенции к русской культуре межвоенного двадцатилетия был несомненным⁵.

С Польшей кровным родством был связан Б. Зайцев. Его бабушка со стороны отца, Франтишка Станиславска, была полькой и католичкой⁶. Это колоритная особа, ездившая в гости к сыновьям с четками, Распятием, Евангелием и молитвенником, вспоминая Польшу и иную, не совсем русскую жизнь, запала глубоко в душу будущего эмигранта, в детстве и юности залпом впитывавшего в себя все новое и таинственное⁷. Понять национальную идентичность Зайцева можно, прослеживая судьбу его автобиографического героя в *Путешествии Глеба*⁸.

Обратимся к Нине Берберовой, гражданской жене В. Ходасевича, поляка по происхождению, воспитывавшегося в католической семье, которая уже прочно вошла в литературоведческие исследования польских русистов⁹. Особо выделяется

¹ F. Sielicki, *Rosyjscy pisarze emigracyjni na scenach i ekranach Polski międzywojennej*, „Opuscula Polonica et Russica”, Toruń 1994, с. 64–72; F. Sielicki, *Co czytali Polacy w okresie międzywojennym z rosyjskiej literatury emigracyjnej*, „Przegląd Rusycystyczny” 1994, № 1–2, с. 71–79.

² J. Orłowski, *Z dziejów antypolskich obsesji w literaturze rosyjskiej*, Warszawa 1992, с. 176–177.

³ Г. Струве, *Русская литература в изгнании. Краткий биографический словарь русского зарубежья*, Париж – Москва 1996, с. 69 и др.

⁴ F. Sielicki, op. cit., с. 71–79.

⁵ Я.Е. Замойски, *Русская (белая эмиграция) в Польше и ее польские связи (1918–1939)*, [в:] *Культурные связи России и Польши XI–XX вв.*, Москва 1998, с. 179 и др.

⁶ Е. Зайцев, *Русский писатель земли калужской*, Калуга 2004, с. 9.

⁷ J. Mianowska, *Польское в прозе Б. Зайцева*, [в:] eadem, *Контексты культуры русской эмиграции XX века: Борис Зайцев – певец русского православия*, Toruń 2011, с. 113.

⁸ Б.К. Зайцев, *Собрание сочинений в 5 томах*, т. 4: *Путешествие Глеба: Автобиографическая тетралогия*, Москва 1999.

⁹ A. Paszkiewicz, *Какая она злая. Автобиография „Курсив мой” Нины Берберовой*, [в:] *Słowianie wschodni na emigracji: Literatura – Kultura – Język*, pod red. B. Kodzisa i M. Giej, Opole 2010, с. 363–366;

ее автобиография *Курсив мой*, вызвавшая большой интерес еще в эмиграции¹⁰. В ней повествуется не только о писателях, но и о разных представителях русской интеллигенции в изгнании, политических деятелях, генералах. И хотя критика отметила в книге Берберовой много погрешностей, неточностей и даже противоречий, своей летописью русской эмиграции Берберова прочно вошла в литературоведческий обиход. Напомним, что В. Леонидов назвал Берберову самой загадочной и талантливой женщиной в истории русской литературы XX века¹¹. Набоков же отмечал серьезность ее попытки создать образ эмигрантского мира в его эпическом преломлении¹². В *Моем курсиве* Польша упоминается довольно часто и связана она с именами В. Ходасевича, М. Арцыбашева, К. Бальмонта, Татьяны Адамович и многих других творцов культуры.

В последние годы поочередно вышли беллетризованные биографии П. Чайковского и А. Бородина, а также рассказы и пьеса Берберовой¹³. *Аккомпаниаторша* и *Воскрешение Моцарта* – это повести, вышедшие еще в 1949 году в книге *Облегчение участи* [Париж, УМСА-Press]. В России эта книга вышла в Москве в 1992 году под заглавием *Повести*.

Наше внимание привлек небольшой по своему объему рассказ Берберовой, озаглавленный *Крымская элегия*¹⁴. Уже само знаковое заглавие „элегия” вводит в мир воспоминаний. Элегия как поэтический жанр „теряет жанровую отчетливость и термин выходит из употребления, оставаясь лишь как знак традиции”¹⁵. В польском словаре под ред. Я. Славиньского наиболее четкое определение этого жанра следующее: „utwór liryczny o treści poważnej, refleksyjny, utrzymany w tonie smutnego rozpamiętywania lub skargi, dotyczący spraw osobistych lub problemów egzystencjalnych (przemijanie, śmierć, miłość), pozbawiony ustalonych wyróżników formalnych”¹⁶. В заглавии рассказа Берберовой это слово обозначает жалобную песню [греч. *elegia*, от *elegos*] ее героини, эмигрантки-польки, которая до семнадцатого года жизни жила в России, в Крыму, и вернулась туда вспоминать прошедшее.

Уже с первых строк рассказа известно, что Юлия Болеславовна З. – оперная певица. Отметим, что музыка часто вводится в ткань произведений Н. Берберовой. Ведь ее перу принадлежат упоминаемые две художественные биографии русских

J. Mianowska, *Зайцев глазами Н. Берберовой в воспоминаниях „Курсив мой”*, [в:] *Wschód – Zachód. Dialog kultur*, pod red. G. Nefąginy, t. 1, Słupsk 2007, s. 137–143.

¹⁰ Н. Берберова, *Курсив мой*, Москва 1996.

¹¹ На сайте: <<http://readr.ru/nina-berberova-oblegchenie-uchasti.html>> (доступ: 19.03.2013).

¹² На сайте: <<http://imhonet.ru/person/14343/opinions>> (доступ: 19.03.2013).

¹³ Н. Берберова, *История одинокой жизни. Чайковский. Бородин*, Москва 2010; eadem, *Аккомпаниаторша. Рассказы в изгнании*, Москва 2011; eadem, *Повелительница*, Москва 2010. В настоящей работе произведения Берберовой цитируются по изданию от 2011 года.

¹⁴ Н. Берберова, *Крымская элегия*, [в:] eadem, *Повелительница*, с. 170–176.

¹⁵ *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, гл. ред. и сост. А.Н. Николюкин, Москва 2001, с. 1228.

¹⁶ M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Słownik terminów literackich*, pod red. J. Sławińskiego, Ossolineum 1998, s. 126.

композиторов, как и произведения *Акомпаниаторша*, *Воскрешение Моцарта* и многие другие¹⁷.

Хочется подчеркнуть, что формы сотрудничества музыки и литературы бесконечно разнообразны. Сама музыка может стать важнейшей или второстепенной темой литературного произведения, а музыкальные образы используются для характеристики литературных персонажей. Музыка может быть метафорой, стилистическим приемом или символом, наконец она может проникнуть в композицию произведения, составляя новую целостность.

М. Гловиньски справедливо отмечает сложность в исследованиях соотносённости музыки и литературы¹⁸. Ученый выделяет два способа передачи литературных сюжетов в музыке – при помощи заглавия и цитаты. Напомним, что музыкой пронизаны многие произведения русской литературы XIX и XX веков, начиная с *Пиковой дамы* А. Пушкина, *Демона* М. Лермонтова, *Войны и мира* Л. Толстого или *Мастера и Маргариты* М. Булгакова. Естественно в ткань поэзии музыка вводится иначе, чем в прозу. Поэтические метафоры, лексика, символы еще более усложняются сетью музыкальных соотносённостей. В XIX веке Рихард Вагнер приветствовал концепцию союза искусств (*Gesamtkunstwerk*)¹⁹.

Следуя этому принципу, Нина Берберова во многих своих произведениях вводит музыку в соотносённости с литературой. В анализируемой *Крымской элегии* музыка соотносится с элегией, плачем по утраченным образам потерянного дома, костела.

Героиня рассказа Берберовой Юлия Болеславовна З. – оперная певица уехала из Крыма в роковом семнадцатом году, выхлопотав польские бумаги, со своим отцом инженером и двумя маленькими братьями²⁰. Стоит отметить, что Берберова не впервые героиней своего произведения сделала оперную певицу, ведь в ее повести *Акомпаниаторша* одна из главных героинь, Мария Николаевна Травина, также певица, эмигрантка²¹. Юлии Болеславовне З. ее врач, который обращается к ней „пани”, советует ехать отдохнуть и лечить нервы не в Мариенбаде, как она сама хотела, а в Крыму. Слова доктора: „Поезжайте в Крым. Чудный климат. Вы поправитесь, пани, человек должен когда-нибудь возвращаться на свой огород, как всякая овощь”²², являются сюжетообразующими. „Огород” – „овощь” ассоциируется в данном случае с моделью своего, безопасного бытия в ограниченном пространстве. „Огород” – это ограда собственного дома как хранилища ценностей.

Польская пани, приехав спустя годы лечить нервы в места своего детства, в Крым, видит новую власть, однако эти „курносые, веснушчатые, бритые головы детем смазанные”, не мешают ее радости и возможности опять поговорить

¹⁷ Н. Берберова, *Акомпаниаторша...*; edaem, *История одинокой жизни...*

¹⁸ M. Głowiński, *Literackość muzyki – muzyczność literatury*, [w:] *Pogranicza i korespondencje sztuk*, pod red. T. Cieślakowskiej i J. Sławińskiego, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, с. 67.

¹⁹ L. Brogowski, *Sztuka i człowiek*, Warszawa 1990.

²⁰ Н. Берберова, *Крымская элегия*, с. 171.

²¹ Н. Берберова, *Акомпаниаторша...*

²² Ibidem, с. 171.

по-русски²³. Эта известная исполнительница арий Розины, Маргариты и Джульетты, потолстевшая к сорокам годам, уже задыхалась, избегая на искусственно освещенный веронский балкон, и переживала слова своего давнего друга, первого тенора, подшучивавшего, „что в сцене объятия в *Фаусте* она боковым ложем кажется и шире и выше него”²⁴. Однако по колоратурному сопрано соперниц у нее не было. Всю свою жизнь после отъезда из России польская пани считает „безоблачной, полной трудов и успехов”. В страну своего детства она ехать не боялась (муж, левый депутат в польском сейме), а в ее польском доме бывала вся оппозиция, да и полпред с супругой „певшей по-московски”. Однако в рассказе подчеркнуто: „[...] немножко смешно ехать за границу – не за *ту*, а за *эту*”²⁵.

Слова „ту” и „эту” стоит рассмотреть в контексте концептов „свой” и „чужие”. Оппозиция эта пронизывает каждую культуру²⁶. Ю. Степанов в этой связи отмечает: „Принцип «свой» – «чужие» разделяет семьи – нас и наших соседей, роды и кланы более архаичных обществ, религиозные секты, сексуальные меньшинства и т.д. И уже вполне концептуально и концептуализованно он отличает «свой народ» от «не своего», «другого», «чужого»”²⁷. В случае героини рассказа Берберовой „чужое” – это хотя и не свое, однако не совсем дальнее и постороннее. Воспоминания детства и ранней юности – „ситцевый передник, который повязывала ей мать (а соседские дети кричали ей вслед: католичка в фартуке), [...] Божья Матерь из розового гипса в голубом плаще”²⁸ относятся к понятию „свой”, хотя и на чужбине. Костел, куда водили девочкой Юлию Болеславовну З., и где она до последнего дня пела с органом, воспринимается героиней как свое безопасное пространство.

Уже в поезде Москва – Симферополь Юлия Болеславовна пыталась говорить по-русски „хотя и не совсем правильно” и во время долгого пути рассказать о себе двум соседкам. После приезда в Крым, в „санаторий для ответственных работников”, где пребывали и лечились интуристы, героиня Берберовой, хотя и находилась в „чужом” пространстве, пыталась заново отстроить в нем место своего детства и прошедшей юности. В воспоминаниях „все оставалось таким пышным, широким и грустным”, а наяву „дома были такие ветхие, крошечные и деревья игрушечные пыльные, совсем не совпадали с теми, в памяти”²⁹.

Осмысление покинутого городка видится героине сквозь неузнаваемые холмы, кресты и плиты. „Свой” – „Чужие” создается не только объективными данными, но и субъективным отражением в сознании. Приехавшая в места своего детства и юности оперная певица, воспринимает увиденное другим, чем запомнила. В поисках давнего, бывшей Екатерининской, где она жила, находит чужое: „[...] от проспекта отходили все какие-то Карла Маркса и Революции”. И вдруг как во сне:

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem, с. 170.

²⁵ Ibidem, с. 171.

²⁶ Ю. Степанов, *Константы: словарь русской культуры*, Москва 2001, с. 126–143.

²⁷ Ibidem, с. 126.

²⁸ Н. Берберова, *Крымская элегия*, с. 172.

²⁹ Ibidem, с. 173.

„[...] невероятно старый, осевший на фундамент, обнаживший свои темные, каменные язвы, стоял костел”³⁰. Наконец, увиденное – это не безымянное, а свое, духовная сущность, неотделимая от жителей. И хотя рядом были „рабочие в балахонах и тюбетейках”, которые рубили дерево, уже не только в сознании, но наяву обступил певицу запах минувшего – „пахнуло из-под сводов (совсем низеньких, потому что она теперь была такой большой) сыростью и вечностью”³¹.

В этой картине проступает историческое содержание – столкновение советского – „чужого” с бывшим „своим”, которое „пошатнулось, заросло и смешалось на веки”³². В этом отсчете времени, которому не подвластен костел, именно он становится местом подведения итогов жизни. „Свое” и „чужое” пространство в этом месте смысляется. Героиня входит на хоры, узнает розовую Мадонну в голубом плаще и пюпитр с нотами. Взяв их в руки, она узнала *Ave Maria* Шуберта. Однако далее опять появляется „чужое”, знакомое ей, и оперная певица узнает, что службу в костеле запретили, а ксендз работает сторожем в кооперативе. Встреченный в разваленном костеле четырнадцатилетний мальчик, поклонившийся алтарю и вновь появившийся с веником и тряпкой для мытья пола, информирует, что помимо всего люди в костеле собираются раз в неделю, человек тридцать или сорок³³.

Далее из диалога пани с мальчиком: „– А ты кто такой? – Я здесь играю. – Играешь? Как? – На органе играю. – Я спеть хочу – сказала она просто, – саккомпанируй мне, пожалуйста, вот эту *Ave Maria*. – Подожди маленько, сейчас народ придет. С хором и споешь”³⁴. Люди пришли, разрешили ей спеть соло, зная, что она уже здесь пела, а сами встали на колени, мальчик же играл на органе. Вдруг один из присутствующих сказал: „Пани, позвольте нам сходить за ксендзом, ему это будет радость”³⁵. Пришедший ксендз был „босой и старый, подвязанный веревкой и без тонзуры”. Юлия Болеславовна пела. Ксендз обратился к ней с просьбой: „Пани, позвольте же нам сходить теперь за православным священнослужителем, чтобы и ему была радость”³⁶. Спустя какое-то время появился человек „в белой рубашке и настоящих лаптях такой старый-старый, что не мог поднять головы”, пришедшему объяснили, что поющая пани стоит наверху у органа. Священнику помогли встать на колени. Третий раз, приехавшая лечиться польская пани, пела в своем костеле *Ave Maria* Шуберта. „Голос ее поднимал своды, раздвигал стены, ломал все, что за много лет стесняло здесь камни и людей”³⁷ – эти слова свидетельство отсутствия разграничения своего пространства и чужбины. Неразделимое единство христианства даже в чужом пространстве вызвало крайние эмоции – лицо пани стало влажным и „она вовсе не боялась перехвата в горле. Ей казалось, что она

³⁰ Ibidem, с. 174.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, с. 175.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, с. 176.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

дошла до крайней точки своей жизни”³⁸. И хотя мальчик нажимал на стертые педали, воздух гудел долго и был благоприятным, ей было так хорошо. Уже выходя из костела, польская пани заметила стоящих в дверях двух рабочих с непокрытыми головами и «степенными» лицами и еврея в узеньком галстучке. Юлии Болеславовне показалось, что он хотел ей что-то сказать, но лишь пошевелил лицом. А далее, уже на улице „не двигаясь, стоял кто-то в крагах и с винтовкой”³⁹.

И лишь в конце *Крымской элегии* Берберовой появляется образ Черного моря „с шелковым шумом”, к которому ехала лечить нервы и повспоминать прошлое полька Юлия Болеславовна З., обладательница колоратурного сопрано. Польская пани ехала не в свою родную страну, а в страну проведенного там детства и юности. Образ отца, привозившего из поездки огромные, тяжелые яблоки, и матери, озабоченной и ночами ожидавшей его возвращения, их дом в благородном квартале, женская гимназия, лавки, управление железной дороги и, наконец, костел – „все пошатнулось, заросло и смешалось на веки”⁴⁰. В этом бывшем своем – чужом доме спустя годы полька находит кресты и плиты и отчетливо слышит крик, пение и щебетание птиц и, если бы не они, то „слышно было бы, как молятся мертвецы – кто Ченстоховской, кто Краковской...”⁴¹. Осталась лишь надпись „Отче наш”, а ведь была у нее задумка что-то выкопать и увезти с собой. Польская пани решила передать отцу увиденное иначе – пусть думает, что все осталось по-прежнему в полном порядке и что она успела на могиле посадить анютины глазки.

Главным в элегии оказался костел и связанные с ним реминисценции. Восстанавливая прошлое, появляется возможность почувствовать настоящее. Вновь возвращается центр бывшего дома – костел – орган – пюпитр – ноты *Ave Maria* Шуберта и пение не детское, звонкое, а мощное колоратурное сопрано. Непроизвольная память, связанная с комплексом ощущений и впечатлений, запавших в сознание, долгие годы хранилась полькой в неприкосновенности и лишь приезд и увиденное восстановили картину прошлого. Костел – орган – пение – это хранилище ценностей героини. В костеле встретились ксендз и православный священнослужитель. Юлия Болеславовна З. еще в детстве, этой безмятежной поре жизни, имела свою иерархию ценностей, в которой религия и духовность играли первостепенную роль. Уже тогда она [католичка] жила в окружении других религий и веры – не только православной. В ее воспоминаниях: „Влево от вокзала сбегал по горбатым переулкам греческий и татарский городок”, а везде „жили какие-то Раечки, Манечки, Ниночки, с которыми она дружила и секретничала”⁴². Все это не могло не запасть в душу впечатлительной и талантливой польки.

Источником вдохновения был не только Дом Божий – костел, куда ее водили на молитву, но и орган, с которым она пела в детстве. Напомним, что *Ave Maria* составляет в определенные дни церковного года постоянный компонент мессы.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem, с. 174.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, с. 173.

И хотя песня католика Франца Шуберта подвергалась разным обработкам и переложениям, латинский текст [без повторов] является принятым в католической литургии⁴³.

Сюжет у Берберовой, связанный с органом и костелом, напоминает произведение В. Астафьева *Далекая и близкая сказка*, составляющее введение в его *Последний поклон*⁴⁴. В нем польское связано с историей Васи – поляка, игравшего на скрипке полонез Огинского. Автобиографический герой во время освобождения польского города неожиданно слышал звуки органа⁴⁵. Они напомнили ему скрипку и историю Васи (Станислава) – поляка, человека, которого лишили самого дорогого – его родины, „далекой державы Польши”⁴⁶. Звуки органа разливались „от дома, при бомбежке которого отвалился угол, обнажив стены с нарисованными на них сухощекими святыми и мадоннами [...] до потемок глазели эти святы и мадонны [...] Неловко было за себя, за людей под укоряющими взглядами святых”⁴⁷.

В произведении Астафьева также своя иерархия ценностей. Однако у Берберовой костел „обнаживший свои темные каменные языы”, без ксендза, с ежедневными мессами сохранил орган, который прозвучал помимо людей, стоящих у порога храма с винтовкой, блюстителей новых порядков. Музыка органа и пение полькой *Ave Marii* Шуберта три раза подряд – это торжество духа и света Евангелия, религиозного подъема в период, казалось бы, обезбожения общества.

У Астафьева также звучит музыка органа в разваленном бомбежкой польском костеле. Музыка ассоциируется автобиографическому герою с потомком польских ссыльных, Васей – поляком: „Музыка органа [И.М.] властвовала над оцепененными развалинами, та самая музыка, какую, словно вздох родной земли, хранил в сердце человек, который никогда не видел своей родины, но всю жизнь тосковал о ней”⁴⁸.

В свете проведенного анализа стоит процитировать следующие слова: „Граница не только разделяет, но и притягивает разъединенных. Это притяжение есть проявление тех центробежных сил, которые изначально объединяют человечество”⁴⁹. И хотя польская пани, оперная певица Юлия Болеславовна З. в „своем” – „чужом” пространстве увидела большие изменения, думая о прошлом, о мертвецах, молящихся „кто Ченстоховской”, „кто Краковской”, она своей музыкой, исполнением *Ave Maria* Шуберта их воскресила.

И не случайно в конце рассказа, уже при выходе из костела пани увидела кого-то „с винтовкой” и в то же время „с крыш стреляло полдневное солнце”. Однако человек „в крагах и с винтовкой” не двигался, он стоял, застыв перед Вечностью,

⁴³ На сайте: <<http://www.maykapar.ru>> (доступ: 27.03.2013).

⁴⁴ Впервые в „Огоньке” 1963, № 47, с. 11–15.

⁴⁵ В. Астафьев, *Далекая и близкая сказка*, [в:] *Мириады*, [online] <<http://russian-prose.myriads.ru>> (доступ 27.03.2013).

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ А. Липатов, *Национальное – межнациональное – универсальное (Мир природы и мир культуры: на примере этнического пограничья Польши)*, [в:] *Studia Polonorossica. К 80-летию Елены Захаровны Цыбенко*, отв. ред. В. Хорев, Москва 2003, с. 29.

и не посмел войти с оружием в Божий храм. Ему писательница противопоставляет солнце, ибо оно непобедимо (*sol invectus*) и лишь его исчезновение уподобляется смерти. Так как солнце является источником высших ценностей и духовного авторитета, его движение – это знак озарения, а также духовного посвящения⁵⁰. В данном случае, завершая свой рассказ, Берберова дает понять, что солнце „изливает на землю поток животворных сил” и приехавшая лечиться ее героиня – полька, излечит не только свое тело, но и душу, помня, что истинная вера в Высшее начало признает вечное и непреходящее, универсальное.

Streszczenie

Polska tematyka w „Elegii krymskiej” Niny Berberowej

Autorka bada polskie motywy w opowiadaniu *Elegia krymska* znanej pisarki i memuarystki, emigrantki pierwszej fali uchodźstwa rosyjskiego XX wieku Niny Berberowej. Polskie motywy w prozie rosyjskich emigrantów występują częstokroć jako reminiscencje (proza A. Kuprina, R. Gula, B. Zajcewa i wielu innych). W *Elegii krymskiej* Berberowej znana śpiewaczka operowa Julia Bolesławowna Z. przyjeżdża na leczenie skołatanych nerwów na Krym – miejsce swojego dzieciństwa i wczesnej młodości – i odnajduje tam bezpieczną krainę. I choć to obczyzna, to kościół i związane z nim reminiscencje odgrywają pierwszoplanową rolę. Kościół, organy i śpiew okazują się skarbnicą najwyższych wartości bohaterki Berberowej. I chociaż władza na Krymie zmieniła swoje oblicze, to „człowiek z bronią” nie śmiał wejść za nią do Domu Bożego. Polka-katoliczka muzyką i wykonaniem pieśni Szuberta *Ave Maria* niejako wskrzesiła zmarłych, którzy niegdyś modlili się na tej ziemi do Matki Boskiej Częstochowskiej lub Krakowskiej.

Summary

Polish themes in „The Crimean Elegy” by Nina Berberova

This academic paper explores Polish themes in the novel *The Crimean Elegy* written by a well-known novelist and memoir writer, the first wave Russian emigrant in the 20th century, Nina Berberova. Polish themes in the prose of Russian emigrants, the representatives of the first wave of the Russian Emigration in the 20th century, often appear as reminiscences (the prose of A. Kuprin, R. Gul, B. Zaytsev and others). In Berberova's *The Crimean Elegy* a famous opera singer Julia Bolesławowna Z. goes to the Crimea, the land of her childhood and adolescence, in order to calm her strained nerves and, although it is a foreign land, she finds it safe, where the church and the memories associated with it play a leading role. As it turned out, the church, the sound of barrel organs, the chants, Shubert's *Ave Maria* performed by Julia Bolesławowna Z. appeared to be a treasure trove of the highest moral values for Berberova's heroine. And even though the government has changed its appearance on the Crimea and before the church stood now a freckled, snub-nosed "man with a gun", he would not dare to enter the house of God. A Pole, a catholic, with her music and the performance of Shubert's *Ave Maria*, she has revived the passion of the deceased, who once prayed on this land to Black Madonna of Częstochowa or to Our Lady of Kraków.

Key words: *The Crimean Elegy*, Nina Berberova, opera singer, church, memory.

⁵⁰ Энциклопедия символов, знаков и эмблем, авт. сост. В. Андреева и др., Москва 2002, с. 463–464.

Iwona Anna NDiaye
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

Mors voluntaria i literatura rosyjska. Samobójstwo jako akt twórczy, społeczny i polityczny

*Чернеет на виске проклятое пятно!..
Унес с собой он тайну роковую
Последних дум своих, последних дней...
И что сгубило жизнь его младую, –
Осталось загадкой для людей¹*

Przedmiotem analizy w niniejszym artykule jest *samobójstwo* (łac. *suicidium*)² rozumiane tu dwupłaszczyznowo – jako motyw literacki oraz jako akt rzeczywisty, który z uwagi na określoną motywację osoby dokonującej takiego czynu, a także okoliczności, w jakich do niego doszło, można również rozpatrywać jako „akt twórczy” lub „akt protestu”.

Zjawisko samobójstwa znane jest od zarania dziejów człowieka. Zainteresowanie tym problemem wyraża wiele dyscyplin naukowych, takich jak filozofia, socjologia, prawo, biologia, genetyka, etyka, medycyna, psychologia³. Od najdawniejszych czasów zagadnienie śmierci i samobójstwa fascynowało myślicieli, którzy rozpatrywali je w kontekście systemu wartości, sensu życia i prawa człowieka do odebrania sobie życia (Pitagoras, Descartes, Spinoza, Voltaire, Rousseau, Hume, Kant, Schopenhauer i in.). Literatura piękna, poszukująca odpowiedzi na odwieczne pytania filozoficzne, także czyni samobójstwo przedmiotem swojego zainteresowania. Fascynacja pisarzy tematyką

¹ И. Якунин, *Самоубийца*, „Дело” 1875, nr 11. Cyt. wg: И. Паперно, *Самоубийство как культурный институт*, Москва 1999, s. 5. Wersja elektroniczna dostępna na stronie: „Энциклопедия культуры” <<http://ec-dejavu.ru/s/Suicide.html>> (dostęp: 8.04.2014).

² W literaturze brak powszechnie akceptowanej definicji samobójstwa. Przegląd definicji daje m.in. B. Hołysz, *Suicydologia*, Warszawa 2002, s. 38–45. Por. M. Morys-Twarowski, *Samobójstwa na Śląsku Cieszyńskim w drugiej połowie XIX wieku w świetle „Gwiazdki Cieszyńskiej”*, [w:] *Człowiek wobec śmierci na przestrzeni dziejów. Materiały z VII Ogólnopolskiej Sesji Interdyscyplinarnej z cyklu „Historia – różne perspektywy”*, pod red. J. Kordel, M. Sas, Warszawa 2011, s. 108. Na potrzeby niniejszego artykułu przyjmujemy wyjaśnienie, że samobójstwo to odebranie sobie samemu życia, a zatem określenie najbardziej czytelne.

³ Pierwszym uczonym, który systematycznie badał samobójstwo był jeden z najwybitniejszych przedstawicieli francuskiego socjologizmu – Émile Durkheim. Jego praca z 1897 roku pt. *Samobójstwo. Studium z socjologii* wciąż zaliczana jest do najważniejszych, fundamentalnych dzieł w dziedzinie socjologii – zob. É. Durkheim, *Samobójstwo. Studium z socjologii*, przeł. K. Wakar, przedmowa A. Sułek, pod red. E. Tarkowskiej, Warszawa 2011. Zob. także: *Комплексные исследования в суицидологии. Сб. статей*, Москва 1986.

suicydalną wynika zapewne z faktu, że samobójstwo zawsze było otoczone nimbem tajemniczości i niezwykłości. Ponadto twórczość daje piszącemu poczucie bezgranicznej wolności, a jak pisał niegdyś Nikołaj Bierdiajew, wyższy stopień wolności twórczej to przede wszystkim wyzwolenie od strachu, także przed śmiercią⁴. Twórczość może zatem stanowić dla śmiertelnika próbę pokonania strachu. Rozpatrując dialektyczną jedność śmierci i twórczości, Bierdiajew wyróżniał dwa rodzaje strachu: przed życiem i przed śmiercią. Jego zdaniem człowiek decyduje się na desperacji krok wówczas, gdy strach przed życiem staje się silniejszy od strachu przed śmiercią: „Притягивающая сладость смерти, как соблазн, подстрегаящий человека в иные катастрофические минуты, есть сладость угашения мучительного сознания, есть восторг соединения с безликим подсознательным. Это есть отказ от личности, слишком дорогостоящей, и соединение с безликой стихией. Есть особый соблазн гибели, упоение гибелью как трагически прекрасной”⁵.

Owej „pokusie” ulegali pisarze na przestrzeni wszystkich epok. Najstarsze motywy suicydalne odnajdujemy w starożytnej mitologii (*Mit o Edypie*; Sofokles, *Antygona*)⁶. Samobójstwo z miłości upowszechnili bohaterowie epoki renesansu (W. Szekspir, *Romeo i Julia*) oraz romantyzmu (J.W. Goethe, *Cierpienia młodego Wertera*; A. Mickiewicz, *Dziady*, cz. IV). Pozytywizm przyniósł ujęcie samobójstwa jako wyrazu dekadenceckiego poczucia bezsensu życia (S. Żeromski, *Ludzie bezdomni*), a literatura XX wieku – jako niezgody na świat oraz wyraz honoru (H. Krall, *Zdążyć przed Panem Bogiem*). Współczesna literatura, w której samobójstwo stanowi wręcz modny temat egzystencjalny, tworzy synergiczną mozaikę odzwierciedlającą różnorodność form i środków artystycznych przedstawiania „kryzysu ludzkiej duszy”. Kultura przekształciła tym samym samobójstwo w swego rodzaju „laboratorium tworzenia znaczeń”, jak określiła to Irina Papierno: „лабораторию для разрешения фундаментальных вопросов: свобода воли, бессмертие, соотношение души и тела, взаимодействия человека и Бога, индивида и общества, отношение субъекта и объекта”⁷.

Bogatą typologię psychologicznych modeli samobójstwa prezentuje również literatura rosyjska. Na przestrzeni wszystkich epok literackich doświadczenie samozagłady znalazło trwałe miejsce w tekstach literackich bez względu na ich specyfikę gatunkową, pozycję ideową czy estetyczną poszczególnych twórców. Motywy suicydalne bez trudu odnajdziemy w poezji rosyjskiej, począwszy od klasyki po literaturę współczesną. Wystarczy przypomnieć wiersze Aleksandra Puszkina („Все, все, что гибелью грозит,/ Для сердца смертного таит/ Неизъяснимы наслажденья...”); „И смерти мысль мила душе моей), Anny Achmatowej (*Поэма без героя*), Saszy Czornego („Мой близкий! Вас не тянет из окошка/ Об мостовую брякнуть шалой головой?/ Ведь тянет, правда?),

⁴ Н. Бердяев, *О рабстве и свободе человека*, Москва 1995. Pierwsze wydanie: *О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики*, УМКА-Press, Париж [1939], ss. 224.

⁵ Н. Бердяев, *О самоубийстве. Психологический этюд*, Москва 1992, s. 20.

⁶ Samobójstwo z rozpacz i wstydu popełnia Jokasta – matka i jednocześnie żona Edypa – po tym, jak wróżbita Tejrezjasz odkrył tragiczną prawdę (*Mit o Edypie*). Na swoje życie targa się Antygona uwięziona przez Kreona, a także jej narzeczony Hajmon oraz jego matka (Sofokles, *Antygona*).

⁷ И. Паперно, op. cit.

poezję Osipa Mandelsztama (*Воронежские темпади*, 1935–1937). A słynny wiersz Mariny Cwietajewej z 1939 roku okrzyknięto wręcz mianem „hymnu samobójców”:

О слезы на глазах!
Плач гнева и любви!
О Чехия в слезах!
Испания в крови!

О черная гора,
Затмившая – весь свет!
Пора – пора – пора
Творцу вернуть билет.

Отказываюсь – быть.
В Бедламе нелюдей
Отказываюсь – жить.
С волками площадей

Отказываюсь – выть.
С акулами равнин
Отказываюсь плыть –
Вниз – по течению спин.

Не надо мне ни дыр
Ушных, ни вещих глаз.
На твой безумный мир
Ответ один – отказ.

15 марта – 11 мая 1939

Podobna w wymowie liryka została zebrana w antologii *A serce wyrywa się do strzału...*⁸, w której zaprezentowano twórczość trzynastu poetów-samobójców, przedstawicieli „srebrnego wieku”. Wśród autorów znaleźli się m.in. Anastasija Czebota-riewska, Marina Cwietajewa, Wiktor Gofman, Nadieżda Lwowa, Wsiewołod Kniaziew, Iwan Ignatjew, Bogdan Gordiejew. Wybór poezji poprzedzają obszernie noty, w których szczegółowo omówiono okoliczności i przyczyny tragicznej decyzji oraz mitów powstałych wokół śmierci niektórych poetów. Z uwagi na fakt, że wiele dokumentów, w tym materiał ilustracyjny, publikowanych jest po raz pierwszy, antologia stanowi cenne źródło. Kontrowersyjne natomiast pozostaje w naszej ocenie samo kryterium doboru poszczególnych twórców. Wszak, uwzględniając obecny stan wiedzy, zasadność włączenia w tę grupę takich poetów, jak Siergiej Jesienin, Władimir Majakowski czy Samuil Kissin (Muni), wydaje się co najmniej wątpliwa. Wprawdzie oficjalnie Muni miał popełnić samobójstwo podczas służby w armii, strzelając do siebie z broni innego żołnierza, jednak według innych wersji był to nieszczęśliwy wypadek. Natomiast przypadek Majakowskiego i Jesienina doczekał się już dość obszernej literatury badawczej, uwzględniającej nawet najnowsze ekspertyzy kryminalistyczne. Ten aspekt szerzej omawiamy w dalszej części artykułu.

⁸ *A сердце рвётся к выстрелу...*, Эллис Лак, Москва 2003, ss. 576.

Osobliwe studium samobójstwa utrwaliła także proza rosyjska. Samobójstwo stanowi jeden z wiodących motywów w twórczości Fiodora Dostojewskiego. Rosyjski klasyk podejmował ten temat zarówno w twórczości literackiej (*Дневник*), jak i publicystyce (*Одна несоответственная идея*, 1976). Dostojewski stworzył wręcz swoistą naukę o samobójstwie („краткое самоубийство”, „катарсическое самоубийство”, „логическое самоубийство”), a za jego przykładem poszli inni. Sceny samobójstwa odnajdziemy w utworach Andrieja Niekrasowa (*Приключения капитана Врунгеля*), Lwa Tołstoja (*Анна Каренина*, *Хозяин и работник*), Nikołaja Leskowa (*На ножах*, *Леди Макбет Мценского уезда*), Walentyna Rasputina (*Живи и помни*), Aleksieja Czerkasowa i Poliny Moskwitiny (*Ветры и судьбы*).

Koncentracja powyższej tematyki i motywów suicydalnych w literaturze rosyjskiej miała miejsce w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku. Bohaterów-samobójców odnajdziemy w utworach Anatolija Mariengofa (*Циники*), Michaiła Bułhakowa (*Бег*, *Дьяволиада*), Maksyma Gorkiego (*О первой любви*), Borysa Pilniaka (*Повесть непогашенной луны*) i in. Oddzielną kategorię stanowią samobójcy, którzy rozgrywają swoisty spektakl. Mowa o ofiarach i skazanych, którzy jednakże idą na kaźń dobrowolnie, jak ma to miejsce u Andrieja Płatonowa (*Чевенгур*), Nadieżdy Teffi (*Гильотина*) czy Jewgienija Zamiatina (*Мы*). Istotę podejmowanej tematyki oraz jej znaczenie w strukturze świata przedstawionego podkreśla fakt wyniesienia jej do rangi tytułu, jak w przypadku sztuki Nikołaja Erdmana⁹ czy powieści Marka Aldanowa: „Надо, чтобы мысль о смерти стала привычной, ежедневной, автоматической. И для этого полезно всегда носить с собой револьвер, как я и сейчас ношу. Отвыкнуть от любви к жизни трудно, но я отвыкаю, и чем больше ее бояться, тем лучше. Тогда легче умирать. Самое самоубийство может быть автоматическим действием, иначе труднее покончить с собой”¹⁰. Proza najnowsza stała się ilustracją przenikliwych opisów stanu psychologicznego poprzedzającego taki akt lub finalnego etapu w całym łańcuchu zdarzeń, dramatycznego wyroku dla świata, w którym decyzja o samobójstwie wydaje się jedynym sposobem ludzkiego losu.

Uwzględniając odmienne ujęcia światów przedstawionych poszczególnych utworów, można wyróżnić typologiczne znaczenie różnorodnych modeli samobójstw. W zależności od motywów możemy poszczególne utwory systematyzować w następujące grupy:

- utwory, w których dominantą artystyczną sytuacji, w której dochodzi do suicydu, pełni konflikt między młodym człowiekiem a społeczeństwem, przedstawiony na tle ostrych problemów socjalnych i moralnych;
- utwory, w których samobójstwo może stanowić swoistą formę protestu przeciw władzy;

⁹ Sztuka Erdmana została napisana w 1928 roku, jednak na teatralnej scenie pojawiła się dopiero w 1986 roku. Wcześniejszy zakaz jej wystawiania był związany z represjami zastosowanymi wobec autora, których przyczyną były jego wiersze krytykujące radziecką rzeczywistość. Zob. Н.Р. Эрдман, *Самоубийца: Пьесы. Интермедии. Переписка с А. Степановой*, Екатеринбург 2000.

¹⁰ М. Алданов, *Самоубийство*, Нью-Йорк 1958. Wersja elektroniczna dostępna na stronie projektu „Библиотека Москвоя”: <<http://lib.ru/RUSSLIT/ALDANOW/samoubijstvo.txt>> (dostęp: 28.06.2013).

- utwory, w których zasadniczym motywem samobójstwa bohaterów staje się niezgodność dogmatów religijnych i moralnych zasad człowieka;
- utwory ilustrujące egzystencjalny model samobójstwa: bohaterowie przeżywają głęboki kryzys moralny, po czym wybierają dobrowolną śmierć.

Wariantowość suicydalnych modeli w prozie pisarzy rosyjskich odzwierciedla różnorodność sposobów ich realizacji w narracyjnej strukturze utworu literackiego: historia samobójstwa może być przedstawiona w formie „suicydalnego fragmentu” lub pełnić ważną funkcję konstrukcyjną w rozwoju fabuły. Najczęściej jednak występuje w roli charakterystycznego łącznika, aktualizującego zasadniczą ideę filozoficzną utworu i skupiającego uwagę czytelnika na najważniejszych problemach ontologicznych pozostających w sferze szczególnego zainteresowania autora.

Doświadczenie zachowań suicydalnych w Rosji podsumowują dwie ważne monografie, które ukazały się pod koniec ubiegłego stulecia: *Самоубийство как культурный институт* Iriny Papierno oraz *Писатель и самоубийство* Grigorija Czchartiszwili¹¹. Papierno przedstawia podejście kulturologiczne do kwestii samobójstwa: „Окружая человеческие действия ореолом символических смыслов, культура придает им метафизическую и социальную значимость. Именно в таком смысле я называю самоубийство «культурным институтом»”¹². Czchartiszwili analizuje losy ponad 300 pisarzy, a przyczyny ich samobójstw rozpatruje w kontekście aspektów religijnych, socjologicznych, filozoficznych, geograficznych i zawodowych. W wyniku przeprowadzonej analizy poszukiwań filozoficznych i literaturoznawczych Fryderyka *Nietzsche*, Nikołaja Bierdiajewa, Władimira Dala, Franza Kafki, Maurice Blanchot in., rosyjski krytyk wyróżnił kilka fenomenów twórczości, które w ten czy inny sposób mogą wyjaśniać przyczyny samobójstwa: „Творчество даёт творящему ощущение высшей свободы; Творчество примиряет человека с несимпатичными аспектами бытия; Творчество – это попытка смертного победить смерть; Творчество – это попытка сделать эфемерное вечным; Творчество – это картина, написанная собственной кровью”¹³.

Z kolei koncept „samobójstwa” w literaturze rosyjskiej lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku stał się przedmiotem pogłębionej analizy naukowej zespołu badawczego Moskiewskiego Uniwersytetu Humanistycznego, wśród którego warto odnotować prace Walerija Kabłukowa¹⁴.

¹¹ Opublikowana po raz pierwszy w 1999 roku książka składała się z dwóch tomów: t. 1: *Человек и самоубийство*, t. 2: *Писатель и самоубийство*. Zob. Г. Чхартишвили, *Писатель и самоубийство*, Москва 2001. Aspekt kulturologiczny rozwija w swoich publikacjach również О. Galaktionowa – por. О. Галактионова, *Самоубийство: постановка проблемы и история вопроса (культурологический аспект)*, [w:] *Ученые записки института непрерывного педагогического образования*, вып. 4, кн. 2, Великий Новгород 2002, s. 217–220; eadem, *Самоубийство: литературно-философский аспект*, [w:] *Сборник тезисов докладов научной конференции „Единство и национальное своеобразие в мировом литературном процессе”*, вып. 7, Санкт-Петербург 2003, s. 39–40.

¹² И. Паперно, op. cit., s. 6.

¹³ Г. Чхартишвили, *Писатель и самоубийство...*, t. 2, <www.tinlib.ru/kulturologija/pisatel_i_samoubiistvo/p3.php> (dostęp: 30.07.2012).

¹⁴ В. Каблук, *Концепт „самоубийство” в русской литературе 1920–1930 годов*, <www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/5/Kablukov_suicide/> (dostęp: 30.07.2012).

Akt samobójczy zapisał się nie tylko na kartach literatury rosyjskiej, wrył się także w realne pisarskie biografie. W latach sześćdziesiątych Marice L. Farber sformułował hipotezę, w myśl której częstotliwość samobójstw danej populacji jest wprost proporcjonalna do liczby indywiduów wyróżniających się podwyższoną wrażliwością oraz skali niedostatku. Prawdliwość tę wyraził w postaci następującego wzoru:

$$S = f(V, D)$$

gdzie: S – prawdopodobieństwo samobójstwa; f – funkcja; V – nadmierna wrażliwość (*vulnerability*); D – skala społecznych decyzji (*deprivation*)¹⁵

Najbardziej prawdopodobne jest suicydalne zejście, kiedy nadmiernie wrażliwy człowiek znajduje się w ekstremalnej sytuacji (V = maximum, D = maximum) – np. *casus* Mariny Cwietajewej. Niezależnie jednak od ekstremalnych okoliczności należy podkreślić, że biografie literackie rosyjskich twórców nieustannie odnotowują takie fakty, począwszy od początku XVIII wieku po czasy współczesne. Spośród nich wyodrębniliśmy reprezentatywną grupę 56 pisarzy i poetów, która posłużyła nam do pewnych wyliczeń statystycznych zaprezentowanych poniżej¹⁶.

Bezpośrednie przyczyny samobójstwa (rodzaj czynności, które doprowadziły do śmierci). Zapoznanie się z biogramami rosyjskich twórców pozwala wskazać najczęściej stosowane metody odebrania sobie życia. Rosyjscy pisarze najchętniej sięgali w takich przypadkach po broń palną (16 przypadków, co stanowi 28,57%), wieszali się (12–21,43%), rzucali się z okna, klatki schodowej lub mostu (10–17,86%), sięgali po narkotyki lub środki nasenne (6–10,71%), ewentualnie zażywali truciznę (5–8,93%). Sporadycznie dokonywali tego aktu zadając sobie ciosy ostrym narzędziem lub podcinając gardło nożem bądź brzytwą (4–7,14%), trując się gazem (3–5,36%) lub topiąc się (1–1,78%).

Pośrednie przyczyny samobójstwa. Zdecydowanie trudniej określić wspomniany „czynnik D”, tj. skalę społecznych decyzji, która *de facto* obejmuje dość szeroki zakres problemów: od trudnych warunków egzystencjalnych (tożsamość, emigracja), społecznych (samotność, zaburzone relacje z rodziną, otoczeniem), po psychologiczne i zdrowotne (alkoholizm, uzależnienie od narkotyków, środków nasennych, depresje) itd. Zwykle mamy do czynienia z nakładaniem się powyższych aspektów. Dlatego też najtrudniej

¹⁵ Zob. M.L. Farber, *Theory of suicide*, New York 1968, s. 115.

¹⁶ Witold Achramowicz, Aleksander Baszłaczew, Maks Baturin, Iwan Boldyriew (Szkot), Bożydar, Jewgienij Chorwat, Marina Cwietajewa, Aleksandra Czebotarijewska, Anastasija Czebotarijewska, Nikołaj Diemientjew, Wiktor Dmitriew, Julia Drunina, Aleksander Fadiejew, Ilja Gabaj, Jurij Galicz, Wsiewołod Garszyn, Wiktor Gofman, Dmitrij Gołubkow, Iwan Ignatjew, Władimir Iliaszenko, Anatolij Jacobson, Jurij Karabczijewski, Samuil Kissin (Muni), Wsiewołod Kniaziew, Wasilij Komarowski, Wsiesław Kondratjew, Aleksander Kosow, Wasilij Kuroczkin, Nadieżda Lwowa, Jewgienij Lann, Aleksiej Łozina-Łozinski, Anna Mar, Leonid Mil, Aleksander Moriew (Ponomariow), Siergiej Morozow, Siemion Musin-Puszkina, Jurij Odarczenko, Nina Pietrowska, Władimir Polietajew, Borys Premierow, Aleksiej Prasolow, Aleksander Radiszczew, Borys Ryżski, Aleksander Romm, Siergiej Siergin, Andriej Sobol (Julij Sobol), Leonid Sobolew, Nikołaj Sokołow, Michaił Szczerbakow, Gienrich Szef, Aleksiej Tolstoj, Nikołaj Uspienski, Jewgienija Weber-Chirjakowa, Josif Żeleznow.

jednoznacznie wskazać jedną czy też najważniejszą przyczynę, która ostatecznie doprowadziła do podjęcia tak ekstremalnej decyzji.

Weźmy dla przykładu znamienity przypadek Mariny Cwietajewej. Motywy odejścia rosyjskiej emigrantki mogą wydawać się oczywiste – wszak trudno zaprzeczyć, że „symboliczna pętla niezauważalnie zaciskała się na jej szyi przez wiele lat”. Od pierwszej próby samobójczej w wieku 17 lat, przez śmierć trzyletniej córeczki Iriny, samobójstwa krewnych (młodszego brata męża i jego matki Jelizawiey Pietrwoy, zresztą na tym samym haku...) Cwietajewa nieustannie funkcjonowała na granicy załamania nerwowego, a przyczyn do tego nigdy nie brakowało, zwłaszcza na emigracji, a w jej następstwie także po powrocie do kraju: nieprzyjemności związane z działalnością męża, fatalna w skutkach decyzja o powrocie do kraju, aresztowanie córki, śmierć męża, trudne relacje z synem, brak zatrudnienia, wyizolowanie ze środowiska literackiego. Rok przed śmiercią poetka zapisała w swoim dzienniku: „Я год примираю смерть. Все уродливо и страшно. Проглотить – мерзость, прыгнуть – враждебность, исконная отвратительность воды”¹⁷. Ostatni rok życia Cwietajewej charakteryzował stan pogłębiającej się depresji. Jesienią 1940 roku decyzja zapadła ostatecznie: „Никто не видит – не знает, что год уже (приблизительно) ищу глазами – крюк”¹⁸.

Taka złożoność okoliczności i wielowarstwowość losów jednostki powoduje, że jednoznaczne określenie, co było tą przysłowiową „kroplą” przepełniającą czarę goryczy, nie jest możliwe ani w tym przypadku, ani w wielu innych. Na sytuację, w której dochodzi do samobójstwa, zazwyczaj składa się szereg elementów natury społecznej bądź psychologicznej. Możemy zatem wskazać grupę czynników zwiększających ryzyko takiej decyzji.

Czynnik społeczno-demograficzny. Jako że nie udało się dotrzeć do wiarygodnych oficjalnych statystyk policyjnych odnoszących się do rzeczywistości rosyjskiej, dlatego też za punkt odniesienia przyjęto statystyki prowadzone w Polsce i upowszechniane na oficjalnych stronach internetowych organów policji. Wynika z nich, że najwięcej aktów samobójczych popełniają ludzie w wieku 16–21 lat. Drugim niebezpiecznym okresem jest wiek 45–55 lat. Zarówno w pierwszej (16–21 lat), jak i w drugiej grupie wiekowej (45–55 lat) mężczyźni mają zdecydowaną przewagę. Z kolei z aktualnej statystyki zagrożeń wynika, że we wszystkich krajach należących do Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) najbardziej zagrożone są osoby w wieku 15–19 i 20–24 lata¹⁹.

Powyższe tendencje zdają się potwierdzać także losy rosyjskich twórców. Największe natężenie takich aktów obserwujemy w następujących przedziałach wiekowych: 16–25 lat – 7, 27–29 lat – 5, 30–33 lat – 8, 37–39 lat – 5, 40–49 lat – 13, 50–58 lat – 10. W grupie 56 samobójców, liczba kobiet wyniosła 7 osób (12,5%).

¹⁷ Cyt. wg: Г. Чхартишвили, op. cit., s. 562.

¹⁸ Г. Чхартишвили, op. cit., s. 308.

¹⁹ Z. Plużek, *Samobójstwo*, [w:] *Encyklopedia psychologii*, pod red. W. Szewczuka, Warszawa 1998, s. 785. Por. *Zapobieganie samobójstwom: poradnik dla funkcjonariuszy służby więziennej*, Światowa Organizacja Zdrowia, Genewa – Warszawa 2003; *Zapobieganie samobójstwom: poradnik dla nauczycieli i innych pracowników szkoły*, Światowa Organizacja Zdrowia, Warszawa 2007.

Czynnik psychologiczny. Związek samobójstwa z zaburzeniami psychicznymi jest bardzo trudny do ustalenia. Chorobę psychiczną lub zaburzenia psychiczne (stany depresji, apatii, rozstrój nerwowy, ataki neurastenii, symptomy rozdwójności osobowości itp.) jako przyczynę zamachu samobójczego możemy potwierdzić jedynie w 13 przypadkach (5,36%). Wśród nich ponad połowę stanowiła depresja. Należy przy tym zauważyć, że samobójstwo popełnia się zazwyczaj pod wpływem impulsu w pierwszej, ostrej fazie depresji. Samobójstwa popełniane w takich okolicznościach charakteryzują się zwykle brakiem planowania i są często nieskuteczne – choć to zwykle poważne próby samobójcze i nie wiążą się z próbami zwrócenia na siebie uwagi. Samobójstwa te są zazwyczaj popełniane w przeciągu kilku tygodni po doznanym urazie psychicznym, spowodowanym zwykle przez jakieś traumatyczne przeżycie.

Czynnik społeczno-polityczny. Istotą aktu suicydalnego stanowi natura protestu jednostki jako części dowolnej zbiorowości (państwa, rodziny, grupy zawodowej itp.). Wskazuje na poziom niezgody na aktualny stan rzeczy i może być traktowane jako swoiste socjologiczne kryterium lub wskaźnik nastrojów społecznych.

Samobójstwo może stanowić akt protestu przeciw naruszeniu prawa do wolności jednostki albo przeciwnie – akt utwierdzenia wolności jednostki i jej autonomii. W takich kategoriach można np. postrzegać samobójstwo Aleksandra Radiszczewa po powrocie z zesłania w 1802 roku²⁰. Akt samobójstwa staje się zatem tragiczną lekcją historii.

Po raz pierwszy o epidemii samobójczej zaczęto mówić w Rosji w XIX wieku²¹. Na łamach popularnych periodyków pojawiały się artykuły, a kroniki policyjne i sądowe wciąż dostarczały nowych zatrważających statystyk. Cały miniony wiek Czchartiszwili określił mianem „wieku samobójstw”, ale prawdziwe „suicydalne szaleństwo” opanowało młodzież inteligencją w Rosji na początku ubiegłego stulecia. Jej „duchowym przywódcą” został Leonid Andriejew: „В страшные послереволюционные годы (1907–1910), когда в России свирепствовала волна самоубийств, Андреев против воли стал вождем и апостолом уходящих из жизни. Они чуяли в нем своего. У него была целая коллекция предсмертных записок, адресованных ему самоубийцами. Очевидно, у тех установился обычай: прежде чем покончить с собой, послать письмо Леониду Андрееву”²².

W latach dwudziestych i trzydziestych historia literatury rosyjskiej odnotowała 21 takich przypadków. Nigdy wcześniej ani później w tak krótkim czasie w Rosji nie pozbawiło się dobrowolnie życia aż tylu młodych literatów: 27-letni Wiktor Gofman, 33-letni Iwan Ignatjew, 22-letni Wsiewołod Kniaziew, 33-letni Wasilij Komarowski, 30-letni Aleksiej Łozina-Łoziński, 22-letnia Nadieżda Lwowa, 28-letnia Anna Mar i in. O kolejnej „suicydalnej fali” możemy mówić po roku 1989 – 12 przypadków.

²⁰ Taką interpretację śmierci Radiszczewa zaproponował Jurij Lotman – zob. Ю.М. Лотман, *Поэтика бытового поведения в русской культуре XVIII века*, „Труды по знаковым системам” (Тарту) 1977, t. 8; idem, *Беседы о русской культуре*, s. 215–223 (na temat samobójstwa Radiszczewa, Suszkowa, Opoczynina i in.).

²¹ Kronika samobójstwa w dziale „Наши общественные дела” w czasopiśmie „Отечественные записки” 1873 (październik), s. 261–262.

²² Г. Чхартишвили, op. cit.

Jak pokazują statystyki, odsetek samobójstw spada w okresach, w których integracja wewnątrz społeczeństwa jest silniejsza – takich jak wojny. W okresie międzywojennym odnotowano 4 przypadki prób samobójczych.

Z przedstawionych wcześniej wyliczeń statystycznych wyłączyliśmy przypadki, których z różnych powodów nie mogliśmy jednoznacznie zakwalifikować. Znamienny jest przykład Nikołaja Gogola. Jeśli bowiem przyjąć założenie, że samobójstwo to świadome, zamierzone i szybkie pozbawienie siebie życia, za taki – jak zasadnie stwierdza Czchatriszwili – trudno uznać fakt zamorzenia siebie głodem w czasie Wielkiego Postu. Zatem niezależnie od faktu, że taki zamiar w przypadku rosyjskiego klasyka niewątpliwie miał miejsce, o czym miałyby świadczyć wspomnienia jego bliskich, powinniśmy raczej mówić o suicydalnych skłonnościach niż samym akcie.

Niektóre mity dotyczące samobójstw wśród pisarzy rosyjskich udało się rozwiązać dzięki determinacji i rzetelności pracy archiwalnej, a nawet eksperymentalnej współczesnych badaczy. Analiza ostatnich badań przeprowadzona w rozprawie Pawła Tetuckija *Samobójstwo i pisarze...* znacząco rozszerza naszą wiedzę na temat tego dylematu ludzkiego istnienia w dziedzinie literaturoznawstwa²³. Autor nie rozpatruje przypadku suicydu jako problemu społecznego społeczeństwa, lecz jako problem dobrowolnego odejścia poszczególnych pisarzy.

Nowatorską koncepcję badań interdyscyplinarnych proponuje Grzegorz Ojcewicz, który łączy kryminalistykę z literaturoznawstwem i historią literatury w celu rozwikłania jednej z najtrudniejszych spraw w dziejach rosyjskich tajemnic śledczych, jakim była nagła i tajemnicza śmierć Sergiusza Jesienina (1895–1925). Zgodnie z oficjalną wersją, poeta popełnił samobójstwo, wieszając się w pokoju leningradzkiego hotelu „Angleterre”. Wkrótce jednak po śmierci poety rozpowszechniły się pogłoski, wedle których zginął on z rąk OGPU²⁴. Wieloletnie badania oraz podjęta przez Grzegorza Ojcewicza próba odkrycia prawdziwej przyczyny śmierci Jesienina znalazła swój finał w rozprawie: *Zabójstwo Sergiusza Jesienina. Studium kryminalistyczno-historycznoliterackie*, która przytacza dowody, iż „samobójstwo” Jesienina zostało upozorowane²⁵. Autorzy przedstawiają rekonstrukcję wydarzeń ostatnich pięciu dni życia Jesienina wraz ze wskazaniem mocodawców, wykonawców, motywów i przebiegu zabójstwa. Wydanie monografii poprzedziły publikacje licznych artykułów krytycznoliterackich i studiów kryminalistycznych. Znaczące argumenty na potwierdzenie tezy o mistyfikacji i starannie przygotowanej

²³ П. Тетюцкий, *Самоубийство и писатели – научно-исследовательская работа*, 2011, <www.proza.ru/2011/01/17/1788> (dostęp: 20.08.2013).

²⁴ ОГПУ (Объединённое государственное политическое управление) – policja polityczna zajmująca się również wywiadem i kontrwywiadem, działająca w ZSRR w latach 1922–1934.

²⁵ G. Ojcewicz, R. Włodarczyk, D. Zajdel, *Zabójstwo Sergiusza Jesienina. Studium kryminalistyczno-historycznoliterackie*, Szczytno 2009. Kanwa książki została uzupełniona o dodatkowe materiały, które pojawiły się już po wydaniu monografii. Przedstawiono je w artykule *Najnowsza wersja okoliczności i przyczyny śmierci Sergiusza Jesienina. Od zlecenia do ekshumacji*. Zob. [online] <http://mediacentr.info/pl/criminal/najnowsza-wersja-okolicznosci-i-przyczyny-smierci-sergiusza-jesienina-od-zlecenia-do-ekshumacji__253> (dostęp: 30.08.2013).

zbrodni przytaczają także tacy autorzy, jak Nikołaj Braun²⁶, Wiktor Kuzniecowa²⁷ czy Eduard Chłystałow²⁸.

Liczba i skala podobnych przypadków fałszowania rosyjskiej historii każe nam wątpić również w samobójczą śmierć rewolucjonisty, przeciwnika władzy radzieckiej W. Ropszyna (właśc. Borysa Sawinkowa, 1879–1925), którego ostatni okres życia znamy jedynie z informacji GPU. Zgodnie z tą oficjalną wersją w więzieniu miał on przyznać się do antyradzieckiej działalności, wyrazić skruchę, a po kilku miesiącach popełnić samobójstwo wyskakując z okna.

Podobne wątpliwości nasuwają się w przypadku śmierci krytyka i publicysty Alfreda Ludwигowicza (1886–1945), który w maju 1945 roku został aresztowany przez radzieckie służby bezpieczeństwa i miał wyskoczyć z więziennego okna. Sceptycyzm badawczy podpowiada nam bardziej prawdopodobną wersję zdarzeń – śmierć przez rozstrzelanie.

Jedna z największych zagadek skrywa się pod datą 14 kwietnia 1930 roku, gdy z życiem rozstał się jeden z najwybitniejszych poetów XX wieku – Włodzimierz Majakowski (1893–1930). Należy bowiem pamiętać o wcześniejszych próbach samobójczych rosyjskiego futurysty, co pozwala mówić o suicydalnych skłonnościach, które trwały co najmniej 12 lat: „Мысль о самоубийстве была хронической болезнью Маяковского, и, как каждая хроническая болезнь, она обострялась при неблагоприятных условиях... Всегдашние разговоры о самоубийстве! Это был террор. Он любил неожиданно и весело, как бы между прочим, говорить в компаниях: «К сорока застрелюсь!»”²⁹ – wspominała muza i ukochana poety, Lila Brik. Z drugiej strony argumenty, które przytaczają autorzy najnowszych opracowań, m.in. Walentin Skoriatin³⁰, Waleria Korostyliewa³¹ Konstantin Kiedrow³², również wydają się przekonujące. Jednakże na dzień dzisiejszy hipoteza o zabójstwie zorganizowanym przez czekistów pozostaje nierozstrzygnięta.

Powody zmiany „kwalifikacji czynu” czasami mają charakter obiektywny. Aktualny stan wiedzy oraz profesjonalna analiza dowodów pozwalają poddać w wątpliwość wydarzenia zakwalifikowane dotychczas jako samobójstwa. Tak jest np. w przypadku

²⁶ Н. Браун, *Есенин, казненный дегенератами*, „Новый Петербург” nr 14 (778), 13 kwietnia 2006; idem, *Есенин, казненный дегенератами. Подробности гибели поэта рассказывает сын очевидца событий*, <www.rusk.ru> (dostęp: 29.07.2013).

²⁷ В. Кузнецов, *Таина гибели Есенина. По следам одной версии*, Москва 1998; idem, *Сергей Есенин. Таина смерти (казнь после убийства)*, Санкт-Петербург 2004; idem, *Есенин. Казнь после убийства*, Санкт-Петербург 2006.

²⁸ Э. Хлыстаков, *Таина гостиницы „Англетер”*, Москва 1991; idem, *Таина убийства Сергея Есенина*, предисловие И. Сипачевой, Москва 1991; idem, *Таина гибели Есенина. Записки следователя из „Англетера”*, Москва 2005.

²⁹ Cyt. na podstawie programu telewizyjnego: zob. Л. Млечин, *Маяковский. Последняя любовь, последний выстрел*, „Документальное кино”, <www.youtube.com/watch?v=6xeszaMGoig> [dostęp: 29.07.2013].

³⁰ В. Скорятин, *Маяковский: „Кто, я застрелился. Такое загнута!”*, „Чудеса и приключения” 1995, nr 2, <http://a-nomalia.narod.ru/chip/4.htm> (dostęp: 29.07.2013).

³¹ В. Коростылева, *Таина смерти Маяковского*, <www.abc-people.com/phenomenons/death/doc-2.htm> (dostęp: 29.07.2013).

³² К. Кедров, *Как доби́ли Маяковского*, <video.mail.ru/mail/kedrov42/6/493.html> (29.07.2013); К. Кедров-Челишев, *Убийство Маяковского не раскрыто*, „Известия” 1993, nr 67, <www.stihi.ru/2008/06/07/2103> (dostęp: 29.07.2013).

Leonida Aronzona (1939–1970), który zgodnie z oficjalną wersją zastrzelił się z broni myśliwskiej. Jednak rezultaty ekspertyzy specjalisty z zakresu patologoanatomii dowodzą, że charakter odniesionych ran świadczy o nieszczęśliwym wypadku.

Oddzielną grupę stanowią pisarze i poeci, wokół których narosły mity o samobójstwie, chociaż okoliczności śmierci nie są do końca znane, a niektóre źródła poddają taki fakt w wątpliwość. W charakterze reprezentatywnych przykładów przypomnijmy historie poetki Jany Diailjewej (1966–1991, utonięcie), emigranta Borysa Popławskiego (1903–1935, przedawkowanie narkotyków)³³, Muni (Samuil Kissin, 1885–1916, strzał z rewolweru) czy Leonida Dobyczina (1896–1936)³⁴. Przykładem badań, które mogą wspomóc rozstrzygnięcie tych problemów, są studia dokumentów, listów, pamiętników i notatek pozostawionych przez osoby, które zginęły śmiercią samobójczą. Poglębiona analiza tego typu źródeł z pozycji psycholingwistyki może prowadzić do zapewnienia białych plam w biografiach pisarzy-samobójców.

Pisarze, poeci, twórcy na przestrzeni wielu stuleci dobrowolnie pozbawiali się życia. Wielokrotnie ten fakt wstrząsał współczesnymi i stanowił zagadkę dla potomnych. Tajemnica śmierci samobójcy, przyczyny, które pchnęły go do tak strasznego czynu, nie przestają zajmować umysłów czytelników, stają się przedmiotem poszukiwań naukowych. Badania tendencji samobójczych prowadzone na przestrzeni wielu lat pozwoliły wypracować różnorodne teorie: psychoanalityczne, poznawcze, egzystencjalne, kryzysów osobowościowych i in. Wiele problemów i badań suicydologicznych ma charakter interdyscyplinarny, co pozwala na ustalenie pewnych zależności między wieloma czynnikami warunkującymi zachowania suicydalne.

Jednakże pomimo zainteresowania problemem samobójstw zarówno ze strony teoretycznej, jak i praktycznej wciąż mało wiemy o samym zjawisku i procesie podejmowania takiej decyzji. Jak podkreślał psychoanalityk Gregory Zilboorg podczas posiedzenia komitetu ds. badań samobójstwa w 1936 roku w Nowym Jorku, ani mądrość życiowa, ani kliniczna psychopatologia, ani rozwiązania empiryczne nie rozstrzygają tego problemu³⁵. Chociaż od czasu, gdy psychologia uznała samobójstwo za nierozwiązywalną zagadkę minęło blisko sto lat, wciąż nie jesteśmy w stanie jednoznacznie opisać fenomenologii tego zjawiska – możemy jedynie analizować fakty, dowody, okoliczności, potencjalne motywy...

Tymczasem wiek XXI otwiera nową tragiczną kartę w dziejach ludzkości, gdyż samobójstwo staje się poważnym problemem socjalnym i politycznym, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych. Uświadamia to jeden z ostatnich aktów, który miał

³³ Prawdopodobnie poetę otruli jego przyjaciel, który sam podjął zamiar odebrania sobie życia w jego „towarzystwie”. Należy jednak pamiętać, że Popławski niedługo przed śmiercią dokonał w swoim dzienniku wpisu o następującej treści: „Глубокий, основной протест всего существа: куда ты меня завел? Лучше умереть” – zob. Т. Ю. Ловецкая, *Поплавский Борис Юлианович – Откровения Бориса Поплавского*, „Наше наследие” 1996, nr 37, <http://ru-lib.3dn.ru/publ/poplavskij_boris_julianovich_otkrovenija_borisa_poplavskogo/1-1-0-808> (dostęp: 30.07.2013).

³⁴ Rodzina pisarza nie miała wątpliwości, że popełnił samobójstwo. Chociaż wiadomo jedynie tyle, że po zebraniu, na którym został poddany ostrej krytyce za „objektywizm i polityczne zaangażowanie”, przepadł bez śladu. Zanim to nastąpiło, zwrócił długie, odesłał do matki cenne przedmioty, a przyjaciołom pozostawił zapiskę: „Nie szukajcie mnie, wyruszam w dalekie kraje”.

³⁵ G. Zilboorg, *Differential diagnostic types of suicide*, „Archives of Neurology and Psychiatry” 1936, t. 35, s. 271.

miejsce 21 maja 2013 roku w Paryżu. Znany francuski pisarz i historyk, 78-letni Dominique Venner³⁶, zastrzelił się w katedrze Notre Dame w Paryżu, dokonując poprzez swój czyn aktu politycznego protestu. Swoją decyzję poprzedził wpisem na blogu: „Potrzeba spektakularnych i symbolicznych gestów, żeby obudzić ludzi i ich uspione sumienia. Rozpoczęła się epoka, w której nasze słowa muszą być poparte czynami. [...] Biorąc w ręce swój los, do ostatniej minuty człowiek walczy z nicością”.

Jak się wydaje, po takie gesty niezmiennie będą sięgać ludzie o podwyższonej wrażliwości i świadomości. Tym samym zawód pisarza niezmiennie zaliczać będziemy do grupy „wysokiego suicydalnego ryzyka”, co boleśnie konstatował niegdyś Borys Pasternak:

О, знал бы я, что так бывает,
Когда пускался на дебют,
Что строчки с кровью убивают,
Нахлынут горлом и убьют³⁷.

Резюме

“Mors voluntaria” и русская литература.

Самоубийство как творческий, общественный и политический акт

Самоубийство, уже многие столетия, остается в центре внимания различных областей науки, в том числе философии, психологии и социологии. В рамках настоящей статьи рассматривается тема „самоубийство и литература”. Автором предпринимается попытка выделить типологические значения различных моделей самоубийств, представленных в литературных произведениях, а также назвать основные обстоятельства, которые определяют суицидальное поведение русских писателей. Рассуждения учитывают духовный, творческий, социальный, социальный и общественно-политический аспекты.

Summary

“Mors voluntaria” and Russian literature.

Suicide as an creative, social and political act

Suicide is, for centuries, a subject of particular interest in various fields, including philosophy, psychology and sociology. The author of this paper takes the “suicide and literature”, in order to examine selected examples of Russian literature. The analysis has highlighted the importance of a variety of typological models of suicides in literary works, as well as the determinants of suicidal behavior of Russian writers. Taken considerations include the spiritual, creative, social and socio-political aspects.

Key words: suicidology, suicide, suicidal motif, Russian literature.

³⁶ Dominique Venner był postacią niezwykle kontrowersyjną. W młodości za przynależność do nielegalnej organizacji terrorystycznej spędził półtora roku w więzieniu. Po odbyciu kary został dość znanym pisarzem. Specjalizował się w historii wojskowej i politycznej. W 1981 roku otrzymał nagrodę Francuskiej Akademii za *Historię Armii Czerwonej*.

³⁷ Б. Пастернак, *Размышление о природе творчества*, [w:] В. Микушевич, *Герменевтика и понимание художественного текста*, „Академические тетради”, <www.independent-academy.net/science/tetradi/1/mikushевич.html> (dostęp: 30.08.2013).

Inna Panek
Uniwersytet im. Masaryka
w Brnie (Czechy)

Зинаида Гиппиус и творчество Льва Бакста

Искусство рубежа веков репрезентировано особенными, столь характерными времени чертами, а именно – Игрой и Фантастикой, которые косвенно подводят к Театру, где эти качества узаконены и необходимы, где стилизация (играющая значительную роль в творчестве мирискусников) и воссоздание забытых эпох активно обоснованы. Кажется, что именно в театре, где гармонично сосуществуют многие направления и стили, можно достичь „тонального единства” и „синтеза искусств”. В мировообразии человека того времени все пронизано театральностью – жизнь, искусство, театр смыкаются в представлении о мире как вечной игре.

Творчество двух ярких представителей Серебряного века – Зинаиды Гиппиус и Льва Бакста – также связано с театром, где оба они были своего рода его новаторами. О новом театре и театре будущего Гиппиус пишет не только в критических статьях и откликах на спектакли, но и на страницах романов, повестей, рассказов, писем. Особый интерес представляет ее эпистолярное наследие – в нем можно найти авторский комментарий к собственному творчеству драматурга. Гиппиус понимает, что у театральной сцены существуют свои законы, своя динамика и своя эволюция. Она предчувствует приход новых актеров для воплощения новых образов на сцене, но в большей степени ее интересует зрительское восприятие спектакля.

В пьесах З.Н. Гиппиус прослеживаются общие, характерные для ее драматургии, черты: темы, затрагиваемые в драмах, основные мотивы взаимопересекаются, переливаются из одной пьесы в другую. А сюжеты и символика каждой из них подчинены религиозно-философским воззрениям автора. Так, *Святая кровь* (1901) – пьеса-мистерия; пьеса *Нет и Да* (1906) автором жанрово определена как „глубокие сцены”; *Маков цвет* (1907) – социальная или социально-политическая драма; *Зеленое кольцо* (1916) – бытовая драма¹. З. Гиппиус вводит в текст пьес (например *Зеленое кольцо*) кинематографический прием крупного плана. В репликах персонажей обращает внимание на детали костюма, предметы, являющиеся „значимыми”, образами-символами, создающими определенный знаковый фон (лежащая на стуле меховая накидка Анны Дмитриевны; разбитая крышка кофейника, три книги в руках у Сережи, „разные” стулья, поставленные „кругом” в „середине” кабинета

¹ А. Соколов, *История русской литературы конца XIX и начала XX века*, Высшая школа, Академия, Москва 1999, с. 251.

дяди Мики, муфта в руках Сони). Одновременно крупный план автор использует в описании внешности героев (лицо Михаила Арсеньевича „равнодушное, довольно неподвижное”) и в описании их эмоционального состояния.

Эмоционально насыщенные диалоги подразумевали необходимость импровизационной игры актеров, говорящих с автором, по словам Гиппиус, „на одном языке”, „на равных”. В послесловии к пьесе *Зеленое кольцо* З. Гиппиус дает объяснение, для какого театра была написана эта „театрально-мечтательная” пьеса. Она „почти не написана”, только „обозначена” и „дана тем актерам, которых нет на свете”².

Для Льва Бакста театр также занимал особое и очень важное место. По всеобщему мнению, именно в театре Бакст наконец „нашел себя”, здесь нашли применение его вкус, образованность, тонкое знание стилей. Лев Бакст был центральной фигурой среди живописцев первого периода дягилевской антрепризы; для публики *Русских балетов* он остался прежде всего художником восточной темы, ориентальных феерий. Многоцветная красочность увлекала зрителя, одурманивала его, подчиняла воле художника. Во всем цвела, играла и пела единая буйная живописная стихия. „Я помню знаменательный 1909 г. и ошеломительное впечатление новизны, исходившее от всех спектаклей. Париж был подлинно пьян Бакстом”³, – вспоминал один из современников. Бакст был создателем живописного спектакля, в котором роль художника была едва ли не доминирующей, а единство спектакля — преимущественно оптическим⁴. Наряду с восточной немалое место в театральном творчестве Бакста по-прежнему занимала и античная тема. Совместная работа с Вацлавом Нижинским над балетом Ашиль-Клод Дебюсси *Послеполуденный отдых фавна* (1912) открыла путь к новому экспрессионистическому балету. Готовя декорации и костюмы к этому балету, художник тщательно изучил египетские барельефы. Бакст обладал специальным даром создания костюмов. Каким-то образом ткань, манера ее разрезания и драпировки оказывала своеобразное влияние на движение танцора и его слияние с декорацией и изображением, соответствующим периоду балета⁵. Он сам говорил: „Я часто замечал, что в каждом цвете существуют оттенки, которые передают искренность и скромность, а временами чувственность и почти животные качества, порою гордость и временами отчаяние. Все это можно почувствовать и передать зрителю посредством эффектов, которые производят различные формы. Именно так я поступил в *Шехерезаде*. На меланхолический зеленый я наложил темно-синий, наполненный отчаянием, хотя это может показаться доксалльным. Существует красный цвет триумфа и цвет убийства. Существует синий цвет Марии Магдалины, или же синий Мессалины. Художник, который знает как пользоваться этим, похож на дирижера оркестра, который может все привести в движение взмахом своей палочки и произвести тысячу безошибочных звуков. Таким образом, художник может ждать от зрителя, что он почувствует именно

² З. Гиппиус, *Зеленое – Белое – Алое*, [в:] eadem, *Собрание сочинений*, Художественная литература, Москва 1991, с. 165.

³ Э. Инглес, *Бакст. Искусство театра и танца*, Мagma, Москва 2011, с. 157.

⁴ См. [online] <www.antyrugstudio.com 2013> (доступ: 10.07.2013).

⁵ Э. Инглес, *Бакст. Искусство театра и танца...*, с. 89,

те импульсы, которые он намеревается”⁶. Принцип создания эскизов балетных костюмов Л. Бакстом, для которого костюм был не только выражением мыслей и ощущений художника, но и возможностью через движение тела, позу, жест заставить костюм жить изменчивыми эмоциями героя, порывами его души, проявлением скрытых желаний. Открыть с помощью цвета мир неведомых радостей и сомнений. В его эскизах была заложена не только потенция движения, но и развитие его, поэтому Бакст являлся часто соавтором балетмейстера, создавая такие пластические формы, которые определяли хореографию образа и спектакля в целом.

Гиппиус подобным образом для передачи чувств и мыслей в своем творчестве использовала цвет („Розово-серая во мне печаль”)⁷, значительными являются и два аллегорические цветовые эпитета – „чёрный” и „белый” – которые служат отражением жизни 1900-х гг. З.Н. Гиппиус, подтверждая их символическую важность, выносит оба определения в заглавие последней пятой книги рассказов *Чёрное по белому* (1908).

Если Бакст являлся виртуозом цвета, то Гиппиус, несомненно, была виртуозом слова до такой степени, что каждая буква имеет свое звуковое значение, дополняет общую мелодию ритма⁸. Главное достоинство языка стихов поэтессы – исключительная сжатость, умение многое сказать немногими словами. Гиппиус находит эпитеты вполне естественные и вместе с тем вполне новые, которые каждому слову придают свежесть и неожиданность. Она обновляет такие рифмы, как „любовь-кровь” (*Крик*, 1896) или вливает новую жизнь в так часто использованное поэтами слово „мгла”, прибавив к нему эпитет „безрадужная” (*Стекло*, 1904). Наиболее чувствуется это в описаниях природы, в которых поэтесса достигает иногда тютчевской прозорливости⁹. Таким примером является, несомненно, описание *Весеннего ветра* (1907): „В нем встречных струй борьбы и пляска, // И разрезающе-остра // Его неистовая ласка, // Его бездумная игра”¹⁰. Не менее выразительна картина *Августа* (1904): „Пусть пустыня дождевая... // И, обескрылев в мокрой мгле, // Тяжелый дым ползет, не тая”¹¹.

Для Бакста цветовое сочетание имело огромное значение. Неожиданность сопоставления цветов, звучность сочетаний желтого и золотисто-зеленого, сиреневого и лилового с золотом, жемчужно-серого и розового. В складках струящейся одежды на эскизах его Шехеразады и вакханки, в движении прозрачно летящего шарфа угадывался образ рождающегося танца.

⁶ Ibidem, с. 120.

⁷ З. Гиппиус, 8 ноября, [в:] eadem, *Живые лица. Воспоминания. Стихотворения*, Художественная литература, Москва 1991, с. 206.

⁸ *Русская литература XX века 1890–1910*, под ред. С.А. Венгерова, Издательский дом XXI век – Согласие, Москва 2000, т. 1, с. 185.

⁹ Ibidem, с. 184.

¹⁰ З. Гиппиус, *Весенний ветер*, [в:] eadem, *Собрание сочинений. Стихотворения. Проза*, в 15 томах, Русская книга, Москва 2002, т. 1, с. 35.

¹¹ З. Гиппиус, *Август*, [в:] ibidem, с. 46.

Актеры в костюмах Бакста создавали впечатление цветов. Цветовая символика у художника имеет особое значение. „Одевайтесь, как цветок!”¹² – таково было кредо художника.

Цветок в лирике Гиппиус оказывается неизменным атрибутом как природного универсума, так и принадлежащего лирической героине замкнутого пространства, например, внутреннего убранства помещения (дома, комнаты, письменного стола). Как замечает Ксения Петербургская, в своей статье, посвященной цветочной символике в лирике Гиппиус, цветок выступает и как устойчивая примета пейзажа, и может выступать как деталь интерьера в своем прямом значении, а может восприниматься и как символ. Как любой символ, цветок амбивалентен: одно и то же растение может иметь как положительные, так и отрицательные черты¹³. Чтобы убедиться в этом, обратимся к конкретным примерам.

Интерес в этом плане представляет стихотворение *Миндальный цветок* (1911). С давних времен цветы миндаля служат символом красоты, надежды и возрождения. В начале стихотворения лирический герой обращается к этому „розово-белому” цветку, называя его „теплым” и „горьким”. Авторское определение, соединяя, и противопоставляет их друг другу: приятное (теплое) противостоит неприятному (горькому). Отрицательная связь далее усиливается: с миндальным цветком ассоциируется обманчивая надежда. Внешнее совершенство и красота цветка оказывается ложными. Лирический герой не в силах преодолеть его чары. Запутанность ситуации передается с помощью образа клубка, „символизирующего хаотичную сферу, состоящую из различных элементов, тесно связанных между собой, сферу, отличительной приметой которой является отсутствие выхода”¹⁴. „Хрупкость”, „тонкость”, „беззащитность” миндального цветка не мешает ему буквально уничтожить лирического героя: „изъеденный дымом и гарью, задавленный тем, что люблю”¹⁵ герой остается в его власти, поглощается им, утрачивает себя, превращается в ползущую „дрожащую тварь”. В последних строках произведения с образом белого миндального цветка ассоциируется цианистый калий – отравя, несущая смерть. Стихотворение имеет кольцевую композицию. В данном случае она „материализует” идею безысходности, замкнутого круга, из которого лирический герой не в силах вырваться. Не случайно в заключительной строфе снова появляется образ клубка-хаоса, в сочетании с „бегущими” огнями передающий ощущение наступающей агонии.

Стихотворение *Ничего* (1903) строится на противопоставлении человека и цветов. Время беспощадно как к человеку, так и к цветам. Но, согласно авторской логике, цветы срезаются временем так, что под землей целыми остаются корни. У человека же „жизнь” и „разум” с корнем вырывают все, „что прекрасно”. Цветы, сохранив корни, могут расцвести снова. Душа лирического героя в схватке

¹² См. [online] <www.tg-m.ru/rubriks/publicationsc> (доступ: 10.08.2012).

¹³ См. [online] <www.proza.ru/2012/05/22/1018> (доступ: 19.06.2013).

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ З. Гиппиус, *Миндальный цветок*, [в:] eadem, *Собрание сочинений...*, т. 2, с. 162.

с „жизнью” и „разумом” лишается корней – опор, опустошается: „В душе после вас – ничего, ничего!”¹⁶. Одним из показательных в плане реализации цветочной символики в творчестве Гиппиус является стихотворение *Цветы ночи* (1894). Оно состоит из семи строф, имеет кольцевую композицию: первая строфа почти дословно повторяется в последней. В начале и в конце стихотворения звучит обращенный к „городу и миру” страстный призыв лирического героя не верить ночи („О, ночному часу не верьте!” „О, часу ночному не верьте”¹⁷). С христианской точки зрения, ночь – это „время искушений и опасностей”¹⁸. У Гиппиус ночью пробуждаются „злые цветы”, воплощение „злой красоты”, притягательной и опасной. Стихотворение строится на противопоставлении живого и мертвого, причем носителем мертвого начала оказываются цветы, оживающие тогда, когда люди оказываются „близки гибели”. Именно цветы угрожают жизни людей. Отмеченная конкретизация усиливает ассоциирующиеся с ночными цветами мотивы отравы, обманчивой, „злой красоты”. Примечательна и замена семантического компонента „люди” (в первой строфе) на „мы” (в заключительной), подчеркивающая причастность лирического героя к потенциальным жертвам „красоты зла”¹⁹. Все рассмотренные нами примеры связаны с ключевой в ее творчестве темой смерти. Тема смерти затрагивается Гиппиус во всех жанрах ее творчества. Частое пересечение мотива смерти с мотивом любви заметно в рассказах Гиппиус. Оно позволяет говорить о заранее заданной авторской идее: именно любовь, по мнению писательницы, должна привести человечество к обновлению. Стилистика целого корпуса рассказов окрашена в религиозные тона и связана, прежде всего, с христианской спецификой. Конец света, часто упоминаемый героями, принесет людям не только облегчение от земных страданий, но и духовное возрождение. Уже сама поэзия в процессе творчества уже как бы „смерть” обиденного человека, который в поэзии вдруг становится представителем родового, а то и космического сознания. Если жизнь – страдания и терзания, то смерть видится как успокоение или даже как выход эроса-души из одряхлости тела. Смерть может пониматься и как мистическое, новое, высокое бытие, слияние части с Целым, с Абсолютом: „Беспощадна моя дорога, // она меня к смерти ведёт”²⁰.

Тема смерти, рока несомненно являлась значительной в творчестве Бакста. Его картина *Элизиум* (1906) связана с античной мифологией – место пребывания душ умерших, то же, что Елисейские поля. Гармонию в „обители блаженных” Бакста нарушает парящий среди деревьев и как бы сливающийся с ними крылатый сфинкс – олицетворение грозного рока; за сфинксом наблюдают обитатели Элизиума, не замечают его только примостившийся у основания огромной вазы (излюбленный

¹⁶ З. Гиппиус, *Ничего*, [в:] eadem, *Сочинения, Стихотворения, Проза...*, т. 2, с. 110.

¹⁷ Ibidem, с. 52-57.

¹⁸ M. Battistini, *Symbole i alegorie*. „Leksykon: Historia, Sztuka, Ikonografia”, Arkady, Warszawa 2005, с. 68.

¹⁹ См. [online] <www.proza.ru/2012/05/22/1018> (доступ: 19.06.2013).

²⁰ З. Гиппиус, *Посвящение*, [в:] eadem, *Сочинения. Стихотворения. Проза...*, т. 2, с. 120.

декоративный мотив Бакста)²¹. Музыкант, играющий на свирели, и пара юных влюбленных на первом плане композиции. Картина наполнена изумрудной зеленью и богатством красок одновременно напоминает о быстротечности времени.

В поздних, послереволюционных стихах Зинаиды Гippiус все чаще затронута, именно эта тема – „ощущение данной минуты”. Тут мы, конечно же, имеем дело с переживанием Большого времени (воспользуемся термином Бахтина).

В свое время огромное впечатление произвела символическая картина Бакста *Terror antiquus* (*Древний ужас*, 1908), на которой с высокой, чуть ли не космической точки зрения изображена уходящая под воду Атлантида, а на переднем плане – Афродита, улыбающаяся таинственной улыбкой. В этом образе есть что-то трагическое и величественное, ощущение огромной, парящей над землей космической силы, напоминающей чем-то образ *Вечной Женственности* Владимира Соловьева. Картина вызвала огромный интерес у современников Бакста. Среди критических отзывов в прессе самому художнику более близки публикации Вячеслава Иванова и Иннокентия Анненского. В своей статье *Древний ужас* (в сборнике *По звездам*, 1909) В. Иванов пишет о „космичности замысла”, о том, что Бакст дает „трагедию древнего ужаса в его катарсическом преломлении и опосредовании”²².

Многих исследователей творчества Бакста заинтересовал „зеркальный” прием композиции, выраженный в смотрящей на зрителя Афродите с „архаичной” улыбкой на лице²³. Идея зеркальности мира также воплощена в творчестве З. Гippiус. Эту особенность можно заметить в связи со спецификой организации макроструктуры поэтических текстов (регулятивной рамки), наличием текстов-близнецов, частично совпадающих по лексическому наполнению (*Она – Она, Днем – Ночью, Я должен и могу тебя оставить – Я больше не могу тебя оставить*).

В журнале „Аполлон” (1909, № 1) Максимилиан Волошин в статье *Архаизм в русской живописи* замечает: „Точно многогранное зеркало художники и поэты поворачивали всемирную историю, чтобы в каждой грани ее увидеть фрагмент своего собственного лица”.

О полотне Бакста написано стихотворение Валерия Брюсова *Город вод*:

Был он, за шумным простором
Грозных зыбей океана,
Остров, земли властелин.
Тает пред умственным взором
Мгла векового тумана,
Сумрак безмерных глубин.
[...] Грозно восстали стихии,
В буре, и в громе, и в гуле
Мира нарушили связь.
Пламя, и дымы, и пены
Встали, как вихрь урагана;

²¹ Э. Инглес, *Бакст, Искусство театра и танца...*, с. 110-116.

²² См. [online] <www.anturagstudio.com/modules> (доступ: 15.07.2013).

²³ Ibidem.

Рухнули тверди высот;
Рухнули башни и стены,
Все – и простор океана
Хлынул над Городом вод!²⁴

Это стихотворение датируется 1917-м г. Сегодня гибнущей Атлантидой, представленной в творчестве Бакста и Брюсова, нам кажется мир дореволюционной России. Валерий Брюсов писал: „По всей земле идет преемственность от древних начальных цивилизаций, а «самая ранняя» древность, вероятнее всего, должна была опираться на древность Атлантиды»²⁵.

Смерть, гибель России – „больная” тема философов, писателей и поэтов начала XX века звучит и у З. Гиппиус: „Смеются дьяволы и псы над рабьей свалкой, // Смеются пушки, разеваая рты..., // И скоро в старый хлев ты будешь загнан палкой, // Народ, не уважающий святынь!”²⁶.

Проводя параллель между полотном Бакста и поэзией Гиппиус, нельзя сблизать в целом творчество поэта и художника. Поэтому, отмечая некоторые роднящие их черты, следует сразу же отметить, что Бакст не обладал ни силой гражданского пафоса Гиппиус, ни ее интересом к социальной действительности. Однако, творчество каждого, как Гиппиус, так и Бакста, остается до конца не разгаданным.

У Гиппиус в коротких стихах нарисованы целые картины, передана вся сложность глубоких переживаний, и как справедливо заметил Валерий Брюсов, „Кипящая льдистость” – лучшее определение пафоса ее поэзии²⁷. Стихи Гиппиус кажутся холодными, однообразными, словно ледяное поле, но в них есть огонь. Необходимо преодолеть холод этой поэзии, чтобы иметь возможность созерцать удивительное северное сияние. Надо глубоко читать в ее стихи, чтобы открыть прелесть таких, к примеру, стихов: „Встань же, мой месяц серебряно-красный, // Выйди, двурога, Милый мой, Милая”²⁸.

Многие параллели можно провести между мирообразом Гиппиус и Бакста, улавливая как древнюю, так и современную европейскую философию. Историческая концепция мира, состоящего из вечно повторяющихся циклов, наводит на мысль как теорию „вечного возвращения” Фридриха Ницше, так и мысль Гераклита об изменчивости всего сущего на земле. Двусмысленность отношений человека с Космосом корреспондирует с мировоззрением Паскаля и его концепцией „мыслящего тростника”. В свою очередь, присущий Гиппиус пантеизм и истолкование природы в категории „живого организма” заставлял вспомнить идеалистическую философию Фридриха Шеллинга.

Гиппиус, как и ее творчество, – воплощение таинственности. Ей хотелось поражать, притягивать, очаровывать, покорять. („Люблю я себя, как Бога”, – писала она

²⁴ В. Брюсов, *Город вод*, [в:] idem, *Собрание сочинений в семи томах*, т. 2, Художественная литература, Москва 1973, с. 110.

²⁵ См. [online] <www.anturagstudio.com/modules> (доступ: 15.07.2013).

²⁶ См. [online] <<http://zn-gippius.ouc.ru/vesele.html>> (доступ: 20.06.2013).

²⁷ См. [online] <http://gippius.com/about/bryusov_z-n-gippius.html> (доступ: 16.06.2013).

²⁸ З. Гиппиус, *Ты* [в:] eadem, *Сочинения. Стихотворения. Проза...*, т. 2, с. 53.

в раннем стихотворении *Посвящение*, (1894). В камзоле и панталонах, полулежащей на стуле, длинные скрещенные ноги вытянуты по диагонали холста, отчего вся фигура кажется более удлинённой, изображена она на знаменитом портрете Льва Бакста. На бледном лице, окаймленном белым жабо, под узкими резко очерченными бровями – чуть насмешливо и презрительно смотрящие глаза, тонкие губы, которые она всегда ярко красила. Бакст в этом портрете – рисунке, казалось бы самом простом виде искусства проник в ее мысли, увидел за оболочкой глубокий внутренний „подтекст”.

Гиппиус же посвятила Баксту сонет, который отражает одновременно тезис о пророческом наследии творца в эстетических концепциях „Мира искусств”:

Через тропинку в лес,
в уютности приветной,
Весельем солнечным и тенью облита,
Нить паутиная, упруга и чиста,
Повисла в небесах; и дрожью незаметной
Колелет ветер нить, порвать пытаюсь тщетно;
Она крепка, тонка, прозрачна и проста.
Разрезана небес живая пустота
Сверкающей чертой – струною многоцветной.
Одно неясное привыкли мы ценить.
В запутанных узлах, с какой-то страстью ложной,
Мы ищем тонкости, не веря, что возможно
Величье с простотой в душе соединить.
Но жалко, мертвенно и грубо все, что сложно;
А тонкая душа – проста, как эта нить²⁹

„Я всегда ставил своей задачей, освободившись от пут археологии, хронологии, быта, передать музыку изображаемого”³⁰, однажды сказал Бакст. Быть может, в этих его словах кроется глубокий смысл такого уникального явления, как Лев Бакст и его искусство.

Те же мысли, те же идеи, только несколько углубленные и обостренные, затрагивают герои рассказов *Зеркала* (1898) Гиппиус. „Истинная красота гармонична”, – говорит один. „Красота, как я ее понимаю, есть притча правды”. „В том-то и ужас, возражает другой, что красота может быть не гармоничной. Я чувствую глубокий разлад мира, я хочу понять и победить его”³¹.

²⁹ З. Гиппиус, *Нить*, [в:] *ibidem*, с. 86.

³⁰ Э. Инглес, *Бакст. Искусство театра и танца...*, с. 125.

³¹ *Русская литература XX века 1890–1910...*, с. 178.

Streszczenie

Zinaida Gippius i twórczość Leona Baksta

Niniejszy artykuł ukazuje związki łączące twórczość Zinaidy Gippius i Leona Baksta, tj. wspólne motywy (m.in. motyw śmierci, symbolika kwiatów), fascynację teatrem oraz sztuką antyczną. Pozwala to uchwycić interesujący dla studiów porównawczych związek pomiędzy poezją i malarstwem. Analiza dowodzi, iż życiorysy tych wybitnych artystów odcisnęły swe piętno na formie i treści ich dzieł. Zinaida Gippius i Leon Bakst tworzyli dzieła dynamiczne, poruszające zagadnienia uniwersalne – takie, ku którym człowiek zwraca się w obliczu samotności.

Summary

Zinaida Gippius and works of Leon Baksta

The purpose of this paper is to show the correlation between poetry of Zinaida Gippius and works of Leon Baksta. Emphasizing motives common for both authors such as fascination with theatre and art of ancient civilizations makes possible to present the connection between poetry and painting which is of special interest of comparative studies. The comparative analysis of the authors' works has revealed a profound impact their biographies had on the quality and meaning of their artistic creations. This paper has also presented motif of the death, symbolic meaning of flowers and fascination with theater common for both authors. Zinaida Gippius and Leon Bakst created moving, dynamic and vibrant works and tackled with the most important questions looming out of loneliness.

Key words: Common themes in painting and literature, Leon Bakst, works of Zinaida Cippius, painting, impact theatre, the art of.

Wawrzyniec Popiel-Machnicki
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Obraz współczesnej Polski w refleksji literackiej Wiktora Jerofiejewa

Dla Wiktora Jerofiejewa, wybitnego przedstawiciela współczesnej prozy rosyjskiej, Polska zawsze miała duże znaczenie, co widoczne jest zarówno w jego życiu osobistym, jak i w twórczości. Obrazy Polski czytelnik odnajdzie w jego powieściach, eseistyce, felietonach oraz w licznych wywiadach, których ten przedstawiciel postmodernizmu chętnie udziela polskiej prasie.

Utwory Jerofiejewa cieszą się w naszym kraju dużym powodzeniem. Dla polskiego odbiorcy szczególnie ważne jest to, że w Rosji znalazł się pisarz, który tak szczerze potrafi pokazać swoją ojczyznę, w tym doskwierające jej bolączki. Należy podkreślić, że częste odwoływanie się do tematyki polskiej prowadzone jest zawsze w kontekście problematyki rosyjskiej, która prezentowana jest w sposób jawnie prowokacyjny, odbierany przez czytelnika często w kategorii skandalu. Takie reakcje wywołał, dla przykładu, głośny esej *Gdybym był Polakiem* (*Будь я поляком*) z 1995 roku, w którym za pomocą ironii, szyderstwa i kpiny Jerofiejew wymienił, jak słusznie zauważył Romuald Karyś, „przejaskrawione sugestie dla Polski dotyczące jej stosunków z Rosją”¹. Autor *Encyklopedii duszy rosyjskiej* (*Энциклопедия русской души*) prowokuje, ale nie chce uchodzić za skandalistę, raczej zmierza do tego, by czytelnik zauważył, iż ma do czynienia z przekazem artystycznym, z dziełem literackim, w którym prowokacja jest tylko przemyślanym chwytem stylistycznym. W rozmowie z Anną Żebrowską pisarz przekonuje: „sztuka prowokacyjna jest czymś w rodzaju szczepionki. Kiedy czytamy Kafkę i Czechowa, to tak jakbyśmy brali zastrzyk przeciwko ospie lub zapaleniu opon mózgowych [...]. Społeczeństwo niesprawne intelektualnie jest apatyczne, bierno, uboższe i na garnuszku państwa. Szkoła jest miejscem, gdzie powinno się uczyć, co to jest prowokacja artystyczna, jaką rolę pełni kpina, że szyderstwo nie równa się oszczerstwu, czasami jest przejawem gorącego patriotyzmu”². Taki pogląd należy postrzegać jako *credo* działalności postmodernistycznej, nacechowanej swoistą błazenadą, którą rozpatrywać można w kontekście bachtinowskiej karnawalizacji³.

¹ R. Karyś, *Szyderstwo jako terapia*, „Przegląd” 16.02.2009, nr 7, [online] <[www.przegląd-tygodnik.pl/pl/artikul/szyderstwo-jako-terapia](http://www.przegląd-tygodnik.pl/pl/artukul/szyderstwo-jako-terapia)> (dostęp: 26.06.2013).

² *Zastrzyk z książek. Wywiad z Wiktorem Jerofiejewem*. Rozmawiała A. Żebrowska, „Gazeta Wyborcza”, [online] <<http://wyborcza.pl/1,81878,4217325.html>> (dostęp: 22.06.2013).

³ Por. A. Szahaj, *Ponowoczesność – czas karnawalu. Postmodernizm – filozofia błazna*, [w:] *Postmodernizm a filozofia. Wybór tekstów*, red. S. Czerniak, A. Szahaj, Warszawa 1996, s. 389.

Jerofiejew należy do tych pisarzy, którzy uważają, że prawdziwy twórca nie tylko powinien mieć prawo do ostrej oceny otaczającej rzeczywistości, ale powinien to po prostu czynić. I autor *Rosyjskiej apokalipsy* (*Русский апокалипсис*) to robi, nie zważając na oskarżenia o rusofobię. Oceniając swoją ojczyznę, podkreśla, że współczesna Rosja jest niewątpliwą kontynuacją Związku Radzieckiego. Zwracając uwagę na patologiczne aspekty niedawnej historii, w eseju *Północna Golgota* (*Северная Голгофа*) pisze o braku poszanowania własnych obywateli, o czym świadczy chociażby to, iż w Rosji zapomina się o grobach pomordowanych. W Norylsku, gdzie NKWD rządziło aż do 1953 roku, Polacy nie zapomnieli o mogiłach: „Na cmentarzu stoi kilka pomników. Najładniejszy jest polski. Szyny prowadzące do nieba z krzyżami zamiast podkładów kolejowych. Polacy nawet w Norylsku wyróżnili się moralnie i estetycznie. Dla nich Rosja jest bezkresnym Katyniem”⁴. Rosyjski postmodernista jest przekonany, że nie da się zbudować lepszego państwa, nie rozliczywszy się z przeszłością, której symbolem są wciąż stojące pomniki Lenina i Stalina. Przypominając katyński holokaust polskich oficerów w rozdziale *Spiekota* (*Солнценёк*), zaznacza: „Katyń jest straszny nie tylko z powodu masowych rozstrzeliwań, ale także dlatego, że wedle statystyk słyszało coś o nim nie więcej niż pięć procent mieszkańców Federacji Rosyjskiej”⁵. Pisarz próbuje przekazać swoim rodakom, że odwracanie się od trudnych problemów czy wręcz zaprzęstwo prowadzi do moralnego rozkładu całego społeczeństwa. Państwo nie radzi sobie z problemami typu: polityka mieszkaniowa, biurokracja, mizerne pensje, przyczyniając się do tego, że obywatele zapomnienia szukają w alkoholu, czego sugestywny przykład czytelnik znajdzie w eseju *Rozszczepienie wódki* (*Расщепление водки*). Jerofiejew surowo, z sarkazmem komentuje narodowy alkoholizm: „wszyscy w Rosji jesteśmy w zdecydowanie większym stopniu zakładnikami wódki niż jakiegokolwiek systemu politycznego. Krótko mówiąc – wódka jest rosyjskim Bogiem. Bóg rosyjski na początku XXI wieku świętuje jubileusz – ukończył 500 lat”⁶. I choć próbuje się obecnie z problemem alkoholizmu walczyć, co jest zauważalne w większych miastach, to na prowincji moda na bycie trzeźwym jeszcze się nie przyjęła.

Można stwierdzić, że w ciągu tego długiego okresu nic się w Rosji nie zmieniło. Carski despotyzm, z którym fizycznie uporali się bolszewicy, mentalnie przyczynił się do umocnienia kultu jednostki. Taki model zarządzania potężnym państwem nie uległ zmianie po upadku ZSRR. Autor *Rosyjskiej apokalipsy* nie widzi żadnej różnicy pomiędzy caratem a rządami prezydenta Putina. Dlatego też w rozdziale *Gnojenie pisarzy w sraczu*. *List otwarty do Prezydenta Rosji Władimira Putina* (*Мочить писателей в сортухе. Открытое письмо Президенту России В. В. Путину*) prozaik ostrzega: „cały kraj wyrósł już z wieku pionierskiego i podobne nastroje rosyjskiego konserwatyzmu, cofające nas do czasów Mikołaja I albo Pobiedonoscewa, zwykle kończą się panowaniem biurokracji, represjami, marazmem i nowym wybuchem społecznym. Rosja nie ma

⁴ W. Jerofiejew, *Północna Golgota*, [w:] idem, *Rosyjska apokalipsa*, tłum. A. de Lazari, Czytelnik, Warszawa 2008, s. 103.

⁵ Ibidem, s. 248.

⁶ Ibidem, s. 20.

wyboru innej drogi, oprócz trudnego, ale realnego dążenia do społeczności cywilizowanej, do pokojowej współpracy z krajami demokratycznymi”⁷. W kontekście tej wypowiedzi zwrócić należy uwagę na to, że autor *Rosyjskiej piękności* (*Русская красавица*) stara się odgrywać rolę – jak podkreśla to Wiaczesław Ogryzko – intelektualisty zachodniego typu, dla którego najważniejszy jest racjonalistyczny sposób myślenia⁸. Rosyjska krytyka literacka bardzo często podkreśla prozachodni światopogląd Jerofiejewa, starając się wyciszyć wydźwięk jego wypowiedzi komentarzami stwierdzającymi, że najbardziej wdzięcznymi odbiorcami pisarza są czytelnicy zagraniczni. To dla nich propaguje on różnorakie rosyjskie fenomeny składające się na ten typ literatury, która mówi o wszystkim: o polityce, dyplomacji, erotyce, gastronomii, metafizyce⁹.

Biorąc pod uwagę fakt, że dla autora *Świata diabła* (*Свет дьявола*) państwem symbolizującym okno na Zachód zawsze była Polska, można zastanowić się, jak jego twórczość odbierana jest w naszym kraju. Oczywiście dla czytelnika z niechęcią wspominającego peerelowskie czasy wszystko co rosyjskie kojarzyć się może źle i dlatego metafora Jerofiejewa, przesycona antyrosyjskimi stereotypami, często doprowadzonymi do absurdu, może się w Polsce podobać. Grzegorz Szymczak w recenzji *Encyklopedii duszy rosyjskiej* pisze: „Polak polubi Jerofiejewa za to, że upokarza on Rosję do granic wytrzymałości, nie szczędząc jej wyzwisk i drwin”¹⁰.

Ponadto stosunek rosyjskiego postmodernisty do Polski, którą zawsze gloryfikował, zdecydowanie umacnia w naszym kraju jego pozycję jako pisarza. Przyjemnie przecież czyta się takie słowa wypowiedziane przez obcokrajowca: „w Polsce wciąż szukałem śladów Zachodu, chodziłem na amerykańskie filmy akcji, czytałem we francuskim centrum kultury czasopisma, ale w końcu okazało się, że zakochałem się właśnie w niej. Pokochałem jej niewidzialną wolność, dumnie wyprężoną pierś jej pańskiego charakteru...”¹¹. Przytoczony cytat ze zbeletryzowanej autobiografii pod przewrotnym tytułem *Dobry Stalin* (*Хороший Сталин*) potwierdza pozytywne uczucia pisarza związane z krajem nad Wisłą. Jerofiejew, który w Polsce odnalazł swoją pierwszą miłość, a w następstwie żonę, zauroczył się również polską „energiją sprzeciwu” i tym, że „młodzi ludzie szydzili z władzy”, zaś „w każdym kościele pachniało kadzidłem niesubordynacji”. Nie na darmo w tejże książce pisarz nazwał Polskę swoją „trzecią ojczyzną”, której bożonarodzeniowa zupa grzybowa okazała się dla niego „nie gorsza od wierszy Puszkina”¹². Porównanie to może wydawać się niedorzeczne lub wręcz szydercze, Jerofiejew nie ma jednak zamiaru dyskredytować poezji wybitnego romantyka. Grzybowa zupa, jedna z dwunastu podstawowych potraw polskiej Wigilii, pełni tutaj rolę symbolu religijnej tradycji, która w ojczyźnie Chopina jest pieczołowicie pielęgnowana bez względu na historyczne,

⁷ Ibidem, s. 324.

⁸ Zob. B. Ogryzko, *Кто сегодня делает литературу в России*, Литературная Россия, Москва 2006, s. 137.

⁹ Por. C. Чупринин, *Большой путеводитель. Русская литература сегодня*, Время, Москва 2007, s. 230.

¹⁰ G. Szymczak, Wiktor Jerofiejew „Encyklopedia duszy rosyjskiej”, „Pobocza”, styczeń 2004, nr 1 (15), [online] <www.kwartalnik-pobocza.pl/pob15/rec.html> (dostęp: 26.06.2013).

¹¹ W. Jerofiejew, *Dobry Stalin*, tłum. A. L. Piotrowska, Czytelnik, Warszawa 2005, s. 238.

¹² Ibidem, s. 239–240.

polityczne czy ekonomiczne okoliczności. Taka narodowa dbałość o kulturową spuściznę przodków wpływa na społeczną moralność. W opowiadaniu *Где начинается Европа* z książki *Шаровая молния* (2005), opisującym podróż samochodem z Moskwy do Warszawy, bohater literacki od razu po przekroczeniu granicy na Bugu zaczyna odczuwać bajkową lekkość. Wpływ na to mają uśmiechnięci i uprzejmi Polacy, którym nieobcy jest system najprostszych międzyludzkich pojęć typu: dzień dobry – proszę – dziękuję – przepraszam – do widzenia¹³.

W przypadku tego rodzaju opisów polski czytelnik może pogрузić się w poczuciu błęgiego samozadowolenia wywołanego przeidealizowanym opisem naszej ojczyzny. Wiktor Jerofiejew jest jednak bardzo wnikliwym obserwatorem otaczającej rzeczywistości i nie będąc łasym na pochlebstwa oraz nie bojąc się krytyki, potrafi również opisać polskie bolączki z taką samą stylistyczną prowokacją, jak czyni to w obrazowaniu własnej macierzy. We wspomnianym *Dobrym Stalinie*, obok przytoczonych już pozytywów, delikatnie podkreśla skąpstwo polskiego społeczeństwa, a opisując swojego teścia Zygmunta, którego darzył sympatią, nie zapomniał dodać, że był on „tradycyjnym polskim antysemitą”¹⁴. Pisarz specjalnie podkreśla te stereotypy, wiedząc, że są one wciąż obecne w naszej rzeczywistości.

Jednak nie te problemy, z którymi zmierzyć powinni się sami Polacy, doskwierają najbardziej autorowi *Мужчины* (*Mężczyźni*). Polska, która zawsze była dla Rosjan przysłowiowym oknem na Zachód, Polska, która przystąpiła (poniekąd na złość Rosji) do struktur NATO i stała się członkiem Unii Europejskiej, nie potrafiła, zdaniem pisarza, w pełni wykorzystać danej przez historię szansy. W kolejnej literackiej analizie społeczno-politycznej, zatytułowanej *Носталгия по-варшавски*, metaforycznie przyrównuje on Polskę do dziewczyny, która straciła swój uśmiech i wdzięk. Nasza stolica, którą Jerofiejew tak zawsze lubił, stała się jakąś europejską prowincją leżącą na uboczu Paryża, Berlina czy Wiednia. Kiedyś z wolnościowymi hasłami na ustach, dzisiaj warszawiacy potrafią się tylko żalić na bezrobocie i – paradoksalnie – z nostalgią wspominają komunistyczne czasy¹⁵.

W 2009 roku pojawił się nowy tom opowiadań, felietonów i esejów Jerofiejewa, w przekładzie na język polski zatytułowany *Świat diabła. Geografia sensu życia* (*Свет дьявола. География смысла жизни*). Podmiot literacki poszczególnych części tego zbioru wcielił się w podróżnika-globtrotera, który w sposób jaskrawy i soczysty, nacechowany wszelkiego rodzaju postmodernistyczną prowokacją, chce opowiedzieć czytelnikowi o świecie, jego mieszkańcach, tradycjach i kulturach poszczególnych państw. Czytelnik musi być przygotowany na wiele, sięgając do tej książki, tak samo jak podróżnik, który wyrusza w nieznanne. Trafnie scharakteryzował to Tadeusz Dąbrowski: „Podróż, o ile nie ma być turystyką spod znaku *all inclusive*, lecz przygodą, która uczy, wzbogaca i otwiera, musi polegać na nieustannym przekraczaniu granic własnego światopoglądu,

¹³ Zob.: В. Ерофеев, *Где начинается Европа*, [w:] idem, *Шаровая молния*, Зебра, Москва 2005, s. 325–326.

¹⁴ W. Jerofiejew, *Dobry Stalin*, s. 240–241.

¹⁵ Zob.: В. Ерофеев, *Носталгия по-варшавски*, [w:] idem, *Шаровая молния*, s. 22–26.

przyzwyczaję, pewności”¹⁶. I tutaj na uwagę zasługuje esej *Trzy Polski* (*Три Польши*), ponieważ zmuszający do weryfikacji czytelniczych przyzwyczaję dotyczących opisów naszego kraju wychodzących spod pióra twórcy *Dobrego Stalina*.

W oparciu o najnowszą historię Jerofiejew opowiada o polskich dążeniach związanych z wstąpieniem do Unii Europejskiej, wiążącą się z tym niepewnością i moralnymi wahaniem. Prozaik przy użyciu dużej dozy ironii i sarkazmu, przyrównał nasz kraj do kobiety, starając się pokazać, jak zmieniała się ona w ciągu ostatnich trzech dziesięcioleci. „Don Juan geografii” – jak nazywa siebie w tej książce autor – przypomina sobie czasy komunizmu, kiedy to Polska przypominała czarującą, wyzwoloną, nieskrywającą swoich pragnień błyszczącą dziewczynę. Na tle Związku Radzieckiego wyzwolona Polska „wyglądała jak olśniewająca piękność, która nosiła minispódniczki, tańczyła rocka, czytała Hłaskę i pasjami biegała na amerykańskie filmy. Do orgazmu mógł ją doprowadzić sam widok flagi USA”¹⁷. Jeszcze bardziej prowokująco opisuje drugą Polskę, która korzystając z możliwości łatwiejszego wyjazdu w celach zarobkowych do państw dewizowego obszaru płatniczego, stała się zwykłą prostytutką. Na Zachodzie, okazało się, że ma ona „okaleczoną, cierpiącą duszę”, „przepełnia ją histeria moralna”, ponieważ nie może z jednej strony wyzbyć się swojego wyrachowania i pazerności, a z drugiej tęskno jej za pozostawionymi w kraju dziećmi. Wreszcie trzeci portret, na którym Polska przedstawiona została jako stara, sparaliżowana strachem kobieta. Rosyjski postmodernista, nie szczędząc ostrych słów, otwarcie mówi, że najgorzej to głupio się zestarzeć, a tak właśnie się stało z Polską, która na tle Europy wydaje się być jej „modnym dodatkiem”. Jej „chłopski rozum, namiętne zamiłowanie do polowania, niechęć do mądrych ludzi i bezgraniczna miłość do Kościoła, jak w Związku Radzieckim do partii komunistycznej – wszystko to stało się teraz politycznym sztandarem”¹⁸. Jerofiejewa najbardziej boli to, że w jego niegdyś ukochanej Polsce „pozycja polskiej inteligencji okazała się pozycją starzejącej się damy”, której nie starcza sił, aby przeciwstawić się twardogłowym ludziom „o lisim uśmieszku i ze starymi wrzodami w rodzaju nacjonalizmu i antysemityzmu, z zapalem prowincjonalnego mesjanizmu”¹⁹.

Powyższe porównania mogą szokować i wzburzać, ale nie powinny czytelnika skłaniać do obrażania się. Rosyjski pisarz nie stał się nagle polonofobem, jak też nie jest też rusofobem. Należy dostrzec wnikliwość obserwacji i nie lekceważyć, jak twierdzi Magdalena Talik, diagnoz, które choć nieprzyjemnie szczere, to jednak mówią „coś ważnego o nas i naszej ojczyźnie”²⁰. Dobrze byłoby raczej zastanowić się, dlaczego spersonifikowana Polska zadaje wciąż pytanie: „Am I sexy?”. Dlaczego chce zwrócić na siebie uwagę Rosjanina? Odpowiedź znajdziemy we wspomnianym już opowiadaniu

¹⁶ T. Dąbrowski, *Recenzja książki: Wiktor Jerofiejew, Świat diabła. Don Juan podróży, „Polityka”*, [online] <www.polityka.pl/kultura/ksiazki/298910,1,recenzja-ksiazki-wiktor-erofiejew-swiat-diabla.read> (dostęp: 26.06.2013).

¹⁷ W. Jerofiejew, *Trzy Polski*, [w:] idem, *Świat diabła. Geografia sensu życia*, tłum. M. B. Jagiełło, Czytelnik, Warszawa 2009, s. 126.

¹⁸ Ibidem, s. 128.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ M. Talik, *Wiktor Jerofiejew: Świat diabła*, [online] <<http://kulturaonline.pl/wiktor-erofiejew,swiat,diabl,a,titul,artykul,7451.html>> (dostęp: 24.06.2013).

Где начинается Европа, w którym autor przywołuje słowa wybitnego rosojznawcy i tłumacza rosyjskiej poezji Adama Pomorskiego, stwierdzającego lakonicznie, że Polacy nie potrafią żyć bez Rosji, gdyż stają się prowincją²¹.

Jerofiejew ostatnimi czasy często powtarza, że dzisiaj w Rosji zainteresowaniem cieszą się Niemcy, Ameryka, Chiny, Francja czy Japonia. W jednym z wywiadów dla polskiej prasy na pytanie: „Kim jest Polska z punktu widzenia przeciętnego Rosjanina?” ponownie odpowiedział, wykorzystując stylistykę metafory: „Żoną, która porzuciła swego męża – Związek Radziecki. Odeszła do NATO, do Unii Europejskiej. Nikt nie ugania się za żonami, które ostentacyjnie zdradziły ślubnego. Dlatego polscy politycy, obrażeni na to, że mąż rogacz nadal za nimi nie biega i nie zagląda im w oczy, przypominają mi panienki, które chciałyby zachować cnotę i mieć pieniądze”²². Autor *Жизнь с идиотом* stara się przekonać swojego zagranicznego odbiorcę, w tym również polskiego, że kraje byłego bloku wschodniego, które wykorzystały historyczną szansę wyrwania się z niego, popełniają dzisiaj duży błąd, odwracając się od Rosji, nie chcąc widzieć w Putinie polityka pragnącego umacniać swój kraj na arenie międzynarodowej. Wszelkiego rodzaju manifestacje słowne o podłożu antyrosyjskim umacniają rosyjskiego prezydenta w przekonaniu, że Polska i kraje nadbałtyckie niegodne są dzisiaj uwagi.

Jerofiejew pisze o tym również w kontekście strasznej tragedii, która rozegrała się pod Smoleńskiem. W felietonie *Katyń to więcej niż Katyń* (*Катынь больше, чем Катынь*) stwierdza, że śmierć pary prezydenckiej i polskich elit politycznych, feralnego dnia udających się na obchody okrągłej rocznicy upamiętniającej stalinowski mord, który rozegrał się w lesie katyńskim, każe jeszcze raz zastanowić się nad gorzką historią. „Katyń zażądał od Polaków nowych ofiar [...]. Od śmierci prezydenta Polski do rozstrzelania polskich oficerów przez NKWD wiedzie bieżąca wstecz droga prowadząca do historii, którą może pójść wielu”²³ – mówi Jerofiejew. Paradoksalnie, smoleńska tragedia przyczyniła się do tego, zdaniem prozaika, że Rosjanie zaczęli zastanawiać się nad istotą Katynia i że „Putin – obok Tuska – ukląkł w Katyniu na jedno kolano”. Autor *Саду оstateczного* (*Справедливый суд*) twierdzi jednak, że Polska, oprócz czysto ludzkiego wymiaru tego nieszczęścia, politycznie nic nie zyskała. Jerofiejewowi, tak jak i innym jego rodakom, pytania nasuwają się same: dlaczego polski prezydent wsiadł do samolotu, którym w Rosji nikt już nie chce latać? Dlaczego nie wybrano lotniska zapasowego w Mińsku albo Moskwie? Dlaczego wszystko było tak źle przygotowane? Odpowiedź jest bolesna, gorzka i dająca do myślenia: „bo lądowanie w Moskwie lub Mińsku byłoby pod względem politycznym niestosowne, nawet poniżające. [...] Przecież, my Polacy, kwiat narodu, potrafimy uporać się ze smoleńską mgłą – tym bardziej że czeka tam na nas tłum rodaków. Tu szło o coś, co Rosjanie nazywają «polskim honorem». A za honor trzeba płacić”²⁴.

²¹ Zob.: В. Ерофеев, *Где начинается Европа*, s. 335.

²² *Ojcobójca. Rozmowa z Wiktorem Jerofiejewem*. Rozmawiała A. Żebrowska, „Duży Format”, dodatek do „Gazety Wyborczej”, 17.10.2005, nr 242, s. 6, [online] <www.archiwum.wyborcza.pl/Archiwum/1,0,4489907,20051017RP-DGW_D,OJCBOJCA,.html> (dostęp: 16.03.2012).

²³ W. Jerofiejew, *Katyń to więcej niż Katyń*, tłum. M. Wojciechowski, „Gazeta Wyborcza”, 17-18.04.2010, nr 90(6307), s. 25.

²⁴ Ibidem.

Można by w tym miejscu nie zgodzić się z autorem tych słów. Jak zauważa Andrzej de Lazari, Rosjanie nie zawsze rozumieją, czym jest ten „honor” i utożsamiają go z wywyższaniem się. Nie rozumieją, że dzięki honorowi nie udało się zmusić polskich chłopów do zakładania kołchozów, że dzięki niemu ani jeden polski król nie uczynił ze swoich poddanych niewolników, wreszcie dzięki honorowi powstała polska Solidarność, która przyczyniła się do upadku komunizmu²⁵. Jednak w przypadku Jerofiejewa odwołanie się w kontekście katastrofy smoleńskiej do honoru należy potraktować jako literacką prowokację. W wywiadzie dla „Przeglądu” rosyjski twórca dodał jeszcze, że tragiczny wypadek odebrał „jako ostrzeżenie, że cmentarz nie jest dobrym miejscem do urządzania manifestacji. Na grobach trzeba poskromić złe emocje”²⁶. Taki pogląd należy rozpatrywać poprzez pryzmat komentarzy, jakie rozgorzały w kraju nad Wisłą po katastrofie. Prozaik dziwi się polskiemu społeczeństwu, które chwalił we wspomnianym eseju *Gdybym był Polakiem* za umiejętność prowadzenia dialogu w kategoriach kartezjańskiego, logicznego, rozumnego myślenia, że dzisiaj dyskutuje na poziomie kompletnie archaicznym. Jerofiejewowi jest przykro, że część polskiego społeczeństwa uległa myśleniu mitologicznemu, które sprowadza się do dzielenia „wszystkich na swoich i obcych, na przyjaciół i wrogów” oraz nakazuje „węszyć spisek”, co przypomina postawę „Rosjan – mniej wykształconych, starszych, mieszkających na prowincji”²⁷.

Jerofiejew ma prawo tak myśleć, choć nie wszyscy muszą podzielać jego poglądy. Powinniśmy jednak pamiętać, że pisarz zawsze miał bardzo dobre kontakty z naszym krajem i nie chce, żebyśmy pograżyli się w mentalnym prowincjonalizmie. Píše więc swoim soczystym i nierzadko szokującym językiem o wszystkich problemach, nie zamiatając niewygodnych tematów pod dywan. Czytelnika rosyjskiego przyzwyczaił już do tego, że będąc oddanym rosyjskim patriotą, nie wyraża miłości do Rosji przy pomocy polukrowanej twórczości. Jako że Polskę nazwał swoją trzecią ojczyzną, polski czytelnik musi zacząć przyzwyczajać się do jego szorstkiej miłości.

Резюме

Картина современной Польши в литературной рефлексии Виктора Ерофеева

Для русского писателя Виктора Ерофеева Польша играла всегда большое значение, что заметно как в его личной жизни, так и в творчестве. Картины Польши читатель найдет в его романах, рассказах, эссе, а также в многочисленных интервью, которые русский постмодернист всегда охотно давал польской прессе. Всегда положительное отношение для нашей страны в последние годы подверглось перемене, особенно после вступления Польши в НАТО и Евросоюз, а также в контексте Смоленской катастрофы.

²⁵ Zob. A. de Lazari, *Сергей, я занимаюсь наукой, пробую объяснить полякам Россию, а русским Польшу*, „Бизнес”, 22.08.2006, [online] <www.inosmi.ru/world/20060822/229480.html> (dostęp: 20.06.2013).

²⁶ *Polska przestała interesować Rosjan. Wywiad z Wiktorem Jerofiejewem*. Rozmawiał K. Pilawski, „Przegląd” 2012, nr 23, [online] <www.przegladytygodnik.pl/pl/artykul/polska-przestala-interesowac-rosjan-rozmowa-wiktorem-jerofiejewem> (dostęp: 26.06.2013).

²⁷ Ibidem.

Summary

The Picture of Contemporary Poland in Victor Erofeyev's literary reflection

For Russian writer Victor Erofeyev Poland has always played a great role, which is visible in his private life as well as his works. The picture of Poland can be found in his novels, essay writing and interviews, which this Russian postmodern writer often willingly gives to Polish newspapers. The writer has lately overestimated his positive attitude towards our country. It has been especially visible after joining NATO and the European Union by Poland or after Smolensk catastrophe.

Key words: Victor Erofeyev, the picture of Poland, postmodern, European Union, Smolensk catastrophe.

Anna Sakowicz
Uniwersytet w Białymstoku

Партизанская тэма ў аповесці *Пушчанская адысея* Аляксея Карпюка

Склалася так, што сацыяльна-палітычная рэчаіснасць вызначыла тое, што адной з галоўных тэм у пасляваеннай беларускай літаратуры была тэма вайны. Паколькі Беларусь была цалкам акупіравана праз партызанскі рух, то амаль усе беларускія пісьменнікі з ваеннага пакалення закраналі партызанскую тэму ў сваёй творчасці. Пра гэта засведчылі наступныя творы аўтабіяграфічнага характару: аповесць *Партызаны* (1960–1963) Алеся Адамовіча, аповесці *Круглянскі мост* (1969), *Сотнікаў* (1970) Васіля Быкава. І вось, Аляксей Карпюк, былы камандзір партызанскага атрада на Беласточчыне, не мог абмінуць такой тэмы.

Аповесць *Пушчанская адысея* з'яўляецца адным са значных твораў Аляксея Карпюка. У гэтым творы выяўлена шчырая, асабіста перажыта пісьменнікам-партызанам праўда аб вайне. Штуршок да напісання гэтага твора, паводле Уладзіміра Калесніка, ляжыць „у душы самога А. Карпюка, у пакутах яго ўласнай памяці, якая не знайшла маральнага ачышчэння ў рамантычнай фантазіі, а пакутавала і патрабавала суровай споведзі”¹.

Беларускі літаратуразнаўца Серафім Андрэюк, які паходзіць з-пад Бельска Падляшскага, твор *Пушчанская адысея* Аляксея Карпюка акрэслівае як найбольш характэрны і вызначальны ў плане рэалізацыі партызанскай тэматыкі: „У станаўленні Аляксея Карпюка як чалавека і грамадзяніна, у фарміраванні яго як пісьменніка выключна важнае значэнне мела вайна. Увогуле, для ўсіх тых, хто прайшоў, перажыў вайну, яна засталася з імі на ўсё жыццё, вызначыла іх лёс – чалавечы і творчы. І ў кожнага творцы (у ягонай творчасці) вайна была свая, кожным асабіста пражытая і перажытая. Свая вайна і ў А. Карпюка. Разам з тым гэта і вайна родных мясцін, роднай зямлі. Такою яна паказана пісьменнікам у яго галоўным «ваенным» творы – аповесці *Пушчанская адысея*. Змястоўная аснова аповесці выключна аўтабіяграфічная. Як у сюжэце, так і ў вобразнай сістэме. У лёсе Алеся Кучынскага, галоўнага героя твора, даволі выразна высвечваецца лёс самога аўтара”².

У сваёй аўтабіяграфічнай аповесці А. Карпюк вывёў на прэрдні план Алёшу. „Кучынскі – гэта [...] смелы, рашучы, сумлены, дзесьці прасталінейны, часам

¹ У. Калеснік, *Плён творчасці – дослед жыцця*, [у:] А. Карпюк, *Выбраныя творы ў двух тамах*, т. 1, Мінск 1991, с. 12.

² С. Андрэюк, *Урок жыцця і творчасці*, „Літаратура і мастацтва”, № 39, 16 кастрычніка 2009, с. 15.

пазбаўлены вытрымкі і разважлівасці. Ён сын свайго краю, сваёй зямлі. І для пісьменніка надзвычай важна было як мага паўней захаваць меру праўды і ў падзеях, сцэнах, і ў характарах, і ў падрабязнасцях, і ў перадачы агульнай эмацыянальнай атмасферы, абапіраючыся не толькі на памяць, але і ўлічыўшы досвед часу”³. І вось, пісьменнік паказвае партызанскую вайну вачыма 17–18 гадовага вясковага хлопца, землеўладальніка.

Алёша трапіў у аблогу на ўскраіне Гута-Міхалінскай пушчы. Да партызанаў Кучынскі прыходзіць з вопытам вязня лагера смерці ў Штуттгофе, падобна як герой Янкі Брыля з рамна *Птушкі і гнёзды* (1964) Алесь Руневіч. Напачатку ніхто з партызанаў не цікавіўся Алёшай. Новапрыбылы разважае: „Няўжо мне давядзецца з’есці з імі славыты пуд солі, пакуль пачнуць мяне лічыць сваім?”⁴. Пачуццё локця з партызанамі, як чакаў гэтага Алёша, не навіязваецца адразу. Там ніхто не чакаў уцекача з нямецкага лагера з раскрытымі абдымкамі. Яшчэ трэба, каб яму даверылі. Не павераць – расстрэл.

Алёшка ад Чыгрова дазнаўся, што ён, як чалавек неправераны, значыць небяспечны, мусіць здаць зброю і ісці на „губу” для вышчэплення. Петрасянаў асабіст не мог паверыць, што можна ўцячы з палону, і то яшчэ з лагера смерці. „А чаму ж ты ў ім не загінуў, як іншы?” (127) – бяссорамна дапытваецца Чыгроў. Кучынскі абураны, бо: „Колькі імкнуўся, цяпеў, ішоў з такімі прыгодамі і рызыкай...” (123), не толькі свайго жыцця, але перад усім блізкіх са Страшава, а таксама сяброў з лагера смерці, што за несправядлівасць. „Няўжо дарма я так імкнуўся сюды, дарма ахвяраваў сябе Валодзька? А як жа бацькі?” (124).

Аднак і пазней партызанскае жыццё Алёшы не выглядала так як сабе ён раней уяўляў. А менавіта, Кучынскі прыйшоў у лагер змагацца з ворагам, а вымушаны быў выконваць гаспадарчыя абавязкі. „Хочацца ваяваць, дзейнічаць, развярнуцца, а ўсё маё геройства цяпер заключаецца ў тым, што запрагаю каня, еду на вёску, прывожу сена і бульбу. Часамі сяку на кухні дровы, стаю на варце” (130). Відавочна Алёша рваўся да барацьбы, хацеў нешта зрабіць супраць ворага, а яго спынялі, не давалі магчымасці выказацца.

Алёша ніколі раней партызанаў не бачыў. Упершыню сустрэў іх у Гута-Міхалінскай пушчы. Ідэалістычны вобраз лясных герояў ён стварыў сам.

У маім уяўленні былі яны людзі рослыя, энергічныя, дужыя і хадзілі асабліва: пружыніста, лёгка, каб не пакідаць слядоў ды не трашчаць галлём, – толькі ўздыхалі вярнуўшыся за сабой весяркі (107).

На самой справе група Скарыпіна выглядала зусім інакш. Вось, якія першыя ўражанні Алёшы з прабывання ў партызанскім аблогу:

³ Ibidem.

⁴ А. Карпюк, *Пушчанская адысея*, Мінск 2009, с. 107. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

Нават я сярод партызан – самы высокі. І крочаць яны цяжка, няўклудна, шоргаюць халавамі, спатыкаюцца аб карэнні і пні. На адным чалавеку – вывернуты кажух, на другім – вайсковы шинель, на трэцім – дэсантная куртка, на чацвёртым – палітэчка-рэглан...

Хлопцы чамусьці злыя і раздражнёныя: гыркаюць адзін на аднаго, кашляюць, чухаюцца, шморгаюць насамі.

Адным словам, перада мной – зусім не тыя міфічныя героі, аб якіх столькі хадзіла легенд. Гэтыя людзі падобныя больш да дрывасекаў ці рамонтнікаў, якія, натаміўшыся за цэлы дзень на холадзе, змардаваныя ўшчэнт, валакуцца нага за нагу на спачын, і болей іх нічога не займае (107–108).

Зноў з’явілася слова п а р т ы з а н ы. Яго вымаўлялі паціху, крыху набожна, укладвалі ў яго сваю надзею і любоў. Часамі замест п а р т ы з а н ы казалі проста – я н ы, гэта азначала – дужыя, адважныя і ўсясьільныя волаты (191).

Калі Алёша ўзарваў цягнік то сяляне доўга гэта ўспаміналі. Некалькі дзён вёскі толькі і жылі так, бытта наступіла вялікае свята. Ніхто нічога не рабіў. Людзі збіраліся па хатах і соты, тысячны раз апавядалі адны адным, што здарылася ў Сухіхі Багенцах з эшалонам (190–191).

Партызанам цяжка было жыць у лесе. Зусім інакшыя ўмовы побыту ў сваёй роднай хатцы. Факт, што партызаны ўвесь час жывуць у лесе, меў уплыў, перад усім, на іхні настрой. Яны ж дагэтуль не ўяўлялі, што круглае, гадавое прабыванне толькі на ўлонні прыроды можа быць праблемай. Пабыўшы нейкі час ў партызанскім лагеры Алёша пераконваецца, што зусім іншыя адносіны да наваколля, мае чалавек які жыве ў нейкай мясцовасці, побач з людзьмі, а зусім іншыя – той хто жыве ў лесе.

Толькі потым, калі і сам паблukaў па лясках не адзін месяц, я зразумеў Скарыпіна. Гэта тым, хто з гарадской мітусні забрыдзе на хвіліну ў лес, хочацца зашыцца ў самы гущар, падыхаць водарам зеляніны, пацешыць зрок далікатнымі фарбамі ды маляўнічымі контурамі крон, пабыць нейкі час самому з сабой. А людзей, якія вымушаны часта лазіць па глухіх ды бязлюдных кутках, падсвядома – як магнітам цягне бліжэй да абжытых мясцін (109).

У партызанаў жывучых у лесе было своеасаблівае адчуванне працягласці часу, які адмерваўся, лічыўся зусім інакш як у дапартызанскім жыцці.

Асаблівае месца ў лясным жыцці займае праблема сну. Ёй у *Пушчанскай адысеі* А. Карпюка, адведзена шмат увагі. Кучынскі разважае: „Дагэтуль я ведаў, што нармальныя людзі начуюць. Партызаны ўсю ноч ідуць, ставяць міны, робяць засады, вынюхаваюць, выслежваюць, а потым – днююць” (110). Безумоўна, сон неабходны для адпачынку, для набірання фізічных, а затым, і псіхічных сіл. Калі чалавек жыве дома то не ўсведамляе, якое гэта шчасце выспацца ў сваім ложку. І Алёша Кучынскі, а пазней і яго сябры са Страшава, зразумеюць і ацэняць належным чынам гэтую з’яву калі прыйдзеца ім жыць у лесе. Яшчэ выносным з’яўляецца сон на зямлі вясной, летам і ранняй восенню, аднак зімою цяжка заснуць на холадным, мокрым снезе. Кожны, хто прыходзіць у партызанскі лагер, уражаны гэтым:

Страшнае відовішча – людзі, якія спяць на снезе. Зямлістыя шэрыя твары. Цяжкае дыханне. У некаторых дрыжаць калені і ў такт чуецца жаласлівае скуленне, а боты бязладна соўгаюць па снезе. Адчуваю спагаду і братэрскае спачуванне (112).

Праходзіць чарговая ноч, настане час, калі трэба сябрам са Страшава Мішы і Віктару, будучым партызанам, „дняваць”. Аднак добраахвотна ніхто з іх зімой не хоча легчы на зямлі. Кожны імкнецца адцягнуць гэты момант як мага далей на потым\ пазней.

Сябрам абавязкова трэба адпачыць, ды заснуць на дварэ яны ўсё яшчэ не могуць. На гэты раз не сплю і я. Загаворваю ім зубы. Хлопцы зноў спрабуюць глушыць самагонку. Ды яна ўжо іх не бярэ – дзіва, быгта ў шклянкі булькаюць звычайную ваду! (195).

На трэція бяссонныя суткі чалавечы арганізм настолькі аслаблены, што становіцца аб'якавым на пагрозу. Ноччу мужчыны ідуць у бліжэйшую вёску па ежу. Апынуўшыся ў цёплай хаце хлопцы засынаюць на хаду. „Не дапамагаюць ні ўгаворы, ні пострахі, ні штурханцы” (195). Алёша, як вопытны чалавек, усведамляючы сітуацыю, у апошнім гумне бярэ пару снапоў саломы і валачэ сяброў далей ад вёскі. Цяпер снег здаецца ім „мяккай коўдрай, цягне да сябе бы магніт” (195). І надыходзіць такая хвіліна, калі чалавек страшэнна змучаны. Аж да знемажэння фізічных сіл, і яму становіцца ўжо аб'якавым дзе ён ляжа. Знясіленыя фізічна ад фарсіраванага шматгадзіннага маршу зімоваю, халоднаю парою па лесе, маладыя мужчыны толькі тады маглі заснуць на зямлі.

Паступова, з кожным днём прабывання ў Гута-Міхаліне, Кучынскі ўцягваецца ў партызанскую справу, набывае партызанскага вопыту і знаёміцца з іхнімі парадкамі. Алёша засвойвае прафесіянальную партызанскую тэрміналогію.

Выйўляецца – дарога, па якой часта ездзяць немцы, ужо не дарога, яна – б а л ь ш а к.

У Свіслачы не проста жывуць немцы з паліцаямі. Там стаіць – г а р н і з о н.

А той з нашых, хто пайшоў у гэты г а р н і з о н служыць, – не проста паліцай, здраднік, прадажная шкура. Ён – бобік!

Аднак найбольшую пашану выклікае таямнічае слова с у в я з н ы. Чалавека такога партызанам назваць мала. Днём ён расхаджае па гарнізонах, таўчэцца сярод немцаў, мо нават выпівае з імі, як Міцька, скаліць зубы і – падглядае, выпытвае, вынюхвае, матае на вус і матае, а ноччу дакладвае пра ўсё ў атрад, брыгаду. Яго дом уяўляю сабе калі не з радыёстанцыямі, то, прынамсі, з тэлефонамі, а над страхой – блытаніна правадоў-антэн.

А яшчэ ў таямнічай Гута-Міхаліне, куды мы ідзем, кухар Салвесь гатуе якісьці дзіўны партызанскі суп – рататуй! Хлопцы два тыдні ядуць усухмятку, адно і гавораць аб ім... Ну і жыццё ж у мяне пачынаецца – як казка! (111).

А. Кучынскі захоплены партызанскім жыццём, як малы хлопчык, які ўбачыў салдатаў. Яму хочацца жыць па-вайскаваму, проста дзейнічаць у слушнай справе. Тут праявілася яго натура, як шчырага патрыёта, чалавека адданага Радзіме. Відавочна, што побыт у партызанскім лагеры выклікае ў героя *Пушчанскай адысеі* светлы настрой, ён ашчасліўлены\узрадаваны:

Першы раз у жыцці стаю на варце. За ўсю вайну ўпершыню ў мяне на душы такая яснасць. Не трэба ні хітрыць, ні прыкідвацца, ні кагосці ашукваць. На свеце шугае

страшэннае зло. Але ў маіх руках зброя, за мной сябры, і мы ствараем самастойную ды незалежную дзяржаву, якая зла гэтага не баіцца! Я тут і за Валодзьку, і за бацькоў, і за сяброў, і за ўвесь свет! Мяне ўсяго распірае ад рашучасці, пераможнай гордасці ад сваёй місіі (110).

Алёша выпайняе сваю місію. Аднак, спакваля пачуццё радасці, шчасця пераплятаецца з балючай сведамасцю памылак. Пра недахоп ваеннага вопыту сведчыць сцэна, калі партызаны выконваюць спецзаданне. Іхняя справа не ўвязвацца ў бой з кожным фрыцам, а – зрабіць сваё і вярнуцца ў лагер. Пра гэта Алёша Кучынскі даведаўся не ў час.

Варта зазначыць, падкрэсліць, што ніхто з Кучынскіх не служыў у арміі. Увесь вайсковы вопыт Аляксея невялікі. Герой сам шчыра прызнаецца:

Я ў тэхнікуме праходзіў вайсковую падрыхтоўку. І нікога з нас не вучылі, як пускаць пад адхон цягнікі (184).

Сябрам маім крыху лягчэй. Яны вераць, што я ўсё ведаю. Як жа – знаходзіўся з паўгода ў дэсантнікаў, прыбыў з таямнічай Гуты. Ім і ў галаву не прыходзіць, чым я там займаўся! На маё шчасце, сябры саромеюцца мяне пытацца пра свае абавязкі: каму прыемна паказвацца невукам? (251).

Праблема няведання ваенных спраў вяртаецца калі спатрэбіцца выкарыстаць гэты тол, каб сарваць мост або цягнік. Калегі папрасілі Кучынскага, каб навучыў іх дабываць тол са снарадаў, а ён саромеўся прызнацца, што ведае толькі прыблізна як гэта робіцца.

У снарадзе – галоўка ўзрывацеля, яе адкручваюць і са снарада нейкім чынам дастаюць гэты самы тол. Неасцярожны рух адзін.. і лепш не думаць, што тады будзе. На галоўцы спецыяльныя дзірачкі для ключа. Мы ж не артылерысты, адкуль у нас можа быць такі ключ? Колькі самаробных піратэхнікаў гэтак склала галовы ў навакольных лясах, і страшна пра гэта і падумаць (295).

На шчасце на выручку маладому камандзіру прыходзіць вопытны Смірноў. „Нельга мне ўсюды лезці самому, людзям трэба давяраць больш...” (296) – разважае\ усведамляе Кучынскі.

Вядома, ніхто не нараджаецца з вайсковым вопытам, ён заўсёды прыходзіць з часам. Аднак, каб камандаваць партызанамі патрэба яшчэ нешта важнейшае, а менавіта зручнасць да зразумення патрэб і настрояў людзей, своеасаблівая ўражлівасць, інтэлігенцыя, а таксама адчуванне і разуменне небяспекі сітуацыі і часу. Бо сапраўды, добры камандзір гэта чалавек, які клапаціцца пра сваіх салдатаў, не рызыкуе іх жыццём без прычыны, спярша патрабуе ад сябе а не ад падначаленых, дасканалы дыпламат, выдатны арганізатар, рарытэтны патрыёт.

Кучынскі ролю камандзіра ўяўляў наступным чынам:

Камандзір увесь час насцярожаны, адчувае сваіх людзей, і яны – працяг яго ўласных нерваў і мускулаў, а пачуццё адказнасці заўсёды прымушае быць напaгaтoвe. Ён – бытгa шафёр, які едзе па небяспечнай дарозе і яго рукі ды ногі на рычагах, напружаны і не дрыжаць таму, бо ён падрыхтаваны да найгоршага і адказнасць за людзей у яго заглушае трывогу аб сваім лёсе (310).

Варта пагадзіцца з Міхасём Тычынай, што галоўны герой *Пушчанскай адысеі* „натура актыўная, валявая, у пэўнай меры авантурная, прынамсі, ён спрабуе ўзняцца над падзеямі, быць гаспадаром свайго лёсу і шчасця”⁵. У асобе Алёшы гэтыя грамадзянска-культурныя каштоўнасці спалучыліся.

Шчыры і бескампрамісны характар Алёшы заўважаў камбрыг Вайцяхоўскі, абвеяны легендай горны інжынер, дэсантнік, капітан. Ён убачыў у Алёшы, што яму хочацца „зрабіць штосьці такое незвычайнае, каб усе ахнулі” (110). Вайцяхоўскі, даведаўшыся як Чыгроў паступае з Кучынскім, і супраць волі асабіста Петрасяна, падступам уключыў страшаўскага хлопца ў свой атрад. У брыгадзе Вайцяхоўскага Алёша аджыў. Пачалася для яго новае, лепшае жыццё, якое перайшло з функцыі забяспечвання абозу харчаваннем да сапраўднай партызанскай дзейнасці. „Партызаны! – адкрываю сабе новы адценак гэтага слова. Каб адно гэтая хваля не захлынула тут мяне, каб выйсці з катавасіі жывым” (231).

А з бягом часу, спазнаўшы яшчэ лепш Алёшу, камбрыг Вайцяхоўскі назначыў яго камандзірам новаарганізаванага чацвёртага атрада ў яго брыгадзе, імя Кастуся Каліноўскага. Цяпер Алёша адчуў сапраўдную сутнасць жыцця: „Камбрыг вызначыў мне камісара, начальніка штаба. На месяц уперад перадаў паролі. Даручыў адрасы сувязных і параіў, як сябе ў кожным выпадку паводзіць” (246).

Напачатку партызанская група Кучынскага складалася з шасці асоб: Алёшы, Ліды, Сяргея Папроцкага, Косці Карповіча, Міцькі Карповіча і Сашкі Кардаша. Потым, калі атрад перажываў паласу ўдач, колькасць членаў павялічылася да трыццаці асоб.

Напачатку ўсяго нехапала. Трэба было літаральна усё нанава да жыцця ў лесе, а перад усім здабыць зброю.

У Сашкі – кулямёт. Пад сасной стаяць Лідзін і Сяргею карабіны. У Косці і ў мяне па аўтамату. У Міцькавай кішэні – два пісталеты. Такая наша ўся зброя – з дзесятак ствалоў. Абсмаленае вядро, кацялкі, мяшчкі з бульбай, крупой, цыбуляй і соллю ды загорнутае брызентам сала – таксама часткі атрада: яго маёмасць. І з гэтым найгорш. Кожны дзень ламай галаву, як запасы папоўніць, зберагчы ад мурашак, – бо жыццё без гэтых мяшчэчкаў, вядра і кацялкоў не вясёлае (248).

У камандзірскай спецыфіцы выяўляецца індывідуальнасць самога Кучынскага. Алёша, з бегам часу, становіцца для сваіх партызанаў кімсьці больш чым толькі камандзірам. „Я разумею вартасць іхняга ўздому [моладзі – А.С.], нутром адчуваю яго сілу ды ведаю – злачынства яго не выкарыстаць. І ў той жа час шкада маіх хлопцаў” (294). Кучынскі-камандзір часта паводзіць сябе як спагядлівы, беражлівы бацька, які шкадуе сваіх падапечных. Алёша наступным чынам раздумвае аб сваіх вайсковых калегах:

Ведаю ўсе вашы, хлопчыкі, слабасці – як вас на пост цяжка выправіць. Як трэба напамінаць лішні раз, каб прачысцілі ствол, пагаліліся, ды і ў кашулі вашы трэба заглянуць... На новым месцы завяду і новыя парадкі. (305).

⁵ М. Тычына, *Адысея праўдалюбца. Жыццё і творчасць Аляксея Карпюка*, „Роднае слова” 1995, № 4, с. 18.

Пакуль камбрыг Вайцяхоўскі быў побач усё здавалася Кучынскаму простым і зразумелым. Як толькі не стала вопытнага камандзіра, так і паявіліся першыя клопаты. „У атрад папрасіліся знаёмыя хлопцы, а чым іх узброіць? З паўстанка забраў кулямёт, гранаты [...]. А тут яшчэ ўвязаліся нямецкія агенты” (246). Некалькі чалавек з Гомля, гаварыла, што былі вывезеныя немцамі на работу і ім удалося ўцячы. Цяпер яны надта хочуць ваяваць. Потым акажацца, што яны былі небяспечнымі шпіёнамі са школы ў Альбертыне, пад Слонімам, і мелі смяртэльныя цяжкія каліі.

Адначасова Кучынскі ўсведамляе, што яго хлопцы не былі яшчэ ні разу ў сапраўдным баі. Партызанам атрада імя Каліноўскага не хапае вопыту, падрыхтоўкі. Алёша разважае:

Хочаш, каб табе Ліда з іржавым карабінчыкам дараўнала ў адкрытым баі бываламу нацысту-франтавіку?! Не дай бог спаткацца цяпер з імі – хай гэта здарыцца потым, калі набярэм вопыту і закалкі!... (303).

З дапамогай прыходзіў бацька. Яго парады былі для Алёшы таксама вельмі важнымі. Ён як вопытны чалавек заўсёды памагаў добрым словам, або крытыкаваў, калі была такая патрэба, неаднойчы студзіў азарт і нецярпімасць сына. Бацька Кучынскага памагаў партызанам таксама і ў арганізацыйных справах, у матэрыяльных патрэбах, у харчы, а перад усім быў неацэннай крыніцай ведаў, інфармацый аб тым, што адбываецца ў наваколлі і што гавораць людзі.

Мы з бацькам маем умоўнае месца, яно называецца поштай. З краю лесу расце некалькі густых елачак. Пад імі кладзём сабе пасылкі. Каб не вытаптаць туды сцежкі, я на крайняй сасне вешаю паперку. Бацька праз акно на кухні бачыць белую лапінку і толькі тады паспяшае на „пошту”. Мне ён вешае паперку на прасецы – сыну так ямчэй. (243–244).

Дзякуючы бацьку Алёша меў распазнанне ў сітуацыі. З бацькам Алёшы лічыліся ўсе, не толькі сын, але і вяскоўцы, і партызаны. Ён быў галоўным козырам для партызанаў.

Дасканала гэта ўсведамляў Валянцін Філімончык, камандзір Дубаўскага атрада. Ён зайздросціў Алёшы, што ён дзейнічае ў роднай старонцы і таму да любой акцыі не мусіць прасіць правадніка. Ды яшчэ мае побач памагаючага бацьку.

Інтуіцыя бацькі падказвала, што гэта Алёша стрэлку пашкодзіў у Валілах (пад час побыту ў Страшаве, калі меў загад загітаваць некалькі людзей да партызанаў). Стрэлку праз гадзінку замянілі, а трох мужчын з суседняй мясцовасці, што ў гэтым месцы вартавалі чыгунку, эсэсаўцы адразу арыштавалі і ніколі не адпусцілі на волю. Бацька не мог гэтага дараваць сыну.

Стрэлку пашкодзіў!.. Ат, глупства! – Бацька нядобра зыркае на мяне, і мая душа ўлазіць у пяткі. – Стрэлку праз гадзінку замянілі, а трох мужчын з Меляшкоў, што ў тым месцы вартавалі чыгунку, эсэсаўцы адразу арыштавалі! (180).

Да Алёшы прыходзіць усведамленне: „Ліха на яго, закалдаванае кола! Шчасце, што не стрэліў ля барака ў таго немчыка. Калі б яшчэ забіў і салдата, то сёння сто галоў у Валілах развіталася б з жыццём, а я там ведаю і старога і малаго” (181).

Паводле Міхася Тычыны галоўны герой *Пушчанскай адысеі* „да ісціны ён ідзе праз чараду памылак, якія ў час вайны дорага абыходзяцца не толькі яму самому, але і ягоным блізкім. Плата за гэтыя памылкі часта вельмі высокая: чалавечае жыццё”⁶. Тут паказана праблема мэтазгоднасці партызанскіх аперацый, калі за іх расплочваюцца мірныя людзі, часта суседзі. Гэта вельмі істотная праблема, у той час. На гэту трагедыю. Драму ваенная літаратура звярнула ўвагу на шмат пазней чым тая, якая ўзнікла ў кароткім часе пасля вайны. Неаднойчы літаратура ставіла пытанне ці варты поспех дасягнуты коштам чалавечых жыццяў. Гэту праблему ўздымае напр. В. Быкаў у апавесці *Круглянскі мост*.

Алёша зразумеў, што нельга рызыкаваць жыццём людзей, асабліва навакольных жыхароў вёсак, якія дапамагаюць партызантам. Спецыфіка партызанскай вайны ў тым, што партызаны апіраліся на маральную і матэрыяльную падтрымку мірнага насельніцтва. Таму ў дасягненні сваіх вайсковых мэтаў яны павінны былі ўлічваць і інтарэсы гэтага насельніцтва, не злоўжываць давер’ем сялянаў. Таму Кучынскі абурэаецца, калі Філімончык хоча правесці дыверсію каля яго роднай сядзібы (насупраць ягонага хутара). Алёша гаворыць, што з-за двух немцаў, мала істотных для перамогі над фашыстамі, эсэсаўцы могуць помсціць усяму Страшаву.

У *Пушчанскай адысеі* А. Карпюк паказвае розніцу паміж партызанамі а прафесіянальнымі вайсковымі. „Дзесяці за сотні кіламетраў адгэтуль стаіць фронт. Там – тварам у твар дзве арміі. Мы [партызаны – А.С.] дапамагаем сваёй у тыле праціўніка” (266). Алёша Кучынскі ўсведамляе, што „Адкрыты бой з рэгулярнымі часцямі не партызанскі занятак” (354). Тым больш, „Куды нам вылазіць супроць узброеных да зубоў дывізій, якія адступаюць зараз не менш арганізавана, як у сорак першым наступалі [...]. Засталося нас чалавек шэсцьдзесят, сярод іх жанчыны і людзі зусім яшчэ свежыя, неабстраляныя. З імі з лесу не высунеш і носа. Адным словам, нам цяпер – сядзі, цяпі і чакай, прытаіўшыся ў Перацёсах” (376).

Задачай лясных герояў з’яўляецца ўзрыў нямецкіх цягнікоў, якія ідуць на фронт, або з яго вяртаюцца. Аднойчы Алёшы ўдалося за двое сутак перавесці сабатажныя акцыі ў Саколе і ў Зубках. Кожны ўзарваны цягнік цешыў таксама жыхароў навакольных вёсак. „Усе ўбачылі: вораг не такі і страшны, ёсць людзі, якія нават яго б’юць і яны знаходзяцца недзе побач” (191). Успышка народнай фантазіі пры перадачы такіх падзей не мела граніц\межаў. „Пры такіх фантастычных апавяданнях нямецкая разведка, вядома, нічога не магла раздабыць. Нікога не арыштавалі” (191).

Заўважаецца, амаль у цэлым творы ў А. Карпюка схільнасць да мастацкага ўзнаўлення жыцця цесна звязанага з асабістым жыццёвым вопытам аўтара. Пры тым, трэба падкрэсліць, што „Празаік тонка адчуваў грань паміж цікавым і нецікавым для чытача, аддаючы звычайна перавагу яркім эпіздам, выхапленым з жыцця, пачутым ад іншых, часта проста вытанчаным”⁷.

⁶ Ibidem, с. 20.

⁷ Ibidem.

Алёша размясціў людзей прысланых Марусяй у Скрабляцкім лесе, які ад Ліпнікаў аддзяляла шаша. Зрабіў так для бяспечнасці сваіх людзей. Кучынскі пасля выпадку з гамяльчанамі, якія аказаліся здраднікамі, стаўся больш асцярожны. Выкрытыя ворагі ў Альбертыне, пад Слонімам, скончылі школу здраднікаў. Кучынскі хацеў добра прыглядзецца новапрыбылым, бо гісторыя людзей прысланых у сямейны асоб прыз Марусю напамінала лёс гамяльчан. Іх таксама „немцы везлі на работу ў Германію, не давезлі і пакінулі ў Беластоку на аэрадроме. Сярод дваццаці знайшоўся нават прапаршчык царскай арміі” (256). Камандзір Кучынскі даў ім з асцярожнасці толькі тры вінтоўкі для самааховы, бо пабаяўся даць больш. Падрабязна раскажаў, куды можна хадзіць, куды нельга. „Каб цяпер хто-небудзь з беластанчанаў хацеў нас здрадзіць, то зрабіць гэта не так проста – дзе мы стаім, беластанчане не ведалі” (256).

Роля дзейнасці Марусі для партызанскага руху неацэнная. Яна, між іншым, здабыла ад немцаў чарцяжы вызначаных пазіцыі зенітных батарэй ў Беластоку і план новай дыслакацыі авіячасцей „Люфтвафэ”. Маруся таксама падаравала сумку з чырвоным крыжам поўную розных неабходных лякарстваў.

Аляксей Карпюк у аповесці *Пушчанская адысея* закранае яшчэ адну важную тэму – ўзаемаадносіны нацыянальных меншасцей на паўночна-ўсходняй тэрыторыі Польшчы. Сітуацыя ў мясцовасцях на поўнач ад Скрабляцкага лесу была складанай. Там партызаны не паказвалі носа, бо адразу ўзнікала страляніна паміж імі а „самааховай”, якой верхаводзіў солтыс Тарноўскі пры дапамозе салдатаў са Крынкаўскага гарнізона. Штаб брыгады партызанаў загадаў гэтыя вёскі асвоіць. Неаднойчы Кучынскі з Вайцяхоўскім ламалі галаву як гэта выканаць. І вось зда-рыўся выпадак з сямейным асобам, які разграміў Тарноўскі. Алёша задумаў расправіцца са здраднікам.

Хочацца абрынуць на здраднікаў такую дубіну, каб адным махам скрышыць змяінае гняздо. Не быць мне камандзірам у гэтым раёне, калі не выкараню іх! Яшчэ ў Гута-Міхаліне чуў, як у адным месцы пераапанутыя за немцаў партызаны абдурылі здраднікаў і іх перабілі, хоць ніхто з хлопцаў не ведаў і слова па-нямецку, чаго ж баяцца мне? (262).

Кучынскі ідзе ў Каўняны каб помсціць. Вайна нараджае розныя пачуцці, безумоўна, перад усім раскрывае ў кожным усё, што найгоршае.

Аперацыя ў Каўнях узнікла на гарачую руку. Калі Алёша ехаў да гэтай мясцовасці, то не ведаў што і хто яго там чакае. Аднак, на шчасце, лёс выратаваў героя ад небяспекі. Перад яго прыездам немцы толькі-што апусцілі вёску. У Каўнях Кучынскі іграе ролю нямецкага салдата. Ён вачыма гітлераўца назірае як паводзяць сябе жыхары гэтай мясцовасці да яго – як немца і да яго сябра Мішы, які іграе – палоннага-ўкраінца, і які мае быць у кароткім часе расстраляным. Алёша, пачуўшы як жанчыны заахвочваюць Мішку, каб уцякаў ад бандытаў, то яму „здаецца”, што ён сярод сваіх блізкіх. Ён адчувае, што простыя сяляне, якія чыстасардэчна спачуваюць палоннаму, ніякага дачынення да банды Тарноўскага не маюць.

– Сыно-йчак, табе сама жыць! – чуваць ужо з натоўпу. – Цябе застрэляць, як аман у пацеры! Лепш уцякай ад іх, сыноч! Дадзеце да могілак і бяжы! (...)

– Многія адтуль уцякалі! За вёскай будзеш бачыць крыжы і кусты – не будзь дурнем, сыноч! – гораца пераконвалі Мішку ўжо іншыя.
Мне цяпер здаецца, што я сярод нашых, страшаўскіх цётак. Ледзьве сябе прымушаю іграць далей, важна накіроўваюся з прыступак на вуліцу (276).

А. Карпюк у гэтай сцэне паказвае перажыванні, эмоцыі свайго героя.

Гледзячы на саламяныя стрэхі, мірныя бярозы і вербы з буслінымі гнёздамі, ужо не адчуваю ўздыху – ва мне толькі цягучы і непрыемны абавязак (266).
Сашка спакойна выбірае сабе відэлец. Косця разглядае на святло чатырохкутны буталь.
[...] А ў мяне пачынаюць дорбенька выстукваць зубы. Страшэнна зайздросчу сябрам – чаму я адзін такі трус? (272–273).

А. Кучынскі ўбачыўшы сялянскія прылады ў Тарноўскага, абудзіў у сабе гаспадарскія пачуцці, ледзь прымусіў сябе далей іграць ролю немца. У яго не было настрою, каб забіць ворага. „Вось так цяпер, у даную хвіліну, пры яго старой жонцы, у белы дзень – забіць тут ля гэтага кацяняці малапісьменнага дзядзьку, які гасцінна так клапаціцца” (273). Выканаць заданне дапамагае выпадак. Толькі тады, калі солтыс сам напамінуў аб сваім нялюдскім характары, калі дастае з капца наган і хваліцца, што з яго застрэліў бальшавіка, уражаны Алёша забівае Тарноўскага.

Разгром “самааховы” Тарноўскага быў пераломным ў адносінах жыхароў паўночных вёсак да партызанаў. Пасля здарэння ў Каўнях, жыхары гэтай мясцовасці, рэшту зброі адвезлі крынкаўскаму амтскамісару. Падобна зрабілі іншыя вёскі. Аднак мужыкі з Азяран і Голікаў прыслалі да Міцкі паслоў і прапануюць, каб гэта партызаны зброю забралі ад іх. Яе столькі, што цэлую роту можна ўзброіць.

– Разумеете? – Міцка працягвае. – Учора вы, чэрці, адным махам асвоілі ўвесь паўночны раён! Ад паслоў адбою няма! Да майго бацькі валяць! Адкуль, заразы, толькі і даведаліся, што мае стары сувязь з партызанамі! Прыстаюць да старога і прыстаюць! Просяць, каб ім даравалі. Кажуць, думалі, што ў лесе толькі бандыты швэндаюць! (288).

Спакваля, пасля цяжкіх хвілін, адзначаных фізічнымі і псіхічнымі пакутамі, прыходзіла доўгачаканая і жаданая перамога. Самым значным дасягненнем Алёшы, якога не пасаромеўся б і прафесійны афіцэр, быў майстэрскі фартэль у Каўнях. Гэта была ўсім партызанам патрэбная ўзнагарода за іх ахвярнасць для сваёй Радзімы.

Столькі зброі нават нам не снілася! Хутэй, бо крынкаўскі амтскамісар ачухаецца і здагадаецца раней нас раззброіць „самаахову”!..

Калі на жыццёвым шляху кожнага чалавека трапляюцца і праўда свае гордзіевы вузлы, то я ўпэўнены, гэта быў – мой. Аж дух займае ад перспектывы, якая перад намі адкрываецца пасля выпадку ў Каўнях.

Ніколі, здаецца, не быў я гэтак шчаслівы (289).

Падзеі ў Каўнях былі вельмі важнымі, зваротнымі ў „партизанской адысеі” А. Кучынскага. Істотным ёсць тое, што Алёша набраў самаўпэненасці, веры ў сябе. Ён паказаў сябе як сапраўднага стратэга, пінкрэтона, які ўмее лагічна ацаніць сітуацыю. Як у жыцці бывае, не адбылося без страт. Балючым успамінам будзе смерць сувязнога партызанаў, пра якога Алёша нічога не ведаў. Міма таго, Кучынскі мае адвагу сцвердзіць: „Я, камандзір, вінаваты найбольш. Сяджу – нібы вады ў рот

набраўшы. Выяўляецца, яшчэ і золата мы праявалі!..” (285). Такія шчырыя словы прыходзяць у галаву толькі сумленнаму чалавеку.

Значнай з’яўляецца сцэна апошняй сустрэчы ў лесе партызанскага атрада з нямецкімі войскамі ў ліпені 1944 года. Як вядома, у гэты час мелі месца апошнія ваенныя дзеянні на беластоцкай зямлі. І вось, у такі час, дзякуючы выпадковасці, партызанам удалося рассяець цэлую вайсковую адзінку, часткова яе абяззброілі. Кучынскага здзіўляе факт, што калі было ўсім вядома, што немцы прайграюць вайну, то нямецкія салдаты былі верныя Гітлеру да канца. Вось фрагмент размовы Алёшы з нямецкім афіцэрам:

– [...] Чырвоная Армія вас разграміла ўшчэнт! Войскі Гітлера рассыпаюцца, вы ж самі бачыце! Каму патрэбна ваша бяздумная ўпартасць і трупы, Германіі?

– А! – уразумеў ён нарэшце. – Гэта толькі мы трапілі ў палон. Вайна яшчэ не скончылася. Мы яе напэўна выйграем.

– Го, вы-ыйграеце? – Я не веру сваім вушам.

– Безумоўна!

– Але – я-ак?

Немец ужо стараецца мяне пераканаць:

– Фюрэр яшчэ не пусціў у ход сакрэтнай зброі. Чакае, пакуль наступіць канцэнтрацыя варожых армій, тады адразу зробіць усім капут – і бальшавікам, і Англіі, і Амерыцы! Я ўважліва да яго прыглядаюся. Не, ён не маньяк. Усяму, што сказаў, немец і сам верыць (392).

Спосаб далучэння да партызанаў адбываўся сакрэтна.

Косця з Кардашом проста ў лес пайсці не маглі і разыгралі спектакль. Знаёмыя праводзілі іх да Валіла, паднеслі чамадан і торбы з ежай. Пасадзілі ў поезд. У Беластоку Сашка з Косцем паналісвалі ў адкрытках, нібы яны ў Кёнінгсбергу зарабляюць добрыя грошы на заводзе, аддалі напісанае той жа Марусі, а самі – да мяне ў Ліпнікі! Косцева жонка і Сашкава маці атрымалі цяпер па пошце з Кёнінгсбергскай пячаткай адкрыткі, абносяць па суседзях, выхваляюцца, як іхнія мужчыны добра ўладкаваліся ў Германіі – маюць і асобныя кватэры і зарабляюць па дзве сотні марак, а белага хлеба ядзяць там – колькі хочуць! (250)

Сам Кучынскі прызнае, што людзі ідуць у лес „наслухаўшыся фальклорных легенд аб партызанах, гэтыя людзі ўяўлення не маюць, як у лесе ўсё складана: нават хлеба кавалак дастаецца не проста. З Беластока ж гэтыя накіраваліся да нас з чамаданамі, святачнымі касцюмамі і сукенкамі, з адпрасаванай бялізнай нават, бытта тут ім выдзеліць меліся пакоі з водаправодам і электрыкай” (259). Бясспрэчна, некаторыя не мелі ніякага ўяўлення аб партызанскім жыцці.

У аповесці *Пушчанская адысея* паказана сутыкненне спрадвечнага парадку на зямлі гаспадара-земляроба са знішчальнай сілай вайны, якая супраць чалавеку. Вайна паказана вачыма земляроба, які жыве адным жыццём з усім, што мае патрэбу ў міры, цішыні.

Вайна – варварства, агульнавядома. Але ў баі ў мужчыны прачынаецца якісьці звярыны інстынкт, і тады ён пачынае адчуваць вялікую сілу асалоды, што забіў праціўніка ці абдурў мацнейшага за сябе ворага. Значна большае адчуванне паспытае чалавек, калі такой радасцю агорнута цэлая твая кампанія. (354).

Асабліваю вастрэню набывае для кожнага чалавека вычуванне роднага ў складаны сацыяльна-палітычны час. Радзіма галоўнага героя *Пушчанскай адысеі* паказваецца праз прызму трагічнай пары. Роднае Страшава і сям'я адыгрываюць ролю апірышча для Алёшы Кучынскага-партызанскага камандзіра і фарміруюць як патрыёта вернага роднаму.

У беларускай „ваеннай” прозе выразна ўвасабляецца думка, што на акупіраванай тэрыторыі не было выразнай мяжы, якая падзяляла баявую акцыю супраць ворага і побытавае існаванне. Адно было цесна звязана з другім, і адно пераходзіла ў другое. У аповесці *Пушчанская адысея* А. Карпюка вайна выкрываецца вачыма тых, каму яна здавалася такой чужой, бессэнсоўнай, дзікай. Так, Алёша разуме, што пасля разгрому іхняга абозу ў Ліпніках, трэба ратаваць сваіх бацькоў, а таксама і блізкіх сяброў з атрада. Маці Алёшы вельмі перажыла, што трэба пакінуць на разбурэнне хату, абжытую і дагледжану гаспадарку, што каб выжыць трэба ўцякаць у лес. Але, як слушна заўважае цётка Кірыліха, „з лесу вяртаюцца, а з пяску – ніколі!” (325). Маці так ненавідзіць немцаў, што не хоча, каб яны памаглі сабраць пераспелае збожжа з поля. Ганарлівая, амбіцыйная маці хоча, каб яны хутчэй сышлі ёй з вачэй, каб здаць іх у палон. „Здавай. Здавай іх пад халеру хутчэй, на які чорт яны табе здаліся, пакосім і самі!” (394).

Мае рацыю С. Андрэюк сцвярджаючы, што Аляксей Карпюк у аповесці *Пушчанская адысея* „дакладна, пераканаўча паказвае якраз народны характар партызанскай вайны, яе складанасць, яе ў многіх адносінах стыхійнасць. Яму ўдаецца выявіць унутраную неабходнасць узнікнення ўсенароднага супраціўлення ва ўмовах варожага нашэсця, парушэння адвечнага ладу і парадку сялянскага жыцця. Супраціўленне нараджалася натуральна, арганічна. То быў як бы вымушаны пераход чалавека, селяніна-працаўніка, з аднаго жыццёвага стану ў іншы – нязвыклы, але адзіна неабходны”⁸.

Вобразы-ўспаміны аб родным Алёшы Кучынскага вельмі цёплыя і створаны з вялікай любоў’ю і пашанай да роднага. Яны сведчаць аб унутранай прыгажосці характару галоўнага героя і яго прывязанасці да спазнанняга ў дзяцінстве. Алёша, дарослы мужчына, партызан, не можа жыць без цяпла сям’і, суседзяў-землякоў і радзімы: „Ад цяпла родных вуглоў агортваюць успаміны. На пару дзён бытта забываю, што я партызан, што прыбыў з заданнем” (162). Вернасць Радзіме і сваім поглядам мае вялікую сілу і ўмацоўвае ў драматычным штодні галоўнага героя *Пушчанскай адысеі* А. Карпюка.

У творах А. Карпюка выразна бачыцца не толькі лёс героя, але і праглядаецца адчувальна лёс народа, краіны: „праз ўзнаўленне складанага перапляцення рэальных падзей і сітуацый, праз вобразную сістэму”⁹. Сціплы чалавек, аб вялікіх грамадскіх пачуццях, агульны інтарэс ставіць вышэй чым свой асабісты. Відавочна Аляксей Карпюк пісаў без аглядак на крытыкаў, па загаду гарачага сэрца вернага

⁸ С. А. Андрэюк, *Аляксей Карпюк, [у:] Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*, т. 4, кн. 2: 1986-2000, Мінск 2003, с. 281.

⁹ С. Андрэюк, *Урок жыцця і творчасці*, с. 15.

сына страшаўскай зямлі. У аснове жыццёвай філасофіі самога пісьменніка, і яго героя Алёшы Кучынскага, тры галоўныя моманты, якія спрадвеку складвалі мараль сялян – парадак, сумленнасць і праўда.

Выдатны беларускі даследчык Серафім Андраюк падкрэслівае, што ў творы *Пушчанская адысея* „для пісьменніка надзвычай важна было як мага паўней захаваць меру праўды і ў падзеях, сцэнах, і ў характарах, і ў падрабязнасцях, і ў перадачы агульнай эмацыянальнай атмасферы, абавіраючыся не толькі на памяць, але і ўлічыўшы досвед часу”¹⁰. Сапраўды, у *Пушчанскай адысеі* ўраджаюць характава і жывасць малюнкаў-ўспамінаў пра радзіму-гняздо, напоўніцу выяўляецца мастацкі талент пісьменніка.

А. Карпюк у кожным радку свайго твора, стрымана і дакладна, без лішніх эмоцый, стварае вобраз Алёшы Кучынскага як перакананага, свядомага беларуса. Так, менавіта беларушчына, служэнне ёй, было накіравана галоўнаму герою *Пушчанскай адысеі*. Падзеі, учынкi героя А. Карпюка, апісаныя ў аповесці, самі сведчаць за сябе.

У цэнтры ўвагі аказалася псіхалогія простага чалавека, аналізавана ў адметны спосаб і ў розных прасторах. Ва ўсіх творах А. Карпюка заўважаецца тэндэнцыя да рэалістычнага апісання рэальнасці з пункту погляду псіхалогіі героя. Менавіта, гэта ўсхапленне перамен, якім падлягала ваенная рэчаіснасць, іх уздзеянне і наступства для беларусаў адлюстраваны ў партизанскай аповесці. Сувязь чалавек – рэчаіснасць ляжала ў аснове творчасці А. Карпюка ад самага пачатку яго пісьменніцкага шляху. Аналіз стаўлення героя да наваколля і спосаб яго ўвасаблення з’яўляецца сутнаска абгрунтаваным метадам доследаў усёй спадчыны празаіка А. Карпюка.

Пра стылёва-вобразныя асаблівасці *Пушчанскай адысеі* А. Фядута піша, што: „Побыт – вось тое, што ўдавалася паказаць Карпюку, можа быць, як нікому з сучаснікаў”¹¹.

У аповесці *Пушчанская адысея* А. Карпюка з’яўляецца тое, што партизанская вайна паказана на тэрыторыі Беластоцчыны. „Аўтар не дае ў аповесці шырокіх, разгорнутых карцін партизанскай барацьбы, зусім мала месца займае апісанне баявых аперацый. Вялікая ўвага адведзена паказу штодзённага жыцця сялян ва ўмовах акупацыі і партизанскіх будняў. Аляксею Карпюку ўдаецца выявіць унутраную неабходнасць узнікнення ўсёнароднага супраціўлення ва ўмовах варожага нашэсця, парушэння адвечнага ладу і парадку сялянскага жыцця. То быў як бы вымушаны пераход чалавека, селяніна-працаўніка, з аднаго жыццёвага стану ў іншы – нязвыклы, але адзіна неабходны”¹².

А. Карпюк апісаў тое, што ведаў найлепш – праблемы і вобразы партизанаў, якія дзейнічалі на яго роднай зямлі. Партизанская рэчаіснасць на Падляшшы. Пісьменнік аддаў доўг і памяць сваім ваенным сябрам, аб чым упамінаецца ў эпіграфе да кнігі.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ А. Фядута, *У змаганні за праўду*, [у:] А. Карпюк, *Выбраныя творы*, с. 16.

¹² С. Андраюк, *Урок жыцця і творчасці*, с. 15.

Што ні кажы, вайна кепска ўплывае на псіхіку чалавека. І хоць мы ваявалі ў імя міру ды будаўніцтва, але за гэты час разбуралі, забівалі... Не так хутка перастроіцца чалавеку... (410).

Гэтыя словы сведчаць аб жыццёвай мудрасці героя, аб свядомасці свайго становішча. Аказваецца, што Фядута памыляецца сцвярджаючы, што А. Карпюку добра ўдаецца толькі апісанне побыту.

Вайна гэта не толькі матэрыяльныя страты, але таксама псіхічныя знішчэння, скрыўлення, якія цяжка перамагчы для чалавека. Таму і сімвалічным з'яўляецца заканчэнне твора, калі Алёша не можа знайсці сабе месца. Яму прапануюць спакойную і з добрым ганарарам працу. Аднак у Кучынскага іншыя амбіцыі. Ён далучаецца да батальёну рэзерваў. „Слава партызанам, і на вяршыне ўсяго – я” (387).

Сапраўды, аповесць *Пушчанская адысея* Аляксея Карпюка займае сваё адметнае месца ў беларускай літаратуры. З дыстанцыі часу, аповесць пісалася семнаццаць гадоў (1961–1978), яна сведчыць пра балючую рэчаіснасць і пра псіхалагізм. Аповесць *Пушчанская адысея* А. Карпюка паказвае і з поўным правам адлюстроўвае не толькі побыт, але найперш псіхалогію чалавека ў не вельмі прасты час, у час сутыкнення сіл добра і зла, у час калі вайна раскрывала ў кожным чалавеку, што найгоршае. Тут паказаны рэаліі ваеннага часу і праблема псіхалогіі чалавека. Гэта аповесць не старэе, не губляе значэння з бегам часу.

Streszczenie

Temat partyzancki w opowieści Alaksieja Karpiuka „Odyseja puszczańska”

Artykuł poświęcony jest analizie opowieści Alaksieja Karpiuka *Odyseja puszczańska*, której tematem jest ruch partyzancki na białorusko-polskim pograniczu. Główny bohater opowieści, Alosza Kuczyński, po zburzeniu uporządkowanego świata rolnika, zмага się z brakiem zaufania do drugiego człowieka, niedowierzaniem, antagonizmami na tle narodowościowym, z pytaniem o wartość i cenę życia ludzkiego.

Summary

The guerrilla theme in Alaksiej Karpiuk's novel “Puszczanskaja adysieja”

The article is dedicated to the analysis of Alaksiej Karpiuk's novel *Puszczanskaja adysieja* the theme of which is the guerrilla movement at the Byelorussian-Polish borderland. The novel's main character Alosza Kuczyński struggles with the problems of incredulity, the lack of trust between people, antagonisms of national nature, destroying an orderly farmer's world, the question about the value and the price of human life.

Key words: Belorussian prose, the Second World War, guerillas, Polish-Belorussian borderland, biographical work, patriotism, the price of human life.

Grzegorz Szymczak
Uniwersytet Warszawski

Z recepcji rosyjskiej literatury postmodernistycznej w Polsce (na przykładzie twórczości Władimira Sorokina, Wiktora Jerofiejewa i Wiktora Pielewina)

Aby lepiej zrozumieć recepcję twórczości Władimira Sorokina, Wiktora Jerofiejewa i Wiktora Pielewina w Polsce, należy poczynić kilka uwag na temat specyfiki rosyjskiego postmodernizmu literackiego. Pierwsza uwaga dotyczy chronologii. Rosyjski postmodernizm, ze względu na polityczną, gospodarczą i kulturową izolację ZSRR, zaczął kształtować się z opóźnieniem w stosunku do zachodniego odpowiednika. Po drugie, nawet gdy powstawały pierwsze radzieckie utwory postmodernistyczne, często nie były one świadomą próbą wpisania się w postmodernistyczną estetykę. W wielu przypadkach, niejako intuicyjnie, radzieccy autorzy podążali za jednym z głównych nurtów w zachodniej kulturze, inaczej mówiąc – nowym paradygmatem kulturowym. Ani Wieniedikt Jerofiejew nie pisał *Moskwy-Pietuszek* (*Москва-Питуски*) z zamiarem pozostawienia potomności dzieła postmodernistycznego, ani Wiktor Jerofiejew, pisząc utwory w konwencji „brudnego realizmu”, nie do końca zdawał sobie sprawę, że oto staje się on pisarzem postmodernistycznym.

Toteż nie dziwi fakt, że gdy w 1979 roku nakładem podziemnej Oficyny Literackiej ukazał się polski przekład *Moskwy-Pietuszek*¹, nie traktowano go w naszym kraju jako utworu postmodernistycznego. Wówczas nie mówiło się o rosyjskim postmodernizmie, dlatego po dziś dzień poemat Wieniczki Jerofiejewa odbierany jest w Polsce jako odrębny fenomen, który powstał poza bieżącym kontekstem literackim. Tymczasem w Rosji *Moskwa-Pietuszki* interpretowana jest jako pratekst rosyjskiego postmodernizmu – jako utwór przynależny do jego pierwszej fali². Warto przypomnieć, że pierwsze oficjalne publikacje tego utworu w ZSRR miały miejsce najpierw na łamach czasopisma „Культура и трезвость” (1988, nr 12; 1989, nr 1–3), a w 1990 roku nakładem wydawnictwa „Интербук” ukazało się pierwsze oficjalne książkowe wydanie słynnego już wówczas poematu, który rozpowszechniano wcześniej w samizdacie. Oficjalne publikacje spowodowały, że utwór ten stał się w Rosji przedmiotem licznych analiz i interpretacji.

¹ W. Jerofiejew, *Moskwa-Pietuszki*, przeł. N. Karsov, Sz. Szechter, Niezależna Oficyna Wydawnicza „Nowa”, Warszawa 1979.

² Periodyzacji rosyjskiego postmodernizmu literackiego, z podziałem na trzy etapy rozwoju, podjęła się rosyjska badaczka Irina Skoropanova; Zob.: И. Скоропанова, *Русская постмодернистская литература*, Москва 1999; eadem, *Русская постмодернистская литература: новая философия, новый язык*, Минск 2000.

W Polsce wiedza na temat jego związków z postmodernizmem nie przebiła się do szerszego odbiorcy, co nie oznacza, że nasi rusycyści nie podejmowali tego zagadnienia w swoich badaniach nad spuścizną Jerofiejewa. Generalnie twórczość przedstawicieli pierwszej fali rosyjskiego postmodernizmu (koniec lat 60. i lata 70.) jest u nas słabo znana ze względu na brak polskich przekładów, dopiero przedstawiciele drugiej fali (koniec lat 70. i lata 80.) mogli liczyć przynajmniej na zainteresowanie wąskiego kręgu odbiorców, którzy czytali np. „Literaturę na Świecie”. Lata 90. – choć były okresem kryzysowym w kontekście recepcji współczesnej literatury rosyjskiej w Polsce – to czas, gdy polski czytelnik zaczyna lepiej, ale wciąż wrywkowo, poznawać rosyjski postmodernizm literacki, zwłaszcza jego trzecią falę (lata 90. ubiegłego wieku). Dopiero na początku XXI wieku, gdy polski rynek wydawniczy coraz częściej wprowadza do czytelniczego obiegu współczesną literaturę rosyjską, twórczość W. Sorokina, W. Jerofiejewa i W. Pielewina staje się u nas dobrze znana. W pierwszej dekadzie XXI wieku wydawnictwa starają się przybliżyć najnowsze utwory tej trójki autorów, aby później sięgnąć po te znacznie wcześniejsze, choć niejednokrotnie trudniejsze w odbiorze i niestety często pozbawione waloru aktualności w stosunku do rzeczywistości pozaliterackiej. Polska recepcja twórczości W. Sorokina i W. Jerofiejewa zaczyna się na przełomie lat 80.–90., a w przypadku W. Pielewina to połowa lat 90. ubiegłego wieku. W tym okresie postmodernizm na dobre usankcjonował swą obecność w Rosji – również w wymiarze teoretycznym. Nazwiska tych trzech autorów wymieniane były w większości znaczących prac poświęconych rosyjskiemu postmodernizmowi. Dlatego nie dziwi fakt, że są oni dziś odbierani w Polsce jako czołowi przedstawiciele rosyjskiego postmodernizmu. Potwierdza to opinia Aleksandra Kaczorowskiego, który zaliczył całą trójkę do „potężnej gromadki” rosyjskich pisarzy. Zdaniem polskiego krytyka grupę tę, oprócz postmodernistów, tworzą autor retro-kryminałów Boris Akunin i fantasta Siergiej Łukianienko³.

Władimir Sorokin (ur. 1955) to pisarz, który debiutował w 1983 roku wydaną na Zachodzie *Kolejką* (*Очередь*). I to właśnie on jako pierwszy z trójki postmodernistów zaistniał w polskim obiegu czytelnicznym. Eksperymentalna, składająca się wyłącznie z dialogów, powieść *Kolejka* ukazała się w przekładzie Ireny Lewandowskiej nakładem Oficyny Literackiej⁴. Jeśli wierzyć słowom tłumaczki, autorowi szczególnie przypadła do gustu oprawa graficzna polskiego wydania, co jest wyjątkowym komplementem w ustach pisarza, który zaczynał artystyczną karierę jako grafik w środowisku moskiewskich konceptualistów. W przełomowym dla Polski roku 1989 fragment *Kolejki* opublikowano w „Literaturze na Świecie”⁵. Proza Sorokina została wówczas zauważona przez polską krytykę⁶.

Lata 90. ubiegłego wieku były wyjątkowo niekorzystne dla recepcji współczesnej literatury rosyjskiej w Polsce. Okres ten zostanie zapamiętany jako odreagowanie wymuszonej przyjaźni polsko-radzieckiej. W pierwszych latach po upadku ustroju komunistycz-

³ A. Kaczorowski, *Pióra i jaja*, „Polityka” 2006, nr 10, s. 70–71.

⁴ W. Sorokin, *Kolejka*, przeł. I. Lewandowska, Oficyna Literacka, Kraków 1988.

⁵ W. Sorokin, *Kolejka* (fragm.), przeł. I. Lewandowska, „Literatura na Świecie” 1989, nr 5/6, s. 462–543.

⁶ Zob. A. Bojarska, *Kolejka* (recenzja), „Gazeta Wyborcza” 1989, nr 63, s. 8; A. Tuziak, *Kolejka* (recenzja), „Tak i Nie” 1989, nr 41, s. 13.

nego w Polsce nie można było liczyć na wydania książkowe ani twórczości Sorokina, ani wielu innych współczesnych pisarzy rosyjskich – nawet, gdy w Rosji cieszyli się oni dużą popularnością. Pod koniec lat 90. na łamach krakowskiego czasopisma „Dekada Literacka” Janusz Świeży zauważył, że nie znamy współczesnej literatury rosyjskiej „[...] gdyż po prostu nie dysponujemy przekładami”⁷. W latach 90. polski czytelnik nie miał zatem możliwości dowiedzieć się, że rosyjski postmodernizm z literatury radykalnej, niszowej i trudnej w odbiorze stał się modnym „mainstreamem”. Trzeba dodać, że estetyka postmodernistyczna zdominowała również inne dziedziny rosyjskiej kultury.

W latach 90. i w pierwszych latach XXI wieku proza W. Sorokina nie była obecna na polskim rynku wydawniczym. Sytuację nieco ratowały czasopisma⁸, chociaż trzeba sobie zdawać sprawę ze słabej dostępności i bardzo niskich nakładów tego typu periodyków. Brak wydań książkowych nie oznaczał jednak, że nazwisko Sorokina nie pojawiało się w polskich mediach. Donosiły one np. o akcji proputinowskiej młodzieżówki „Idący Razem”, która dokonała symbolicznego utopienia w sedesie książek autora *Kolejki* oraz innych kontrowersyjnych pisarzy (w tym Jerofiejewa i Pielewina)⁹. Zatem pomimo braku przekładów Sorokin zdążył zaistnieć w świadomości polskich odbiorców jako pisarz zwalczany przez Kreml. Łatwo się domyślić, że sprzyjało to późniejszej popularyzacji jego prozy w naszym kraju. Ważnym momentem w recepcji twórczości Sorokina w Polsce było wydanie powieści *Lód*¹⁰ (*Лед*) w 2004 roku, które nastąpiło dwa lata po rosyjskiej premierze. Powieść ta jest pierwszą częścią trylogii. Odebrano ją w Polsce dość dobrze, choć krytycy bardziej wymagający, którzy znali wczesną twórczość rosyjskiego postmodernisty, odnieśli się do *Lodu* z dystansem. Świadczy o tym recenzja A. Kaczorowskiego, który zauważa, że jest to pierwsza powieść Sorokina, w której ważniejsza jest treść niż forma (fabułę *Lodu* polski krytyk określił jako „idiotyczną”!). Ponadto Kaczorowski dostrzega, że: „[...] wzory literatury komercyjnej okazują się nie tak wdzięcznym tworzywem, jak te z czasów radzieckich – a może po prostu nie rezonują w nas równie silnie. Sorokin bawi się tu w autora tandetnych, niesłychanie brutalnych opowieści z życia moskiewskich prostytutek, to znów (z największym powodzeniem) powieści młodzieżowych w stylu Iriny Dnieżkiny, a wreszcie historii z życia biznesmenów w Rosji. Przede

⁷ J. Świeży, *Najnowsza literatura rosyjska w Polsce: coś wiemy, ale wciąż za mało*, „Dekada Literacka” 1999, nr 9/10, s. 2.

⁸ Zob.: W. Sorokin, *Miłość Mariny* (fragmenty), przeł. J. Czech, „Erotyka w Literaturze i w Życiu” 1995, nr 4, s. 12–17; nr 5, s. 15–17; idem, *Trzydziesta miłość Mariny*, przeł. J. Czech, „Literatura na Świecie” 1996, nr 11/12, s. 151–261; idem, *Geolodzy*, przeł. J. Czech, „Literatura na Świecie” 1996, nr 11/12, s. 87–92; idem, *Nocni goście*, przeł. J. Czech, „Literatura na Świecie” 1996, nr 11/12, s. 93–97; idem, *Pierwszy leninowski*, przeł. J. Czech, „Arkusze” 1996, nr 12, s. 12–13; idem, A. Zeldowicz, *Moskwa* (scenariusz), przeł. P. Mitzner, „Literatura na Świecie”, 2001, nr 10/11, s. 223–293; idem, *Miłość Sańki*, przeł. G. Szymczak, „Pobocza”, 2004, nr 1(15), [online] <<http://kwartalnik-pobocza.pl/pob15/ws.html>>; idem, *Niebieska tabletki* (fragment powieści *Błękitna słonina*), przeł. J. Czech, „ResPublika Nowa” 2005, nr 4, s. 62–65.

⁹ Zob.: W. Radziwinowicz, *Obyczaj w Rosji: młodzieżówka Putina walczy z „pornografią”*, „Gazeta Wyborcza” z 27 czerwca 2002, [online] <<http://wyborcza.pl/1,75248,902656.html#ixzz2XQOwv9ic>>; idem, *Rosja. Pisarz Władimir Sorokin oskarżony o szerzenie pornografii*, „Gazeta Wyborcza” z 11 lipca 2002, [online] <<http://wyborcza.pl/1,75248,929050.html#ixzz2XQPrWpXt>>.

¹⁰ W. Sorokin, *Lód*, przekł. A.L. Piotrowska, W.A.B., Warszawa 2004.

wszystkim jednak bawi się w Wiktora Pielewina, twórcę nie mniej wyrafinowanego niż autor *Lodu*, lecz mimo to cieszącego się większym wzięciem w kraju i za granicą”¹¹.

W 2005 roku powtórnie wydano *Kolejkę*¹² – gdański wydawca dobrze wykorzystał falę zainteresowania pisarzem przy okazji promocji *Lodu*. W roku 2007 ukazały się dwie kolejne powieści trylogii – *Bro*¹³ (*Путь Бро*) i *23 000*¹⁴ (tytuł oryginału: *23 000*). Jednak dopiero *Dzień oprycznika*¹⁵ (*День опрычника*) wywołał żywe zainteresowanie i prawdziwe uznanie polskich krytyków. Nie powinno to dziwić w kraju, gdzie media co rusz akcentują nadużycia rosyjskiej władzy. Toteż ta mroczna, antyutopijna wizja przyszłości Rosji szczególnie przypadła do gustu polskim krytykom. Justyna Sobolewska podkreśla: „Po niezbyt udanym cyklu fantastycznym Władimir Sorokin napisał mocną satyrę antykremlowską”¹⁶. Przywołuje też przykry fakt z życia Sorokina – na jego skuter najechała ciężarówka Kamaz, co rzekomo miało być ostrzeżeniem dla niepokornego pisarza od coraz bardziej autorytarnej władzy. W ten sposób w Polsce utrwała się wokół osoby Sorokina aureolę bojownika o wolność słowa. To sprawdzony sposób na zainteresowanie odbiorców rosyjską kulturą – zasługuje ona na uznanie głównie wtedy, gdy nosi znamiona opozycyjności. *Dzień oprycznika* doceniono też u nas za wyrafinowaną stylizację, która pozwoliła wykreować świat oprawców ze służb specjalnych, którzy co prawda jeżdżą mercedesami i posługują się wysokimi technologiami, jednak w zwalczaniu wrogów systemu stosują średniowieczne tortury. Dobrze też została przyjęta druga część antyutopijnej dylogii *Cukrowy Kreml*¹⁷ (*Сахарный Кремль*).

Popularyzacji twórczości Sorokina sprzyjały jego wizyty w Polsce. W 2005 roku pisarz przyjechał, aby promować polskie wydanie *Lodu*. W ostatnich latach autor udzielił polskim dziennikarzom i krytykom szeregu wywiadów. Są one w dwójnasób interesujące, gdyż Sorokin nie tylko odpowiada na pytania dotyczące swoich utworów, ale też poznajemy go jako erudytę i uważnego obserwatora przemian zachodzących we współczesnej Rosji. Pisarz bardzo kompetentnie ukazuje również związki pomiędzy przeszłością i teraźniejszością rosyjskiego społeczeństwa. Oto jak Sorokin objaśnia Annie Żebrowskiej ideę *Dnia oprycznika*: „Chciałem napisać ludową książkę jarmarczną. Udało mi się w niej połączyć rosyjskie okrucieństwo z rubasznym rosyjskim śmiechem. Tak się u nas zachowywano, gdy lud zbierał się na placach, by zobaczyć publiczną kaźń. W naszym narodowym archetypie śmiech i okrucieństwo to reakcje bliźniacze. Kiedy Iwan Groźny torturował bojarów, smażył ich na rozpalonych węglach lub wrzucał do kotłów z wrzątkiem, zanosił się śmiechem. Oczywiście wraz z nim śmiała się cała świta, jakżeby inaczej. Gdy Stalinowi opowiadano, że prowadzony na rozstrzelanie Zinowiew głośno płakał i modlił się do żydowskiego Boga, wódz tak się zaśmiewał, aż dostał

¹¹ A. Kaczorowski, *Lód* (recenzja), „Gazeta Wyborcza” z 10 stycznia 2005, [online <<http://wyborcza.pl/1,75517,2486834.html>>].

¹² W. Sorokin, *Kolejka*, przeł. I. Lewandowska, Tower Press, Gdańsk 2005.

¹³ W. Sorokin, *Bro*, przeł. A.L. Piotrowska, W.A.B., Warszawa 2007.

¹⁴ W. Sorokin, *23 000*, przeł. A.L. Piotrowska, W.A.B., Warszawa 2007.

¹⁵ W. Sorokin, *Dzień oprycznika*, przeł. A.L. Piotrowska, W.A.B., Warszawa 2008.

¹⁶ J. Sobolewska, *Straszna przyszłość Rosji*, „Dziennik” 2008, nr 11, s. 20.

¹⁷ W. Sorokin, *Cukrowy Kreml*, przeł. A.L. Piotrowska, W.A.B., Warszawa 2011.

czkawki. Po ogłoszeniu wyroków z procesów pokazowych końca lat 30. włączano w radiu wesołą muzykę – rosyjskie tańce ludowe albo ukraińskiego hopaka. Lud powinien był radośnie witać kaźń wrogów państwa. Wiele okrutnych rzeczy robi się u nas ze śmiechem. Na prowincji ludzie chichoczą, słysząc o 14-letnim wyroku Chodorkowskiego. Myślę, że Putin na Kremlu też chichocze”¹⁸.

Warto dodać, że Sorokin jest w Polsce znany również jako dramaturg i autor scenariuszy filmowych. W 2005 roku w ramach cyklu „Nowa Dramaturgia w Teatrze Rozmaitości” odbyło się w Warszawie czytanie sztuki *Dostoyevsky-trip* (tytuł oryginału: *Dostoyevsky-trip*) w przekładzie Agnieszki L. Piotrowskiej. W Jeleniogórskim Teatrze im. Norwida wystawiono *Podróż poślubną* (tytuł oryginału: *Hochzeitsreise*) w tłumaczeniu A.L. Piotrowskiej – premiera odbyła się 15 grudnia 2007 roku. W 2009 roku Sorokin był gościem specjalnym Międzynarodowego Festiwalu Teatralnego „Kontakt” w Toruniu, gdzie zaprezentowano dwie sztuki na podstawie tekstów tego autora: *Kapitał* Teatru Praktika z Moskwy w reżyserii Edwarda Bojakowa i *Lód* Teatru Narodowego z Budapesztu w reżyserii Kornela Mundruczó, który to spektakl otrzymał jedną z nagród festiwalu. Z kolei 25 stycznia 2014 roku w Teatrze Narodowym w Warszawie odbyła się premiera inscenizacji *Lodu* w reżyserii Konstantina Bogomołowa. Podczas festiwalu „Sputnik nad Polską” prezentowano filmy według scenariuszy Sorokina, np. *Moskwa* (*Москва*) w reżyserii Aleksandra Zeldowicza, *Kopiejka* (*Копейка*) Iwana Dychowicznego oraz film *Cztery* (*Четыре*) Ilji Chrzanowskiego. Jednak najbardziej znana jest w Polsce proza Sorokina (7 pozycji książkowych, spośród których *Kolejka* doczekała się dwóch wydań). Ponadto jego postać jest otoczona aurą skandali związanych z akcjami proputinowskiej młodzieżówki oskarżającej go o szerzenie pornografii, a sam autor ukazany jest w Polsce jako pisarz niemalże opozycyjny. Jednakże najnowsza powieść Sorokina *Zamieć*¹⁹ (*Метель*) zdaniem A. Kaczorowskiego „podobnie jak cała jego twórczość, to czysta fantasmagoria. Tyle ma wspólnego ze współczesną Rosją, co *Muppet Show* z krytyką thatcherowskiej Anglii”²⁰.

Co się zaś tyczy polskiej recepcji twórczości Wiktora Jerofiejewa (ur. 1947), to należy zauważyć, że jest to pisarz o wiele bardziej popularny niż Sorokin. Pierwsze przekłady jego prozy i eseistyki zaczęły ukazywać się w polskich czasopismach w 1990 roku. Pierwsza publikacja książkowa miała miejsce w 1993 roku – była to skandalizująca powieść *Rosyjska piękność* (*Русская красавица*). Początkowo Wiktora Jerofiejewa mylono w Polsce z Wieniediktem, autorem *Moskwy-Pietuszek*. Świadczy o tym epizod na łamach tygodnika „Przekrój”, gdzie na skutek redaktorskiej pomyłki jako autor *Ruskiej krasawicy* widnieje Wieniedikt Jerofiejew²¹.

¹⁸ *Średniowiecze w mercedesie* (rozmowę przeprowadziła A. Żebrowska), „Gazeta Wyborcza” 2011, nr 31, s. 14.

¹⁹ W. Sorokin, *Zamieć*, przeł. A.L. Piotrowska, Czarne, Wołowiec 2013.

²⁰ A. Kaczorowski, *Koktajl Sorokina*, „Rzeczpospolita” Dodatek „Plus Minus” z 10 maja 2013; [online] <www.rp.pl/artykul/1007873-Koktajl-Sorokina.html>.

²¹ Zob.: W. Jerofiejew, *Ruska krasawica*, przeł. D. Ulicka, „Przekrój” 1993, nr 1, s. 22–24.

Czytelnicy „Przekroju” czytali zatem fragment powieści Wiktora Jerofiejewa w przekonaniu, że mają przed oczyma tekst nieżyjącego już od prawie trzech lat Wieniedikta. Później autor *Rosyjskiej piękności* w eseu *Jerofiejew kontra Jerofiejew*²² opisał tę sytuację jako przykład licznych *qui pro quo*. Choć okres 1990–93 zapowiadał się dla recepcji twórczości Wiktora Jerofiejewa obiecująco, to nagle nastąpił zwrot. Pisałem o tym w „Przeglądzie Rusycystycznym”: „Druga połowa lat 90. to najgorszy okres dla recepcji współczesnej literatury rosyjskiej w Polsce, a twórczość Wiktora Jerofiejewa nie jest tu wyjątkiem. Choć w Rosji pisarz ten publikował dużo i był tłumaczony na wiele języków, w naszym kraju nie ukazywały się wydania książkowe ani jego prozy, ani eseistyki. Podobnie było z takimi autorami jak Wiktor Pielewin, Władimir Sorokin, Boris Akunin czy Aleksandra Marinina – ich twórczość również trafiła do polskich czytelników z dużym opóźnieniem. Trudną sytuację ratowały periodyki literackie i kulturalno-społeczne [...]”²³.

Dopiero po 10 latach od wydania *Rosyjskiej piękności* oficyna wydawnicza „Czytelnik” ponownie przypomniła o twórczości Jerofiejewa, publikując *Encyklopedię duszy rosyjskiej*²⁴ (*Энциклопедия русской души*). Od tamtego czasu wydania książkowe prozy i eseistyki tego autora ukazują się w Polsce z dużą częstotliwością. Na początku 2014 roku wydano w Polsce powieść *Akimudy*²⁵ (*Акимуды*). Dziś bez cienia wątpliwości można stwierdzić, że twórczość Wiktora Jerofiejewa jest w Polsce dobrze znana (10 pozycji książkowych, w tym dwa tytuły doczekały się powtórnego wydania). Największe zainteresowanie wzbudziły: *Rosyjska piękność* (wyd. I: 1993, wyd. II: 2004) *Encyklopedia rosyjskiej duszy* (2003) oraz autobiograficzny *Dobry Stalin* (*Хороший Сталин*) – wydany w 2005 i powtórnie w 2012 roku²⁶. Najtrudniejszą lekturą dla polskich czytelników okazał się zbiór opowiadań *Życie z idiotą*²⁷ (*Жизнь с идиотом*), a właśnie utwory z tego tomu są szczególnie ważne zarówno w karierze literackiej pisarza, jak też w rozwoju rosyjskiego postmodernizmu literackiego. Aby zrozumieć przyczyny popularności Jerofiejewa w Polsce, warto przypomnieć, że ma on bliskie związki z naszym krajem – jego pierwsza żona była Polką, a syn ma polskie obywatelstwo. Jerofiejew zna język polski, a także naszą historię i kulturę. Pisarz bywa u nas bardzo często, co zauważyłem podsumowując recepcję jego twórczości: „[...] ze stoickim spokojem wciąż odpowiada na te same pytania Polaków o despotyczne skłonności rosyjskiej władzy. Dzięki swoim tekstom krytycznoliterackim, licznym wywiadam i wieloletniej aktywności w polskich mediach Jerofiejew jest u nas postrzegany jako uważny i kompetentny obserwator rosyjskiego życia literackiego, eseista, który wypowiada się na tematy dotyczące współczesnej Rosji i zmian cywilizacyjnych oraz kulturowych, zachodzących w świecie. Nie do przecenienia

²² W. Jerofiejew, *Jerofiejew kontra Jerofiejew*, przeł. T. Klimowicz, „Odra” 2002, nr 10, s. 56–62.

²³ G. Szymczak, *Recepcja twórczości Wiktora Jerofiejewa w Polsce*, „Przegląd Rusycystyczny” 2013, nr 3, s. 91. W artykule tym omawiam polską recepcję W. Jerofiejewa bardziej szczegółowo i podaję również wszystkie dane bibliograficzne polskich wydań tego autora do roku 2012.

²⁴ W. Jerofiejew, *Encyklopedia duszy rosyjskiej. Romans z encyklopedią*, przełożył, glosarium i posłowiem opatrzył A. de Lazari, Czytelnik, Warszawa 2003.

²⁵ W. Jerofiejew, *Akimudy*, przeł. M. B. Jagiełło, Czytelnik, Warszawa 2014.

²⁶ W. Jerofiejew, *Dobry Stalin*, przeł. A.L. Piotrowska, Czytelnik, Warszawa 2012.

²⁷ W. Jerofiejew, *Życie z idiotą*, przeł. M. Buchalik, Czytelnik, Warszawa 2005.

jest również fakt, że w jego twórczości eseistycznej znajdują się teksty poświęcone Polsce oraz relacjom polsko-rosyjskim. W wywiadach udzielonych polskim dziennikarzom temat pojednania polsko-rosyjskiego zajmuje znaczące miejsce. Warto przypomnieć, że o konieczności dotarcia do świadomości Rosjan, np. z tematem «zbrodni Katyńskiej», Jerofiejew konsekwentnie wypowiada się publicznie w naszym kraju od 1990 roku²⁸.

Trudno zliczyć wszystkie wywiady, artykuły i eseje autorstwa Jerofiejewa, które ukazały się w polskiej prasie codziennej, tygodnikach i czasopismach o profilu literacko-społeczno-kulturowym. Powyższe okoliczności, w połączeniu ze zdolnościami w zakresie autokreacji, z pewnością mają duży wpływ na recepcję jego twórczości w Polsce.

Trzeba dodać, że Polacy lubią rosyjskich pisarzy, którzy bardzo krytycznie ukazują własny kraj i swoich rodaków. Jednak nie tylko Rosja jest przedmiotem krytyki w eseistyce Jerofiejewa. Można tam znaleźć wiele surowych sądów na temat zachodniej cywilizacji czy np. Polski, która zdaniem autora straciła dla Rosjanina swą wyrazistość i „atrakcyjność”, gdyż próbuje za wszelką cenę upodobnić się do bogatszego Zachodu, co pisarz opisał w eseju *Trzy Polski*²⁹.

Wiktor Pielewin (ur. 1962) najpóźniej z całej trójki rozpoczął karierę literacką – jego debiut miał miejsce w 1989 roku. Na początku autor ten cieszył się popularnością w gronie miłośników fantastyki, jednak po opublikowaniu w czasopiśmie „Знамя” powieści *Omon Ra* (*Омон Ра*) i *Życie owadów* (*Жизнь насекомых*) stał się w Rosji pisarzem bardzo popularnym, a publikacja powieści *Mały palec Buddy* (*Чанаев и Пычмота*) ugruntowała jego pozycję jako czołowego reprezentanta rosyjskiego postmodernizmu. Dalszej kariery Pielewina nie trzeba bliżej przedstawiać – to kilka powieści, duża liczba opowiadań i eseje. Niektóre z nich odbierane są jako komentarz do transformacji ustrojowej współczesnej Rosji i ten aspekt jego twórczości szczególnie interesuje polskich odbiorców. Polska recepcja twórczości tego pisarza sięga 1995 roku, gdy fragment *Życia owadów*³⁰ opublikowano w *Antologii nowej prozy rosyjskiej*. Autor przyjechał do Polski na promocję tego wydania i zaprezentował się jako przedstawiciel nurtu „cyberpunk” (była to jedyna oficjalna wizyta Pielewina w Polsce, który po dziś dzień pozostaje jedną z najbardziej tajemniczych postaci rosyjskiej literatury współczesnej), jednak antologia przeszła bez echa, chociaż oprócz fragmentów powieści Pielewina zamieszczono tam prozę tak wybitnych pisarzy, jak Ludmiła Pietruszewska czy Władimir Makanin. W drugiej połowie lat 90. nie ukazało się w Polsce żadne książkowe wydanie prozy Pielewina, mimo iż w tym samym czasie w Rosji stał się on pisarzem kultowym, a co więcej – zyskał sławę międzynarodową.

²⁸ Zob.: Szukanie wspólnego języka. Rozmowa pisarzy polskich i rosyjskich w Radziejowicach 24 i 25 kwietnia 1990 r. – zapis rozmowy w czasopiśmie „Więź” 1990, nr 10; *Pamięć jest niebezpieczna*, z W. Jerofiejewem rozmawiał A. Kaczorowski, „Polityka” 2005, nr 20, s. 72; *O „Katyniu” w Rosji opowiada Wiktor Jerofiejew*, rozmowę przeprowadził F. Memches, „Dziennik”. Dodatek „Europa” 2008, nr 22, s. 13; W. Jerofiejew, „Katyn” poruszył niepamięć Rosjan, „Dziennik” 2008, nr 70, s. 18–19; idem, *Katyn to więcej niż Katyn: po katastrofie w Smoleńsku*, przeł. M. Wojciechowski, „Gazeta Wyborcza” 2010, nr 90, s. 25.

²⁹ W. Jerofiejew, *Trzy Polski*, [w:] *Świat diabła*, Czytelnik, Warszawa 2009, s. 125–129.

³⁰ W. Pielewin, *Życie owadów*, [w:] *Pieśń Słowian Wschodnich. Antologia nowej prozy rosyjskiej*, wybór i oprac. A. Wołodźko, Izabelin 1995, s. 61–89.

Dopiero światowy rozgłos zachęcił wydawnictwo W.A.B. do publikacji bestsellerowej powieści Pielewina *Generation „P”*³¹ (*Generation „II”*). Na okładce polskiego przekładu widnieje cytat z amerykańskiego tygodnika „The New Yorker”: „Jeden z sześciu najzdolniejszych młodych pisarzy europejskich”. Tymczasem polscy krytycy również w prozie Pielewina próbują odnaleźć potwierdzenie, że Rosja to kraj, gdzie panuje bezprawie i piętrzą się absurdy. Kierunki interpretacji *Generation „P”* w polskich recenzjach były następujące: satyryczny portret Nowych Rosjan i wynaturzenia postradzieckiej Rosji³². Kinga Dunin w „Nowej ResPublice” porównuje powieść Pielewina do 29.99 Frederica Beigbedera: „W obu przypadkach jest to analiza społeczeństwa konsumpcyjnego, sterowanego przez media i reklamę”³³. Następnie polska recenzentka zauważa: „Połączenie zanarchizowanego, niepewnego swej tożsamości społeczeństwa rosyjskiego daje w efekcie swoisty rodzaj horroru”³⁴. Tymczasem główny bohater Wawilen Tatarski zostaje scharakteryzowany przez K. Dunin jako „niedobitek inteligencji”. Wydanie polskiego przekładu powieści Pielewina okazało się komercyjnym sukcesem. Dzięki sprawnym zabiegom marketingowym i licznym recenzjom w polskiej prasie Pielewin zaistniał w świadomości szerszego kręgu odbiorców. Po raz kolejny potwierdza się, że Polacy chętnie czytają rosyjską literaturę, o ile ukazuje ona tamtejszą rzeczywistość w krzywym zwierciadle³⁵. Następnie wydawnictwo W.A.B. zdecydowało się na publikację wcześniejszych utworów Pielewina dokładnie w odwrotnej kolejności chronologicznej w stosunku do oryginałów, a później już na bieżąco starało się przybliżać kolejne utwory rosyjskiego postmodernisty³⁶. Większość polskich wydań spotkała się z dużym zainteresowaniem krytyków i czytelników, a Pielewin stał się w Polsce pisarzem rozpoznawalnym, chociaż – jak już była mowa wcześniej – skutecznie unika kontaktów z mediami.

Polski przekład powieści *T* (tytuł oryginału: *T*) zachęcił krytyków do szerszego spojrzenia na dotychczasową twórczość Pielewina. Pojawiło się sporo pozytywnych recenzji, ale też dostrzeżono w powieści powielanie chwytów znanych z poprzednich utworów, nadmierne nagromadzenie wątków i postaci oraz brak spójnego przesłania dla czytelnika. Tak swoje wrażenia z lektury podsumowuje Krzysztof Cieślak: „Wyobraźnia Pielewina nie zna granic. Najciekawsza jest tutaj wizja literatury jako kreacji sztabu fachowców współpracujących ze specjalistami od marketingu. Jednak tym razem rosyjski

³¹ W. Pielewin, *Generation „P”*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, W.A.B., Warszawa 2002.

³² Zob. A. Krzemiński, *Wirus szyderstwa. Polskie wydanie bestselleru o Nowych Rosjanach*, „Polityka” 2002, nr 19, s. 54.

³³ K. Dunin, *Muchomory*, „Nowa ResPublica” 2002, nr 8, s. 85.

³⁴ Ibidem, s. 86.

³⁵ Szerzej o pierwszych latach recepcji twórczości W. Pielewina zob. G. Szymczak, *Recepcja prozy Wiktora Pielewina w Polsce. Problemy przekładu Generation „P”*, „Studia Rossica” 2003, nr XIII, Warszawa s. 207–214.

³⁶ W. Pielewin, *Mały palec Buddy*, przeł. H. Broniatowska, W.A.B., Warszawa 2003; idem, *Życie owadów*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, W.A.B., Warszawa 2004; idem, *Święta księga wilkołaka*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, W.A.B., Warszawa 2006; idem, *Helm grozy*, przeł. M. Buchalik, Znak, Kraków 2006; idem, *Omon Ra i inne opowiesci*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, W.A.B., Warszawa 2007; idem, *Empire V*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, W.A.B., Warszawa 2008; idem, *Kryształowy świat*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, W.A.B., Warszawa 2008; idem, *T*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, W.A.B., Warszawa 2012; idem, *Ananasowy napój dla pięknej damy*, przeł. E. Rojewska-Olejarczuk, W.A.B., Warszawa 2013.

prozaik wyraźnie przeszarżował. Powieść być może spodoba się tym, którzy nie zetknęli się jeszcze z jego twórczością. Ci, którzy znają *Generation „P”* i *Mały palec Buddy*, parę razy zaśmieją się przy lekturze, ale będą rozczarowani³⁷.

Są jednak polscy czytelnicy, którzy czekają na kolejne utwory tego autora. Podsumowując temat recepcji rosyjskiej literatury postmodernistycznej w Polsce (na przykładzie W. Sorokina, W. Jerofiejewa i W. Pielewina) trzeba podkreślić, że wszyscy trzej autorzy są u nas dobrze znani. Łączy ich krytyczny ogląd Rosji i właśnie ten aspekt ich twórczości często eksponowany jest w polskich recenzjach. W przypadku każdego z tych pisarzy można mówić również o pozaliterackich przyczynach ich popularności w Polsce. W przypadku Sorokina to przede wszystkim happeningi „Idących Razem”, procesy o szerzenie pornografii i aureola pisarza opozycyjnego, który niemalże naraża życie w walce o wolność słowa. W przypadku Jerofiejewa to bliskie związki z Polską i duża aktywność w polskich mediach skutecznie podtrzymują jego popularność. Pielewin praktycznie nie udziela wywiadów, nie wypowiada się dla polskich mediów, jednak to właśnie aura tajemniczości jest swoistą formą komunikacji z otoczeniem, która intryguje – nie tylko zresztą w Polsce. W przypadku Pielewina pozaliterackich przyczyn jego popularności jest chyba najmniej.

Z polskich recenzji czytelnik raczej nie dowie się o przyczynach estetycznego i etycznego radykalizmu twórczości Sorokina i Jerofiejewa – obliczonego na wywołanie szoku. W polskiej recepcji tych trzech pisarzy wciąż brakuje wyeksponowania specyfiki rosyjskiego postmodernizmu – wspólnej dla wszystkich trzech pisarzy dekonstrukcji dyskursu socrealistycznego czy scharakteryzowania metody schizoanalizy w prozie Sorokina i Jerofiejewa, posthumanistycznej postawy Jerofiejewa we wczesnych opowiadaniach, takich jak *Życie z idiotą* i *Papuzka*, omówienia technik soc-artu w powieści *Omon Ra* Pielewina, ujęcia jego powieści *Mały palec Buddy* w kontekście melancholijnej odmiany rosyjskiego postmodernizmu, która charakteryzuje się kryzysem wiary w historię jako źródła wiedzy o przeszłości. Zatem polski odbiorca skazany jest na fragmentaryczne zrozumienie zarówno poszczególnych utworów, jak i całej spuścizny literackiej każdego z tych trzech pisarzy. Truizmem będzie stwierdzenie, że polskie przekłady nie oddają całej złożoności znaczeń zakodowanych w poszczególnych utworach Sorokina, Jerofiejewa i Pielewina – równoległego operowania różnymi stylami językowymi i dyskursami oraz nagromadzenia intertekstualnych związków z rosyjską klasyką dziewiętnastowieczną czy realizmem socjalistycznym. To jest po prostu nieuniknione. Istniejące luki w recepcji mogą nadrobić jedynie badania naukowe polskich rusycystów, które w spopularyzowanej formie powinny trafiać do szerszego odbiorcy. Ponadto wciąż czekają liczne utwory całej trójki pisarzy, które nie zostały jeszcze przetłumaczone na język polski. Trzeba mieć jednak świadomość ograniczeń, jakie dyktuje wolny rynek i ogólny poziom czytelnictwa w Polsce. I tak, po wyjątkowo trudnej ostatniej dekadzie XX wieku, kiedy to literatury rosyjskiej tłumaczyło się u nas bardzo mało, początek XXI wieku jest na tym tle bardzo obiecujący, czego potwierdzeniem może być omówiona powyżej recepcja trójki rosyjskich postmodernistów. Obyśmy tylko w ich satyrycznych, prześmiewczych

³⁷ K. Cieślak, *Żongler Pielewin*, „Polityka” 2012, nr 2846, s. 74.

i groteskowych literackich wizjach nie upatrywali za wszelką cenę prawdziwej Rosji. Jeśli chcemy zrozumieć ten kraj, potrzebna jest nam również podstawowa wiedza historyczna, rzetelna publicystyka poświęcona naszemu wschodniemu sąsiadowi, jak również zwyczajne międzyludzkie kontakty, które najlepiej korygują złe stereotypy i przestarzałe animozje. Przecież nie chcielibyśmy, aby obcokrajowcy postrzegali nas wyłącznie przez pryzmat twórczości Witolda Gombrowicza czy Sławomira Mrożka, bo to przecież dla miłośników polskiej kultury wyższy poziom wtajemniczenia. Podobnie jest z rosyjskim postmodernizmem literackim.

Резюме

*Восприятие русской постмодернистской литературы в Польше
(на примере творчества Владимира Сорокина, Виктора Ерофеева и Виктора Пелевина)*

В данной статье автор ставит своей задачей охарактеризовать восприятие русской постмодернистской литературы в Польше на примере творчества Владимира Сорокина, Виктора Ерофеева и Виктора Пелевина. В статье обсуждаются очередные этапы восприятия прозы и эссеистики этих трех писателей. Кроме того, анализируются как литературные, так нелитературные причины популярности в Польше каждого из авторов.

Summary

*Reception of Russian postmodern literature in Poland
(on examples of works by Vladimir Sorokin, Viktor Yerofeyev and Viktor Pelevin)*

The article is devoted to particular issues of reception of Russian postmodern literature in Poland on examples of works by Vladimir Sorokin, Viktor Yerofeyev and Viktor Pelevin. The article discusses the successive stages of reception of prose and essays by these three writers. The aim of the paper is to define also literary and non-literary reasons for the popularity of the postmodernists in Poland.

Key words: Vladimir Sorokin, Viktor Erofeyev, Viktor Pelevin, postmodern Russian literature, reception.

Językoznawstwo

Olga Barasz
Moskwa

Польский компонент в поэтике Иосифа Бродского

Пристрастие И. Бродского к английскому языку и англоязычной поэзии, равно как его двуязычие в американский период творчества, провоцирует многих исследователей на поиски в его русских текстах следов английской просодии и, конечно же, интертекстуальных связей с английской поэзией. Бродский в интервью и эссе сам порой наводит читателя на подобные догадки, правда, нередко след оказывается ложным.

Пристальное прочтение Бродского показывает, что англо-американское воздействие не так значительно, как влияние польской поэзии и, возможно, польского языка – первого иностранного, которым он овладел достаточно рано. Влияние это можно проследить на разных уровнях текста на всех этапах формирования и функционирования идиостиля поэта.

В литературе о Бродском вопрос о польском влиянии на творчество поэта затрагивался неоднократно, однако, как правило, лишь поверхностно; эта проблема не лежит в сфере непосредственных интересов исследователей, как российских, так и польских¹.

Э. Никадем-Малиновская, противница того, что она называет „wpływologia”, то есть применения самого понятия «влияние» к творчеству Бродского, считает: „To, że swoistym medium stała się Polska, to czysty przypadek. W końcu setki leningradczyków czytały, tak jak Brodski, polskie kryminały, wielkim poetą został tylko on”².

Однако Бродский, как известно, читал на польском не только и не столько детективы, сколько поэзию. Круг его польского чтения отчасти известен с его собственных слов. В разных интервью и эссе он упоминает таких авторов, как М. Рей, М. Сempf-Шажинский, Ц. К. Норвид, Ю. Тувим, К. И. Галчинский, Л. Стафф, Е. Харасымович, М. Яструн, С. Гроховяк, Т. Ружевиц, не говоря уже о тех, кого неоднократно называл „великими поэтами”: Ч. Милоше, З. Херберте и В. Шимборской. Кстати, в эссе *Как читать книги* в число великих польских поэтов он включил и Л. Стаффа.

¹ Краткий обзор литературы по теме см. в: О.Я. Бараш, *О „польском тексте” Иосифа Бродского (к постановке вопроса)*, [в:] *Жанр. Стиль. Образ. Актуальные вопросы теории и истории литературы: межвузовский сборник статей*, ВятГУ, Киров 2013, с. 81-90.

² E. Nikadem-Malinowska, *Poezja i myśl. Twórczość Josifa Brodskiego jako fakt europejskiego dziedzictwa kulturowego*, Wyd. UMW, Olsztyn 2004, с. 29.

В библиотеке Бродского, находящейся в Санкт-Петербурге, имеются следующие книги польских авторов: „Białoszewski Miron, Broniewski Władysław, Brzechwa Jan, Damian Dominik, Gałczyński, Grochowiak Stanisław, Mickiewicz Adam, Norwid Cyprian, Pollak Severyn, Pollakówna Joanna (с дарственной надписью), Różewicz Tadeusz, Tomaszewska Marta, Zonszajn Jakub”³, при этом следует помнить, что многие книги Бродский перед отъездом из СССР раздарил друзьям. Нелишне отметить, что среди друзей Бродского в доэмигрантский период были поляки (З. Капуцинская-Ратайчак, Л. Завадский, А. Дравич) и знатоки польской поэзии (Т. Венцлова), а в число его польских знакомых входили литераторы С. Полляк, И. Поллякувна, В. Ворошильский, В. Домбровский, З. Жакевич, Е. Семашкевич, И. Грудзинская-Гросс, а также актер В. Семион.

В статье *Под влиянием?*, посвященной „отношениям между поэтом и страной (Иосифом Бродским и Польшей)” И. Грудзинская-Гросс отмечает: „Все известные отзывы Бродского о Польше содержатся в его выступлениях и интервью. Между тем крайне мало внимания уделено этой стране или ее культуре в двух главнейших секторах творчества Бродского: поэзии и эссеистике”⁴.

Можно ли говорить о специфическом „польском тексте” в поэзии Бродского? Термин В. Н. Топорова „петербургский текст” был подхвачен исследователями и давно применяется по отношению к другим локусам, помимо Петербурга. Так, в литературе о Бродском применительно к его творчеству можно встретить упоминания „кенигсбергского текста”, „венецианского текста”, „литовского текста” и т.п.

„Польский текст” как совокупность текстов, связанных с Польшей, в наследии поэта действительно невелик: это четыре русских стихотворения доэмигрантского периода (*1 сентября 1939 года, Песенка („По холмам поднебесья...”)*, *Пограничной водой наливается куст...*, *Все дальше от твоей страны...*), одно, написанное в эмиграции по-русски (*Полонез: вариация*), и одно английское (*A Martial Law Carol*). Кроме того, воображаемая „Польша” является местом действия английского стихотворения *Anti-Shenandoah*; а „польская граница” вскользь упоминается в *Эклоге 5-й (летней)*; „речь польская”, также вскользь и как бы в шутку – в стихотворении *Помнишь свалку вещей на железном стуле...* Частично польская тематика присутствует в поэме *Зофья*. Отметим, что все эти тексты (кроме двух последних и *Зофьи*) имеют историческую или политическую подоплеку: два первых посвящены Второй мировой войне, третье и четвертое – „железному занавесу”, пятое и шестое – военному положению в Польше, седьмое – пропасти между „западным” и „восточным” сознанием.

Тем не менее у нас не вызывает сомнений существование в поэтике Бродского выраженного польского компонента, то есть мощного „польского” пласта, проявляющегося на разных уровнях – тематическом, мотивном, лексическом, структурном, просодическом – и присутствующего на всех этапах формирования

³ Сообщено И.А.Снегиревым в частном письме автору статьи.

⁴ И. Грудзинская-Гросс, *Под влиянием? И. Бродский и Польша*, „Литературное обозрение” 2001, № 2, [online] <<http://magazines.russ.ru/slo/2001/2>>.

и функционирования идиостиля поэта. Бродский, полонофил, знаток и переводчик польской поэзии, не прошел мимо возможностей, предоставляемых русскому автору „чужой” поэтикой.

Так, исследователями отмечается „пониженный коэффициент эвфонии” стихов Бродского: согласно Ю. А. Тамбовцеву, подсчитавшему коэффициент благозвучия у 12 русских поэтов, у Бродского этот показатель оказался самым низким (62,99%)⁵. То же показали исследования смоленских филологов, согласно которым из общей тенденции поэтов к усилению благозвучия „выбивается Бродский. В большинстве текстов в разряд частых фонем у него попадают глухие согласные. Например, в 3-ей из *Римских элегий* (*Черепица холмов, раскаленная летним солнцем...*) это *ц, х, ч*”⁶. „Следует задуматься, почему коэффициент эвфонии у Бродского такой низкий, – ниже, чем этот коэффициент в стихах других поэтов. Это заставляет нас предположить, что способность к построению звуковых цепочек у разных поэтов – разная, и это влияет на величину эвфонии звуковых цепочек”⁷, – полагает Ю. Тамбовцев. Однако рассмотрение ряда конкретных звуковых цепочек у Бродского показывает, что в их основе лежит именно прием повтора глухих, в частности, шипящих согласных, на шкале звучности занимающих одно из последних мест: „Раньше здесь **ще**бетал **ще**гол” (*Раньше здесь щебетал щегол...*); „чтоб **чув**ства, промелькнувшие сквозь **ночь**” (*Зофья*); „кто **плотью за**щищен, как **ре**шетом/ за собственной душой, как за **щи**том” (*Зофья*). Эффект нагнетания шипящих достигается также за счет частоты употребления таких лексем, как „**вещь**”, „**мышь**”, „**жизнь**”, „**речь**”, „**душа**” и т.п., а также грамматических форм, содержащих шипящие: глаголов во втором лице единственного числа и причастий настоящего и прошедшего времени.

Обилие шипящих и свистящих в стихах Бродского отмечено также Н. Прозоровой, но мы далеки от того, чтобы вслед за ней считать их „как бы сакральными звуками”⁸ для поэта. Скорее, учитывая то, что этот прием становится особенно заметным начиная с поэмы *Зофья* (1962), имеющей „польскую” подоплеку, можно предположить, что в его основе лежит попытка отчасти имитировать польскую фонетику, преодолевая таким образом «чрезмерную» звучность, присущую русской поэтической традиции. Подтверждением этого может служить случай, когда нарочито „бессмысленный” набор звуков складывается в осмысленную польскую фразу: „Под раскидистым вязом, шепчущим «че-ше-ще»,/ превращая эту кофейню в нигде, в вообще/ место – как всякое дерево, будь то вяз/ или ольха – ибо зелень переживает вас...” (*В кафе*).

⁵ Ю.А. Тамбовцев, *Благозвучие поэзии Бродского*, [в:] *Иосиф Бродский в XXI веке: материалы международной научно-исследовательской конференции*, Санкт-Петербург 2010, с. 31.

⁶ В.С. Баевский, И.В. Павлова, И.В. Романова, Т.А. Самойлова, *Закон змеи*, [в:] *Поэтика и фоностилика. Бриковский сборник*, МГУП, Москва 2010, с. 196.

⁷ Ю.А. Тамбовцев, *op. cit.*, с. 31.

⁸ Н.Г. Прозорова, *Опыт анализа эвфонии стихотворения И. Бродского „Томас Транстрёмер за роялем”*, „Toronto Slavic Quarterly” 2007, no. 19, [online] <www.utoronto.ca/tsq/19/prozorova19.shtml>.

Ономатопея „че-ше-ще” с одной стороны – имитация шепота листьев, с другой – полностью созвучна польскому „cieszę się”; это отвечает и смыслу строфы: вяз «радуется» своей долговечности по сравнению с человеком.

Здесь мы имеем дело с „замаскированным” полонизмом; хотя в принципе на лексическом уровне полонизмы, как и прочие варваризмы, встречаются у Бродского лишь изредка (но чаще, чем, к примеру, англицизмы). Порой их включение объясняется «польской» тематикой стихотворения либо обращением к польскоязычному адресату – например З. Капуциньской („посполитый парадиз” в *Зофье*). Обращает на себя внимание межъязыковая игра в *Открытке из города К.*, обращенной к Т. Венцлове: „Кто-то/ среди развалин бродит, вороша/ листву запрошлогоднюю. То – ветер,/ как блудный сын, вернулся в отчий дом/ и сразу получил все письма”. Если прочесть эти строки с учетом польского языка (который знал Венцлова), нетрудно заметить присутствующую на межъязыковом уровне паронимасию: „листа – listy (письма)”. Кстати, в польском переводе С. Бараньчака игра отсутствует, паронимазия эксплицирована в тексте: listowie – listy. Зато переводчик (осознанно или нет) передал в этом же тексте другой случай «русско-польской» семантики: „Развалины есть праздник кислорода...” – „Ruiny dawnych miast to święto tlenu...”. Польское tlen (кислород) созвучно русскому „тлен”, вполне уместному, когда речь идет о развалинах.

Прочтение этого стихотворения на „русско-польском” языке обосновано тем, что обращения Бродского именно к Т. Венцлове носят порой „шифровый” характер (см. *Литовский ноктюрн: Томасу Венцлове* и статью Т. Венцловы об этом стихотворении)⁹.

В ряде случаев мотивировка употребления полонизма неясна (как в случае неоднократно употребляемых Бродским слов „бо”, „панует”, „кравец/ кравчик”); тогда приходится предположить, что в языковом сознании поэта иноязычная лексема имеет преференцию, представляется более адекватной в данном контексте. Этим приходится объяснить и наличие полонизма в стихотворении *Ария*: „День пролетел. Пчела/ шепчет по-польски «збродня»...”. Хотя здесь возможно и наличие не опознанного пока автором данной статьи претекста из польской поэзии. Как, на наш взгляд, именно претекст служит причиной наличия в *Эклоге 5-й (летней)* полонизма „мóтыль” (в других случаях Бродский употребляет это слово с правильным ударением на втором слоге). „Бездомный мóтыль”, скорее всего, „залетел” в *Эклогу...* из стихотворения М. Павликовской-Ясножевской *Jaki jest motyl?*: „Jaki jest motyl?/ Złoty, śnieżny czy lekkomyślny?// **Motyl? Bezdomny!**”. Хотя Бродский нигде не упоминает имени этой поэтессы, ему оно должно было быть известно, как и ее тексты: стихи Павликовской-Ясножевской переводила А. Ахматова.

Помимо *Эклоги 5-й (летней)*, многие стихотворения Бродского имеют польские претексты, актуализированные как цитаты/ микроцитаты (в том числе структурные), аллюзии либо заимствования по ритму и звучанию (о некоторых нам уже

⁹ Т. Венцлова, „Литовский ноктюрн” Иосифа Бродского, [в:] *Как работает стихотворение Бродского*, Новое литературное обозрение, Москва 2006, с. 108–132.

приходилось писать)¹⁰. Причем порой эти претексты достаточно неожиданны. Приведем один пример. Л. Лосев вспоминает: „мы гуляли где-то в окрестностях его ленинградского дома, и он заговорил о своих планах побега за границу. Планы были такие: [...] посадить в рюкзак несколько кошек, пограничные овчарки бросятся за кошками, и тут... Вскоре он дал мне прочитать *Post aetatem nostram*, где герой переходит границу именно с кошачьей помощью, и я понял, что он тогда просто проигрывал вслух свои выдумки для, как бы он сказал, художественного произведения”¹¹.

Однако Л. Лосев ошибся: историю с кошками Бродский не выдумал, „переход границы с кошачьей помощью” описан М. Хласко в мемуарной книге *Piękni dwudziestoletni*. Книга Хласко вышла в Париже в библиотеке журнала „Культура” в 1966 году, но парижские издания были доступны Бродскому (через его французскую подругу Веронику Шильц). „Польское” происхождение данного эпизода соотносится с семантикой „Польши” в творчестве Бродского, связанной с понятиями „свободы” с одной стороны и „перехода границы” с другой¹². Отметим, что П. Фаст, посвятивший целую статью именно 12-й части *Post Aetatem Nostram*, содержащей данный эпизод, не упоминает об этом претексте¹³ – вероятно, в силу его неожиданности.

Если исследователи и задаются целью выявить интертекстуальные связи стихов Бродского с польской поэзией, они рассматривают в основном творчество до-эмигрантского периода; американский же период связывается, как правило, с именами Ч. Милоша, З. Херберта и В. Шимборской, часто упоминавшихся Бродским. Существует мнение, будто в эмиграции поэт „перестал интересоваться” Польшей и польской литературой, что опровергается как высказываниями самого Бродского, так и его текстами (такими как, например, *Полонез: вариация*, где, помимо польского адресата, названия и упоминания Шопена и Коперника присутствуют явные аллюзии на тексты А. Мицкевича, Ц. К. Норвида, К. И. Галчинского).

Также в эмиграции был написан *Литовский ноктюрн: Томасу Венцлова*, начатый в 1974, а законченный в 1983 году. В этом стихотворении, как и в тексте 1981 года *К Урании*, фигурирует муза астрономии Урания, именем которой поэт назовет также книгу стихов 1987 года. Происхождение этого образа у Бродского обычно связывают со стихотворением Е. Баратынского *Последний поэт*, где есть строки: „Поклонникам Урании холодной/ Поет, увы! он благодать страстей...”; сам же Бродский в одном из интервью называет его отсылкой к *Божественной комедии* Данте.

¹⁰ См., например: О.Я. Бараш, *op. cit*; eadem, *Две „несенки” Иосифа Бродского*, [в:] *Perspektywy rozwoju nauki. Zbiór raportów naukowych*, Gdańsk 2012.

¹¹ Л.В. Лосев, *Мемор*, Новое издательство, Москва 2010, с. 131.

¹² См. об этом: J. Szymak-Reiferowa, *Czytajac Brodskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1998, с. 61.

¹³ P. Fast, „Landschaft zamiast horyzontu”: o motywach dwunastej części „*Post Aetatem Nostram*”, [в:] *Brodski w analizach i interpretacjach*, „Śląsk”, Katowice 2000, с. 81–92.

Однако нам показалось интересным обратиться в этой связи к последнему стихотворению Я. Ивашкевича с тем же названием, что книга Бродского: *Урания*, хотя трудно найти что-либо общее как в поэтике, так и в мировоззрении этих двух авторов. Тем не менее между *Уранией* Ивашкевича и отдельными строфами *Литовского ноктюрна* имеются текстовые аналогии, несмотря на то, что адресат стихотворения Бродского – собственно муза, Ивашкевича – сосна по имени Урания, растущая у дома поэта.

„Муза точки в пространстве! Вещей, различаемых лишь/ в телескоп! Вычитанья/ без остатка! Нуля!” обращается Бродский к Урании, а двумя строфами выше называет ее: „Муза точки в пространстве и Муза утраты/ очертаний...”.

Ср. обращение к Урании у Ивашкевича: „*Uranio, muzu dnia ostatecznego/ Bogini końca, bogini trwałości/ Zniszczeń bogini i wszystkiego złego...*”.

То, о чем просят Уранию оба поэта – развоплощение, переход в иную субстанцию: у Бродского – в воздух – „Муза, можно домой?! Восвояси! В тот край/ где бездумный Борей попирает беспечно трофеи/ уст...” у Ивашкевича – в дерево и пустоту: „*Pogrzeb mnie, ratuj, daj swoje korony./ Bym także był Uranią, nicością i sosną*”. Хотя у Ивашкевича этот переход связывается со смертью (и жизнью в качестве сосны-Урании-музы), а у Бродского, скорее, с жизнью в слове (соответственно, не-жизнью в качестве физического тела).

Главная функция сосны-Урании у Ивашкевича – стоять на страже дома: „*Abyś wytrzymała w progu mego domu/ I strzegła kwiatu, owocu i pszczoły/ I serc, co tutaj gasną po kryjomu*”. И далее: „*Stójże na straży domu i nicości*”. И Бродский призывает свою Уранию-музу к тому же: „Обнеси своей **стражей/ дом и сердце** ему” (т.е. „певцу тех равнин” Томасу Венцлове), что является почти дословной цитатой из Ивашкевича.

Бродский никогда не упоминал Ивашкевича в своих выступлениях; также нет свидетельств о его знакомстве с польским поэтом в воспоминаниях о Бродском. Однако большим ценителем поэзии Ивашкевича был друживший с Бродским с 1972 года Чеслав Милош; а *Muzyka wieczorem*, последняя книга стихов автора *Хвалы и славы*, открывающаяся *Уранией*, вышла в 1980 году. Отметим, что стихотворение Бродского *К Урании* (не имеющее, правда, прямых аналогий с текстом Ивашкевича) датировано 1981 годом.

Совпадения со стихами польских поэтов в текстах Бродского можно было бы назвать случайными, не будь их так много, причем, как было сказано выше, они проявляются не только на лексическом уровне. Частотные в просодии Бродского, особенно позднего, 6- и 5-иктные дольники, на наш взгляд, восходят именно к польским образцам: „польскому гексаметру” – 13–18-сложному логаядическому шестистопнику с чередованием дактилей и хореев, и основанному на нем „польскому дольнику”, отличающемуся меньшей степенью логаядизации. Факт заимствования подобной ритмико-метрической структуры именно из польской поэзии подтверждается тем, что первый „польский гексаметр” Бродского – *Прощальная ода* (1964) – был создан вскоре после перевода Бродским стихотворения Т. Кубяка

Wisłą płynącą (Плывущие Вислой), при этом в *Прощальной оде* присутствуют и текстовые отсылки к переводу из Кубяка: „Черный локомотив **рыбу** пугает свистом,/ Гроном пустых платформ. **Роща** дымом усата... (Т. Кубяк, *Плывущие Вислой*, пер. И. Бродского). Ср. „Туча растет вверх. **Роща**, на зависть **рыбе**,/ вдруг ныряет в нее. Ибо растет **отвага**...” (*Прощальная ода*). Появление в этой строфе „рыбы” и „растущей отваги” трудно мотивировать чем-либо, кроме памяти об „испуганной рыбе” из перевода Кубяка.

Уже в стихотворении *Услышу и отзовусь* (1964), тематически близком *Прощальной оде*, размер этот „расшатывается”, и подвергаясь дальнейшим трансформациям, после 1974 года становится основой просодии Бродского.

Можно отметить и случаи, когда Бродский следует в выборе размера за конкретным польским образцом. Так *Песенка* (*По холмам поднебесья...*) – стихотворение на польскую тему, написанное размером, достаточно редким в русской поэзии, – двустопным анапестом со сплошными женскими рифмами. Размер этот, так же как и тематика, никак не подтверждает заглавия; правда, в *Песенке* в самом деле цитируются две польские песни: гимн (*Mazurek Dąbrowskiego*) и *Czerwone maki na Monte-Cassino*, на „мотив”, т.е. на размер, они не ложатся. А вот стихотворение Лео-на Пастернака *Kołąda* (1942) метрически полностью совпадает с текстом Бродского. Кстати, у Л. Пастернака присутствует и слово „песенка”: „Słuchaj, słuchaj piosenki/ Twoja gwiazdka w piosence...”, и структурное сходство со строками Бродского, ср.: „ponad lasem i polem,/ ponad Polską skrawioną” (Л. Пастернак); „Над страной ого-родов/ над родными полями...” (Бродский). Указанные соответствия побуждают связать размер *Песенки* именно со стихотворением Пастернака, поэта, в котором Бродского ничего не могло привлечь, кроме фамилии, общей с ценным Бродским Борисом Пастернаком. Потому что похожим размером написаны и другие польские „песенки”: *Ta ostatnia niedziela* З. Фридвальда и *Bagnety na broń* К. Крахельской, возможно, ориентировавшейся при написании песни на фридвальдовский образец. Правда, и у Фридвальда, и у Крахельской присутствуют мужские клаузулы, кото-рых нет у Бродского. Кстати, следует отметить также частоту сплошных (неаль-тернирующих) женских клаузул и женских словоразделов в стихах Бродского (осо-бенно поздних), что больше соответствует польской, нежели русской (и тем более английской) поэтической традиции. Это касается не только модификаций „польских гекзаметров”: так, сатирическая поэма *Представление* написана шестистопным хореем с цезурой на третьей стопе и преимущественно женскими клаузулами, что заставляет вспомнить сатирическую поэму со сходной мотивной структурой – *Bal w Operze* Ю. Тувима, большую часть которой составляют трехстопные хореиче-ские строки, также с преобладанием женских клаузул, – поэму, хорошо известную Бродскому, по всей видимости, с момента ее издания в 1958 году.

В рамках одной статьи невозможно перечислить все случаи, когда Бродский прибегал в своем творчестве к тезаурусу польской литературы и культуры. Од-нако все вышесказанное свидетельствует о том, что если русский и английский языки были «разведены» по разным полюсам поэтического сознания Бродского,

то польский (в первую очередь язык польской поэзии), соседствовал в нем (пусть не на равных правах) с родным и принимал участие в формировании идиостиля поэта, создавая возможность для, по выражению И. Адельгейм, „расширения речи”. Возвращаясь к концепции Э. Никадем-Малиновской, настаивающей на несводимости творчества Бродского к каким-либо влияниям, отметим, что она исходит из высказываний самого Бродского, в частности, в Нобелевской речи: „Эти тени (О. Мандельштам, М. Цветаевой, А. Ахматовой, Р. Фроста, У. Одена – смущают меня постоянно, смущают они меня и сегодня. [...] В лучшие свои минуты я кажусь себе как бы их суммой”. В связи с этим, по мнению исследовательницы, „Poeta wyraźnie podkreśla syntezę wpływów, nie wpływ poszczególnych składników, dlatego też szukanie w jego wierszach ukrytych aluzji czy też cytatów z twórczości jego ulubieńców jest niewłaściwe i nietaktowne”¹⁴. Однако мы совершаем такую „бестактность”, говоря о польской литературе не из склонности к „выгрызанию слов” (как выразился по тому же поводу А. Уланов¹⁵), а исходя из того, что отвечал Бродский польским читателям в Катовицах в 1993 году на вопросы о влиянии на него польской культуры. Так, поэт, чуть ли не яростно отрицавший влияние на свое творчество Дж. Донна или У. Одена, охотно признает влияние К.И. Галчинского (также начав словами о „сумме влияний”): „Na pewnym etapie, jeśli mogę tak wyrazić, mojego rozwoju, byłem pod silnym wpływem Gałczyńskiego, przekładał go, w rezultacie widząc Państwo przed sobą człowieka, którego częstkę stanowi Gałczyński”¹⁶. В другом случае, отвечая на аналогичный вопрос, он называет и другие „отдельные составляющие” польского влияния, поэтов, которые формировали его отношение к действительности: Норвид, Сеп-Шажинский, Милош, Херберт, Харасымович... А лучше всего характеризует его отношение к польскому влиянию на себя следующее высказывание: „Trudno mnie odpowiedzieć na to pytanie, ponieważ to co najmniej tak, jakby kot miał odpowiedzieć na temat roli, jaką odgrywa w jego organizmie jego własny ogon. To, co znam, z czym się spotkałem i co cenię w polskiej literaturze, stało się mną i jest ze mną. To ja”¹⁷. Именно потому мы считаем столь важным выявление и анализ польского компонента поэтики Бродского как неотъемлемой части его поэтического языка.

¹⁴ Е. Никадем-Малиновска, *op. cit.*, с. 21.

¹⁵ А.М. Уланов, *Выгрызенные слова*, рецензия на: Андрей Ранчин. *На пиру Мнемозины: Интертексты Бродского*, Новое литературное обозрение, Москва 2001, [online] <http://old.russ.ru/krug/kniga/20020211_ulan.html>.

¹⁶ Цит. за: Е. Tosza, *Stan serca. Trzy dni z Józefem Brodskim*, „Śląsk”, Katowice 1993, с. 43.

¹⁷ *Ibidem*, с. 124.

Streszczenie

Polski komponent w poetyce Josifa Brodskiego

W artykule analizowany jest wpływ literatury polskiej na twórczość Josifa Brodskiego. Związki wierszy Brodskiego z pierwowzorami polskimi widoczne są na różnych poziomach tekstu: fonetycznym, leksykalnym, prozodycznym oraz intertekstualnym. Wskazano niektóre składniki techniki poetyckiej Brodskiego, które zdaniem autorki artykułu występują w utworach m.in. M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, L. Pasternaka, J. Iwaszkiewicza oraz M. Hłaski.

Summary

Polish component in Joseph Brodsky's poetics

The article deals with the influence of Polish literature on the creative work of Joseph Brodsky. The relation of Brodsky's poetry to Polish sources is shown on different text levels: phonetic, lexical, metrical and intertextual. It is maintained that some elements of Brodsky's poetic technique are rooted in the works by M. Pawlikowska-Jasnorzewska, L. Pasternak, J. Iwaszkiewicz and M. Hlasko.

Key words: Joseph Brodsky, Polish influence, text levels, Marek Hlasko, Jarosław Iwaszkiewicz.

Mirosława Czetyrba-Piszczo
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
W Olsztynie

Słownictwo z zakresu zwyczajów i obrzędów jako przyczynę do badań współczesnego stanu gwar społeczności ukraińskiej na Warmii i Mazurach

Ukraińska mniejszość narodowa na Warmii i Mazurach to obecnie najliczniejsza grupa mniejszościowa w tym regionie – jej liczbę szacuje się na około 12 tys. (zgodnie z danymi Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku). Przedmiotem niniejszego artykułu jest zanalizowanie mowy społeczności ukraińskiej na Warmii i Mazurach po ponad 65-letnim jej funkcjonowaniu w obcym środowisku językowym, niesprzyjającej atmosferze życia kulturalnego, religijnego i politycznego.

Wysiedlenie ludności ukraińskiej spowodowało duże straty materialne, bezpowrotnie zniszczona została kultura duchowa wskutek pozbawienia Ukraińców możliwości nauki języka ojczystego, celebrowania nabożeństw we własnym obrządku. Według R. Drozda, dezintegracji uległo ich życie społeczne, które do wysiedlenia opierało się na więzach sąsiedzko-rodzinnych, determinowanych tradycją ludową i czynnikami przyrodniczymi¹, tymczasem zaostrome dyrektywy osiedlania w rozproszeniu miały na celu szybkie wynarodowienie. Jednakże na obszarze Warmii i Mazur doszło do przekroczenia tzw. limitów osadniczych – w efekcie pojawiły się miejscowości praktycznie w całości zamieszkałe przez ludność ukraińską, co miało ogromne znaczenie dla identyfikowania się z etniczną grupą społeczną, która znalazła swoją ostoję w życiu rodzinno-sąsiedzkim. I tak np. Banie Mazurskie ze względu na zintegrowanie społeczności ukraińskiej i szeroko zakrojoną działalność społeczno-kulturalną zyskały miano „stolicy mazurskiej Ukrainy”.

Celem opracowania jest prześledzenie stanu zachowania się gwar ukraińskich w warunkach pogłębiającego się przez lata pluralizmu językowego aż do sytuacji postępującej asymilacji językowej. Jaki jest obecnie zakres pluralizmu językowego społeczności ukraińskiej Warmii i Mazur? Zgodnie ze słowami D. Wojakowskiego: „konstatując istnienie procesu asymilacji językowej oraz to, że językiem ukraińskim posługują się głównie osoby starsze, możemy zapytać, czy obecny, niewielki w swym zakresie pluralizm językowy nie zaniknie”². Materiał do badań został zebrany w wyniku bezpośrednich wywiadów. Zakres tematyczny rozmów z informatorami w wieku 15–80 lat autorka ograniczyła do

¹ R. Drozd, *Przemiany w świadomości ludności ukraińskiej w Polsce po akcji „Wisła”*, [online] <www.uitp.net.pl/index.php/opracowania/40-przemiany-w-swiadomosci-ludnosci-ukrainskiej> (dostęp: 10.08.2013).

² D. Wojakowski, *Polacy i Ukraińcy. Rzecz o pluralizmie i tożsamości na pograniczu*, Kraków 2002, s. 146.

leksyki związanej z kultywowaniem zwyczajów i tradycji świątecznych oraz obrzędów powiązanych z weselem, chrztem i pogrzebem.

Dla mniejszości ukraińskiej, autochtonów z terenów południowo-wschodniej Polski, Warmia i Mazury to obszar interdialektalny, bowiem na eksplorowanym terenie ścierają się, przenikają i mieszają nie tylko różne gwary ukraińskie, ale także polskie³. Jest to obecnie jeden z najbardziej zróżnicowanych etnicznie regionów Polski, ponieważ po II wojnie światowej, w wyniku wysiedleń i emigracji, tereny te w większości zostały zasiedlone przez ludność napływową.

Moi respondenci oraz ich potomkowie są nosicielami gwary nadsańskiej i naddniestrzańskiej – należących do dialektu południowo-zachodnioukraińskiego. Do terminologii naukowej pojęcie „gwara nadsańska” wprowadził I. Ziłyński w 1933 roku, a rozpropagowała je profesor M. Przepiórska, publikując w 1938 roku swoją monografię *Надсянський говір*. Na terytorium Polski skupiska nosicieli gwary nadsańskiej usytuowane były wokół takich miast, jak Przemyśl, Sanok, Jarosław, Radymno, Tarnogród, Przeworsk, Leżajsk, Lubaczów⁴. Bezsprzeczny wydaje się fakt, iż obecnie gwara nadsańska okresu sprzed deportacji i gwara początku XXI wieku to dwie nieco różniące się mowy, niektórzy wyodrębniają dwie jej odmiany – gwarę przesiedleńców, która ulega silnym wpływom innych systemów językowych (w tym przypadku języka polskiego i ukraińskiego języka literackiego) oraz gwarę rozciągającą się na swoim obszarze etnicznym i podlegającą marginalnym procesom asymilacyjnym⁵.

„Gwara naddniestrzańska” obejmuje na terytorium Polski południowo-wschodni skrawek województwa lubelskiego i podkarpackiego, a na Ukrainie tereny zachodniej części Wyżyny Podolskiej (okręg lwowski, tarnopolski, iwano-frankowski). Na określenie mowy tego terytorium I. Zalivski wprowadził termin „dialekt opilski”, następnie zastąpiony pojęciem „gwara naddniestrzańska”, które dialektolodzy uważają za nieadekwatne, ponieważ sugeruje objęcie swoim zasięgiem terenów wzdłuż całej linii Dniestru, a w rzeczywistości gwara ta występuje jedynie w górnym biegu Dniestru. Jak podkreśla Z. Buczko, „сьогодні назва опільський говір повинна бути повернута в українську діалектологію як така, що знімає усі суперечності та неточності в назві наддністрянський діалект”⁶.

Z przeprowadzonych wywiadów wynika, iż stopień zachowania gwar rodzimych warunkują czynniki pozalingwistyczne, tj. miejsce oraz otoczenie osadnictwa. Przedstawiciele pokolenia najstarszego i średniego (80–50 lat) wsi i mniejszych miasteczek w kontaktach rodzinnych i sąsiedzkich posługują się gwarą lub ukraińskim językiem literackim z dużą domieszką słownictwa gwarowego, który pełni funkcję ich języka pryamnego. Respondenci w wieku 40–50 lat, przeważnie byli mieszkańcy wsi, potwierdzają, że w ich odczuciu pozycja gwary rodzimej i języka ogólnopolskiego jest równorzędna.

³ *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich*, pod red. S. Warchoła, Lublin 1993.

⁴ М. Пшєпюрська-Овчаренко, *Мова українців Надсяння*, за ред. М. Лєсїва, Перемишль 2007, s. 17.

⁵ Л. Хомчак, *До функціонування надсянських говірок в умовах білінгвізму*, [online] <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/spml/2008_12/53khomchak.pdf> (dostęp: 10.08.2013).

⁶ B. Czetyrba, *Język polski i gwary ukraińskie (naddniestrzańska i nadsańska) w mowie mieszkańców wsi Jarzeń*, praca magisterska, Olsztyn 2003, s. 44.

W zestawieniu ta grupa wiekowa reprezentuje społeczność dwujęzyczną poprzez czynną znajomość dwóch języków – ukraińskiego i polskiego. Większe zróżnicowanie językowe można zaobserwować w grupie przedstawicieli młodszej generacji oraz młodzieży szkolnej. Tutaj zdecydowanie dominuje język polski jako podstawowy środek komunikacji w kontaktach nieoficjalnych, natomiast językiem ukraińskim posługują się raczej sporadycznie, w nielicznych sytuacjach podczas oficjalnych rozmów z przedstawicielami Cerkwi greckokatolickiej oraz ukraińskich struktur organizacyjnych. W tej grupie wiekowej większość deklaruje bierną znajomość języka ukraińskiego, który pełni rolę jedynie sakralną – używany jest w obrzędach religijnych oraz nabożeństwach, zatracając swoją funkcję kulturowo-społeczną. „Funkcja sakralna w tym kontekście to takie znaczenie języka, które podkreśla niecodziennność, wyjątkowość danej sytuacji [...]”. W przypadku języków religijnych czy magicznych ta wyjątkowość sytuacji to kontakt ze światem *sacrum*, podkreślenie więzi z nim. Podobnie jest w przypadku języka ukraińskiego w cerkwi [...]. W cerkwi język postrzegany jest jako własność religijna, jest przynależny do liturgii i religii, a zatem występuje w innej roli: w tym przypadku można go raczej traktować jako element religii jako systemu kulturowego”⁷.

Wśród młodych Ukraińców cerkiew postrzegana jest jako ostoja języka ukraińskiego. Jak wynika z przeprowadzonych wywiadów, większość młodych Ukraińców nie zna w ogóle gwary swoich przodków, w płaszczyźnie komunikacji wykorzystują czasami ukraiński język literacki z dużą domieszką kalek językowych z języka polskiego oraz struktur hybrydalnych. Przeprowadzone eksploracje pokazują, iż obecnie w nielicznych domach ukraińskich, w porównaniu z latami 80.–90. XX wieku, używa się języka rodzimego. Jedna z respondentek tak opisuje sytuację językową w swojej rodzinie: *jak my še pubrały, tu my, mułud’i ludy, vzaħal’i w našij chat’i, šče mama żyły, tato żyły, my pu polśku ny rozumuvl’aly. Našoju movoju to była taka mova jak nas naučyły, mułytvu, my tak ymyły jak nas bat’ki naučyły; dupiro, jak začaly d’it’i du peršoħo pryčast’ija še pryħutuyl’aty, tu vže tak staralyše tuju mułytvy jak s katexizmu, a tak naši bat’ki inakše troška, tak pu staršomu, tak iak vuny ymyły; d’ity jak išły du školy, tu ne vmyły pu polśki i ni buło žodnyx problemij. A teper dity vit maľoħo pu polśki fčat, ja bačy jak moji diučata [...]*.

Inna także podkreśla, że: *diti moji pišły du školy ni vmyły pu polśku huvuryty, dočka moja mała šim lit, mała ity du peršuji klasy, pišla na upyraciju vyrostka, ni vmyła ni jednoħo slova pu polśku*. Jednocześnie obie respondentki z żalem potwierdzają, że ich dorosłe już dzieci tak nie dbają o zachowanie swojego języka, chociaż starają się podtrzymywać tradycje świąteczne.

Swoje spostrzeżenia konstatuje T. Kołodyńska, badaczka gwary nadszańskiej, pisząc, iż „це своєрідний парадокс – діти українських автохтонів спілкуються нерідною польською мовою, немов рідною мовою; буває в одній хаті проживає три покоління діалектоносіїв: надсянською говіркою говорять найстарші – діди та їхні діти, а молоде покоління – діти розмовляють вже польською мовою, оскільки до наймолодших батьки звертаються по-польськи”⁸. Gdzie leżą przyczyny tego, że

⁷ D. Wojakowski, op. cit., s. 148–149.

⁸ T. Колодинська, *Стан і перспективи досліджень українських надсянських говірок у Польщі*, [online] <www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/TZwiaz5/Kolodynska.pdf> (dostęp: 5.06.2013).

w rodzinie, w której oboje rodzice są Ukraińcami dobrze znającymi język ukraiński, w sferze komunikacji z dziećmi wykorzystuje się język polski? Jakie czynniki zadecydowały o tym, że język ukraiński nie jest pielęgnowany w domu i w rodzinie? Zaistniałą sytuację tłumaczy się czynnikami zewnętrznymi (sąsiedztwo, szkoła, rówieśnicy), obawą przed kategoryzacją i stereotypizacją. Nawet na różnorodnych typowo ukraińskich festiwalach folklorystycznych i akademiach rocznicowych trudno nie zauważyć, iż zjawisko bilingwizmu – charakterystyczne dla respondentów średniego pokolenia – zostaje zdominowane przez proces asymilacji językowej u 30- i 20-latków oraz młodszych przedstawicieli. Z przeprowadzonych analiz wynika, iż procesami asymilacyjnymi zagrożeni są zarówno mieszkańcy miast, jak i wsi, gdzie proces ten jest co prawda mniej widoczny, a nawet opóźniony o pokolenie. Według Wojakowskiego „tylko jeden czynnik może wpłynąć na to, że nie zniknie obecny wąły pluralizm językowy – jest to szkoła”⁹, która pozwoli na zachowanie języka literackiego, ale nie wyeliminuje progresywnego zaniku poszczególnych gwar ukraińskich. Jak pisze L. Chomczak: „вплив інших мовних систем дуже значний, а зараз маємо чи не останню можливість зафіксувати надсянські мовні риси у переселенських говірках, таким чином зберігши для нащадків унікальну духовну культуру західного ареалу Надсання, оскільки під впливом позалінгвальних чинників більшість із них підпорядковані повній нівеляції”¹⁰. Dzisiaj w warunkach galopującego procesu asymilacji przed szkołą ukraińską stoi bardzo odpowiedzialne zadanie: zachowanie tożsamości językowej i narodowej przedstawicieli mniejszości ukraińskiej. Powodzenie tej misji w dużej mierze uzależnione jest od zaangażowania zarówno nauczycieli i przedstawicieli ukraińskich struktur organizacyjnych, jak i rodziców.

Po wysiedleniu społeczność ukraińska podtrzymywała poczucie swojej odrębności i przynależności nie tylko poprzez sferę językową, ale także silne przywiązanie do religii, kalendarza liturgicznego i obrzędowości. Nawet obecnie święta religijne są czynnikiem scalającym i integrującym warstwy pokoleniowe, sprzyjają poznawaniu poprzez wierzenia i rytuały religijne wartości kulturowych i „właśnie ta codzienna kultura stała się ostoją odrębności i sposobem na przetrwanie”¹¹ – pisze R. Drozd. Obecnie trwanie tych zwyczajów warunkuje w dużej mierze także to, w jakim stopniu zachowana zostanie rodzima mowa i odrębność etniczno-kulturowa młodej generacji Ukraińców. Dowodem na to, że młodzi szanują i cenią wspólne podtrzymywanie tradycji świątecznych, które integrują pokolenia, jest wypowiedź młodego respondenta o wspólnym uczestniczeniu w rytuałach wigilii Bożego Narodzenia: *jak juž vse pryšykovane, to zaųše buło tak ščo ja, mij brat i tato vxodyłyśmo s šinom do xaty, składałyśmo bazańa dla mamy, mama d’akuwała za ce, pizniše stavyłoś xrest, mołyłyśmośe, šidałyśmo do stoła, diłyłyśmośe prosforom i rozpočynałyśmo jisty [...] jak juž ziiłyśmo to zanim du cerkwy, to počynałyśmo špivaty vit najstarsyx kolad, vid boh predvičnyj, a pizniše tu jak letyt’, kotra na dumku pryšla to tu špivalyśmo.*

⁹ D. Wojakowski, op. cit., s. 146.

¹⁰ Л. Хомчак, op. cit.

¹¹ R. Drozd, op. cit.

Podkreślając wartość i znaczenie świąt religijno-rodzinnych dla duchowej sfery życia narodu, M. Lesiów zaznaczył, że „лексими на позначення цих свят мають не тільки численні живі народні форми, але і значною мірою збагачують літературну мову та впливають на розвиток її семантичної структури, а це відповідно збагачує словесну культуру і філософію народного мислення”¹². W przeprowadzonych wywiadach respondenci pytani byli zatem o to, jakie tradycje świąteczne są kultywowane w ich rodzinie, interesowało mnie bowiem, które ze zwyczajów przetrwały w nowych warunkach bytowania. Zarówno starsi, jak i młodszy zadeklarowali, że w ich rodzinach nie ma zwyczaju świętowania w obrządku rzymskokatolickim, nie przygotowuje się np. wigierzy 24 grudnia, ale potwierdzają szacunek do świąt tego obrządku. „[...] fakt, że święta grupy dominującej są również świętami państwowymi, wpływa na zachowanie mniejszości. Szczególnie widoczne jest to w Polsce. Ukraińcy spędzają ten czas świąteczny, choć nie tradycyjnie: jest to czas odpoczynku, rozrywki (właśnie dzięki telewizji), połączonego z odwiedzinami u polskich krewnych”¹³.

Wszyscy informatorzy podkreślają, że dawniej święta Bożego Narodzenia były bardzo wesołe, szczególnie dla dzieci, które mogły beztrudno barszować w słomie pod stołem wigilijnym w poszukiwaniu orzechów i słodczy: *rizdvo pamiataju vysole, jak večer pryxydyu tato pryneshy šino, bo to buu takij zvyčaj, prynusyly v'azanku šina na stuli rozkladały, nie tak jak tera paru stebelok, tilko hrubo šina, zastelały ubrusom, kłały časnyk, pit stiu pryneshy sułomy, tam d'ity hunyły, spały, kuladuwały; vže pu vičeri pryneshy mysku vurix'iu, sypały f tuju sułomu i dit'i šukały tyx vurix'i*.

Na określenie zwyczajów powiązanych ze świętem Bożego Narodzenia, Wielkanocy, wesela, pogrzebu i chrztu w rozmowach z informatorami pojawia się następujące słownictwo gwarowe:

Język polski	Gwara nadsańska	Gwara naddniestrzańska
Boże Narodzenie	<i>rizdvo (xrystove, xrystovo)</i>	<i>rizdvo (xrystove)</i>
Objawienie Pańskie	<i>jordan, jardań</i>	<i>jordan</i>
Wigilia	<i>kolada, kuleda viłyja, velyja, švat večir, (šv'ita) vičera</i>	<i>kolada (koleda, šviat večir)</i>
Potrawy wigilijne	<i>kaši zapečynyji (hrečena, jahlana), kaša z japkami, zavivańci z ryżu, pyruhi, mačka (sos) z hrybiu, huby, kapusta z huroxom, boršč z burakiu, pyr'išk'i z hrečanom kašom, juška s sušenyx jabłok</i>	<i>kut'e s pšynyči varenyky z hrečynoji kaši s syrom, s kartoflamy, s kapustoj, hołubci z hrečynoji kašy</i>
Kolędować	<i>kulidowały, ščedruwały, ščadruwały</i>	<i>kulidowały, ščedruwały</i>

¹² Н. Хабзей, *Лексика календарної обрядовості в українських говірках Марамороцини та Сучавщини на тлі гцульських говірок*, [w:] *Z dialektologii słowiańskiej*, pod red. F. Czyżewskiego, „Rozprawy Slawistyczne” 19, Lublin 2002, s. 146.

¹³ D. Wojakowski, op. cit., s. 167.

Kolędnicy	<i>kuladnyki</i>	<i>koladnyky, poľadnyky</i> (na Nowy Rok)
Woda święcona	<i>vuda švičana, šv'ičena</i>	<i>šv'iačena voda</i>
Niedziela Palmowa	<i>čvitna, kvitna nedil'e</i>	<i>kvitna ned'ile, verbova</i>
Wielkanoc	<i>vylygdeń,</i>	<i>veľygeń</i>
Wielki Piątek	<i>vylika p'etnyča</i>	<i>veľykodna p'ietniče</i>
Post	<i>pist</i>	<i>pist (veľykii)</i>
Pisanki, kraszanki	<i>pysanki</i>	<i>pysanky, krašanky</i>
Święconka	<i>švičene, švičane</i>	<i>šv'ačene</i>
Lany Poniedziałek	<i>puľyvanyj punid'itok</i>	<i>obľyvanyj poned'itok</i>
Wesele	<i>višila</i>	<i>višile</i>
Panna młoda	<i>muľuda, muľuduxa (muľoduxa)</i>	<i>moľoda,</i>
Pan młody	<i>muľodec, kawaler</i>	<i>moľodyj</i>
Družba, druha	<i>družba, družka</i>	<i>družba, družka</i>
Chrzcziny	<i>xrestyny</i>	<i>xrestyny</i>
Chrzestny, chrzestna	<i>xresnyj (kum), xresna (kuma)</i>	<i>xresnyj (kum), xresna (kuma)</i>
Chrześniak, chrześniaczka	<i>xresnyk(xresnyi)</i> <i>xresniče(xresna),</i>	<i>poxresnyk, poxresnyča</i>

Nieodłącznym zwyczajem świąt Bożego Narodzenia było i jest kolędowanie. Przed wysiedleniem w okresie świątecznym w każdej wsi rozbrzmiewały kolędy, odbywały się teatralizowane spektakle poświęcone narodzeniu Chrystusa: *Jak vyjiti było peret jurdanom na dv'ir tu tak'ij byj šp'iu na čilo syło*. Jak wynika z relacji, w zależności od tradycji danej społeczności kolędowanie nie wszędzie odbywało się równocześnie: były miejsca, gdzie z kolędą chodzono już po wigilii lub pierwszego dnia świąt po zakończeniu nabożeństw, a nawet dopiero drugiego dnia. Watahy kolędników, a mogły to być dzieci, chłopcy, dziewczęta, pojawiały się pod oknami i tak oto, według jednej z respondentek, prosiły domowników: *D'iyčeta pit viknami ščedruvaly i tak kazali*:

Na ščašća, na zdurovľa, na toj nuyj rik
Dajće sy zakuladuvaty, dim ruzvyseľyty, d'ity pobudyty
I samym vyseľym byt'i
Rik vit roku aź du viku.
A z domu kazali: vitajće ščedro ščedrački.

We wspomnieniach informatorki pozostały pozdrowienia-podziękowania wypowiedziane przez kolędników:

Vivat, vivat vže idemo
Za koladu d'akujemo
A narodžeńa Isusa
Bude v neb'i vaša duša carstvuvala.

Oprócz tradycyjnych kołęd kołędnicy przygotowywali jasełka – *wertepy*: *kuladu-vały tu chudły jedny za druhymy, i d'ity, i mołod', t'ilko du xaty vbodyu vyrtep; vyrtep to buu anioł, čortyk, cygan, smert' s kosom, džvizdu krytyły ta džvizda śwityła i buły taki kulory*.

Nieodłącznym atrybutem dzisiejszych świąt jest oczywiście choinka. A kiedyś ozdobą domów ukraińskich był snop zboża, tzw. *d'idux*, który gospodarz umieszczał w kącie izby: *jałyńky ne stavyły, pulaky takož ne stavyły, ne buło takoho zvyčaju. Rubyły pavuka s sylomy i višały*. Do dzisiaj zwyczaj *d'iduxa* kultywowany jest w domach moich respondentów, chociaż w nieco skromniejszej wersji, a mianowicie zamiast snopka pojawia się na stole lub przy choince bukiet z kłosów zboża lub miniaturowy snopeczek, który gospodynie przygotowują przed żniwami. Jak powiadają, tam „w domu” zawsze przygotowywano dwa snopy, jeden na Boże Narodzenie, drugi na Święto Jordanu: *jak ja pamjatom – na peršu koladu stujaų snop ž žyta, to p'izniše zabyrały i rizały z toho taku šičky i to dawały kurovam, a šo stujaų na jordań snip z viųsa, a pizniše, čy pu vičeri na druhij deń, čy na tret'ij deń zabyrały, rubyły taki perevisti i ubvyazuwały derva uvucovy šob vuny rodały raz, a druhij raz, šob ptaški mały šo džobaty čerys zymu, pizniše tutuju sulomu še puzbyrało* – wspomina Stefania Kowaliszyn.

Do cyklu świąt bożonarodzeniowych należy *Ščedryj Večir* obchodzony w wigilię Objawienia Pańskiego, tzw. święto Jordanu. Tego dnia, podobnie jak w Wigilię Bożego Narodzenia, przygotowywano postną wieczerzę, a po wsiach chodzili kołędnicy, tzw. *ščedruvalnyky* wykonujący *ščedriuky*: *na šviat večur peryt jordańeju xudyły ščadruwały za viknom, a ščadriuki to były taki harny*. Z kolei na Nowy Rok (14 stycznia) rozpowszechniony był zwyczaj chodzenia od chaty do chaty i „posiewania zbożem”, połączony z wypowiedaniem życzeń: *šiju, šiju pušivaju z nuyym rokom vas vitaju na ščaśća, na zdurovla na toj nuyi rik, šoby vam še krašy velo jak turik* albo przed chatą wołali: *otvorit tam, otvorit tam*, a po wejściu do izby w szybkim tempie recytowali: *i nesysę, rudyše żyto, pšenyće, vsaka pašnyće, žeby še vam rodyły konopli pit stelu i len pu kolina, žeby vas xreščenx holuva ne bolila*. Obecnie w nielicznych wsiach zwyczaj ten jest kultywowany przez nastoletnich chłopców, którzy z obowiązku dbania o tradycje, ale także chyba z chęci łatwego i przyjemnego zarobku przypominają sobie o tym pięknym i pradawnym zwyczaju.

W Polsce wśród społeczności ukraińskiej rodzinno-religijny charakter mają też święta wielkanocne, które, jak podkreślają starsi respondenci, w wyniku zacierania się odrębności czy wymieszania tradycji oraz powszechnej globalizacji tracą pewne elementy starej obrzędowości: [...] *kułyś było tak jak pist tu vsi vyšyuki, všo buło puzbyrane, makatki takož mama lubiły haftuvaty, všo buło puxovane, jak pist ničoho ni maje. Šwata vyt'ahały, prały, prasowały, višały, majiły chatu, poduški vyšyvane, všo buło. A u nas tera na ukrulho všo visyt, nyma čy pist čy ne pist. Mułude pukulińa tak ne perystyhajaje toho postu jak kułyś. Šwat tu še čykało*.

W rozmowie o zwyczajach weselnych jedna z respondentek zwraca uwagę, że przed wysiedleniem strój panny młodej wyglądał nieco odmiennie, składał się z wyszywanej bluzki, spódnicy, wyszywanej zapaski i wianka na głowie: *mułuda tu ni v biło nijak*,

tak buła vbrana pu ukrajínsku, na huľuvi vinok, vstongi tu zi zadu, gursecik vyšypany, sp'idnyće kulurova, fartušok. Niestety, jak podkreśla, tradycyjne elementy stroju ludowego szybko zostały zamienione na białą suknię i welon. Mimo to moda na ukraińskie weseła nie przeminęła i nie zanikła. Z obserwacji autorki wynika, iż istotną wartość stanowią dla młodych elementy ukraińskiej obrzędowości weselnej, np. korowaj, strój ludowy.

Z przeprowadzonych analiz wynika, iż gwary ze specyficznymi dla nich cechami zachowały się w grupie respondentów starszego i średniego pokolenia, natomiast język młodszej generacji zakodował nieliczne elementy gwary swoich przodków, oddając przewagę językowi literackiemu lub indywidualnemu surżykowi – mieszańce polskiego z ukraińskim. Owe mieszanie się różnych systemów językowych powoduje trudności w ich opisie i klasyfikacji.

W mowie respondentów zachowały się w różnym stopniu następujące cechy systemowe **gwary nadszańskiej**:

- „ukanie”, czyli zamiana *o* w pozycji nieakcentowanej w *u*, np. *kułyś, stujaŭ, pukuliña, du xaty, uves na huľuvi*;
- wymowa grup *ky, hy, xy* jak *k'i, h'i, 'x'i*, np. *burak'i, p'iruh'i, blusk'i, koladnik'i, vurix'i*;
- występowanie protetycznego *v* przed samogłoską *o*, np. *vur'ixi, vobrus (vubrus), z vulijom, na vubori, atramentovyi vuluvok*;
- przejście samogłoski *a* po spółgłoskach miękkich i szeleszczących w *e*, np. *pjetnijće, pud'ekyvati, plaščenyće, kut'e, pšynyće*;
- rzeczowniki rodzaju żeńskiego w narzędniku mają końcówkę *-om*, np. *s kapustom, s kašom, s kosom, bułam diučynom*;
- przymiotniki i zaimki w mianowniku liczby mnogiej mają zakończenie *-y* lub *-e*, np. *vyšyvane, kola hruby, bluski vyšypany, samy rubiły, muludy xudily*;
- spółgłoska *t* w czasownikach 3 os. czasu teraźniejszego nie ulega zmiękczeniu, np. *špivajut, hadajut, kulidujut, stujit*;
- w formach bezokolicznika zachowało się prasłowiańskie *i*, które nie zmiękcza poprzednich spółgłosek, np. *zamitati, pretati, lipiti, pyruh'i*.

Wśród właściwości **gwary naddniestrzańskiej** zaobserwowanych u moich respondentów można wskazać na:

- pojawianie się protetycznego *h* przed początkowym *o*, np. *holij, z holijom* oraz przed innymi samogłoskami, np. *hinakšyi čes, hinakšyi kierunok, puhareštuwały*;
- prejotacja w liczebniku jeden, np. *pid jidnym numerom, mały jidnoho syna*;
- wymowa *y* z nachyleniem do *e* po spółgłoskach twardych, *krupy^eły, necy^eše, rudy^eše*;
- brak podwojenia spółgłosek w rzeczownikach rodzaju nijakiego oraz przejście końcowego *a* w *e*, np. *žile, zbiže, višile* (ta cecha występuje także u respondentów gwary nadszańskiej);
- „ukanie” w mniejszym zakresie niż w gwarze nadszańskiej, np. *rudysie, kuliduwały*;
- w czasownikach postfiks zwrotny *s'a* występują w wariantach *ši* lub *še*, np. *sypeši myku, ftupyuši, nesyše, rudyše, dilyłyše kuteju, zminyłoši* (ta cecha jest obecna w gwarze nadszańskiej);

- w formach czasowników czasu przeszłego występuje archaiczna złożona forma perfekta, np. *wyjšłam, pišłam, pryvezhyšmy, špivalyšmy*;
- wymowa *u* niezgłoskotwórczego zamiast *v* w czasownikach 3 os. lp. czasu przeszłego, np. *zdołnyj buu*.

O tym, w jakim stopniu zostały zachowane cechy gwar, decydują indywidualne właściwości i świadomość językowa nosicieli. Na podstawie zebranych wywiadów konstatuję, iż stopień zachowania właściwości dialektalnych jest zróżnicowany i zależy nie tylko od miejsca osiedlenia, ale także od środowiska społecznego i wykształcenia nosicieli. Potwierdzenie tego faktu znajdują w pracach innych badaczy, którzy podkreślają, „że w zbliżonych warunkach zewnętrznych zaawansowanie procesów interferencyjnych jest różne u osób z tej samej generacji (w związku z różnicami w wykształceniu, w kontaktach ze światem zewnętrznym), u osób z tej samej rodziny zależnie od generacji i od udziału w życiu kulturalnym”¹⁴.

W najczystszej formie gwary zachowały się na terenach zamieszkałych przez zwarte skupiska przedstawicieli tej samej gwary, nieposiadających wykształcenia, niepodlegających wpływom ludności polskojęzycznej i kontaktom z aglomeracjami miejskimi. Rozproszenie i kontaktowy charakter różnych gwar ukraińskich na Warmii i Mazurach spowodowały unifikację poszczególnych cech regionalnych poprzez wymieszanie tradycji i zwyczajów, z kolei oddziaływanie na gwarę języka polskiego i ukraińskiego języka literackiego sprzyjało tworzeniu się mozaiki językowej z tendencją do kontaminacji gwar z językiem polskim: *jak straž granična si vybuduwała stražnyču, jak začaly xudyty to vže toji polškoji movy tak vkručyło bahato du xaty, žy nyras ny buło dňa žy pravi svojom ny huvuryły mež subom, tilko f staŋny čy deš, jak xtoš vobcyj šidyť, xočaž my si ny kryły*.

Wpływ języka polskiego można zaobserwować na wszystkich poziomach systemu językowego. Najbardziej na proces interferencji językowej jest podatna warstwa leksykalna¹⁵. Tłumaczy się to najczęściej paralelnym kontaktem języków i kultur, podczas którego zachodzi potrzeba nowych oznaczeń dla nowo poznawanych denotatów¹⁶. W grupie najstarszych respondentów w wyniku ciągłej i bezpośredniej konfrontacji gwar z polszczyzną ogólną oraz ograniczonego kontaktu z ukraińskim językiem literackim w sytuacji pojawiania się nowych zjawisk, technologii, przedmiotów dochodzi do tworzenia się zaadaptowanych słowotwórczo i fonetycznie zapożyczeń leksykalnych, np. *stražniče* (strażnica – budynek), *k'eruŋictfo* (kierownictwo), *duže vobcyx* (dużo obcych), *zdieńća* (zdjęcia), *zavudyka* (zawodówka), *naučyčel* (nauczyciel), *uperacja vyrostka* (operacja wyrostka), *zespoły, kronika, straž granična* (straż graniczna), *povut* (powód), *kurs rulničyj* (kurs rolniczy), *kruły* (kroili), *sos z hrybij, uvucovi derva, dupiru, dujarka, sklep*.

¹⁴ Г. Красовська, О. Сухомлинов, *Interferencja językowa jako jeden z aspektów przejawu pogranicza kultur (na przykładzie Bukowiny)*, [w:] *Актуальні проблеми іноземної філології. Лінгвістика та літературознавство*, Міжвузівський збірник наукових статей, Випуск I, Ніжин 2007, s. 58.

¹⁵ *Z badań nad polsko-ukraińskimi powiązaniami językowymi*, pod red. D. Buczki, M. Łesiowa, Lublin 2003.

¹⁶ U. Żydek-Bednarczuk, *Interferencja językowa w śląskich rozmowach potocznych*, [w:] *Język a kultura*, t. 7: *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych*, pod red. J. Maćkiewicz, J. Siatkowskiego, Wrocław 1992, s. 124.

Należy podkreślić, iż pokolenie młodzieży ukraińskiej dostrzega różnice między własnym językiem a językiem, którym posługują się ich rodzice i dziadkowie. Większość respondentów z trudem wypowiadało się w języku ukraińskim z powodu uboższego zakresu leksykalnego. Wpływ języka polskiego jest tutaj zdecydowanie bardziej widoczny. Potomkowie przesiedleńców, jeżeli nawet w dzieciństwie opanowali mowę swoich przodków, to w dalszej perspektywie związanej z nauką i pracą w środowisku polskojęzycznym nie zdołali w warunkach „kruchego” bilingwizmu przyswoić sobie niezbędnego zapasu słownictwa gwarowego lub języka literackiego, co wpłynęło na wysoki stopień hybrydyzacji języka młodzieży.

Na wspomnianą hybrydyzację języka składają się mechanizmy derywacyjno-leksykalno-neologiczne powstające wskutek wzajemnego przenikania się trzech systemów językowych, tj. języka polskiego, ukraińskiego języka literackiego oraz gwary przodków. Nowe jednostki leksykalne powstają w wyniku:

a) zapożyczenia, np. *baże* (bazie), *teścova*, *družbant*, *družbantka*, *młoda para*, *prezenty*, *baršč z uškami*, *vig'ilia*, *śleż*, *karpik*, *xorongvi* (chorągwie), *čoča* (ciocia), *xšeśnica* (chrześnica), *xšeśnik* (chrześniak), *zlef* (zlew), *sypialnia* (sypialnia), *jadalnia* (jadalnia), *salon*, *drevnana* (drewniana), *kišel* (kisiel);

b) tworzenia kalk słowotwórczych w oparciu o podstawę pochodzenia obcego plus rodzime afiksy, którym towarzyszy asymilacja fonetyczno-ortograficzna, np. *zvilneńa* (zwolnienie), *dotykaty* (dotykać), *pryšła synova* (przyszła synova), *zdažajet'sa* (zdarza się), *požehnaty* (pożegnać), *odbuśa* (odbył się), *balujemo* (balujemy), *p'ec kaflovyi* (piec kaflowy), *ja čujuśa* (ja czuję się), *xresnačka*, *xresnyča* (chrześnica), *xresnak* (chrześniak), *bulem* (byłem), *b'ežmuvańa* (bieżmowanie), *vžucajut* (wrzucają), *z napisom* (z napisem), *karmymo* (karmimy), *peres* (przez), *pokryva* (pokrzywa), *spitkańa* (spotkanie), *pidstavova škola* (szkoła podstavova), *v łupynkax* (w łupinkach);

c) różnojęzykowego zestawienia dwóch lub więcej leksemów, np. *bile ubranko* (białe ubranko), *vyryvaju chvasty* (wyrrywam chwasty), *radosnyx sv'at* (radosnych świąt), *žatko koladujut* (rzadko koledują), *ščas'c'a v następny roči* (szczęścia w następnym roku), *lany poned'ilok* (Lany Poniedziałek).

Analiza języka młodzieży pozwoliła na zidentyfikowanie niektórych właściwości dialektalnych przejętych z mowy przodków. Najpowszechniejsza jest twarda artykulacja spółgłoski *t* w 3 osobie czasu teraźniejszego czasowników, np. *berut vodu zi studni*, *palut vohnyščę*, *dijčata puskajut vinky*, *pryxodyt sv'aščenyk*, *d'ity vbyrajut jałynku*; rozpowszechniona jest końcówka *-še* w czasownikach zwrotnych w leksemach typu *bavytyśe*, *połyvałyśmośe*, *v'itvertajeśe*; fleksja *-om* w narzędniku rzeczowników rodzaju żeńskiego, np. *t'ilom peret cerkvom*, *dušom f'cerkv'i*, *d'ihymoča prosforom*, *sobota peret ned'ilom*, *pyrohy z hrybamy i kapustom*.

Nadmieniam, iż szczegółowa analiza mowy młodzieży ukraińskiej Warmii i Mazur będzie przedmiotem odrębnego opracowania.

Na podstawie wywiadów zapisanych od informatorów i analizy leksyki z zakresu zwyczajów i obrzędów dochodzimy do konstatacji, iż w wyniku kontaktu językowego w gwarach ukraińskich mieszkańców Warmii i Mazurach poszerza się zjawisko inter-

ferencji językowej. Bezpośrednie wieloletnie sąsiedztwo nosicieli różnych gwar ukraińskich wpływa na przejmowanie właściwości dialektalnych kontaktowych odmian języka. Wśród respondentów młodego pokolenia konsekwencją mieszania języków jest tworzenie specyficznego własnego idiolektu z dużą domieszką zapożyczeń, kalek i hybryd językowych. Młodzież deklaruje kultywowanie tradycji przodków, nie posiada jednak wystarczającego zasobu leksykalnego dla stosowania zwartej i poprawnej wypowiedzi dotyczącej nazewnictwa obrzędowego w języku ukraińskim.

Резюме

Лексика из области обычаев и обрядов как дополнение к исследованиям современного говора украинского общества на Вармии и Мазурах

Предметом данной статьи является проанализирование языка украинского общества на Вармии и Мазурах после более 65-летнего ее функционирования в чужой языковой среде, неблагоприятной атмосфере культурной, религиозной и политической жизни.

Цель статьи – проследить состояния сохранение украинских говоров в условиях углубляющегося годами языкового плюрализма до ситуации прогрессирующей языковой ассимиляции. Материал для исследования был собран от группы респондентов в результате непосредственных опросов. Автор статьи ограничилась лексикой, связанной с культивированием обычаев и праздничных традиций, а также обрядов связанных со свадьбой, крещением и похоронами.

На основании проведенных исследований вытекает, что ассимиляционным процессам подвержены, как жители городов, так и деревень, где данный процесс меньше заметен, а даже перенесен через поколение.

Summary

Vocabulary concerning customs and rituals as prolegomena to the research into the current state of dialects of the Ukrainian community in Warmia and Mazury

The article analyses the speech of the Ukrainian community in Warmia and Mazury after 65 years of its existence in an alien linguistic milieu, which additionally has not been conducive to its religious, political and cultural life.

It was the aim of the author to determine the present state of Ukrainian dialects in the constantly growing linguistic pluralism which leads to linguistic assimilation. The research material was collected in the group of respondents who were interviewed by the author. The author limited the range of conversation topics to vocabulary connected with cultivating customs and traditions of different festivals as well as rituals connected with wedding, baptism and funeral.

The performed analysis shows that the processes of assimilation threaten both city dwellers as well as villagers. Still, in villages these processes are less visible and even postponed by one generation.

Key words: Warmia and Mazury, Ukrainian dialect, bilingualism, linguistic assimilation, traditions customs.

Beata Edyta Dworakowska
Uniwersytet w Białymstoku

Świat zwierząt w wierszach Jana Twardowskiego i ich rosyjskich przekładach

W ujęciu księdza Twardowskiego natura i człowiek są od siebie zależne, a jednocześnie podporządkowane istocie najwyższej – Bogu. W jego utworach stale mieszają się, zarówno w warstwie treściowej, jak i językowej, *sacrum* i *profanum*. Poprzez analizę wybranych wierszy postaram się odpowiedzieć na pytania: jaki świat jawi się w poezji Jana Twardowskiego oraz jak ten idiolektały obraz został oddany w języku i kulturze rosyjskiej. Punktem odniesienia analizowanego poetyckiego obrazu świata jest odpowiadający mu obraz potoczny. Należy jednak pamiętać, że stereotyp w odniesieniu do pojęć sfery *sacrum* kształtował się w naszej kulturze pod wpływem tradycyjnej teologii katolickiej. Wszystkie te aspekty współtworzą swoisty, indywidualny obraz ukazany w poezji księdza Twardowskiego.

Wśród licznych utworów poety znajdują się wiersze poświęcone przyrodzie. Przekonują nas one do codziennej obserwacji rzeczywistości, świadomości wagi miejsca, w które wrosliśmy, do refleksji nad zastaną naturą. Kapłan uważnie przygląda się „temu, co w trawie piszczy” oraz wyraża pogodną akceptację, pieśń chwały na cześć stworzenia i Stwórcy. Poprzez swoje utwory stale zaprasza nas na fascynujący, choć niełatwy szlak odkrywania autentycznych relacji w wielkiej Bożej rodzinie, na wędrówkę z poznawaniem tajemnic przyrody i świętości wszelkiego życia.

W analizowanych dwutekstach¹ świat zwierząt opisany jest w 109 utworach przetłumaczonych na język rosyjski. Od najdawniejszych czasów człowiek uważał zwierzę za istotę obcą i tajemniczą, ale podziwiał za różne przymioty. Współczesna doktryna chrześcijańska, z samej zasady, głosi szacunek dla wszelkiego istnienia. Katechizm Kościoła Katolickiego² wzywa do rozsądnego korzystania ze świata zwierząt, do życzliwości wobec nich, mówi też o relacjach uczuciowych człowieka do zwierząt. Ksiądz Twardowski, wzorem świętego Franciszka, przyznawał zwierzętom pełne prawa stworzeń Bożych. Zwierzęta kojarzył z Bożą dobrocią i Chrystusową łagodnością. Niejednokrotnie

¹ Źródła: J. Twardowski, *Zaufalem drodze. Wiersze zebrane 1932–2006*, Warszawa 2007; „Gazeta Petersburska” 2008, nr 9(91); *Польская поэзия XX век*, pod red. А. Базилевского, т. 1, Москва 1993; *Польские поэты XX века*, pod red. Н. Астафьевой, В. Британишского, т. 1, Санкт-Петербург 2000; Я. Твардовский, *Стихи*, Москва 2006; Я. Твардовский, *Спешите любить людей*, Москва 2009; *Сделано в Польше, век – XX*, pod red. А. Базилевского, Москва 2009; Я. Твардовский, *Просьба*, Санкт-Петербург 2010; *Kamień wiary*, pod red. А. Bazylewskiego, Moskwa 2012.

² *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.

czepał z przyrody wzorce postępowania, które bezpośrednio lub alegorycznie prezentował w swoich utworach. Ukazywał konkretny świat, z najdrobniejszymi detalami, doceniając rolę szczegółu w poezji. W badanych utworach pojawia się 127 różnych zwierząt. Najliczniejszą grupę (47 jednostek) stanowią **ptaki**. One to, jako istoty wolne, nieskrępowane unoszące się nad głowami ludzi, należą do świata powietrza i światła. Mają znaczenie symboliczne³. W utworach Jana Twardowskiego najczęściej pojawiają się: *szpak, czapla, drozd, wilga, wrona, derkacz, dzięcioł, jaskółka, papuga, przepiórka, sówka, wróbel*. Wśród opisywanych ptaków są powszechnie znane, np.: *bocian, gil, kruk, orzeł, paw, sowa, żuraw*, jak też te znane zapewne dobrze ornitologom lub pasjonatom przyrody, np.: *bekas, drop, gajówka, jerzyk, kwiczoł, słonka, strzyżek, zięba*. Zostały one przez autora wspomniane w opisach przyrody, wpisane w rytm natury. W wierszach padają ich nazwy, charakterystyczne cechy wyglądu zewnętrznego, typowe zachowania, wydawane odgłosy, miejsca przebywania, opisy gniazd, sposoby odżywiania się, terminy wylęgu ptaków lub ich przylotów i odlotów, miejsca zimowania. Ponadto pojawiają się one jako symbole cech ludzkich lub w relacjach do Boga-Stwórcy, podmiotu lirycznego i innych osób. Wiele ptaków ma bardzo bogatą symbolikę w tradycji ludowej, literaturze, kulturze chrześcijańskiej⁴. Poeta porównuje zachowania ludzi do zwyczajów, ruchów ptasich, konstruuje przenośne opisy z elementami ornitologicznymi.

Kolejną grupę, liczącą 22 jednostki, stanowią **zwierzęta domowe**. Jak żywe stają przed czytelnikiem, m.in.: *pies, koń, krowa, owca, kura, królik, gęś, baran, prosiak, cielę*. Mniej liczna jest reprezentacja zwierząt leśnych i polnych (14 jednostek), np.: *wiewiórka, zając, lis, wilk, niedźwiedź, mysz, sarna* oraz zwierząt dzikich, egzotycznych (6 jednostek), np.: *lew, małpa, słon, żyrafa*. Ksiądz Twardowski twierdził, że w kościołach zbyt mało mówi się o przyrodzie, a ona także jest tematem do adoracji ukrytego Pana Boga. Zwierzęta, podobnie jak ptaki, od najdawniejszych czasów były postrzegane przez ludzi przez pryzmat ich cech, zachowań, pełnionych funkcji. Świat zwierząt przepelnia bogata symbolika, a ich cechy często są przenoszone na ludzi. Według przekonań ludowych, zwierzęta ucieleśniają różne właściwości duchowe lub ludzkie skłonności⁵.

W wierszach księdza Jana ważne miejsce wśród Bożych stworzeń zajmuje *pies*, który od czasów najdawniejszych był elementem przyrody łączącym to, co dzikie i cywilizowane. W kategoriach etycznych jest to obszar między dobrem a złem, w religijnych – między doczesnością a przyszłością⁶. W analizowanych utworach *pies* pojawia się najczęściej spośród wszystkich zwierząt – aż 17 razy. Jan Twardowski zawsze mówił o tym zwierzęciu z dużą życzliwością. Jest to wierny przyjaciel, którego żal porzucać, element wspomnień z rodzinnego domu. Pies swoją postawą uczy nas, jak czekać na Boga, pies liżący nogi swemu panu lub liżący rany jest symbolem miłości Boga do człowieka. Szczególnymi względami cieszy się także *owieczka/ baranek*. Z powodu swej prostoty i ciepłowości owca stała się symbolem pobożnej duszy. Obrazowi owieczki

³ Zob. M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. bp K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 191.

⁴ Zob. W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2006.

⁵ Zob. ibidem.

⁶ Por. M. Lurker, op. cit., s. 178–179.

towarzyszy zazwyczaj metafora Boskiego Pasterza, zaczerpnięta z języka religijnego. Książd Twardowski, odwołując się do symboliki chrześcijańskiej, przedstawił baranka jako znak Zmartwychwstałego Chrystusa, owieczkę jako znak ofiary lub jako metaforę smutku, bezradności, przywiązania, poświęcenia. Spośród zwierząt domowych kilkakrotnie wymienia także *konie, króliki, krowy, kury* i inne, które na co dzień można zobaczyć w wiejskich gospodarstwach. Są one elementem opisywanej rzeczywistości, doskonale wpisują się w polski krajobraz. Niejednokrotnie poeta odwołuje się do ich obrazu, by poprzez metafory ukazać cechy ludzi.

Podobną funkcję pełnią **zwierzęta polne, leśne i dzikie**. Najczęściej pojawiają się: *zając, wiewiórka, wilk, lis, małpa, lew*. Każde z nich pokazuje bogactwo i niepowtarzalność świata stworzonego przez Boga. Zwierzęta są alegorią naszych ludzkich słabości lub wzorem do naśladowania.

Trzecią co do liczebności grupę stanowią **nazwy owadów** (21 jednostek), przede wszystkim tych, które możemy widzieć, na co dzień obcując z przyrodą. Najczęściej pojawiają się: *mrówka, biedronka, pszczoła, ćma, chrząszcz*, a ponadto *pasikonik, ważka, świerszcz, bąk, motyl, trzmiel* i inne. Owady także mają swoją symbolikę⁷. Na szczególne wyróżnienie zasłużyła biedronka, gdyż stała się symbolem poezji autora, który sam określał się mianem „Jan od Biedronki”. Ten mały chrząszcz, nazywany też „bożą krówką”, w wierzeniach ludowych jest zwiastunem szczęścia, a badanych tekstach pojawia się sześciokrotnie. Wszystkie owady wplecione w teksty utworów są przede wszystkim świadectwem wszechmocy Boga, który potrafił stworzyć tak przemyślany, bogaty, zachwycający świat. Autor wskazuje, że także to, co małe w oczach ludzkich, ma wielkie znaczenie w planie Bożym. Te drobne stworzenia zachwycają paletą barw, różnorodnością kształtów. Możemy je podziwiać, a jednocześnie czerpać z nich przykład.

W badanych wierszach sporadycznie pojawiają się **nazwy ryb** (8 jednostek), np.: *karp, łosoś, pstrąg, śledź, złota rybka*. Występują oczywiście jako element przyrody, chociaż możemy też znaleźć odwołania do symboliki religijnej. Ryba jest bowiem symbolem ocalenia, co stanowi analogię do Chrystusa⁸.

Ostatnią grupą zwierząt pojawiających się w poezji Jan Twardowskiego są **plazy, gady, mięczaki, skorupiaki** (9 jednostek), m.in.: *jaszczurka, zaskroniec, ślimak, rak, żółw*. Również te zwierzęta mają swoją symbolikę wykorzystywaną w różnych kulturach, w literaturze bądź wierzeniach ludowych⁹.

Trudno stwierdzić, na ile świadomie książd Twardowski wprowadzał symbolikę poszczególnych zwierząt w świat swojej poezji. Najczęściej były one elementem rzeczywistości, w której koegzystuje człowiek. Wszystkie zwierzęta niezmiennie zaświadczały o wielkim dziele Stworzenia świata. Autor nieustannie zachwyca się pięknem przyrody, próbując uchwycić i zrozumieć jej tajemnice. Przeanalizowane utwory pokazują, że poezja Jana Twardowskiego jest zjawiskiem swoistym – świętość zbliża się do świeckości. Książd Twardowski przypominał w wierszach ważną dla siebie prawdę, że to, co małe,

⁷ Zob. M. Lurker, op. cit.; W. Kopaliński, op. cit.

⁸ Zob. M. Lurker, op. cit., s. 204–205; W. Kopaliński, op. cit.

⁹ W. Kopaliński, op. cit.

jest ważne w oczach Boga. Na jednym poziomie stawiał to, co w świecie bywa zróżnicowane. Unikał moralizowania, a poprzez prostą formę, humor i zamierzone „zeświecczenie” sfery *sacrum* pobudzał do osobistych refleksji.

Drugie zadanie postawione w tym artykule to próba pokazania, co się dzieje z idiolektałnym obrazem świata w „przymusowej sytuacji przekładu”¹⁰. Przekład jest rodzajem komunikacji międzykulturowej, która umożliwia otwarcie się czytelnika temporalnego na odmienność w rozumieniu rzeczywistości. Oczywiście tezą jest, że każdy język opisuje i wyraża świat zewnętrzny w sobie tylko właściwy sposób, przedstawiając własną jego interpretację. Równocześnie trzeba zakładać, że różnice te nie podważają faktu istnienia tej samej rzeczywistości, a co za tym idzie – subiektywna siatka pojęciowa utrwalona w danych językach nie powoduje wzajemnej nieprzekładalności języków¹¹. Tłumacz może w różnoraki sposób dysponować zastanymi w oryginale jednostkami. Jest on twórcą, który na nowo konstruuje tekst w języku docelowym. Wiersz przekładu zarysowuje się, w dużej mierze, jako samodzielny, odrębny świat. Z systemem form oryginału jest on oczywiście związany, ale nadawca sekundarny w swoisty sposób dokonuje w nim zmian, przegrupowań. Dokonywany przez tłumacza wybór form językowych, literackich, które najpełniej odpowiadają formom oryginału, decyduje o rezultatach translatorskiej twórczości. Jednostką przekładu w procesie tłumaczenia poezji często jest obraz. Ekwiwalencja polegająca na zbieżności obrazów zazwyczaj powoduje różnice na poziomie językowym. Kopia nie może być całkowicie wierna oryginałowi, ponieważ tłumacz musi czerpać z konwencji językowych języka przekładu.

Oryginalność spojrzenia na świat zobrazowana została w liryce księdza Twardowskiego poprzez użycie odpowiedniej leksyki, zastosowanie norm, konwencji. Ten swoisty język i styl wypowiedzi został zadany tłumaczom¹², którzy próbują „przeskoczyć progi między odmiennymi światami”¹³. Jednak nawet jednostka kreatywna językowo jest modelowana przez język¹⁴, dlatego też w badanych przekładach pojawiają się transformacje obrazu poetyckiego i przesunięcia asocjacyjne. Tłumacze przełożyli teksty oryginalne na język kultury docelowej poprzez częściową ingerencję w tekst przekładu, czyli przez zastosowanie szeregu technik prowadzących do tłumaczenia interpretacyjnego lub lingwistycznego¹⁵. W badanym materiale większość jednostek została oddana w języku rosyjskim za pomocą **tłumaczenia dosłownego**¹⁶. Jest to tłumaczenie bez jakichkolwiek zmian w semantyce jednostek przekładowych, jak też w ich strukturze. Podstawą do

¹⁰ H.-G. Gadamer, *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, tłum. B. Baran, Kraków 1993, s. 355.

¹¹ Por. R. Grzegorzczkova, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1999, s. 45.

¹² Сергей Аверинцев, Наталья Астафьева, Андрей Базилевский, Игорь Баранов, Оксана Басий, Анатолий Гелескул, Марина Осмоловская, Христина Сутра.

¹³ U. Dąbbska-Prokop, *O barierach kulturowych w tłumaczeniu*, [w:] *Przekład – Język – Kultura*, pod red. R. Lewickiego, t. II, Lublin 2010, s. 97.

¹⁴ Zob. B. Tokarz, *Przekład w dialogu międzykulturowym*, [w:] *Dialog czy nieporozumienie*, pod red. P. Fasta, P. Janikowskiego, Katowice 2006, s. 7–19.

¹⁵ Zob. A. Pisarska, T. Tomaszewicz, *Współczesne tendencje przekładoznawcze*, cz. II, Poznań 1996, s. 112.

¹⁶ Zob. T. Tomaszewicz, *Terminologia tłumaczenia*, Poznań 2004, s. 102–103; J. Łukaszyn, *Tezaurus terminologii translatorskiej*, Warszawa 1998, s. 352.

tłumaczenia dosłownego są istniejące paralele językowe. Tłumacz dąży do przekazania w tekście przekładu cech semantycznych, strukturalnych tekstu oryginalnego za pomocą środków systemowych języka przekładu. Porównywane, odpowiadające sobie jednostki leksykalne języka polskiego i rosyjskiego, odnoszące się do tożsamych denotatów, mają jednakową konotację w języku oryginału i przekładu, np.:

[...] kocha lub nie kocha – to jęć nie pytanie/ więc oczy zwierząt ogromne i smutne/ śpi spokojnie w gnieździe/ szpak szpakowa szpaczek [...] (*Co prosi o miłość*, Zaufałem...)

[...] любит не любит – это стон а не вопрос/ а глаза животных огромны и печальны/ спи спокойно в гнезде/ скворец скворчиха скворчонок [...] (*Просящий о любви*, Стихи)

[...] smutna krowa/ [...] siwe wąsy kota [...] (*Wszystko smutne*, Zaufałem...)

[...] печальная корова/ [...] седые усы kota [...] (*Все печальное*, Стихи)

Czy nie dziwi cię/ [...] mrówka co może przenieść/ wierzy gajowiec żółty i przebiśniegi [...] (*Ankieta*, Zaufałem...)

Неужто тебя не удивляет/ [...] муравьишка способный тощить/ вербу желтую яснотку подснежник [...] (*Анкета*, Польская поэзия...)

Oprócz tłumaczenia dosłownego bardzo często stosuje się też **tłumaczenie ekwiwalentne**¹⁷. Ekwiwalencja funkcjonalna musi wziąć pod uwagę różnice istniejące między dwiema kulturami, które pozostają w kontakcie w procesie tłumaczenia, czyli różnice między narodami na poziomie ekologii, kultury materialnej, społecznej czy religijnej¹⁸. W celu osiągnięcia poprawności tekstu docelowego stosowane są różne transformacje tłumaczeniowe¹⁹. Tłumacz powinien wykorzystać je wtedy, kiedy przekład dosłowny jest niemożliwy lub jego zastosowanie nie daje optymalnego rezultatu. W analizowanych przekładach występuje grupa jednostek leksykalnych, które zostały przetłumaczone na język rosyjski w sposób dosłowny, jeżeli bierzemy pod uwagę ich semantykę, ale przy zastosowaniu **transformacji gramatycznych**²⁰. Wpływ na ich użycie mogą mieć również takie czynniki, jak: składniowa funkcja zdań, ich zawartość leksykalna, struktura logiczna, kontekst zdania, jego funkcja ekspresywno-stylistyczna. Wszystkie transformacje gramatyczne dają możliwość osiągnięcia adekwatności w procesie translacji. W badanych tekstach często spotykanym przekształceniem jest zmiana formy wyrazu w tekście docelowym w porównaniu z tekstem oryginalnym. Są to zmiany w obrębie rzeczowników, czasowników i określających je części mowy. Pojawiają się także jednostki, w których tekst wyjściowy przetłumaczono poprzez zamianę równoważnika zdania pełnym zdaniem, zamianę pojedynczego wyrazu na związek wyrazowy, przekształcenia związane z zamianą w obrębie różnych części mowy lub zmiana szyku, np.:

[...] żuk zielenieje **wśród traw**/ by śmierć nie dosięgła [...] (***, Zaufałem...)

[...] жук зеленеет **в траве**/ чтобы смерть не настигла [...] (***, Стихи)

[...] **bylbym** stale **uśmiechnięty** jak prosię **w deszcz**/ **wpadałbym** w cieliący zachwyt [...] (*Oda do rozpaczy*, Zaufałem...)

¹⁷ Zob. J. Lukszyn, op. cit., s. 350.

¹⁸ Por. A. Pisarska, T. Tomaszewicz, op. cit., s. 174.

¹⁹ Zob. Л. С. Бархударов, *Язык и перевод*, Москва 1975, s. 190; J. Lukszyn, op. cit., s. 372.

²⁰ Zob. J. Lukszyn, op. cit., s. 373; Я. И. Рещер, *Теория перевода и переводческая практика*, Москва 1974, s. 80.

[...] я **бы** все **улыбался** как поросенок **на дождик**/ **впал бы** в телячий восторг [...] (*Ода горю*, Просьба)
 [...] i psa co **szczekał** groźnie a chciał nas powitać [...] (*Wszystko co dawne*, Zaufałem...)
 [...] i пес который грозно **лает** a хотел нас поприветствовать [...] (*Все давнее*, Стихи)
 [...] **miłość pierwsza** – zupełnie jak cielę [...] (*Ostatnia*, Zaufałem...)
 [...] **первая любовь** – совсем как теленок [...] (*Последняя*, Стихи)

Transformacje tłumaczeniowe nie ograniczają się do zmiany struktury tekstu docelowego w stosunku do tekstu wyjściowego. Zasadniczym przekształceniem zachodzącym podczas tłumaczenia jest pełna lub częściowa zmiana semantyki wyrazów. Bazą wszystkich transformacji przekładowych są **transformacje leksykalne**. Dokładną analizę transformacji przekładowych znaleźć możemy m.in. u L. Barchudarowa (1975) i J. Reckera (1974). Pierwszy z nich sprowadza wszystkie transformacje do czterech podstawowych typów: przestawienie, zamiana, dodanie i opuszczenie. Drugi wprowadza podział na: dyferencjację, konkretyzację, generalizację znaczeń, „rozwiniecie logiczne”, przekład antonimiczny, „przekształcenie kompleksowe” i kompensację strat w przekładzie. Prawie wszystkie z wymienionych transformacji przekładowych zostały wykorzystane przez tłumaczy w procesie przekładu wierszy Jana Twardowskiego na język rosyjski.

Dyferencjacja znaczeń jest stosowana wówczas, gdy wyraz z szeroką semantyką w języku wyjściowym nie posiada pełnego odpowiednika w języku przekładu²¹. Jest ona możliwa bez konkretyzacji, jeśli należy przekazać znaczenie szerokiego pojęcia abstrakcyjnego bez precyzowania go w tekście przekładu. Nie powinno się konkretyzować tego, co jest celowo ukryte, zatajone, niewyjaśnione w tekście oryginału. Przykłady tej techniki możemy odnaleźć zaledwie w kilku spośród analizowanych przekładów wierszy. Zawężenie znaczenia, związane jednocześnie z jego różnicowaniem, dotyczy przymiotników, przysłówków, rzeczowników i czasowników, np.:

Od małpy gorsza małpa która **się rozplacze**/ [...] od rozpacy gorszy smutku **cichy** kotek [...] (*Smutek*, Zaufałem...)
 Из обезьян всех хуже та что **зарыдает**/ [...] отчаянья страшной печаль **неслышный** котик [...] (*Печаль*, Спешите...)
 [...] cłapię po świecie jak ciężki słoń/ tak **duży** że nic nie rozumiem [...] (*Mrówko ważko biedronko*, Zaufałem...)
 [...] а я по миру плетусь словно тяжелый слон/ такой **огромный** что ничего не пойму [...] (*Муравей стрекоза божья коровка*, Спешите...)

Kolejny rodzaj zawężenia semantycznego to **konkretyzacja**²². Niejednokrotnie bywa tak, że język przekładu wymaga większej konkretyzacji tekstu niż język oryginału, dlatego też jednostki leksykalne zostają przetłumaczone za pomocą omawianej transformacji. Konkretyzacji mogą ulegać czasowniki, przymiotniki, rzeczowniki, przy czym konkretyzacji leksykalnej towarzyszą zazwyczaj przekształcenia gramatyczne i składniowe. Konkretyzacja kontekstowa spowodowana jest najczęściej nie różnicami

²¹ Zob. *Słownik wyrazów obcych*, pod red. J. Tokarskiego, Warszawa 1971, s. 163; *Словарь иностранных слов*, под. ред. И. В. Лехина, Москва 1984, s. 171; Я. И. Рецкер, op. cit., s. 41.

²² Zob. *Słownik wyrazów obcych*, s. 380; J. Lukszyn, op. cit., s. 162; Я. И. Рецкер, op. cit., s. 41; Л. С. Бархударов, op. cit., s. 210.

strukturalnymi, systemowymi między językiem oryginału i przekładu, a czynnikami wynikającymi z konkretnego kontekstu, stylistyką, dążeniem do uniknięcia powtórzeń, osiągnięcia większej przejrzystości tekstu, dostosowania do zasad rytmicznych wiersza. Przykłady zastosowania tej techniki w badanym materiale to m.in.: zamiana oryginalnej jednostki leksykalnej oznaczającej jakieś miejsce, przedmiot, osobę, czynność o szerszym znaczeniu semantycznym jednostką przekładu bardziej konkretną, sprecyzowaną; zastosowanie rzeczownika zamiast zaimka osobowego, czy dzierżawczego, np.:

Popatrz na psa uwiązanego pod sklepem/ o swym panu myśli/ i rwie się do niego/ **na dwóch łapach** czeka [...] (*Czekanie*, Zaufałem...)

Посмотри на пса привязанного перед магазином/ он думает о своем хозяине/ и рвется к нему/ ждет **на задних лапах** [...] (*Ожидание*, Стихи)

[...] nie znają ewangelii **owady** pod korą [...] (*Drzewa niewierzące*, Zaufałem...)

[...] Евангелия не знают **жуки** под корою [...] (*Не веруют деревья*, Стихи)

[...] jakieś śmieszne serduszko z wstążeczka różową/ spośród wotów świecące jak **żuczek** z ukrycia [...] (*Pożegnanie wiejskiej parafii*, Zaufałem...)

[...] смешное сердечко с ленточкой голубой/ среди даров в уголке как **светлячок** оно светит [...] (*Прощание с сельским приходом*, Просьба)

Techniką powodującą rozszerzenie znaczeń w języku przekładu jest **generalizacja**²³. Jej zastosowanie może być spowodowane niemożliwością tłumaczenia dosłownego, które by zmieniło sens desygnatu w języku docelowym w porównaniu z jednostką tekstu wyjściowego. Bardzo często przyczyną zmiany zakresu semantycznego wypowiedzeń jest dążenie do ujednolicenia stylu tekstu, który powinien być zgodny z normami obowiązującymi w języku przekładu. Generalizacja może zostać osiągnięta poprzez zamianę nazwy własnej na nazwę pospolitą lub opuszczenie nazwy własnej. Może także przebiegać w obrębie jednej klasy wyrazów, tzn. przymiotniki, rzeczowniki czy też całe zwiazki wyrazowe o węższym zakresie znaczeniowym są tłumaczone na język rosyjski za pomocą jednostek bardziej uogólnionych znaczeniowo, np.:

[...] chamka czapła beczelna coraz bliżej wody/ denerwuje bociana bo ma **palce** żółte [...] (*Wiersz z dedykacją*, Zaufałem...)

[...] наглая хамка цапля в воде приближаясь/ аиста раздражает желтыми **ногами** [...] (*Стихотворение с посвящением*, Польские поэты...)

[...] pliszkę, co z rzęsy wodnej **wydziubuje owad** (*O kazaniach*, Zaufałem...)

[...] a trąsoguzka w rяске **насекомых ловит** (*O проповедях*, Польские поэты...)

[...] dziecioty pstre z czerwona płamą **pod ogonem** [...] (*Podziękowanie*, Zaufałem...)

[...] дятел тот разноцветный с красным пятнышком **сзади** [...] (*Благодарение*, Просьба)

Kolejna transformacja to tzw. **rozwiniecie logiczne** (смысловое развитие)²⁴. Przyczyny zastosowania tego przekształcenia mogą być różne. W niektórych przypadkach jest to jedyny możliwy sposób dokładnego przekazu oryginalnego tekstu w języku docelowym. Czasami jednak zastosowanie „rozwiniecia logicznego” podyktowane jest wyłącznie normą stylistyczną języka przekładu lub różnicami w stopniu łączliwości wyrazów

²³ Zob. J. Lukszyn, op. cit., s. 100; *Словарь иностранных слов*, s. 118; Я. И. Рецкер, op. cit., s. 43.

²⁴ Zob. Я. И. Рецкер, op. cit., s. 45.

w obu językach, inną rekcją. Technika ta dotyczy jednostek o różnej długości. Najczęściej są to zmiany w obrębie wyrazów, związków wyrazowych, równoważników zdań lub zdań. Jest to tłumaczenie kontekstowe, logicznie powiązane z tekstem wyjściowym. Zastosowanie danej transformacji w większości przypadków nie powoduje zafałszowania oryginalnego obrazu, lecz jego modyfikację. W badanym materiale najczęściej można spotkać zamiany w obrębie jednej części mowy, np. zastąpienie rzeczownika innym rzeczownikiem, przymiotnika – przymiotnikiem, a związku wyrazowego adekwatnym związkiem. Pojawiają się także przykłady tłumaczenia, którym towarzyszy zmiana kategorii, czyli zamiana cechy nazwą przedmiotu, zamiana przedmiotu cechą, cechy procesem, procesu cechą, przedmiotu procesem, procesu przedmiotem bądź procesu procesem, np.:

- [...] **mniej wiemy o zwierzętach niżli o aniołach** (*O aniołach i zwierzętach*, Zaufałem...)
 [...] **больше знаем об ангелах, чем о собратях** (*Над церковным учением об ангелах*, Польская поэзия...)
 [...] **jak zając niechroniony** [...] (*Wieczność*, Zaufałem...)
 [...] **как заяц в сезон охоты** [...] (*Вечность*, Стихи)
 [...] Jeszcze zadrżał w kielichach **cichy tętent koni** [...] (***, Zaufałem...)
 [...] Вдруг – тихий отзвук в потире, точно **бьют копытами кони** [...] (***, Спешите...)

W procesie przekładu tłumacze zastosowali także **przekład antonimiczny**²⁵. Użycie tego przekształcenia jest często podyktowane czynnikami pozajęzykowymi. Technika ta może być czasami jedynym możliwym sposobem prawidłowego przekazu myśli zawartych w oryginale, kiedy tłumaczenie dosłowne prowadziłoby do absurdu. Tłumacze w większości wypadków starali się zastąpić oryginalną konstrukcję twierdzącą lub przeczącą taką samą konstrukcją w języku docelowym. Dlatego też w analizowanym materiale znaleźć można tylko jeden przykład zastosowania danej transformacji, np.:

- Święty Andrzeju rybaków patronie/ **nie myśl** o karpach płotkach szczupakach [...] (*O świętym Andrzeju*, Zaufałem...)
 Святой Андрей хранитель рыбаков/ **забудь** о карпах щуках и плотвице [...] (*O святом Андрее*, Стихи)

Tzw. **przekształcenie kompleksowe** (целостное преобразование)²⁶ jest typem szeroko pojętego „rozwinęcia logicznego”. Przy takiej transformacji nie dostrzega się widocznego związku między formą wewnętrzną jednostki w języku wyjściowym w porównaniu z paralelną jednostką języka docelowego. Podstawą do tłumaczenia tekstu z zastosowaniem „przekształcenia kompleksowego” jest jednakowa relacja jednostki oryginalnej i przetłumaczonej do tego samego fragmentu rzeczywistości²⁷. W analizowanych tekstach „przekształcenie kompleksowe” jest najczęściej stosowaną techniką. Mimo że języki polski i rosyjski są blisko spokrewnione i zazwyczaj nie ma konieczności zastępowania konstrukcji zupełnie odmienną, to specyfika tekstu poetyckiego niejako wymusza na tłumaczach wprowadzanie pewnych modyfikacji tekstu. Dana technika

²⁵ Zob. J. Lukszyn, op. cit., s. 351; Я. И. Рецкер, op. cit., s. 48.

²⁶ Zob. Я. И. Рецкер, op. cit., s. 53.

²⁷ Zob. ibidem, s. 54.

została zastosowana najczęściej na poziomie wyrazów. Zdarzają się jednak sytuacje, w których kompleksowemu przekształceniu ulegają całe zdania, a nawet poszczególne strofy wierszy lub obrazy, np.:

[...] **skurczyłeś** na krzyżu jak **czapla** szyję [...] (*Dłatego*, Zaufałem...)

[...] на кресте Ты шею согнул как **журавль** [...] (*Потому*, Стихи)

Czemu papuga nimfa kolysze się jak pelikan?/ Czemu złota rybka ma wypukłe oczy?/ Czemu bocian dwóch nóg razem nie zamoczy?/ Czemu kura chodząc rysuje krzyżyki na ziemi? [...] (*O aniołach i zwierzakach*, Zaufałem...)

Кто животных поймет, их обиды и беды,/ укоризненный взгляд шимпанзе – непоседы,/ обезьянью косматость, китовью усатость/ и непарных непуганых, ловчим на радость?/ Кто постигнет слоновьи предсмертные плачи,/ смех ягнят, одинокость извозчицкй клячи? [...] (*Над церковным учением об ангелах*, Польская поэзия...)

Ostatnią transformacją jest **kompensacja** (strat)²⁸, której istnienie można stwierdzić, analizując stosunkowo duże partie tekstu. Oryginalna jednostka leksykalna utracona w jakimś fragmencie tekstu w procesie przekładu może być zrekompensowana inną – w nieparalelnym odcinku tekstu docelowego. Technika ta jest trudna do stwierdzenia w tekście poetyckim. Bardziej praktyczną metodą analizy będzie opis transformacji czysto strukturalnych, wprowadzonych w klasyfikacji L. Barchudarowa, tj. opuszczenia (redukcji) i dodania (amplifikacji)²⁹. W przekładach można znaleźć przykłady obu wymienionych przekształceń. Liczba jednostek opuszczonych jest zbliżona do liczby uzupełnień. Świadczy to o dbałości tłumaczy o styl i zachowanie właściwych proporcji w tekście przekładu w stosunku do tekstu wyjściowego. Największą grupę **opuszczeń** stanowią jednostki, w których podczas przekładu na język rosyjski tłumacz pominął przydawki, najczęściej przymiotnikowe, rzeczowniki dające dodatkową charakterystykę, przydawki rzeczownikowe, dopełnienia. Przyczyną tych opuszczeń może być ekonomia języka, uniknięcie powtórzeń bądź użycie zredukowanego określenia w innym fragmencie tekstu, czyli zastosowanie techniki kompensacji. Pominięcie danych jednostek nie powoduje zakłóceń w prawidłowym odbiorze tekstu. Jest on w pełni zrozumiały dla czytelnika. Jest to często tylko zabieg stylistyczny, np.:

[...] jeszcze szukasz serca żeby je doić **jak kozę** [...] (*Jeszcze nie*, Zaufałem...)

[...] еще подыскиваешь себе сердце для доенья [...] (*Еще не*, Стихи)

[...] teologów łaskoczesz **chrabąszcza** wąsami [...] (*Suplikacje*, Zaufałem...)

[...] Ты богословов любишь пощекотать усами [...] (*Мольба*, Польская поэзия...)

[...] list szedł jak żaba **z żabą** powoli ze smutkiem [...] (*Długo*, Zaufałem...)

[...] шло письмо как жаба медленно и грустно [...] (*Долго*, Просьба)

Techniką przeciwną jest **uzupełnienie** (amplifikacja) polegające na wzbogaceniu jednostki przekładu o nowy element, nieistniejący w porównywanej jednostce języka wyjściowego. Elementy tekstu, które zostały pominięte w przekładzie, bardzo często pojawiają się w innym miejscu tekstu jako elementy dodane. Są więc wśród nich przydawki przymiotnikowe, przysłówkowe, rzeczowniki, czasowniki, np.:

²⁸ Zob. J. Lukszyn, op. cit., s. 153; A. B. Фёдоров, *Основы общей теории перевода*, Москва 1993, s. 146.

²⁹ Zob. Л. С. Бархударов, op. cit.

- [...] a sad sobie zostanie z gęsiami i płotem [...] (*Pożegnanie wiejskiej parafii*, Zaufałem...)
 [...] сад же пусть остается – там плетень и **гуси гуляют** [...] (*Прощание с сельским приходом*, Просьба)
 [...] dzioby nie tylko krótkie albo długie [...] (*Podziękowanie*, Zaufałem...)
 [...] клюв у **птиц** не только короткий или длинный [...] (*Благодарение*, Просьба)
 [...] postkomunistka wrona [...] (*W marcu*, Zaufałem...)
 [...] посткоммунистка **товарищ** ворона [...] (*В марте*, Стихи)

Zaprezentowana analiza wierszy księdza Jana Twardowskiego w porównaniu z ich rosyjskim przekładem potwierdziła, że obrazowanie jest podstawową cechą języka poetyckiego. Restytucja językowego obrazu świata dokonuje się na drodze wierności wobec rozstrzygnięć języka wyjściowego. Zarówno zastosowanie przekładu dosłownego, jak też tłumaczenia adaptacyjnego niesie ze sobą perspektywę strat i zysków w przekładzie. Biorąc pod uwagę aspekt językowy, teksty docelowe w znacznej większości są dosłownym odwzorowaniem tekstów wyjściowych w sensie leksykalnym, z zastosowaniem szeregu przekształceń gramatycznych. Jednocześnie zdarza się, że parametry oryginału zostają przekazane w przekładzie za pośrednictwem różnych modyfikacji, które rekompensują ewentualne straty spowodowane różnicami językowymi i kulturowymi między tekstem wyjściowym i docelowym. Tłumacze zastosowali różnego typu transformacje leksykalne, wymuszone normą bądź uzusem lub będące jedynie strategią translatorską. Badane teksty przekładu nie przesłaniają oryginału. Tłumacze dążą do „udomowienia” języka i świata wyjściowego, ale z jednoczesnym zachowaniem cech swoistych dla poezji księdza Twardowskiego. W rezultacie osiągają zamierzony efekt. Tekst przekładu jest ekwiwalentny tekstowi oryginału. Obrazy zostały przekazane z języka polskiego do rosyjskiego bez znacznych strat treściowych, co świadczy o wymienialności światów. Można powiedzieć, że mamy do czynienia z jednym obrazem świata zwierząt możliwym do opisania w języku docelowym. Jak każdy przekład analizowane teksty wierszy księdza Twardowskiego włączają się w kontekst twórczości oryginalnej, wzbogacając rosyjską poezję religijną.

Резюме

Мир животных в стихотворениях Яна Твардовского и их переводах на русский язык

Предметом исследования в этой статье является языковая картина животных, избранная из стихотворений Твардовского, по сравнению с ее переводом на русский язык. Одним из главных качеств поэзии отца Яна, независимо от темы произведений, является сосредоточение на *sacrum*. Предложенный анализ помещается в модели культурной лингвистики, которая ссылается на когнитивную парадигму. Анализ учитывает одновременно стратегии и методы, использованные в процессе перевода. Языковая картина животных рассмотрена двояко. В рамках внутриязыкового исследования были указаны отдельные животные, выступающие в исследуемых текстах, их символика и роль в жизни человека. Следовательно, межкультурный анализ показал, что происходит с языковой картиной мира, когда ее перенесем на другой, в данном случае, русский язык.

Summary

The animal world in the poems of Jan Twardowski and Russian translations

In the present article a linguistic image of animals, excerpted from poems of Twardowski, compared with his translation to Russian are the object of analysis. The subject matter of the works concentrates on the most important existential problems and *sacrum*. Proposed analysis is located in investigative model of cultural linguistics which links to cognitive paradigm, while taking into account the strategies and techniques used translation. The monolingual analysis specified types and characteristics of animals, whereas bilingual analysis showed what happens with the linguistic image of love when it is transferred to other language, in this case to Russian language.

Key words: poems of Father Jan Twardowski, the linguistic image of animals, translation.

Indira Dyusekeneva, Ludmila Kilevaya
Kazachski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny
im. Abaja Almata (Kazachstan)

Категориальная оппозиция предельность/ непредельность в русском и польском языках

Категориальная оппозиция предельность/непредельность относится к категории аспектуальности, с помощью различных средств отображающей характер протекания действия и являющейся одной из важных в человеческом сознании. Несмотря на то, что категория аспекта признается универсальной и на сегодняшний день широко освещена в многочисленных трудах, многие вопросы остаются спорными, а аспектуальное поле имеет весьма расплывчатые границы. Это предопределяет тот факт, что данная категория вызывает живой научный интерес уже в течение длительного времени. Так, М.Ю. Черткова отмечает, что „термин «аспект» (от лат. *aspectus*, т.е. внешний вид, облик) был предназначен в античную эпоху для разграничения предельных и непредельных глаголов, которые выделил еще Аристотель”¹. А известный российский аспектолог А.В. Бондарко по праву считает предельность/непредельность самым важным аспектуальным признаком. Ученый подчеркивает: „К числу фундаментальных аспектуальных семантических признаков можно отнести такие признаки, как предельность/непредельность, обозначение развивающегося процесса/целостного факта, обозначение постоянного отношения, локализованность/нелокализованность действия во времени”². Аспектологи справедливо рассматривают категорию предельности/непредельности в качестве универсальной семантической категории, отражающей онтологические характеристики глагольного действия, но при этом не располагающей системой стандартных грамматических средств для ее выражения³. Языковое содержание обозначенной категориальной оппозиции может быть выявлено путем привлечения ментальных характеристик носителей языка. Как справедливо отмечают исследователи, „специфика грамматических категорий может послужить отправным моментом для выявления некоторых поведенческих стереотипов, которые должны быть зафиксированы и в лексических значениях, и во фразеологии, и в прецедентных текстах

¹ М.Ю. Черткова, *Вид или аспект? К типологии славянской или романской категории (на материале русского и испанского языков)*, Вестник Московского университета. Серия 9: „Филология” 2004, № 1, с. 100.

² А.В. Бондарко, *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*, Москва 2007, с. 80.

³ А.А. Караванов, *К вопросу о характере категории предельности древнерусского глагола*, „Вопросы языкознания” 1992, № 6, с. 103-112.

культуры и в речеповеденческих рефлексах”⁴. Как видим, речь идет о языковых фактах, отражающих ментальные и прагматические характеристики носителей языка, то есть о языковых картинах мира. В данной статье производится попытка выявления грамматических средств, с помощью которых передается категориальная оппозиция предельность/непредельность в русском и польском языках с проекцией на ментальные характеристики их носителей.

Бесспорным является тот факт, что категория аспектуальности и ее ядерная составляющая предельность/непредельность соотносится с грамматической категорией вида. Важно подчеркнуть, что данная категория является чисто славянской грамматической категорией, воплощая качество протекания действия во времени. Поэтому ученые-когнитивисты единодушны во мнении неслучайного источника ее возникновения именно в славянских языках, связывая его природу с такой ментальной характеристикой славянских народов, как значимость качества дела.

В качестве источника фактического материала послужили казахстанские русскоязычные газеты „Караван” и „Аргументы и факты Казахстан”, отражающие менталитет русскоговорящих казахстанцев, и польские газеты „Gazeta Polska”, „Rzeczpospolita”, представляющие собой платформу свободного слова польского народа. Всего было проанализировано 200 глаголов русского языка и 200 глаголов польского языка, выделенных из текстов газетных статей. При этом отбирались глаголы как в личных формах, так и в неопределенной форме.

Действие как таковое имеет значение для русского менталитета. Не случайно В.В. Колесов подчеркивает: „В центре русского менталитета находится не факт или идея, а конкретное дело”⁵. И далее ученый акцентирует внимание на качестве действия в русском менталитете: „Для русского важно дело, которое результируется в вещи”⁶, причем „качество дела или исполнения важнее, чем количество произведенного”⁷. Иными словами, В.В. Колесов отмечает значимость действия завершеного, имеющего результат. В языковом плане данное значение выражает, помимо формы глагола (категория вида), лексическо-семантическая категория предельности/непредельности. Сказанное им применительно к русскому народу, без сомнения, касается всех славян вообще, что должно проявиться в языковых фактах, что и подвергается проверке в настоящем исследовании.

Глаголы были разделены на две группы: предельные и непредельные. Предельные глаголы, согласно М.А. Шелякину, „имеют, хотя бы в отдаленной перспективе, какой-то «внутренний» предел, по достижении которого данное действие или данный способ его проявления прекращается”⁸. Непредельные же глаголы не имеют «внутренних» пределов, т.е. потенциально лишены ограниченности, вследствие чего представляется целесообразным дифференциация глаголов на предельные

⁴ В.И. Карасик, О.Г. Прохвачева, Я.В. Зубкова, Э.В. Грабарова, *Иная ментальность*, Москва 2005, с. 21.

⁵ В.В. Колесов, *Жизнь происходит от слова...*, Санкт-Петербург 1999, с. 122.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem, с. 124.

⁸ М.А. Шелякин, *Функциональная грамматика русского языка*, Москва 2001, с. 77.

/ непредельные не в изолированном виде, а в контексте. Так, в высказывании *Ребенок может **получать** лечение даже во время сна* глагол *получать* является предельным, но в контексте получает значение непредельности.

В количественном плане, согласно собранному фактическому материалу русскоязычных газет, предельных глаголов несколько больше, чем непредельных. Это, как нам представляется, свидетельствует о том, что для носителей русского языка важным является не „количество” выполняемых действий, а их „качество”, т.е. доведение дела до конца, до предела, до осуществления его результата, о чем свидетельствует следующий иллюстративный материал: *Не в курсе происходящего и председатель общества „Славяне” Владимир Гуменный, он в качестве представителя консульства России в Уральске **занимается** подготовкой к выборам 4 марта*. Глагол *занимается* непредельный, не имеет предела и не предполагает его в перспективе. *Вместе с нашими читателями мы **готовим** подарки для детишек с тяжелыми онкологическими заболеваниями к прекрасному празднику Наурыз*. Глагол *готовим* предполагает предел в отдаленной перспективе. *Антропогенный фактор **сыграл** свою роль*. Глагол *сыграл* имеет в своем значении предел, по достижении которого данное действие прекратилось.

Польский язык, как наиболее реликтовый из всех славянских языков, согласно проанализированному материалу, четко разграничивает предельные и непредельные глаголы. Помимо внутриязыковых факторов, способствующих развитию семантики предельности/непредельности в области глагола, этому способствуют также ментальные характеристики польского народа, в частности приверженность славянским традициям, иными словами актуализация компонента „свой”. Предел действия в речевой практике польских газет проявляется в том числе и как результат. Он передается посредством стательной перфектности, выражаемой глаголами совершенного вида прошедшего времени. Лексическая семантика их включает в себе главным образом созидательное начало, например: *Na Białorusi **wzrosła** w ostatnim kwartale popularność prezydenta Aleksandra Łukaszenki oraz chęć zjednoczenia z Rosją*.

Интерес в польских газетных текстах представляют непредельные глаголы, используемые в значении предельных. В плане выражения это проявляется в виде употребления глаголов настоящего времени, которые, согласно контексту, передают значение прошедшего результативного действия: *Soczi miało zademonstrować mocarstwowość Rosji, a już teraz **obnaża** wszystkie słabości putinowskiego państwa*. Как видно из приведенного примера, глагол *obnaża* употреблен в форме несовершенного вида настоящего времени. Контекстные же условия свидетельствуют о том, что автор излагает данное действие как свершившийся факт, отправляя его к плану прошлого. Подобного рода авторское видение действия может передаваться в польском газетном тексте и посредством глаголов совершенного вида простого будущего времени. Изображаемое действие представляется автору несомненным, а потому трактуется как уже свершившееся и достигшее предела: *Igrzyska olimpijskie w Soczi **przejdą** do historii jako najdroższe i najbardziej zmilitaryzowane; Tusk **nie odpowie** za Smoleńsk*.

Созидательное либо разрушительное начало используемых глагольных лексем зависит от тематики излагаемых фактов либо событий. Преимущественное употребление предельных глаголов обуславливается стремлением субъекта достигнуть результата желаемого действия. Так, в следующем газетном тексте, повествуя о наращивании военной мощи Россией, автор использует предельные глаголы, тем самым подчеркивая потенциальную возможность военных действий со стороны России. При этом, что особенно значимо, используются глаголы как совершенного, так и несовершенного вида: *Charakter większości ćwiczeń wskazuje na symulowanie poważnego regionalnego konfliktu zbrojnego w Europie, który może się nawet **przerodzić** w wojnę atomową; Ostatnie parę miesięcy udowodniło, że Rosja **posiada** na tyle dużo różnego rodzaju jednostek wojskowych, zdolnych **działać** nawet kilkaset kilometrów od baz...*

В каждой подгруппе глаголов был определен их семантический состав. Классификация по семантическому признаку проводилась на основе классификации, предложенной Г.А. Золотовой⁹. Она делит глаголы на неакциональные, акциональные, модальные, фазисные, логического отношения, причинно-следственные. Среди неакциональных глаголов ученый выделяет глаголы локализирующего значения, экзистенциального значения, партитивного значения, значение посессивного отношения, компаративного значения, сопоставительного значения, глаголы статуальные, глаголы функтивные. В ряду акциональных глаголов выделяются глаголы речемыслительного действия, глаголы эмоционального действия, глаголы конкретного физического воздействия, глаголы социативного или интересубъектного действия, глаголы движения. К данной классификации мы добавили еще отдельную группу глаголов восприятия, поскольку эта достаточно распространенная группа глаголов в классификации Г.А. Золотовой не зафиксирована.

Исследовав семантический состав подгруппы предельных глаголов, мы отмечаем, что глаголы физического воздействия значительно преобладают над глаголами других семантических групп (около 50% от всего числа глаголов). Затем следуют речемыслительные глаголы (около 20%), экзистенциальные, статуальные, эмоциональные глаголы, глаголы восприятия, движения (3–5%), фазисные, причинно-следственные глаголы, глаголы модального значения (1–2%). Преобладание глаголов физического воздействия еще раз подтверждает мысль В.В. Колесова о важности дела в виде работы для русской ментальности, то есть актуализация концепта „труд”.

Рассмотрев подробно данную группу глаголов, отметим, что в ней преобладают глаголы результативно-тотивного способа действия (была использована классификация способов действия, предложенная М.А. Шелякиным¹⁰). Также можно отметить, что в данном ряду в значительной степени преобладают глаголы в форме совершенного вида, что также свидетельствует о направленности в русском языковом менталитете на качество действия. Проиллюстрируем сказанное следующими

⁹ Г.А. Золотова, *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 1982.

¹⁰ М.А. Шелякин, *op. cit.*, с. 88-92.

примерами: *Мозу подарить что-то просто, в любой день – для этого не нужен повод; Сердце радовалось и пело от одной только мысли, что мы сделали очень полезное дело.* Приведенные примеры свидетельствуют о том, что глаголы *подарить, сделали* содержат в своем значении указание на предельность, завершенность действия, направленного на результат.

Что касается непредельных глаголов, то, по нашим наблюдениям, по семантическому составу в русской речевой практике преобладают также глаголы физического воздействия, но их количество намного меньше, чем среди предельных глаголов этой же семантики (около 30% среди проанализированных непредельных глаголов). Следующими по количеству представленных глаголов являются речемыслительные глаголы (около 20%), экзистенциальные, локализующие, статуальные, функтитивные, эмоциональные (по 5–10%), посессивные, глаголы движения, глаголы восприятия, фазисные, причинно-следственные, глаголы модального значения (по 1–2%). С одной стороны, мы можем отметить преобладание глаголов физического воздействия, что указывает на значимость действий в языковом менталитете. С другой стороны, наличие значительно меньшего количества непредельных глаголов физического воздействия по сравнению с той же семантической группой предельных глаголов говорит о том, что носителю русского языка в большей степени свойственно производить и представлять действие, имеющее предел или направленное на его достижение. Кроме того, как отмечалось ранее, среди предельных глаголов физического воздействия наблюдается преобладание формы совершенного вида. Данное соотношение можно спроецировать на ментальный уровень носителей русского языка и вывести логическое заключение, что не просто действия сами по себе, не имеющие цели достигнуть предела, а действия, направленные на предел, завершенные, имеющие результат – вот установка русского языкового менталитета.

В речевой деятельности польского народа, согласно проанализированному материалу, преобладают непредельные глаголы речемыслительной (30% среди проанализированных непредельных глаголов) и статуальной семантики (около 20%), например: *MEN nie mówi całej prawdy o edukacji; Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zapowiada, że wkrótce przedstawi projekt ustawy, która ureguje sprawę honorariów dla autorów...*

Таким образом, преобладание предельных глаголов физического действия в русском речевом поведении и относительно значительное количество данных глаголов в польской речевой деятельности подтверждает выдвинутую гипотезу о воплощении в русской и польской языковых картинах мира такой ментальной характеристики славян, как качество дела. Вместе с тем данное утверждение является достаточно относительным, поскольку требует проверки в других источниках публицистической речи, а также в иной речевой практике русского и польского народов.

Список источников примеров

- „Gazeta Polska” (2013–2014)
„Rzeczpospolita” (2013–2014)
„Аргументы и Факты Казахстан” (2013–2014)
„Караван” (2013–2014)

Streszczenie

Opozycja kategorialna limitatywność/ Nielimitatywność w języku rosyjskim i polskim

W artykule zostały zbadane środki gramatyczne, za pomocą których w języku rosyjskim i polskim jest przekazywana opozycja kategorialna limitatywność/ Nielimitatywność oraz charakterystyki mentalne użytkowników tych języków. W centrum analizy znalazła się kategoria gramatyczna aspektu (postaci) czasowników dokonanych i niedokonanych – wskazująca na czas wewnętrzny, będący charakterystyką jakościową rodzaju czynności w ciągu czasu, w odróżnieniu od czasu zewnętrznego, który przekazuje się za pomocą kategorii trybu oznajmującego. Przewaga czasowników limitatywnych w praktyce językowej Rosjan i Polaków świadczy o ważności czynności dla narodów słowiańskich.

Summary

The categorial opposition of telicity/ atelicity in the Russian and Polish languages

The article investigates grammatical means with the help of which the categorial opposition of telicity/ atelicity is expressed in the Russian and Polish languages with the projection on the mental characteristics of their speakers. Grammatical category of aspect is put in the center of the investigation, with the help of which the internal time as qualitative characteristics of action performance is expressed, as against the external time which is expressed by grammatical meanings of the category of verb tense. It is asserted that the prevalence of telic verbs in speech practice of the Russian and Polish languages proves the importance of the quality of an action, bringing an action to possible endpoint for the Slavic people.

Key words: Aspectuality, telicity, semantic category, category of aspect, mentality.

Alina Filinowicz
Uniwersytet w Białymstoku

Flora w mikrotoponimii powiatu sokólskiego

Powiat sokólski znajduje się w środkowej części obecnego województwa podlaskiego przy granicy z Białorusią. W przeszłości rejony należące do dzisiejszej Sokólszczyzny oraz tereny na północ od rzeki Biebrzy pokrywała zwarta i rozległa Puszcza Grodzieńska. Położona w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego wchodziła w skład dóbr królewskich i administracyjnie należała do powiatu grodzieńskiego w województwie trockim¹. Badany obszar zasiedlony został stosunkowo późno. Na przełomie XVII i XVIII wieku procesy osadnicze na Sokólszczyźnie nie były jeszcze zakończone: „Miasto powiatowe Sokółka oraz prawie cały obecny powiat sokólski powstały na «surowym korzeniu», po wykarczowaniu puszczy w wieku XVIII”². Osadnictwo dokonywało się w terenie lesistym, wymagającym znacznej ingerencji człowieka w zagospodarowywanie puszczy i uzyskanie ziemi uprawnej.

Teren całej Białostocczyzny od najdawniejszych czasów był terenem styku plemion bałtyckich i słowiańskich, a w XV-XVII wieku rejonem styku i krzyżowania się fal osadnictwa polskiego (mazowieckiego) z zachodu z osadnictwem białoruskim idącym ze wschodu z rejonu Grodna i Wołkowyska. Nurt osadnictwa białoruskiego zawierał domieszkę ludności litewskiej i potomków dawnej Jaćwieży. Plemiona jaćwieskie niemal do końca XIII wieku zamieszkiwały ziemie na północ od rzeki Biebrzy i nad Niemnem. Rozbite zostały ostatecznie przez Krzyżaków w 1283 roku.

Obecnie powiat sokólski zróżnicowany jest pod względem etnicznym, językowym i konfesyjnym. Mieszkają tu obok siebie Polacy, Białorusini, Tatarzy, a dawniej byli też Litwini³. Dzisiaj na omawianym terenie obok gwar polskich występują gwary białoruskie. Gwara białoruska pełni funkcję języka domowego w obrębie rodziny i ewentualnie mieszkańców danej wsi, a polszczyzny używa się w kontaktach zewnętrznych z obcymi,

¹ Zagadnienie kolonizacji Białostocczyzny szeroko omówił J. Wiśniewski w licznych artykułach, np. *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XI, Wrocław 1977, s. 7–80 oraz *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica”, t. I, Białystok 1964, s. 115–135.

² J. Jakubowski, *Powiat grodzieński w XVI w.*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski”, z. 3, Kraków 1935, s. 107.

³ Niewielką liczbę Litwinów zarejestrowano na tym obszarze w czasie pierwszego spisu powszechnego przeprowadzonego w imperium rosyjskim w roku 1897. Jak wynika z danych tego spisu, w rubrykach określających ludność według przynależności językowej, Litwini mieszkali w trzech ówczesnych powiatach („ujezdach”) guberni grodzieńskiej, tj. sokólskim, białostockim i bielskim. Osób uznających język litewski za ojczysty zarejestrowano najwięcej w pow. sokólskim (74 mieszkańców), znacznie mniej w pow. białostockim (27 mieszkańców) i tylko 7 osób w pow. bielskim.

w szkole, w kościele. Ten układ stosunków językowych ulega stopniowym zmianom w związku z wkraczaniem polszczyzny do życia codziennego. W zachodnim pasie zasięgu gwar białoruskich średnie i młodsze pokolenie mówi już wyłącznie po polsku, a gwara białoruska zachowała się częściowo jako środek porozumiewania się ludzi najstarszych. Część mieszkańców wschodnich terenów powiatu jest dwujęzyczna. Rozmieszczenie gwar wschodniosłowiańskich na omawianym obszarze, ważniejsze cechy fonetyczne, morfologiczne i leksykalne tych gwar przedstawione są w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*⁴.

Źródłem materiałowym niniejszego opracowania są zapisy gwarowe nazw terenowych z obszaru północno-wschodniej Polski zebrane w latach 1965–1967 przez zespół filologów pod kierunkiem prof. Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej na zlecenie Komisji Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych przy Urzędzie Rady Ministrów. Materiały gwarowe zostały uzupełnione częściowo o własne zapisy zebrane w terenie oraz zapisy autochtonów⁵.

U podstaw większości nazw terenowych leżą apłatywy geograficzne, czyli wyrazy związane z fizjografią i ukształtowaniem terenu, rodzajem gleby, występowaniem pewnego rodzaju flory i fauny. W powiecie sokólskim największy udział w tworzeniu mikrotoponimów mają nazwy o motywacji topograficznej (stanowią 54% wszystkich nazw terenowych). Z szerokiego zakresu tematycznego nazw topograficznych dla potrzeb artykułu wybrano nazwy oparte na terminach wegetatywnych⁶.

W skład topograficznych nazw terenowych weszło około stu rzeczowników odnoszących się do świata roślinnego, wśród nich wydzielono następujące grupy⁷:

1. Nazwy określające las z przewagą jednego gatunku drzew: *Olszyna* // *Alszyna*⁸, *Alesznik* 'las, zarośla olchowe', *Alchowik*, *Osina* // *Asin'a*, *Asinnik* 'las, zagajnik osikowy', *Brzezina* // *Biar'ezina*, *Biareżnik* 'zagajnik brzozowy, zarośla młodych brzoź', *Chwain'a* 'las sosnowy', *Chwojnik*, *Dubin'a*, *Dubowik*, *Dubn'ik*, *Gabin'a* 'las, zarośla wiazu', *Harresznik* 'zarośla leszczyny', *Hrabin'a* 'las grabowy, zarośla grabowe', *Hrabb'n'ik*, *Jedlina* 'las świerkowy', *Leszczożnik* 'zarośla leszczyny', *Lipin'a* i inne.

2. Nazwy określające zespoły leśne: *Borek* // *Bar'ok*, *Dąbrowa* // *Dubrowa*, *Gaj* // *Haj*, *Las*.

⁴ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego, Wrocław 1980; t. II i III pod red. S. Glinki, Wrocław 1988, 1993; t. V–VIII pod red. I. Maryniakowej, Warszawa 1995–2002.

⁵ Zgromadzony i opracowany materiał onimiczny posłużył do napisania rozprawy doktorskiej: A. Filinowicz, *Mikrotoponimia dawnego powiatu sokólskiego*, Białystok 2012.

⁶ W rozprawie doktorskiej wśród nazw topograficznych wyróżniono następujące grupy semantyczne: a) fizjografia i właściwości terenu (2217 nazw – 60,6%); b) baza roślinna (755 nazw – 20,9%); c) baza zwierzęca (123 nazwy – 3,4%); d) nazwy wskazujące na położenie względem innego obiektu terenowego (552 nazwy – 15,1%).

⁷ Porównaj artykuł J. Głuszkowskiej-Babickiej, *Mikrotoponimy oparte na terminach wegetatywnych w północno-wschodniej Polsce*, „Acta Albaruthenica” 2011, nr 11, s. 206.

⁸ Znaczna liczba nazw oparta jest na białoruskich podstawach leksykalnych lub ma wymowę fonetyczną białoruską. Akcent nad mikrotoponimem (ukośna kreska) zaznaczony jest wówczas, gdy różni się od akcentu polskiego.

3. Nazwy pojedynczych drzew lub grupy drzew tego samego gatunku: *Bierast'ok* 'brzost – gatunek wiazu', *Choinka*, *Czeremcha*, *Dub'y*, *Goby* 'wiaz', *Harambina* 'jarzębina', *Hruszka*, *Lipka*, *Sasn'owaczka*.

4. Nazwy określające roślinność krzewiastą: *Aszczażnik* 'zarośla jeżyny', *Czeremszy-na*, *Jadłowcy*, *Karcz'y* 'zarośla, krzaki', *K'ustawie* 'zarośla', *Malinnik*, *P'arasnik* 'młody las, młode zarośla'.

5. Nazwy określające roślinność na gruntach podmokłych: *Aj'er*, *Asak'a* 'turzyca', *Bah'on* 'bagno *Ledum palustre*', *Iwn'iki*, *Łożnik*, *Myszał'ożnik* 'zarośla wierzbowe', *Ra-kitnik*, *Sitnik'i*, *Traścin'a* 'trzcina'.

6. Nazwy runa leśnego: *Barawina*, *J'ahady*, *Żuraŭlinik*.

7. Nazwy roślin dzikich: *Bark'un* 'nostrzyk, *Melilotus*', *Barszcz'eŭniki* 'barszcz, *Heraclium*', *Bielaha'oŭnik* 'borówka bagienna, łochynie', *Chmielnik*, *Chwoszczka* 'skrzyp', *Dzier'azina* 'widłak', *Kępa*, *Krap'iwisko*, *Łapusznik* 'zarośla łopianu, łopuchu, *Arctium*', *Ślepucha* 'jaskier, *Ranunculus*'.

8. Nazwy roślin uprawnych: *Bab'e* 'bób', *Burakowa Góra*, *Cybula*, *Hrecka Pole* 'pole, na którym uprawiano grykę', *Kanopliska*, *Kapuśnik*, *M'akawa Har'a*, *R'episka* 'miejsce, gdzie rosła rzepa', *Sadzonki*.

9. Nazwy części roślin: *Korzenie*, *Pieńki*.

Nazwy podane są tu tylko przykładowo, wszystkich mikrotoponimów będących samodzielnymi nazwami bądź komponentami nazw złożonych, zawierających w podstawie leksykalnej terminy botaniczne jest znacznie więcej. Uwzględniając warianty gwarowe, zarejestrowano 546 nazw prostych i 209 nazw komponowanych.

Poszczególne apelatwy mogą być podstawami wielu nazw lub tylko jednej. Najliczniejsza grupa mikrotoponimów derywowana jest od nazw drzew, najczęściej podstawami są rzeczowniki *chwoja* 'sosna', *brzoza*, *dąb*, *olcha*, *łozą*. Uwzględniając warianty gwarowe od apelatywu *chwoja* utworzono 37 nazw prostych: *Chwain'a* (10 nazw), *Chwainka* (5 n.), *Chwajelik*, *Chwajensko*, *Chwajn'a*, *Chwajniak'i*, *Chwajowik* (2 n.), *Chwajowo*, *Chwoi*, *Chwojki*, *Chwojniakie* (2 n.), *Chwojnik* (7 n.), *Chwojniki* (2 n.), *Chwojowik* (2 n.) oraz 31 nazw komponowanych: *Chwajkaw'asta Har'a*, *Chwaj'owicka Har'a*, *Chwaj'owikaŭ Doł*, *Chwa'jowo Bahn'o*, *Chwaj'oŭ Łuh* (2 n.), *Chwojcz'asta Góra*, *Chw'ojna Ł'uża*, *Chwoj'owe B'agno*, *Chwoj'owo Bahn'o*, *Asm'alany Chw'ojnik*, *Kr'uhły Chw'ojnik*, *Maleńki Chw'ojnik*, *Mal'aja Chwa'inka*, *Such'aja Chw'oja* (2 n.), *Wielka Chwain'a*, *Wielka Chwa'inka*, *Wielka Chw'ojka*, *Wielki Chw'ojnik* (2 n.), *Mal'awicka Chwain'a*, *P'utnaŭska Chwain'a*, *Kudaraŭszczanska Chwa'inka*, *Panska Chwa'inka*, *Taras'ejczawa Chwajn'a*, *Chwajni'ak Bilwinaŭ*, *Ćwikliński Chw'ojniak*, *Dworny Chwoj-nik*, *Kundziański Chwojnik*, *Starażyny Chwojnik*.

Poza tym terminy wegetatywne wchodzą w skład nazw o różnorodnej strukturze. Biorąc pod uwagę budowę słowotwórczą, można wśród nich wyróżnić nazwy równe rzeczownikom pospolitym w liczbie pojedynczej, np.: *Aj'er*, *Bark'un* 'nostrzyk', *Cybula*, *Hruszka*, *Łaz'a* oraz mające formę mianownika liczby mnogiej: *Ajer'y*, *Bierast'y* 'brzostry', *Chwoi*, *Czeremchi*, *Dub'y*, *Karcz'y*, *Korzenie*, *Laski*, *Sadzonki*.

Znaczną grupę stanowią nazwy określające las lub roślinność krzewiastą z przewagą jednego gatunku drzew, tworzone za pomocą sufiksu *-ina* /*-yna*. Formant ten w powiecie sokólskim tworzy głównie *collectiva* od nazw drzew i krzewów⁹: *Alszyzna* (21 n.) / *Olszyzna* (2 n.) / *Wolszyzna*; *Asin'a* (4 n.) / *Osina*; *Barawina* (3 n.), *Biarezina* (4 n.) / *Bierezina* (5 n.) / *Brzezina*; *Chwain'a* (10 n.), *Czeremszyzna*, *Dubina* (7 n.), *Dzier'azina* (3 n.), *Dzik'owina*, *Gabin'a*, *Harambina*, *Hrabina'a* 'las grabowy', *Jedlina*, *Leszczyzna*, *Lipin'a*, *Łazin'a*, *Traścin'a*, łącznie 73 nazwy.

Do innych częstszych formantów, za pomocą których derywowane były nazwy topograficzne oparte na terminach wegetatywnych, należą:

Formant *-nik* charakterystyczny dla języków wschodniosłowiańskich przy określaniu terminów topograficznych wywodzących się ze świata roślinnego na oznaczenie młodego lasu, krzewów, a szczególnie zarośli czy krzewinek jagód, pokrywających określoną powierzchnię terenu, np. *Aszczaźnik* 'zarośla jeżyny', *Asinnik*, *Bielahałouńnik* 'zarośla borówki bagiennej, łochynie', *Haresznik* 'zarośla leszczyny', *Kapuśnik*, *Łapusznik* 'zarośla łopianu, łopuchu', *Łoźnik* 'zarośla łozy', *Malinnik*, *P'arasnik* 'młody las; młode zarośla', *Rakitnik* 'zarośla rokity', *Traścian'ik* 'zarośla trzciny', *Żuraūlinik* 'miejsce, gdzie rosły żurawiny'.

Zwraca uwagę budową słotwórczą nazwa *Aszczaźnik* notowana dwukrotnie: we wsi Siekierka, gm. Sidra na określenie łąki i kolonii (gw. *Ašč'aźnik*, gen *-ka*, loc. *-ku*) i we wsi Makowlany sąsiadującej bezpośrednio ze wsią Siderka – nazwa własna kolonii i pola (gw. *Ašč'aźnik*, gen. *-ku*, loc. *-ku*). Zdaniem prof. A. Obrębskiej-Jabłońskiej¹⁰ to formacja hybrydalna o polskiej podstawie tematycznej *ostrzeż-* (: *ostrzeżyny*, *ostrzeżnice* 'nazwy gwarowe na określenie jeżyny' notowane w *Małym atlasie gwar polskich* mapa 199 oraz przez Karłowicza w *Słowniku gwar polskich*) i białoruskim sufiksie *-nik*. Białoruski odpowiednik literacki dla jeżyny – *Rubus fruticosus* to *ажына*.

Formant *-ik* w funkcji deminutywnej, produktywny w mikrotoponimach określających młody las lub zarośla z przewagą jednego gatunku roślin: *Alchownik* 'młody las olchowy, zarośla olchowe', *Asownik* 'zagajnik, zarośla osinowe', *Bier'ozawik* 'młody las brzozowy, zarośla brzozowe', *Chwajownik* 'młody las sosnowy, zagajnik sosnowy', *Dubowik* 'młody las dębowy', *Hrabowik* 'młody las z przewagą grabu', *Łazowik* 'zarośla łozy', *Sasnowik* 'młody las sosnowy', łącznie 20 nazw. Sufiks *-ik* tworzy mikrotoponimy od nazw przymiotnikowych typu *Alchowy*, *Dubowy*, które pierwotnie mogły być zestawieniami dwuczłonowymi, np.: *Alchowy Łuh*, *Dubowy Les*.

Poza tym w funkcji zdrobniającej notowano syfiksy: *-ek* (lub w wersji białoruskiej *-ok*): *Borek* / *Bar'ok*, *Bierast'ok*, *Dub'ok*, *Haj'ok*, *Las'ok*; sufiks *-ka*: *Alszyńska*, *Bierazinka*, *Choinka*, *Hrabinka*, *Jeglinka*, *Jelinka*, *Lipka*, *Łazinka*, *Olszyńska*. Nazwy z formantem *-ek* (*-ok*), *-ka* w większości przypadków weszły do mikrotoponimii już w gotowej postaci

⁹ Szerzej o funkcji sufiksu *-ina* w gwarach wschodniej Białostocczyzny zob. Cz. Łapicz, *Funkcje sufiksu -ina a zagadnienie etnogenetyczne wschodniej Białostocczyzny (na przykładzie gwarowej leksyki wegetatywnej)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici: Filologia Polska XXIII”, 1993, z. 138, s. 73–88.

¹⁰ A. Obrębska-Jabłońska, *Polsko-białoruska formacja hybrydalna*, [w:] *Studia indoeuropejskie*, Kraków 1974, s. 147–152; przedruk: A. Obrębska-Jabłońska, *Śladami żywego języka. Wybór pism*, Warszawa 1993, s. 335–342.

zdrobniałej; sufiks *-anka*: *Cieremszanka*, *Kępianka*; sufiks *-ówka* (*-oŭka*, *-eŭka* w wersji białoruskiej): *Lipówka*, *Alsieŭka*, *Bier'ozauka*, *Dubroŭka*, *Lipoŭka*; *-eczka* (*-aczka* w wersji białoruskiej) *Sasn'owaczka*.

Formant *-isko* (*-iska*), *-ysko* (*-yska*) produktywny w mikrotoponimach wskazujących na miejsce, na których coś się znajdowało lub rosło¹¹, np. *Aj'erysko*, *Kap'uśnisko*, *Konopliska*, *Krap'iwisko*, *Łaźnisko*, *R'episka* (od brus. *pəna* 'rzepa'), *Ślepiecisko* (od gw. *ślepot'a*, *slip'uxa* 'jaskier *Ranunculus*').

Formant *-ica* tworzy nazwy dla określenia wycinka terenu na podstawie jego cechy charakterystycznej: *Barszcz'ewica*, *Krap'iŭnica*, *Łap'usznica*, *Żur'aŭnicy*.

Odnótowano również nazwy przymiotnikowe z formantem *-owo* (*-awo*): *Alchowo*, *Biar'ozawo*, *Chwajowo*, *Hrabowo*, *Jałowo*. Są to nazwy, które powstały prawdopodobnie z zestawień dwuczłonowych typu *Biar'ozawo Bahn'o*, *Chwaj'owo Bahn'o*, *Jał'owo Bahn'o* itp., przy czym w codziennym użyciu mogło nastąpić skrócenie tych nazw przez odrzucenie członu rzeczownikowego¹².

Zarejestrowano też substantywizowane formy wyrażeń przyimkowych, w skład których wchodziły przyimki *między* (w wersji białoruskiej *miży*), *pod* / *pad*, *za*: typ bezsufiksajny (w liczbie pojedynczej i mnogiej): *Miżylesy*, *Padlipy*, *Padłozia*, *Zaborek* (2 n.), *Zaborki*, *Zahaj*, *Zahrusza*, *Zalipy*, nazwy z sufiksem *-bje*: *Padlesie* (3 nazwy), *Poddubie* oraz adiektywizowane formy wyrażeń przyimkowych derywowane formantem *-n-*: *Padłozne*, *Zachwojna*.

Osobną grupę opartą na terminach botanicznych stanowią nazwy komponowane. Terminy wegetatywne mogą występować w formie przymiotnika odrzeczownikowego jako człon odróżniający. W funkcji członu odróżniającego pojawiają się najczęściej przymiotniki z sufiksem *-ow-* (*-oŭ-* w nazwach białoruskich) tworzone od apelatywów *brzoza*, *chwoja*, *olcha*, *asa* 'osina': *Bierozaŭ Hrud*, *Bier'ozau Łuż'ok*, *Bier'ozawo Bahn'o*, *Alch'oŭ Łuh*, *Asowa Jama*, *Asowy Łuh*, *Chwajowo Bahn'o*, *Chwaj'oŭ Łuh*.

Terminy wegetatywne tworzą człon określany w zestawieniach dwuczłonowych, przy czym najczęściej w funkcji tej notowano leksemy: *las*, *lasek*, *gaj*, *chwoja* wraz z derywatami. Dominuje zestawienie z przymiotnikiem dzierżawczym na pierwszym miejscu i członem określany na drugim: *Dulkoŭski Les*, *Dworny Les*, *Gieniusza Les*, *Dziedaŭ Las'ok*, *Felkaŭ Las'ok*, *Irczyn Las'ok*, *Boj'arynoŭ Haj*, *M'ojżykaŭ Haj*, *Maławicka Chwain'a*, *J'elskaho Chwainka*, *Taras'ejczawa Chwajn'a*, *Dworny Chwojnik*.

Odnótowano również liczne wyrażenia przyimkowe, w skład których wchodziły terminy wegetatywne, proste np.: *Ad Łaz'y*, *Da Chwain'y*, *Koło Hruszy*, *Koło J'abłyni*, *Na Hraba*, *Na Kanc'u Alszyny*, *Pad As'inniki*, *Pad Har'esznikam*, *Za Chwain'oju*, jak też rozwinięte: *Alszyna kała Nidzielki*, *Dubowik na Prydatkach*, *Ferma kała Ł'oźnika*, *Za Dagimaj Las'ok*, *Kust'y kał'a Saw'ickaho*, *Pad Asowaj Har'oj*, *Pad Zielonaj Har'oj*.

¹¹ Por. derywaty z formantem *-isko* ze znaczeniem nazw miejsc w pracy R. Grzegorzyczkowej, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa 1979, s. 204–213.

¹² Por. nazwy przymiotnikowe z sufiksem *-ow-* odnotowane na Lubelszczyźnie w pracy M. Łesiowa, *Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny*, Lublin 1972, s. 120–124.

Zróznicowane pod względem etnicznym i językowym procesy osadnicze badanego terenu znalazły swoje potwierdzenie w nazwach terenowych. Obok mikrotoponimów polskich występują nazwy wschodniosłowiańskie (białoruskie) i bałtyckie oraz formacje hybrydalne polsko-białoruskie i słowiańsko-bałtyckie, głównie polsko-litewskie i białorusko-litewskie¹³.

Oto niektóre przykłady mikrotoponimów pochodzenia białoruskiego (bądź mające fonetykę białoruską), np. *Asak'a*, *Barszcz'eŭniki*, *Bielahał'oŭnik*, *Chwoszczka*, *Dzier'azaŭszczyna*, *Haresznik*, *Harambina*, *Krap'iŭnica*, *J'ahadawa Har'a*, *P'araśnik*, *R'lepna Har'a*, *Traścin'a*, *Wolszyna*. Postać fonetyczna mikrotoponimów, ich budowa morfologiczna oraz leksyka pozwala stwierdzić, iż gwary powiatu sokólskiego są naturalnym przedłużeniem na zachód białoruskiego dialektu południowo-zachodniego¹⁴. Liczne apelatywy będące podstawą nazw terenowych Sokólszczyzny mają swoje, w wielu przypadkach identyczne, odpowiedniki na Grodzieńszczyźnie¹⁵. Potwierdza to informację historyka Jerzego Wiśniewskiego o zasiedleniu wschodniej Białostoczczyzny przez nurt osadnictwa z okolic Grodna i Wołkowyska¹⁶.

Postać fonetyczna zapisów nazw może zależeć od tego, w jakim stopniu zachowała się gwara białoruska – jako bardziej archaiczna czy też w dużym stopniu spolonizowana. Brzmienie nazw może również zależeć od informatora w danej miejscowości. Na ogół informatorzy starsi podają nazwy z cechami gwar białoruskich, a młodszy często starają się podawać nazwy polonizować. Cechy gwary białoruskiej przeważają w pasie wschodnim, natomiast na zachodzie powiatu sokólskiego jest więcej wpływów polskich. Cechy językowe mikrotoponimów pokrywają się ze współczesnym zróznicowaniem dialektalnym terenu przedstawionym w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*.

Mikrotoponimy pierwotnie bałtyckie, na obszarze, gdzie dziś język litewski całkowicie został z użycia wyparty, uległy sławizacji. Sławizacja dokonywała się w różnych okresach i na terenie zróznicowanym językowo i dialektalnie. Polegała ona na białoruszczeniu lub polszczeniu litewskich mikrotoponimów.

Do nazw o etymologii litewskiej możemy przypisać następujące mikrotoponimy¹⁷:

Al'os, gen. *Als'a*, loc. *Als'e*: 1) łąki, wś Chilimony, gm. Nowy Dwór; 2) łąki, wś Ostrowie, gm. Dąbrowa Białostocka; 3) gen. *Als'a*, loc. *Als'e*, łąka, wś Śniczany, gm. Sidra; 4) gw. *Als'e*, gen. *-s'oŭ*, kol., łąka, wś Miedzianowo, gm. Dąbrowa Białostocka.

¹³ Zob. artykuł M. Kondratiuka, *Nazwy komponowane słowiańsko-bałtyckie w toponimii północno-wschodniej Polski*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, pod red. M. Kondratiuka, t. IV, Materiały IX Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Droga ku wzajemności” Białystok 20–22.07.2001, Białystok 2002, s. 73–79.

¹⁴ E. Мяцельская, Э. Блінава, *Беларуская дыялекталогія. Практыкум*, Мінск 1991, s. 193–194.

¹⁵ Т. Ф. Сцяшковіч, *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск 1972.

¹⁶ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, [w:] *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. I, s. 14–27, mapa nr 5: *Kierunki i zasięgi osadnictwa w wiekach XIV–XVIII*; idem, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróznicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” 1977, t. XI, s. 7–80.

¹⁷ Analizę językową mikrotoponimów pochodzenia bałtyckiego opieram na pracy prof. Michała Kondratiuka, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985.

– Termin *al'os* jest bałtyzmem zestawianym z lit. *alksnis*, łot. *alksnis* ‘olcha’, pokrewnymi z lit. *álksna*, łot. *álksna* ‘miejsce porośnięte olchą; błotniste miejsce w lesie; bagno; dolina’.

Blinz'in, gen. *-n'a*, loc. *-ń'ie*, las, ws Białogórze, gm. Krynki. – Nazwa pochodzi od lit. ap. *blindýnas* ‘lasek, zarośla iwy, wikliny’, *blindỹnė* ‘miejsce, gdzie rośnie dużo iwy’, *bliñdė*, bot. ‘gatunek wierzby *Salix caprea*, tj. iwa’. Por. liczne na Litwie n. ter. *Blindinė*, *Blindỹnė*, *Blindė*.

Gab'e, gen. *-b'ou*, loc. *-b'ox*, kol., pole, ws Zubrzyca Mała, gm. Szudziałowo. – Nazwa w pl. od ap. gw. *gab* ‘wiąz *Ulmus*’ występującego w gwarach polskich i białoruskich okolic Augustowa i Sokółki oraz na terenie Białorusi, zarejestrowanego w rejonach świsłockim, iujewskim i ostrowieckim w postaci *gabá*, nom. pl. *gábý*. Białoruskie i polskie gwarowe *gab*, *gabá* są pożyczką z lit. *gúoba*, *gúoba(s)* ‘wiąz, brzost – *Ulmus*’.

G'oby, gen. *-baũ*, loc. *-bax*, pastw., ws Kuźnica Białostocka, gm. Kuźnica Białostocka. – Nazwa w pl. od ap. gw. *gab* < lit. *gúoba* ‘wiąz *Ulmus*’. Zarówno nazwa *Gabe*, jak i *Goby* może pochodzić od ap. *gab* lub lit. n. os. *Gabis*, *Gabyš*.

Gab'in'a, gen. *-n'yē*, loc. *-ń'ie*, lasek, ws Nowowola, gm. Janów. – Nazwa = gw. ap. *gabina* < lit. *guobýnas* ‘las, zarośla wiązu, brzościu’ derywowanemu od lit. *gúoba*, *guobà* ‘wiąz, brzost’ przez sufiks *-ynas* służący w języku litewskim do oznaczania zbioru przedmiotów jednorodnych.

G'er'ejći, gen. *G'er'ejcaũ*, loc. *G'er'ejćax*, łąka, kol., ws Kowale, gm. Kuźnica Białostocka. – Nazwa w pl. od ap. lit. *giraitė* ‘gaj, zagajnik, lasek’: *girià* ‘las, puszcza’, w liczbie mnogiej lit. *giraitės* ‘laski, zagajniki’; w nazwie zeslawizowanej *G'er'ejći* sufiks *-ejć-* < od lit. *-ait-*.

G'er'ely, gen. *G'er'etaũ*, loc. *G'er'etax*, pole, ws Nowodziel, gm. Kuźnica Białostocka. – Nazwa w pl. od lit. ap. *girėlė* ‘zagajnik, lasek’ dem. od *girià* ‘las, puszcza’.

Karkl'in, gen. *-n'a*, loc. *-ń'ie*, łęg, łąka, ws Wołyńce, gm. Kuźnica Białostocka. – Nazwa pochodzi od ap. lit. *karklýnas* ‘zarośla wierzbowe; wierzbina; iwina, łozina’; *karklỹnė* ‘miejsce, porośnięte wikliną, łoziną, wierzbiną’: ap. lit. *kaĩklas* ‘łozą, iwa, wierzba’.

Przedstawiony materiał daje pewien obraz stopnia zalesienia i najczęściej spotykanych gatunków flory w powiecie sokólskim. Część nazw wskutek zmieniających się warunków środowiskowych mogła stracić motywację semantyczną i dziś funkcjonować jako punkty orientacyjne. Na ogólną powierzchnię powiatu – 2054,42 km² lasy i grunty leśne zajmują 50120 ha, co stanowi ok. 24% powierzchni powiatu (źródło: www.sokolka-powiat.pl). Gatunkiem dominującym w lasach powiatu sokólskiego jest sosna, a gatunki współtworzące lasy to: świerk, dąb, brzoza i olcha. Zwraca uwagę mała frekwencja mikrotoponimów utworzonych od terminów oznaczających drzewa owocowe i rośliny uprawne. Terenowe nazwy własne na pograniczu językowym, tu: polsko-białoruskim i słowiańsko-bałtyckim, odzwierciedlają cechy gwarowe danego systemu i wzajemne oddziaływanie na siebie różnych systemów językowych.

Резюме

Флора в микротопонимии Сокульского района

В статье рассматриваются микротопонимы Сокульского района, которые в словообразовательной основе содержат вегетативные термины, используемые местным населением. Особое внимание уделяется типично пограничному характеру исследуемого пространства. Сокульский район находится в средней части нынешнего Подлясского воеводства и граничит с Белоруссией. С самых давних времен эта территория была местом соприкосновения, с одной стороны, балтийских и славянских народов, а с другой – восточных и западных славян. Этническая и языковая разнородность поселенческих процессов исследуемой территории нашли свое отражение в территориальных названиях. Наряду с польскими микротопонимами отмечались восточнославянские и балтийские названия, а также польско-белорусские и славянско-балтийские гибридные формы.

Summary

Flora in the microtoponymy of the sokólski district

In the article the author described microtoponymy of the sokólski district containing in their formative root vegetative terms being used by the locals. She also directed attention to a typically border-character of the analysed region. Sokólski district is located in the central part of Podlasie voivodeship next to the Belorussian border. Since time immemorial, it has been a place of connection for Baltic and Slavonic people with Eastern and Western Slavs. Ethnically and linguistically diversified settlement processes of the analysed region were reflected in the place names. There are not only Polish place names, but also the East Slavic, Baltic as well as hybrid Polish-Belorussian and Slavonic-Baltic forms.

Key words: microtoponymy, vegetative terms, Polish-Belorussian border territory, Baltic elements, language hybrid.

Jolanta Jóźwiak
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy

Реализация когнитивных мотивов в русских и польских названиях банковских вкладов

Названиям банковских продуктов не уделяется большого внимания с лингвистической перспективы, даже в исследованиях, посвященных языку рекламы, так как якобы изобразительно-выразительные средства в рекламе банковских услуг не встречаются, а тематика лексики однообразна – слова называют банковские операции и все, что необходимо для их совершения¹. Конечно, таких средств действительно меньше, чем в рекламах других товаров по поводу специфики продуктов, но поэтому причины появления даже единичных ситуаций употребления образных языковых средств тем более интересны. Правда, некоторые группы наименований банковских услуг возникают путем прямого обозначения главных черт предложения, но можно выявить интересные закономерности их построения.

Названия банковских продуктов, как одни из вербальных компонентов рекламного сообщения, подобно визуальным и звуковым его составляющим, подлежат известной AIDMA-модели восприятия рекламы, которая сводится к таким этапам, как: внимание, интерес, желание, мотив и действие². В связи с тем, что банковские продукты не являются типичными и не рекламируются столь активно, в значительной степени бремя обеспечить перечисленные этапы несет на себе наименование. Именно поэтому его облик, благородное звучание, вызываемые им ассоциации и способность побудить к действию потенциальных клиентов очень важны с психологической точки зрения в данном акте бизнес-коммуникации.

Интересно проследить в компаративном отношении, какими названиями пользуются банки, предлагая вклады своим клиентам, а также, какие мотивы чаще всего используются создателями наименований для реализации рекламных задач. Цель анализа заключается также в попытке ответить на вопрос, отличаются ли друг от друга названия банковских вкладов в финансовых организациях, действующих на территории Польши и РФ. Материалом для настоящего анализа послужили примеры, отобранные из веб-сайтов банков, активно рекламирующихся на территории обеих стран в 2012 г. и начале 2013 г., и других доступных интернет-сообщений, а также русских и польских финансовых порталов, таких как: www.banki.ru, www.sredstva.ru, www.sravni.ru и www.bankier.ru, www.e-lokaty.pl, www.money.pl.

¹ Е.Д. Сердобинцева, *Структура и язык рекламных текстов*, Москва 2010, с. 111.

² О.Я. Гойхман, В.М. Лейчик, *Реклама: язык, речь, общение*, Москва 2010, с. 13.

Анализ проводится путем сравнения реализации мотивов, чаще всего используемых в избранном фрагменте бизнес-коммуникации, т.е. на материале упомянутых названий банковских вкладов для физических лиц.

Как отмечают исследователи, в рекламе эффективность действия разъясняется с опорой на традиционные ценностные доминанты, с помощью которых осуществляется воздействие. Они могут быть различными для определенных групп товаров и услуг. „В рекламе банковских услуг в фокус интереса попадают такие ценности, как профессионализм, надежность, традиции банка и спокойствие, выгода для клиента”³.

Учитывая используемые когнитивные мотивы, на т.н. нейминг можно одновременно посмотреть с точки зрения рационального и эмоционального увлечения потенциального реципиента при восприятии наименования.

Характер рассматриваемых единиц тесно связан с типологией рекламных стратегий, среди которых различают рационалистические, эмоциональные и социальные⁴. В анализируемом материале представлены примеры прежде всего двух первых видов.

Следует отметить, что в процессе номинации рационалистические стратегии часто сопровождаются эмоциональными, в то время как иррациональные опираются на рациональные предпосылки. Это обозначает, что много наименований имеет комбинированный характер. В результате, в наименовании находят отражение оба начала, однако, как правило, одно из них преобладает при восприятии, что позволяет ввести условную классификацию⁵.

В рамках перечисленных стратегий используются различные мотивы. Мотив является важным параметром коммуникации, коммуникативного акта и его организации, структуры речи и композиции. В рекламе данная категория „рассматривается как важный и устойчивый смысловой – понятийный и эмоциональный – элемент, сложившийся содержательный конструкт текста и повторяющийся в пределах ряда произведений”⁶. В контексте рекламного дискурса понятие мотива шире понятия мотивации в силу присутствия многих составляющих разного характера.

Применение рационалистических стратегий отражается в названиях через типичные мотивы. В группе стандартных наименований чаще всего можно найти отсылку к традиционным для банковской коммуникации мотивам. Самыми простыми по форме и содержанию в обоих языках являются единицы, прямо называющие вид банковской услуги: *Валютный, Инвестиционный, Мультивалютный, Накопительный, Расчетный, Сберегательный, Срочный, Универсальный* и *Lokata*

³ Ю.А. Кабакова, *Семантика детерминирующих структур предложения в немецкоязычном рекламном тексте*, автореф. дис., Волгоград 2008, цит. за: Е.Ю. Ильиновой, *Рекламный дискурс: ценности, образы, ассоциации*, [в:] Т.Н. Колокольцева (ред.), *Рекламный дискурс и рекламный текст*, Москва 2011, с. 38–56, 49.

⁴ Л.А. Шестак, *Life style: речевые стратегии коммерческой рекламы*, [в:] Т.Н. Колокольцева, (ред.), *Рекламный дискурс...*, с. 57–87, 73–74.

⁵ Ассоциативным аспектам номинации банковских вкладов в русском языке посвящена отдельная статья автора.

⁶ О.Я. Гойхман, В.М. Лейчик, *op. cit.*, с. 41.

terminowa, Lokata terminowa (standardowa), Lokata terminowa walutowa. Такого типа образования можно считать языковой реализацией мотива профессиональной передачи информации.

Интересно отметить, что на сайтах польских банков данные вклады, в силу своей стандартности, представлены не как отдельные продукты, а как группы традиционных услуг, о чем свидетельствует грамматическая категория множественного числа, ср. *Lokaty inwestycyjne, Lokaty klasyczne, Lokaty rentierskie, Lokaty standardowe, Lokaty walutowe.* Иногда в наименованиях встречается прямое обозначение срока *Lokata 24* или срока вместе с процентной ставкой *Lokata 4x4.* С определением срока вклада связаны также звучные наименования *Lokata parzysta, Lokata nieparzysta,* но догадаться на их основании, в чем заключается суть предлагаемых условий, очень трудно.

Как видно из приведенных и последующих примеров, в составе польских конструкций в большинстве случаев выступает опорное слово *lokata*, в то время как в русском языке отмечаются только единичные случаи употребления слова *вклад*.

Номинативным проявлением мотива профессиональной передачи информации следует также считать присутствие характерных для банковской области многословных названий, содержащих дополнительную информацию, которые практически не встречаются среди наименований потребительских товаров, ср. *Доходный с ежемесячными выплатами (для пенсионеров), Срочный (с ежемесячной выплатой процентов), Удобный (с выплатой процентов в конце срока),* или польские примеры: *Lokata 3-miesięczna odnawialna lub nieodnawialna na nowe środki, Lokata terminowa w walutach wymiennalnych.*

К описываемой группе примыкают названия, использующие разновидность мотива, т.е. указание на особые условия, чаще всего на дифференциацию процентной ставки в зависимости от периода фактического нахождения денежных средств во вкладе, ср.: *Растущий процент, Прогрессивный,* или *Lokata Dynamiczna, Lokata Miesięczny Zysk, Lokata Progresywna.*

Уровень процентной ставки находится в соотношении с доходом. Оба признака связаны со следующим характерным мотивом – **мотивом прибыли.** В процессе его реализации следует отметить некую градацию: от нейтральных через реальные определения прибыли в составе названия – до самых абстрактных: *Доходный, Ежемесячный доход, Регулярный доход, Растущий доход, Быстрый доход, Высокий результат, Годовой бонус, Максимальный доход, Сказочный процент,* и польские: *Lokata Zyskowna, Lokata z Bonusem, Lokata Super Procent, Lokata Impet, Lokata Słodki Zysk.*

Некоторые названия ориентируют сознание на положительные ассоциации, связанные с оплатой труда, например: *Квартальная премия, 13-я пенсия, Тринадцатая зарплата,* а также: *db Lokata Pracująca, Lokata Ekstra Premia, Lokata Swobodnie Zarabiająca, Lokata Dynamicznie Zarabiająca.*

К типичным мотивам относится также **мотив надежности,** безопасности, доверия банку, ср. *Классика, Классический, Доверие, Верный, Гарант, Гарантиро-*

ванный, Уверенный, Двойная защита, Добрые традиции, Мой сейф, а также *Lokata Stabilna, Standardowa, Tradycyjna, Lokata Constans*.

Часто появляется **мотив удобства, выгоды**, ср.: *Комфорт, Мне выгодно, Мне удобно, Оптимум, Оптимальный, Удобный, Отличный, Проще простого* и *Doskonala*, а также его разновидности: **мотив преимуществ**, детально эксплицированных, например, легкого доступа к деньгам: *До востребования, Свободные деньги, Всегда под рукой* и *Lokata Overnight* или возможности добавить, или выплатить денежные средства: *Пополняемый, Проценты сразу*. Иногда преимущество только подразумевается, как в случае нижеследующих примеров – быстрота оформления. Следует отметить, что на основании наименования трудно догадаться о возможности открыть вклад в банкомате без обращения в офис, ср. *Моментальный, Экспресс*.

Интересен **мотив узнаваемости бренда**. Независимо от возможных комбинаций с другими мотивами в наименованиях, возникших с его учетом, согласно намерениям создателей, узнаваемость бренда и связанное с ним доверие являются самыми важными, ср.: *Газпромбанк-Индивидуальный план* (Газпромбанк); *ИнвестПенсия+*, (Инвестбанк); *МДМ-Пенсионный, МДМ-Универсал* (МДМ-Банк); *Метро-Классик, Метро-Люкс* (Метробанк); *Траст-Лидер*, (НБ Траст); *НОМОС-Максимальный, НОМОС-Накопительный* (НОМОС-Банк); *Локо-Инвестор, Локо-Свободный* (Локо-Банк); *ОКЕАН-Премиум, ОКЕАН-Стандарт* (Океан Банк).

Также в польском материале находятся примеры данного типа, ср. *eBGŻ* (Bank BGŻ), *Lokata SGB* (SGB), *mLOKATA Progres* (mBank), *Lokata Millenet, Lokata Millennium* (Bank Millennium). Своеобразным вариантом введения бренда является употребление в составе вклада наименования банка вместе с использованием основного значения данного слова, ср. *Lokata Meritum Zysku* (Meritum Bank).

На основании приведенных примеров видно, что в польских реалиях данный мотив выступает в комбинации с **мотивом новых технологий**: *eBGŻ, Lokata Millenet, mLOKATA*, который проявляется также в изолированной форме, иногда учитывая особую графику, ср. *Coraz Więcej Internet, e-lokata, e-lok@ta, E-lok@ta, Lokata Internetowa*. Указание на доступ через сеть появляется и в русских примерах: *Базовый-Интернет, ИНТЕРНЕТ-вклад, Интернет-депозит, Сказочный процент on-line, Смарт-вклад, Сохраняй Он.Л@айн*.

Следует отметить, что из описанных выше мотивов прежде всего мотив узнаваемости бренда находится на границе рациональных и иррациональных стратегий. Дальнейшие мотивы условно причисляются к эмоциональным в силу характера доминирующего влияния на возникновение рассматриваемых единиц.

Апелляция к эмоциональной сфере или подсознанию реципиента является важным приемом воздействия. Образные языковые средства позволяют значительно расширить информационную емкость текста (в данном контексте – названия), так как речевые образы вызывают определенные ассоциации, связанные с морально-нравственными оценками, принятыми в отдельном социуме⁷.

⁷ Е.Ю. Ильинова, *Рекламный дискурс: ценности, образы, ассоциации*, [в:] Т.Н. Колокольцева (ред.), *Рекламный дискурс...*, с. 38–56, 49–50.

Хотя адресативные названия имеют прямой характер, ср. *Пенсионный, Пенсионный Люкс, Пенсионные сбережения, Пенсионная программа* или *Студенческий*, в действительности они опираются на **мотив исключительности**. Их цель – создать впечатление, что клиенты из целевой группы являются важными для банка, и убедить клиентов в том, что для удовлетворения их особых потребностей, с учетом возможностей, приготовлены специальные предложения.

В других наименованиях целевого характера на первый план выдвигается **мотив обеспечения будущего**, собственного или членов семьи, путем избавления от проблем благодаря накопленным денежным средствам, ср.: *В пользу ребенка, Детский, Первоклашка, Родительский, Достойный дом детям!* или *Будущее, Твое будущее, Семейный, Стратегический запас, Антикризисный, Личный резерв*. В данной группе выделяются такие названия вкладов, как: *Рантье, Рантье плюс, Доходный-Рантье, Премиум-Рантье*, а также *Lokata Rentierska*, указывающие на возможность спокойно жить на проценты, получаемые от отдаваемого банку в ссуду капитала. Приведенные примеры находятся в соотношении со следующим мотивом.

Имеется в виду **мотив повышения статуса**. С его помощью в сознании потенциальных вкладчиков формируется убеждение (обоснованное или необоснованное) о принадлежности к группе, как правило, богатых людей. Ощущение элитности, престижности пополняется употреблением заимствований в оригинальной или транскрибированной записи, ср. *VIP, Капитал-VIP, VIP-всё включено, Бизнес-класс, Почетный клиент NEW, Престижный, Эксклюзив, Элитный, Капитал-Голд, Капитал-Платинум, Универсальный Platinum, Универсальный Prestige*. Совсем по-другому и редко данный мотив реализуется в польском языке. Мотивация относится к управляющим фирмой и их финансовым возможностям, ср. *Lokata Prezesa, Lokata Szefa*. К ним примыкает *Lokata Stylowa*, а также *Lokata Negocjowana* или упомянутая уже *Lokata Rentierska*.

Часть наименований опирается на **мотив одобрения выбора**, суть которого заключается в косвенной похвале потенциального клиента, его умения хорошо разобраться среди множества предложений и сделать правильный выбор, ср. названия, имеющие характер комплимента: *Прагматик, Реалист, Стратег*, а также прямо побудительные: *Пополняй, Сохраняй, Управляй, Пополняю сбережения, Располагаюсь свободно, Увеличиваю капитал* и одобряющие выбор вклада: *Свобода выбора, Умный выбор*.

В предложениях банков обычно один или два раза в год появляются наименования вкладов, при создании которых используется **мотив праздничного настроения**. В результате возникают такие, например, названия вкладов: *Весенний, Золотая осень, Зимний, Зимний 2013, Зимний-Пенсионный, Зимний Петербург, Московская зима, Новогодний, Новогодний подарок, Лучший подарок*. Их польским соответствием являются названия типа *Lokata Noworoczna*. Цель образований данного типа заключается в направлении ассоциаций на праздничную атмосферу или приятные индивидуальные ощущения, связанные с временами года.

В анализируемом материале находит также отражение **мотив оригинальности**, новизны, реализовавшийся часто путем метафорического переноса значения слова, вместе со всеми присущими ему коннотациями. Способ возникновения таких единиц напоминает способ реализации предыдущего мотива, но круг смыслов значительно шире. Трудно отказать в оригинальности следующим названиям вкладов: *Доходная зима, Ежемесячный урожай, Зимний Мандарин, Зимние узоры, Зимняя мечта, Зимняя шкатулка, Золотая середина, Красавица-Зима, Новогодний фристайл, Осенний марафон, Сказочная зима, Снежный вклад, Снежный процент, Снегопад*.

Как следует из примеров, большинство русских оригинальных наименований имеет сезонный характер и опирается на ассоциации, связанные с временами года, прежде всего с зимой, и праздниками.

В процессе образования и использования на практике наиболее оригинальных и необыкновенных названий вкладов формальный аспект – благозвучность, а также прагматический аспект – повышенная возможность запомнить наименование преобладают над когнитивным аспектом, и именно поэтому, даже если их информативная насыщенность не вполне выразительна, описываемые единицы вызывают заинтересованность реципиентов.

Следует отметить, что не всегда направленность оригинальности оказывается приемлемой в данном обществе. Примером может служить польское название вклада *Lokata bezkarna*, которое в момент появления на рынке финансовых услуг рекламировалось на основании мотива отношения с противоположным полом, что подтверждают радио- и интернет-рекламы перелома 2011/2012 гг. Но в последующих рекламах упор был перенесен на „твердые” условия вклада. В рекламе все время используется **мотив безнаказанности/свободы**, но учитывается только прямое значение слова *beznakazannosc*, т.е. при досрочном снятии денежных средств клиент сохраняет проценты – без наказания (потери начисленных процентов). Примером русского соответствия данного банковского продукта является вклад *Без потери процентов*.

Предлагая благозвучные наименования, создатели не всегда помнят об их обосновании (рациональном или эмоциональном), что иногда приводит к непониманию и не работает в пользу банка. К таким единицам можно причислить польские примеры: *Lokata Kaskada, Lokata Plejada*, для которых трудно найти расшифровку, даже после ознакомления с условиями. Кроме того, значение опорных слов не вполне подходит к контексту начисления процентов и может быть причиной возникновения ложных ассоциаций.

Характерным исключительно для польской банковской сферы является **антиналоговый мотив**, связанный с особыми правовыми регулированиями налогообложения в сфере банковской деятельности. Интересно, что такой „серьезный” мотив порождает наиболее шуточные и оригинальные названия, сильно действующие на воображение, ср. *Lokata Tip Top, Lokata Ping Pong, Lokata Bumerang*.

В рамках окказионально появляющихся в банковской деятельности социальных стратегий используется в свою очередь **мотив эмпатии**, соединяющийся с апелляцией к нравственным ценностям. На его основе появляются наименования типа *Твори добро* или *Линия жизни*, *Подари жизнь*, тождественные соответственно с наименованием социального проекта и фонда. Такого типа наименования не обнаружилось среди польских названий вкладов, но окказионально встречаются среди названий кредитных карт, например, *Visa Silver Akcja Pajacyk*.

Анализ русских и польских наименований банковских вкладов для физических лиц позволил выявить некоторые тенденции. Согласно предположениям в обеих странах при образовании наименований вкладов большинство когнитивных мотивов повторяется, что не удивляет в условиях глобализации рекламной политики. Однако языковая реализация мотивов характеризуется лингвокультурной спецификой. Внутренняя форма слов, входящих в состав наименований в рамках данного мотива, может отсылать к разным понятиям. В конкретном языке некоторым из них отдают предпочтение в связи с более выразительным упором на ценности, которые в данный момент в обществе считаются более существенными.

В русском языке эксплицитно приводятся дополнительные условия вкладов, что находит отражение в использовании мотива удобства и мотива преимуществ. В польских наименованиях вообще не появляется мотив исключительности и мотив одобрения выбора, характерные для русского языка. Данные мотивы используются в наименованиях других банковских продуктов, например, кредитов, подобно мотиву эмпатии, встречаемому в польских наименованиях кредитных карт. Мотив узнаваемости бренда имеет большее значение в России, чем в Польше, может быть, из-за несравнимого числа конкурентов.

Русские специалисты по неймингу оказываются более креативными при использовании мотива праздничного настроения, в то время как польские создатели отличаются изобретательностью при формировании наименований на основании экономически и культурно обусловленного антианалогового мотива.

На основании проведенного анализа можно прийти к выводу, что независимо от некоей унификации, связанной с процессами глобализации, в рамках когнитивного моделирования и использования мотивов в процессе формирования как русских, так и польских названий банковских вкладов сохраняется национальная специфика.

Кроме того, следует помнить, что восприятие наименования связано не только с системой ценностей, характерной для данного общества и определенной сферы коммуникации, но также с фактом, что вызываемые языковой материей ассоциации имеют индивидуальный характер, независимо от универсализма концептов.

Streszczenie

Realizacja motywów kognitywnych w rosyjskich i polskich nazwach lokat bankowych

Niniejszy artykuł stanowi próbę pokazania motywów kognitywnych pojawiających się najczęściej w nazewnictwie lokat bankowych. Celem jest również określenie różnic w rosyjskiej i polskiej komunikacji biznesowej danego typu. Analizie poddano wiele grup leksemów, co pozwoliło określić, które motywy są preferowane przez specjalistów od tzw. namingu. Zaprezentowano również motywy powtarzające się w języku rosyjskim i polskim, co wiąże się z procesami globalizacyjnymi w reklamie, oraz motywy ujawniające specyfikę kulturową.

Summary

Realization of cognitive motives in Russian and Polish names of deposits accounts

The paper attempts to identify the most frequent cognitive motives used in nomination of Russian and Polish deposit accounts. The aim is also to state differences between Russian and Polish such kind of business communication. Many groups of lexems were analysed and it shows which motives were preferred by the specialists of naming. Author also presents which motives are recurrent in Russian and Polish, which related to the process of globalization in advertising and the motives of which reveal cultural specificity.

Key words: cognitive motive, nomination, names of deposit accounts, Russian-Polish comparison, naming

Inna Koroleva
Smoleńsk (Rosja)

Топонимическая лексика в довоенный период творчества Александра Трифоновича Твардовского

Имя А.Т. Твардовского – великого русского поэта XX века, одного из лучших редакторов журнала „Новый мир”, основоположника особого литературного объединения – Смоленской поэтической школы (СПШ), уроженца Смоленщины, хорошо известно в славянском мире. В 2010 году, к юбилею поэта, автором настоящей статьи была выпущена книга *А.Т. Твардовский и Смоленская поэтическая школа: сквозь призму имен собственных*, которая обобщила многолетнюю работу по исследованию его поэтических текстов. Настоящая статья углубляет рассмотрение топонимической лексики в довоенный период творчества поэта (1926–1940), в который были заложены основы творческой лаборатории мастера слова, черты его идиостиля. Именно в эти годы наиболее ярко выражены основные особенности поэзии Твардовского в свете положений известного советского критика А.В. Македонова, определившего специфические особенности СПШ и ее главных представителей – А.Т. Твардовского, М.В. Исаковского и Н.И. Рыленкова¹.

В первый период творчества поэтом были написаны такие стихотворения, как *Ночной сторож* (1927), *Братья* (1933), *Бубашка* (1933), *Разлив Днепра* (1933), *Станция Починок* (1936), *Поездка в Загорье* (1939), *На хуторе Загорье* (1939), *Дед Данила в лес идет* (1939), *Ленин и печник* (1938–1940) и др.

Выделим основные темы этого периода (в соответствии с положениями А.В. Македонова):

- показ нового героя-труженика, человека нового социалистического времени;
- тема дороги, ясного движения вперед, к ясной и конкретной цели социалистической действительности;
- зарисовки нового быта (что в дальнейшем позволило говорить о формировании особого очеркового стихотворного стиля Твардовского);
- яркая народность, которая проявляется и в показе народных образов, и в показе народной жизни, и в любви к своему народу;
- пафос родных мест, родной Смоленщины, малой родины великого Твардовского².

¹ И.А. Королева, *А.Т.Твардовский и Смоленская поэтическая школа: через призму имен собственных*, Смоленск 2010.

² А.В. Македонов, *Очерки советской поэзии*, Изд. Смоленский рабочий, Смоленск 1960, с. 3–31.

В настоящей статье мы обратимся к анализу одного разряда имен собственных (ИС) – топонимов – в довоенных произведениях А.Т. Твардовского, в основном лирических стихотворениях, которые, в отличие от поэм, пока еще недостаточно исследованы языковедами.

По словам О.И. Фонаковой, „топоним вносит в повествование конкретность и динамизм, живость и достоверность в обрисовке сюжетных ситуаций и пространственных представлений героев”³. Особую значимость топонимы – названия географических объектов – приобретают в рамках лирического произведения, где удельный вес имеет каждая лексема, а географически отмеченная обычно становится маркированной единицей текста.

В довоенной лирике Твардовского топонимы составляют 19 единиц и 41 словопотребление, но, несмотря на немногочисленность, по семантической значимости они важны при анализе проблематики стихов раннего периода творчества поэта.

Все топонимы можно разделить на две группы: макротопонимы и микро-топонимы.

Опираясь на определения, данные в *Словаре русской ономастической терминологии* Н.В. Подольской, под макротопонимами мы понимаем собственные имена крупных физико-географических объектов, имеющих широкую сферу употребления, широкую известность. Микро-топонимы – это собственные имена чаще природно-географического объекта, реже созданного человеком, имеющие узкую сферу употребления, функционирующие лишь в кругу людей, живущих вблизи именуемого объекта⁴. Именно подобные ИС в художественном тексте зачастую становятся ключевыми, выражают „пафос родных мест”, то есть показывают малую родину поэта. Макротопонимы обычно участвуют в представлении большой родины поэта, называют реальные места ее просторов и далей. В целом у Твардовского топонимы обозначают локальную отнесенность героя, образуют пространственные ориентиры, помогающие воспринимать текст; через топонимы также выражается авторская оценка к малой и большой родине. Макротопонимы, обозначающие географические реалии большой родины – Советского Союза: Русь, Москва, Дальний Восток и др. Микро-топонимы, обозначающие географические реалии малой родины: Загорье, Починок, Рибшево, Поле под дубами, Белая горка, Желтая горка и др.

Остановимся на анализе ключевых топонимов, выражающих отношение Твардовского к своей родной Смоленщине. Все они, естественно, связаны с биографией поэта.

Главный микро-топоним всей ранней лирики – хутор Загорье – место рождения великого мастера слова:

На хуторе Загорье
Росли мы у отца,

³ О.И. Фонакова, *Имя собственное в художественном тексте*, Изд. ЛГУ, Ленинград 1990, с. 89.

⁴ Н.В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*, Изд. Наука, Москва 1978, с. 82, 86.

Зеленое подворье

У самого крыльца

(На хуторе Загорье, 1939)

Именно здесь поэт получил первые впечатления о родной русской природе, здесь формировалась причастность его к смоленской земле, чувство малой родины, складывался его поэтический мир.

Само название Загорье восходит к апеллятиву **загорье** „местность за горой, за холмами”; подчеркнем, что особенности рельефа часто становятся основными признаками при именовании населенного пункта. Обычно приставка *за-* показывает положение одного объекта по отношению к другому, более важному в момент называния⁵. Используется обычный славянский способ номинации географических объектов по пространственным ориентирам – только на Смоленщине есть несколько деревень с таким названием в Вяземском, Хиславичском, Починковском, Руднянском районах.

Сегодня в Загорье – дом-музей великого русского поэта А.Т. Твардовского, который был открыт 19 июня 1988 г. Ежегодно в Смоленске проводятся Твардовские чтения.

Холмистая местность родного Загорья подчеркивается микротопонимами Белая Горка, Желтая горка, с которыми мы встречаемся в стихотворении *Поездка в Загорье* (1939). Цвет в составных названиях обозначает разницу в почвах холмов, которые и сейчас находятся в окрестностях Загорья и легко узнаваемы приезжающими.

Тесно связан с биографией поэта еще один ключевой микротопоним – Починок: это название небольшой железнодорожной станции и городка при ней, где Твардовский садился на поезд, увозящий его в Смоленск:

Счастлив я.

Отрадно мне

С мыслью жить любимой,

Что в родной моей стране

Есть мой край любимый.

И еще доволен я, –

Пусть смешна причина, –

Что на свете есть моя

Станция Починок

(Станция Починок, 1936)

Топонимический словарь Центральной России посвящает целую словарную статью рассматриваемому ИС. Отмечается, что в основе топонима Починок русское диалектное слово **починокъ** с общим значением „начало чего-либо”. С XIV века фиксируется значение „новое поселение в лесу около расчищенного места”, „поселение на месте лесных разработок или пустоши”, „новая пашня, расчищенное

⁵ Г.П. Смолицкая, *Топонимический словарь Центральной России*, Изд. Армада-пресс, Москва 2002, с. 113.

место в лесу”. Слово очень активно и как апеллятив, и как ИС в среднерусской полосе: топонимы Починок, Починки есть практически во всех областях Центральной России⁶.

Как видим, в значении слова реализуется сема „новый”; по отношению к более старым по времени населенным пунктам именно этот признак становится определяющим, своеобразной меткой, что и способствует образованию ИС. Например, только в Смоленской области названия Починок есть в Смоленском, Холм-Жирковском, Вяземском, Дорогобужском, Сафоновском, Духовщинском, Ярцевском, Ельнинском, Демидовском районах; Починки (форма множественного числа) имеют место в Сычевском, Новодугинском, Темкинском районах Смоленской области. Способ расчистки новых территорий и строительство деревенок на новом месте был очень распространен в регионе еще с XVI века⁷.

В настоящее время в районном городке Починке установлена мемориальная доска с барельефом А.Т. Твардовского, которая была открыта в июне 1978 г. Автор ее – известный скульптор, народный художник РФ Альберт Сергеев, который является также автором проекта знаменитого памятника Александру Трифоновичу Твардовскому и его любимому герою Василию Теркину в Смоленске.

Итак, два ключевых микропонима значимы в ранний период творчества Твардовского – Загорье и Починок. Это его родные места, малая родина, „география” его детства и юности. Оба топонима вынесены в сильную позицию заглавия, что еще более подчеркивает их важность и для самого поэта, и для читателя. Высока их частотность: так, например, топоним Загорье в программном стихотворении *Поездка в Загорье* (1939) используется 6 раз. Отметим попутно, что Твардовский именно в эту реальную поездку последний раз был на родном хуторе.

Тема большой родины в ранний период лишь намечается, что, естественно, связано с судьбой поэта. Только появляется ключевой макропоним последующих периодов – Москва (всего два словоупотребления), который в дальнейшем станет одним из самых высокочастотных в лирике поэта. С его появлением начинают расширяться границы поэтического мира Твардовского, появляются новые пространственные ориентиры его лирического героя – Москва воспринимается как символ нового светлого будущего, ясной дороги вперед:

Да, просторно на свете
От крыльца до Москвы,
Время, время, как ветер,
Шапку рвет с головы...

(*Поездка в Загорье*, 1939)

При помощи предлогов **от** и **до** и эксплицитного упоминания Загорья автор определяет границы своего поэтического мира. Апеллятив **время** усиливает восприятие хронотопа. Как и сам Твардовский, многие его земляки уехали в „большую

⁶ Ibidem, с. 269.

⁷ Е.Н. Борисова, В.С. Картавенко, И.А. Королева, *Региональный исторический словарь XVI–XVIII (по памятникам письменности Смоленского края)*, Изд. СГПУ, Смоленск 2000, с. 233.

жизнь”, покинули родные края в поисках нового счастья, связанного, в первую очередь, со столицей большой родины – Москвой.

Причисляя названия водных объектов – гидронимов – к общему разряду топонимов, мы отмечаем два ключевых ИС: Днепр и Беломорский канал. Это символы малой и большой родины поэта в довоенный период творчества.

Днепр – основная река Смоленщины – уже в ранних стихах значим для реализации авторских коннотаций; величие и мощь реки показывают широту просторов родного края:

Широко разлился Днепр,
Ни конца, ни края нет...
(Разлив Днепра, 1933)

Особый коннотативный фон у названия Беломорский канал, очень значимого для российской истории и для личного осмысления ее Твардовским. Вот что он писал в 1933 г. в стихотворении *Братья*:

Лет семнадцать тому назад
Мы друг друга любили и знали,
Что ж ты брат,
Где ж ты брат,
На каком Беломорском канале?

Особо следует обратиться к названию первой поэмы А.Т. Твардовского *Страна Муравия* (1936), в названии которой представлен единственно вымышленный, авторский топоним.

Вот что пишет сам поэт о слове Муравия: „слово Муравия, вообще говоря, не выдуманно. Оно взято из крестьянской мифологии и означает скорее всего некую конкретизацию вековой крестьянской мечты, мечтаний и легендарных слухов о вольных землях, о благодатных далеких краях, где текут молочные реки в кисельных берегах и т.п. Происхождение названия муравия от слова **мурава** «трава» подтверждается и замечками в Большой советской энциклопедии и у «Брокгауза и Ефрона», на которые мне указал мой земляк – старый литератор Н.С. Каржанский [...]. Любопытно отметить, что в китайском переводе эта моя поэма названа *Страною зеленой свежести* [...]”⁸.

Естественно, мурава – „трава-мурава” – рождает представление о весенней благодатной свежести, о яркости, богатстве, благоденствии. С одной стороны, Муравия – страна обетованная, страна счастья; с другой – это конкретная страна новой советской колхозной жизни, которую главный герой Никита Моргунок обретает в конце своего поступательного движения вперед, к ясной цели:

Ведет дорога длинная
Туда, где быть должна
Муравия, старинная

⁸ А.Т. Твардовский, *О „Стране Муравии”*, [в:] idem, *Избранные сочинения*, Художественная литература, Москва 1981, с. 657.

Муравская страна.
И всем колхозным правилам
Муравия верна.
Муравия, Муравия,
Хо-рошая страна!..

(*Страна Муравия*, 1934–1936)

Повтор географического обозначения и его вынос в заглавие поэмы делают его ключевым для понимания идейно-тематического содержания поэмы. Можно подчеркнуть, что даже придумывая название своей страны, Твардовский делает его народным.

Итак, проведя анализ ключевых топонимов довоенного периода творчества А.Т. Твардовского, можно сделать следующие выводы:

Топонимы раннего Твардовского немногочисленны, но значимы для реализации идейно-тематического плана стихотворений, зачастую выполняют роль ключевых слов, участвуют в раскрытии главных тем этого времени.

Особенно активны они для выражения хронотопа, а именно – понятий малая и большая родина, что позволяет углубить представление о Твардовском как уроженце Смоленщины. Практически все топонимы реалистичны (исключая заглавие поэмы *Страна Муравия*).

Топонимы на ономастическом уровне подтверждают теоретическое положение А.В. Македонова о пафосе родных мест и особом значении темы дороги, нового пути в лирике А.Т. Твардовского как основоположника Смоленской поэтической школы.

Streszczenie

Leksyka toponimiczna w przedwojennym okresie twórczości A. T. Twardowskiego

Przedwojenny okres (1926–1940) twórczości urodzonego w obwodzie smoleńskim wielkiego rosyjskiego poety XX wieku A. T. Twardowskiego – to czas doceniania go jako niedoścignionego mistrza słowa, narodowego trybuna, czas, kiedy rozwijały się głównie cechy jego poezji i kiedy stał się twórcą Smoleńskiej Szkoły Poetyckiej.

Jednym z głównych tematów poezji A.T. Twardowskiego był opis „dużej i małej Ojczyzny” głównie przez system toponimów, czyli nazw geograficznych obiektów.

W artykule analizuje się system makro- i mikrotoponimów, wyjaśnia się ich rolę w ujawnieniu tematycznej treści licznych przedwojennych wierszy (np. *Przejażdżka w Zagorje*, 1938, *Stacja na praw*”, 1936), a także w jego pierwszym epicznym poemacie *Kraj Murawja* (1936).

Summary

Toponymical lexics in the pre-war period of A.T. Tvardovskiy's creative work

The pre-war period (1926–1940) of A.T. Tvardovskiy's creative work, the great poet of the 20th century, born in the Smolensk Region, is a period of his rising as an insuperable master of word, a people's tribune, the time when the main traits of his poetry were developed and when his formation as a founder of the Smolensk Poetic School occurred. One of the central themes of the SPS poets, and first of all, A.T. Tvardovskiy himself, was the theme of "the minor" and "the big". Motherland, which was materialized in significant motives through a system of toponyms, i.e. the names of geographical places. The article analyzes a system of macro- and microtoponyms and demonstrates their part in revealing of the thematical content of numerous pre-war poems (*A Trip to Zagorye*, 1939, *Station Pochinok*, 1936, and others), as well the first epical poem of the author *Strana Muraviya* (1936).

Key words: A.T. Tvardovskiy, Smolensk Poetic School, toponymic lexics, part played by proper names in fiction and poetry.

Iwona Malinowska
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

O wykrzykniku w słowniku, czyli kilka uwag o artykułach wykrzykników języka rosyjskiego i polskiego w słownikach objaśniających

„Dla leksykografii [...] obok zakresu słownika, jego zawartości bardzo istotne znaczenie ma sposób rejestracji materiału językowego”¹. Te słowa z całą pewnością można odnieść zarówno do słowników przekładowych, jak i objaśniających oraz uznać za podstawę dalszych rozważań.

Niniejszy artykuł jest wynikiem pogłębionej analizy artykułów hasłowych wykrzykników w słownikach jednojęzycznych. Podejmuję w nim próbę udowodnienia, iż tradycyjny, tzn. ogólnie przyjęty i najczęściej występujący system opisu jednostek wykrzyknikowych w słownikach objaśniających, jest mało produktywny i nie odzwierciedla szerokiej skali ich możliwości semantycznych. Autorzy dotychczas wydanych słowników ogólnych analizowanych języków traktują wykrzykniki wybiórczo i nieco powierzchownie. Do takiej oceny upoważnia konfrontacja zawartości słowników ze zgromadzonym materiałem tekstowym. Pomimo powszechnego sądu, iż „nawet słowniki wielkie nie są w stanie objąć całego bogactwa leksykalnego danego języka”² oraz faktu, że „selekcja haseł odbywa się kosztem opuszczania niektórych kategorii gramatycznych, zawężania chronologii, pomijania wyrazów rzadkich i pewnych kręgów tematycznych”³, postaram się udowodnić, iż makrostrukturę słowników jednojęzycznych należy poszerzyć o większą liczbę jednostek wykrzyknikowych, natomiast mikrostrukturę zamieszczonych haseł wykrzykników poddać licznym modyfikacjom. Nawet jeśli w opinii niektórych językoznawców dominuje przekonanie, że: „слову, обозначающему эмоцию, почти невозможно дать прямое лексикографическое истолкование”⁴.

Teoretycy języka w swoich pracach niewiele miejsca poświęcają pozycji wykrzykników w leksykografii. Problematykę ich niewystarczająco właściwego opisu

¹ H. Bartwicka, *Słownictwo potoczne w małych słownikach polsko-rosyjskich*, [w:] *Studia ze współczesnej leksykografii rosyjskiej*, pod red. J. Wawrzyńczyka, Wyd. UMK, Toruń 1990, s. 13.

² I. Grek-Pabisowa, *Z historii słowników polsko-rosyjskich i rosyjsko-polskich*, [w:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, pod red. H. Popowskiej-Taborskiej, SOW, Warszawa 1997, s. 70.

³ Ibidem, s. 70.

⁴ В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, *Метафора в семантическом представлении эмоции*, „Вопросы языкознания” 1993, nr 3, s. 27.

leksykograficznego poruszają m.in. M. Grochowski⁵, J. Mędelska⁶ czy E. Orwińska-Ruziczka⁷. Badacze zwracają uwagę przede wszystkim na nadmierne stosowanie szeregów wyliczeniowych typu: itp., itd. w opisie semantyki wykrzykników oraz na znikomą przydatność w praktyce dotychczasowej obróbki leksykograficznej większości z nich. Po wnikliwej analizie słownikowej tych leksemów trudno nie zgodzić się z opinią większości, że definicje tych jednostek są zbyt ogólnikowe i mało przejrzyste.

Artykuł hasłowy wykrzykników w słownikach jednojęzycznych z reguły zawiera niepełny wykaz emocji wyrażanych przez dany wykrzyknik oraz nieliczne przykłady. T. Piotrowski tłumaczy, a raczej usprawiedliwia ubogi opis tych jednostek w sposób następujący: „leksykograf nie zna wszystkich tekstów, nie potrafi powiedzieć, w jakich znaczeniach występują w nich wyrazy. Pojawia się więc problem z wyczerpującym opisem semantyki [...]”⁸. Poza tym uszczerbkiem często różne, a nawet przeciwstawne emocje nie są rozgraniczane. Przykłady natomiast przytacza się jedynie w odniesieniu do niektórych znaczeń, czasami bez niezbędnego kontekstu i dodatkowych wyjaśnień.

By potwierdzić powyższe zarzuty, dokonuję przeglądu i poddaję analizie opracowanie artykułu hasłowego jednego wybranego wykrzyknika właściwego i jednego pochodnego w kilku różnych słownikach języka rosyjskiego i polskiego⁹.

Jednym z najbardziej rozpowszechnionych wykrzykników właściwych w języku rosyjskim i polskim, przekazującym różnorodne emocje, jest *А!*.

W SRJO¹⁰ odnajdujemy następujący opis hasła:

А – [произносится с различной степенью длительности] межд. 1. выражает досаду, горечь, а также удивление, злорадство и другие подобные чувства. „Что я наделал? А-а! А, так это вы были! А, попался!” 2. Выражает удовлетворенное понимание. „Почему ты не звонил? Не работал телефон. – А!”

Wydaje się oczywiste, że jest to niepełna charakterystyka leksemu. Po pierwsze, nazywa się jedynie cztery emocje, kolejne umieszczając w lakonicznym wyrażeniu: „другие подобные чувства”. Po drugie, przykłady, jak się wydaje, przytaczane są w odniesieniu do wymienionych emocji, jednak można podać w wątpliwość twierdzenie, że w zdaniu: *Что я наделал? А-а!* wykrzyknik wyraża jedynie przykrość i gorycz, w zdaniu: *А, так это вы были!* – zdziwienie, a w zdaniu: *А, попался!* – złośliwą satysfakcję. W pierwszym przykładzie można odebrać wykrzyknik jako wyraz przerażenia, w drugim wypadku leksem może z takim samym prawdopodobieństwem wyrażać domysł, przypomnienie, w trzecim natomiast – przestрах czy nawet rozpacz

⁵ M. Grochowski, *Status semantyczny wykrzykników właściwych*, „Prace Filologiczne”, Wydział Polonistyki UW, Warszawa 1992, t. XXVIII, s. 160.

⁶ J. Mędelska, *Osobliwe wykrzykniki w kulturalnej polszczyźnie wileńskiej*, „Acta Baltico-Slavica” 1996, nr 23, s. 76.

⁷ E. Orwińska-Ruziczka, *Funkcje językowe interiekcji w świetle materiału słowackiego i polskiego*, Universitas, Kraków 1992, s. 132.

⁸ T. Piotrowski, *Zrozumieć leksykografię*, PWN, Wrocław 2001, s. 43.

⁹ Ze względu na ramy artykułu (brak możliwości uwzględnienia szerszego zasobu leksykograficznego języka rosyjskiego i polskiego) dobór słowników był subiektywny i miał na celu różnicowanie ich pod względem liczby haseł, roku wydania, aspektowości słownika.

¹⁰ Skróty słowników podaje na końcu artykułu.

(np. jeśli nadawca komunikatu sam „попался”). W celu prawidłowego odbioru i rozumienia przytaczanych przykładów niezbędny zatem staje się szerszy kontekst. Relewantne wydaje się ponadto uwzględnienie w opisie tych leksemów wymowy wykrzyknika. Ogólnikowe stwierdzenie: „произносится с различной степенью длительности” nie ułatwia odbioru leksemu w jego poszczególnych wariantach, a stanowi jedynie dodatkową informację o całości. Związane jest to przede wszystkim ze zmianą znaczenia dużej liczby wykrzykników w zależności od długości ich wypowiedzienia, tonu oraz intonacji.

Dogłębne wyjaśnienie wykrzyknika *А!* daje 17-tomowy SSRLJ:

А – 1. Выражает различные эмоциональные состояния, в зависимости от характера восклицательной интонации: узнавание, припоминание, догадку, удовольствие, негодование, гнев, иронию и т.п. Произносится более или менее протяжно, удлинено, что иногда передается на письме несколькими а (а-а! а-а-а!); по значению близко к междометию ага! ах!; А-а! каблуками бить да еще браниться! – закричал Сережа. А! Прохор Порфирыч! Доброго здоровья. Инкогнито проклятое! Вдруг заглядывает: „А, вы здесь, голубчики!” Кузина, помнишь Грандисона? – Как, Грандисон? – а, Грандисон! Да, помню, помню. Однако нет его! Какую бы причину... А! знать ко мне пошел в другую половину¹¹.

2. а) Решимость с оттенком некоторой досады или отчаяния (произносится отрывисто); по значению близко к межд. Эх!; Ну, проснутся? – А! была не была! Иногда при ударе карт по столу вырывались выражения: А! была не была, не с чего, так с бубен!

б) Резкое недовольство, досаду и т.п.; Какие ты, Антоша, слова отпускаешь! – А, не до слов теперь!

3. Крик раскаяния, ужаса, отчаяния, сильного испуга и т.п. Произносится протяжно, с особой интонацией иногда повторно. Ааа, что я сделал! – прокричал он. А! А!.. – закричала Наташа, с ужасом выкатывая глаза.

* То же в виде стопа рыдания и т.п.; Крик избиваемых сливался в гулкий и протяжный стон... – А-а-а-а!

4. Выкрик, сопровождающий удар по кому или чему-нибудь; произносится резко, отрывисто. Сбоку из темноты размахнулся Кондратий Струкачев, ударил Лизарова по зубам. – А!

Przytoczony artykuł hasłowy daje pełniejszą informację o znaczeniu, wymowie czy obrazie graficznym wykrzyknika *А!*. Przykłady natomiast przytacza się z użyciem wystarczającego kontekstu w celu zrozumienia zawartości semantycznej jednostki, ale – jak się wydaje – wskazana byłaby większa dokładność czy raczej precyzja w materiale ilustracyjnym. W tym celu przykłady powinny być podawane zaraz po nazwanej emocji, którą przekazuje wykrzyknik. Wprowadziłoby to większą przejrzystość w objaśnianiu definicji, a także ułatwiło percepcję hasła.

Jeszcze bardziej wyrazistą i dogłębną definicję wykrzyknika *А!* prezentuje SSSRJM. Autor wyodrębnia sześć znaczeń, do każdego z nich dodając egzemplifikację.

А 1. Восклицание, к-рое употребляется для выражения узнавания (может произноситься протяжно, что на письме передается а-а! или а-а-а!) „Кто там? Да, это я открой! А, Лена! Входи”.

¹¹ Ze względu na oszczędność miejsca, przykłady słownikowe przytacza się bez uwzględnienia źródeł.

- 1.1. Восклицание, к-рое употр. для выражения радости, удовольствия при виде кого-чего-л. (обычно произносится протяжно, что на письме передается а-а! или а-а-а!) (А, сегодня я гляжу, у нас на обед блины!)
2. Восклицание, к-рое употр. для выражения припоминания, догадки, удивления (может произноситься протяжно, что на письме передается а-а! или а-а-а!) (А, так это вы мне звонили!)
3. Употр. для выражения того, что полученный от собеседника ответ вполне удовлетворяет спрашивающего (обычно произносится протяжно, что на письме передается а-а! или а-а-а!) (Почему ты уходишь? – У меня экзамен. – А-а! Тогда ни пуха! К черту!)
4. Восклицание, к-рое употр. для выражения досады, негодования, угрозы, злорадства (обычно произносится протяжно, что на письме передается а-а! или а-а-а!) (А-а, попался. А-а-а, ты ещё возражать мне вздумал!)
5. Восклицание, к-рое употр. для выражения решимости, иногда с оттенком досады (обычно произносится отрывисто) (А, будь, что будет, позвоню и сознаюсь ей во всем.)
- 5.1. Восклицание, к-рое употр. для выражения недовольства, досады, обреченности (обычно произносится отрывисто) (Папа, пойдем завтра в цирк. А, не до цирка мне!)
6. Крик раскаяния, отчаяния, ужаса, сильного испуга, боли (произносится протяжно, иногда повторно) (А-а-а! Что я наделал! Не бейте меня, больно, ааа-аа!)

Nie ulega wątpliwości, iż przytoczona reprezentacja semantyczna wykrzyknika *A!* jest najpełniejsza i najbardziej czytelna dla właściwej percepcji. Każdy jego wariant zawiera dodatkowe informacje o wymowie i obrazie graficznym. Przykłady podaje się oddzielnie do każdego wyodrębnionego znaczenia z uwzględnieniem odpowiedniego kontekstu. Należy podkreślić, że specyfika takiego właśnie słownika aspektowego pozwala na zamieszczenie rozbudowanego artykułu hasłowego, co w wypadku tradycyjnego słownika objaśniającego wymagałoby pewnej korekty.

W słownikach języka polskiego opis wykrzyknika *A!* wydaje się uboższy i bardziej powierzchowny. SJPD podaje następującą definicję tego hasła:

1. Wykrzyknik wyrażający różne żywe stany i postawy uczuciowe w zależności od sytuacji lub intonacji (a, aa, aaa...)
2. Naśladowanie nucenia, przyśpiew kołysankowy: „Cicho śpij... a... a... a...”

Opis jednostki w punkcie pierwszym nie przedstawia żadnych konkretnych wiadomości o tym wykrzykniku, dodatkowo nie zawiera ani jednej egzemplifikacji użycia tego leksemu. Jest dalece lakoniczny i merytorycznie płytki. Zredagowanie hasła w ten sposób można zinterpretować jedynie jako potwierdzenie, że takie hasło istnieje i jest w ogólnym użyciu. Odbiorca, poszukujący odpowiedzi na pytanie, kiedy i gdzie można zastosować ten wykrzyknik, będzie zmuszony do skorzystania z innych źródeł.

Trzytomowy SJPSz nie dokonuje żadnych zmian w opisie hasła powtarzając je w kolejnych wznowieniach wydań za W. Doroszewskim. Dodaje jedynie przykłady ilustrujące użycie wykrzyknika: *A! Co widzę? Aa! – odetchnął z ulgą*. Sam materiał ilustracyjny z zawężonym kontekstem nie ułatwi jednak rozszyfrowania istoty użycia, jaką stanowią odrębne znaczenia leksemu.

Nieco odmienne podejście do opisu tej jednostki prezentuje PSWP H. Zgólkowej:

a „wyraża różne stany emocjonalne: zaskoczenie, zdziwienie, ulgę, rozleniwienie itp.”: A! Co ja słyszę? A! O wilku mowa... Aaa, kogóż to widzą moje oczy... W zależności od stanu uczuciowe-

go wykrzyknik jest wymawiany z różną intonacją (np. miłe zaskoczenie wyrażone jest intonacją rosnącą) i różną długością trwania samogłoski; długość jest w piśmie zaznaczona powtórzeniem (np. trzykrotnym) liter nie oddzielonych spacjami; oddzielenie spacjami, zwłaszcza znakami graficznymi wykrzyknika *A!* a! sugeruje dwa oddzielne wykrzykniki wymawiane osobno, a nie jako jedna długa samogłoska; po wykrzykniku używa się na ogół znaku graficznego wykrzyknika, czasem tylko przecinka, użycie obu znaków jest zbędne.

W porównaniu z wcześniej omówionymi słownikami oraz w odniesieniu do poprzednich artykułów hasłowych wykrzyknika *A!* należy dostrzec duży postęp w prezentacji tej jednostki językowej. Leksykograf, oprócz pojawiającej się już we wcześniejszych opracowaniach informacji o intonacji, zwraca uwagę na różnorodność graficznego zapisu i reduplikację czy raczej geminację. W tym wypadku opis leksykograficzny rozbudowano w części uzupełniającej. Wydaje się, że ta forma leksykograficznego ujęcia przedstawia nadmiar dodatkowych informacji w odniesieniu do istoty słownika, jaką stanowi objaśnienie znaczenia i użycia leksemu. Uzyskujemy bardziej dogłębną odpowiedź na pytanie, jak pisać, niż kiedy pisać.

Również SJPS, chociaż został opatrzony przymiotnikiem *Nowy* i ukazał się kilkadziesiąt lat po SJPD, kontynuuje opis leksemu *A!* swego poprzednika. Nieco poszerza artykuł hasłowy USJPD:

- a „wykrzyknik” 1) wyrażający różne stany i postawy emocjonalne: *A!* Co widzę? *A!* To ty – odetchnął z ulgą.
2) potwierdzający odbiór przekazanej informacji: Ona wyszła za Pimpalskiego: *A!* Za Pimpalskiego. Dzwonił Adaś – *A!* Adaś.
3) będący składnikiem wykrzykników złożonych mających różne znaczenia: *A* psik! *A* kysz! *A* sio!

To znikome rozbudowanie artykułu hasłowego nie dostarcza jednak w sposób jednoznaczny konkretnych istotnych informacji ułatwiających odbiorcy zrozumienie praktycznego posługiwania się tym leksemem.

Nawet najnowsze, obecnie najpopularniejsze elektroniczne wersje słowników¹², powielają sposób opracowania hasła wykrzyknikowego przez Doroszewskiego lub hasła nie zawierają.

Warto także zwrócić uwagę na jeszcze jedną osobliwość tego wykrzyknika, charakterystyczną bardziej dla języka mówionego niż pisanego, ale wartą odnotowania również w słownikach. Zarówno w języku rosyjskim, jak i polskim *A!* wyrażające zdziwienie znacznie różni się od pozostałych modyfikacji znaczeniowych omawianego leksemu. W pierwszym znaczeniu wykrzyknik wypowiedziany jest podczas zaskakującego nieoczekiwanego wdechu, natomiast w pozostałych wypadkach podczas wydechu. Ta osobliwość jest niemożliwa do graficznego odzwierciedlenia, należałoby więc załączyć przypis czy też uwagę do tego hasła lub zamieścić jako odrębne hasło wykrzyknikowe.

Wśród wykrzykników pochodnych natomiast ogromną częstością użycia charakteryzuje się jednostka: *Боже! [Господу!]; (o) Боже!* Przyjrzyjmy się jej leksykograficznemu opracowaniu.

¹² Zob. [online] np. <www.sjp.pwn.pl>; <www.wsjp.pl>.

SRJO umieszcza hasło z następującym opisem:

Боже – выражает удивление, восторг, негодование и другие чувства. Боже, как здесь красиво! Боже, как я устал!

Podobnie jak w przypadku opisu wykrzyknika właściwego autor nazywa jedynie kilka emocji wyrażanych przez leksem, kolejne pozostawiając w domyśle odbiorcy artykułu. Pozbawione szerszego kontekstu przykłady są jednak na tyle wymowne, że nie wzbudzają wątpliwości w interpretacji.

Oto jak przedstawia ten artykuł hasłowy 17-tomowy SSRLJ:

Боже – (часто в сочетании с «мой» и междометиями: ах, ох) – восклицание, которое выражает сожаление, восхищение и т.п.; Я еще не так это спел, как бы следовало. Но как вы мне аккомпанировали, боже мой! Я вас уверяю, никто, никто мне так (хорошо) не аккомпанировал... Моя судьба еще ли не плачевна? Ах! Боже мой! что станет говорить Княгиня Марья Алексеевна!

Wydaje się, że objętość słownika nakazywałaby poświęcić nieco więcej miejsca na eksplikację tego leksemu. Tutaj natomiast wyrażane emocje zostały jeszcze bardziej zawężone. Egzemplifikacje użycia odnoszą się do powiązań wykrzyknika z innymi leksemami, natomiast brak przykładu formy wyjściowej.

SSSRJM zamieszcza powyższe hasło w sposób następujący:

Боже – восклицание, которое употр. для выражения удивления, негодования, радости и т.п.

*син. Господи (Боже, как ты изменился!)

Podobnie ujmuje tę jednostkę TSSCRJ:

Боже – возглас, выражающий сильные – обычно неожиданные – чувства: радость, испуг, удивление и т.п.

Leksem *Госноду* autorka objaśnia w identyczny sposób.

Nawet więc słowniki specjalistyczne nie kładą nacisku na właściwą obróbkę leksykograficzną tego leksemu i prezentują podobnie ubogi zakres wyrażanych emocji.

Jednostka *(o) Boże!* – tak rozpowszechniona w mowie i piśmie w języku polskim – traktowana jest marginalnie w słownikach języka polskiego. Nie znajdujemy jej w SJPD i SJPSz, chociaż hasło *Bóg* pojawia się w obu słownikach, a w jego opisie napotykamy na cały szereg wykrzykników wzmacniających treść wypowiedzi. Nie spotkamy go również w SWJPD oraz w PSWPZ, mimo że w tym ostatnim hasło *Bóg* jest bardzo rozbudowane i prezentuje wiele wyrażań, w tym wykrzykników powiązanych z tym leksemem.

USJPD umieszcza wykrzyknik *Boże* wśród innych wykrzykników i daje mu następującą eksplikację:

Pot. Boże święty! Mocny Boże! Mój Boże! Wielki Boże! O Boże! Boże! książk. Miły Boże! „forma wyrażania różnych stanów emocjonalnych np. radości, zachwytu, zdziwienia, przestrochu”: Boże, jaki piękny widok. O Boże, na śmierć zapomniałam, że się z tobą umówiłam.

W miejsce nazwanych w USJPD stanów emocjonalnych: *radość, zachwyt, zdziwienie, przestroch* M. Bańko w ISJP wprowadza: *wzruszenie, podniecenie i zdenerwowanie*.

Niektóre osoby mówią „Boże”, „o Boże” [...] itp. kiedy chcą podkreślić swoje słowa lub kiedy są czymś wzruszone, podniecone lub zdenerwowane.

Boże, ależ on potrafi opowiadać! O Boże, i ty tu mieszkasz, w tej klitce!?

Percepcja hasła we wszystkich prezentowanych powyżej słownikach wydaje się zbyt ogólnikowa i mało precyzyjna. Po raz kolejny pojawia się tzw. otwarty szereg wyliczeniowy, co właściwie jedynie potwierdza trudność leksykograficznego opisu tych jednostek. Aby zbudować pełniejszy artykuł hasłowy analizowanego leksemu, można dokonać syntezy wszystkich definicji. Jednak nawet taka metoda opracowania hasła nie oddaje całej semantyki wykrzykników. Ponadto we wszystkich zaprezentowanych artykułach brak informacji dotyczących tonu i intonacji mających niebagatelny, jeśli nie priorytetowy wpływ na znaczenie leksemu.

Badając częstość występowania rosyjskich i polskich leksemów *Боже (Господу); (o) Boże* w tekstach literackich, stwierdzono, że wykrzykniki pochodne z użyciem tych właśnie leksemów stanowią licznie największą grupę. Obserwację tę potwierdza *Частотный словарь русского языка*¹³ i *Słownik frekwencyjny współczesnej polszczyzny*¹⁴, albowiem interesujące nas jednostki w badanych przez autorów tekstach (proza literacka, dramaturgia, prasa, nauka i publicystyka) najaktywniej występują w prozie i dramaturgii. Przy takich tekstach praca językoznawcy i tłumacza jest szczególnie ważna. A to z kolei wiąże się z zapewnieniem bogatej bazy leksykograficznej w obszarze wykrzykników. *Частотный словарь русского языка* dostarcza jeszcze jednej istotnej informacji – otóż słowem najczęściej występującym w utworach literackich jest *бог* (pojawia się 278 razy w 21 tekstach). Należy zaznaczyć, że nie mamy pewności czy zawsze są to wykrzykniki, można jednak przypuszczać, że jeśli treść danego utworu nie dotyczy postaci Boga, to większość z nich będzie właśnie wykrzyknikami. Badane przeze mnie utwory literackie potwierdziły takie spostrzeżenia. Już sam ten fakt predestynuje analizowane leksemy do umieszczenia ich w słownikach objaśniających i zapewnienia im rzetelnej obróbki leksykograficznej.

Konstatując, wydaje się oczywiste, że opis słownikowy jednostek wykrzyknikowych wymaga znaczących zmian oscylujących głównie wokół zgłębienia i zwiększenia informacji umieszczanych w poszczególnych artykułach hasłowych. Leksykograficzna interpretacja wykrzyknika powinna zawierać zarówno charakterystykę semantyczną, jak i informację o stylistycznym użyciu jednostki, jej wariantach dźwiękowych i sposobach ilustracji graficznej oraz wymowy – przy założeniu, że takowe występują. Szczegółowy artykuł hasłowy powinien ponadto zamieszczać informację o mimice i gestach jako nieodłącznych atrybutach wykrzyknika. W tym celu niezbędne jest nowatorskie podejście do opisu leksykograficznego tych jednostek. Ponadto duża grupa wykrzykników wymaga egzemplifikacji, jednak muszą to być przykłady zawierające niezbędną informację, uwzględnienie bowiem wszystkich konotacji mogłoby doprowadzić do nadmiernego rozdęcia hasła.

¹³ *Частотный словарь русского языка*, под ред. Л. Н. Засориной, Русский язык, Москва 1977.

¹⁴ I. Kurcz, A. Lewicki, J. Sambor, K. Szafran, J. Woronczak, *Słownik frekwencyjny współczesnej polszczyzny*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 1990.

Z uwagi na skromne uwzględnienie leksemów wykrzyknikowych w siatce haseł słowników języka rosyjskiego i polskiego pożądane byłoby stworzenie odrębnego słownika wykrzykników w obu z omawianych języków. Właśnie w słowniku aspektowym (specjalistycznym) proponowane poprawki i uzupełnienia mogłyby znaleźć swoje realne odzwierciedlenie. Rozbudowany artykuł hasłowy mógłby szczegółowo oddzielać zabarwienia emocjonalne konkretnej jednostki, wprowadzać kwalifikatory stylistyczne. Jak powszechnie wiadomo, słownik definicyjny, zawierający dziesiątki tysięcy haseł, powyższe zmiany mógłby uwzględnić jedynie w zawężonej formule. Zatem ciężar gatunkowy rozwiązań leksykograficznych należałoby, jak się wydaje, w tym wypadku przenieść na zróżnicowane ilustracje kontekstowe. Realność opisu słownikowego polegałaby na trafnym i umiejętnym doborze kontekstu, ilustrującym bogactwo semantyczne danego wykrzyknika. Warto dodać, że wszystkie jednostki wtrącone czy synsemantyczne są trudne z leksykograficznego punktu widzenia. Zbyt duża doza ogólności, cechująca te leksemy, stanowi wyzwanie dla leksykograficznych poszukiwań.

Wykaz skrótów

- SRJO – С.И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1990.
 SSRLJ – *Словарь современного русского литературного языка*, АН СССР, т. 1–17, Москва – Ленинград 1950–1965.
 SSSRJM – В.В. Морковкин, *Словарь структурных слов русского языка*, Москва 1997.
 TSSCRJ – Т.Ф. Ефремова, *Толковый словарь служебных частей речи*, Москва 2001.
 SJPD – W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
 SJPSz – M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1999.
 SJPS – E. Sobol (red.), *Nowy słownik języka polskiego*, Warszawa 2002.
 USJPD – S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
 SWJPD – B. Dunaj (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Kraków 2000.
 PSWPZ – H. Zgólkowa (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1–50, Poznań 1994–2005.

Резюме

О междометии в словаре или несколько замечаний о словарных статьях русских и польских междометий в толковых словарях

В настоящей статье автор анализирует словарные статьи междометий в русских и польских толковых словарях. На примере одного первичного (А! – а!) и одного производного (Боже! – Boże!) междометий статья показывает разные способы их словарного описания.

Целью статьи является представить недостатки и предложить изменения в лексикографическом описании междометий. Принимая во внимание частотность использования этих лексем в речи и письме, автор предлагает увеличить количество междометных статей в толковых словарях. По мнению автора, целесообразным кажется также составление отдельного словаря междометий в обоих из анализируемых языков.

Summary

About exclamation in a dictionary or a few remarks about Russian and Polish exclamation entries in explanatory dictionaries

The author analyzed the exclamation entries in Russian and Polish dictionaries. The article aims to present various ways of the dictionary exclamation description exemplifying it by one primary (A! – a!) and one secondary (Боже! – Boże!) exclamations.

The paper is to show the shortcomings and propose corrections in lexicographical description of exclamations. Due to the frequency of their use in speech and writing, the author also proposes to increase the number of exclamation entries in explanatory dictionaries. Compilation of a separate exclamation dictionary in both of the analyzed languages is worth considering.

Key words: exclamations, dictionary, entry articles, shortcomings and corrections.

Elena Mikhalik
Warszawa

Русский язык в воспоминаниях поляков, сосланных на территорию современного Пермского края в 1940-х годах (на материале выбранных воспоминаний)*

Проблема взаимодействия русской и польской культур неоднократно становилась предметом научного осмысления, можно говорить о складывании особого направления в науке, в рамках которого рассматриваются самые разные аспекты этого взаимодействия, начиная от вопросов экономического взаимовлияния и заканчивая проблемами языковых заимствований. Вместе с тем на этом уже, казалось бы, хорошо освоенном пространстве двустороннего научного сотрудничества продолжают сохраняться свои лакуны. Одной из таких наиболее острых, болезненных, а вместе с тем мало исследованных тем в истории польско-российских взаимоотношений была и остается тема сталинских репрессий, в результате которых сотни тысяч поляков были изгнаны из своих домов и насильно вывезены вглубь СССР, что сопровождалось их массовой гибелью. К сожалению, приходится признать, что воспоминания, созданные поляками, побывавшими в советских лагерях и спецпоселения, достаточно редко становятся объектом изучения российских специалистов, тогда как данный материал представляет для отечественного исследователя несомненный интерес, в том числе и потому, что позволяет реконструировать самосознание Инокультуры, даёт уникальную возможность посмотреть на себя глазами Другого.

Одним из ключевых компонентов, составляющих образ Другого, является язык, на котором он говорит. Чужой язык выступает как одно из наиболее бесспорных свидетельств инаковости и чуждости Другого. Проблема роли и функций русского языка в текстах, созданных польскими ссыльными, уже поднималась исследователями. В частности, В.Я. Тихомирова в своих статьях¹ рассматривает вопрос о функциях русского языка в т.н. лагерной прозе. В качестве материалов исследования В.Я. Тихомирова использует созданные в 1940–50-х гг. тексты

* Статья подготовлена при поддержке гранта РГНФ № 12-14-59004а/У.

¹ См. В.Я. Тихомирова, *Русская/ советская культура в польском восприятии: интерпретация лагерной прозы*, Русская культура в польском сознании, Москва 2009, с. 233–244; eadem, *Русские заимствования и этнический стереотип в польской лагерной прозе*, [в:] *Studia Polonica. K 70-leciu B.A. Хорева*, Москва 2002, с. 434–446.

М. Ваньковича, Б. Обертыньской, Г. Херлинга-Грудзиньского и др., считающиеся на сегодняшний день классикой польской лагерной прозы.

В то же время проблема восприятия русского языка польскими ссыльными, в текстах воспоминаний, созданных в 1990–2000-х гг., не становилась ранее, по всей видимости, предметом специального рассмотрения. В качестве материала данного исследования были использованы три книги мемуаров, посвященных уральской ссылке и опубликованных в 2000-е гг.: воспоминания В. Корча, *Moje jedno dziesięciolecie 1939–1948. Droga przez lagry* (2002), Ю. Данеля, *Poddeptane dzieciństwo* (2006), С. Кулона, *Z ziemi polskiej do Polski* (2008), – а также ряд текстов воспоминаний ссыльных, написанных в 1990–2000-е гг. и хранящихся в архивах польской организации „Karta”, как то: воспоминания Л. Кожуха², Ю. Куртыки,³ В. Микши⁴, К. Ожеховской-Юзьвенко⁵, Б. Паствиньской⁶, Л. Тшнадель⁷, А. Шчепановской⁸.

Большинство этих текстов принадлежат полякам, депортированным в феврале 1940-го г. на территорию современного Пермского края из восточных районов довоенного польского государства и в 1946–1947 гг. возвратившихся на родину. В то время как воспоминания В. Корча и Л. Тшнадель представляют точку зрения поляков, осужденных за участие в деятельности польского антифашистского подполья и оказавшихся в пермских лагерях уже по окончании Второй мировой войны в 1946-м г.

Рассматриваемые тексты существенно разнятся один от другого и объемом, и уровнем художественной обработки, и социальной принадлежностью их авторов, но вместе с тем они содержат определенное количество повторяющихся элементов, с помощью которых становится возможным реконструировать восприятие ссыльными тех или иных аспектов советской/российской культуры.

Так, во всех рассмотренных текстах воспоминаний одним из основополагающих оказывается конфликт „своего” (польского) и „чужого” (советского/российского), где „свое” воспринимается как желанное и спасительное, тогда как „чужое” трактуется как враждебное, губительное, ненавистное. В исследованиях В.Я. Тихомировой также отмечена ключевая роль указанного конфликта в лагерной прозе 40–50-х гг. По словам исследователя, „анализ текстов показывает, что этническое самосознание поляков, вырванных из привычного мира и брошенных в иную реальность, консервируется и герметизируется. В нём происходит резкий разрыв между «своим» и «чужим»”⁹. Конфликт „свой–чужой” находит воплощение и в столкновении двух языков: польского и русского.

В статье *Syberia w oczach polskich zesłańców z lat II wojny światowej* профессор С. Чешельский указывает, что в восприятии поляков, сосланных в 1940-х гг.

² Archiwum Wschodnie Ośrodka Karta (= AWO Karta), *Wspomnienia Ludwika Kożucha*, sygn. ZS 152.

³ AWO Karta, *Wspomnienia Józefa Kurtyki*, sygn. ZS 1040.

⁴ AWO Karta, *Wspomnienia Walerii Mikszy*, sygn. ZS 1077.

⁵ AWO Karta, *Wspomnienia Krystyny Orzechowskiej-Juzwenko*, sygn. AW II/679.

⁶ AWO Karta, *Wspomnienia Bronisławy Pastwińskiej*, sygn. ZS 1133.

⁷ AWO Karta, *Wspomnienia Leokadii Trznadel*, sygn. AW I/833.

⁸ AWO Karta, *Wspomnienia Anny Szczepanowskiej*, sygn. AW II/2278.

⁹ В.Я. Тихомирова, *Русская/ советская культура в польском восприятии...*, с. 234.

на территорию СССР, условная (не географическая) „Сибирь” была прежде всего пространством неволи и страдания¹⁰. Можно сказать, что и русский язык в первую очередь был языком неволи, страдания и, кроме того, языком врага, – большинство источников фиксируют негативное в большей или меньшей степени отношение к русскому языку, нежелание его учить и т.п. Например, С. Кулон в своих воспоминаниях замечает: „Jedynym przedmiotem, który lubilem, był rysunek... O dziwo, nieżele szła mi matematyka; najtrudniej było z rosyjskim i historią ZSSR [...]”¹¹. Характерно, что русский язык оказывается в одном ряду с историей СССР, предметом насковзь пропитанном коммунистической идеологией, к которой автор относится резко негативно. Он же признается, что: „Rodzice specjalnie mnie nie przynagłali do ruskogo języka”¹². В мемуарах В. Корча русский язык назван ненавистным (в оригинале „znienawidzony język”¹³) и языком врага (в оригинале „język moich wrogów”¹⁴), неоднократно упоминается о категорическом нежелании большинства поляков с ним знакомиться.

Причин подобного отношения к русскому языку было несколько. Некоторые из них лежат на поверхности и им можно дать психологическое объяснение: вполне естественной была острая неприязнь польских спецпереселенцев и узников лагерей к русским, которые, в их глазах оказывались в первую очередь захватчиками, оккупантами, осуществлявшими в отношении них насилие. Кроме того, тяжелейшие бытовые условия, в которых оказывались ссыльные, находившиеся в пермских лагерях и спецпоселениях, также не способствовали формированию симпатии по отношению к СССР и его государственному языку.

В то же время существовали причины и более глубокие, как, например, страх перед утратой национальной идентичности, растворением в безликой массе „советского народа” и как результат потеря связи с Польшей, с традиционными культурными ценностями, составляющими ядро понятия „польскость”. Так, например, Б. Паствиньская пишет следующее: „Chodziliśmy więc razem ze Stasiem [двоюродным братом автора – прим. Е.М.] do przedszkola. Rodzice i Ciocia zdawali sobie sprawę z tego, że w placówkach tych jesteśmy poddawani sowietyzacji, ale głód i zimno było gorsze”¹⁵. Ю. Данель в своей книге мемуаров также отмечает, что его родители осознавали угрозу русификации, которая была неизбежным следствием пребывания мальчика в советском детском саду, но в то же время насущная необходимость обеспечивать единственного оставшегося в живых ребенка горячим питанием вынуждала их с этой ситуацией мириться: „Z braku opieki, oboje rodzice pracowali, chodziłem z innymi polskimi dziećmi do rosyjskiego przedszkola – «dietsadu» w Galaszorze. Jak wspominał później ojciec, rodzice liczyli się z rusyfikacją, ale

¹⁰ S. Ciesielski, *Syberia w oczach polskich zesłańców z lat II wojny światowej*, [в:] *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, Wrocław 1998, с. 383–397.

¹¹ S. Kulon, *Z ziemi polskiej do Polski. Wspomnienia 1939–1958*, PIW, Warszawa 2008, с. 74.

¹² Ibidem, с. 52.

¹³ J. Korcz-Dziadosz, *Życie z sensem*, Muzeum Ziemi Lubuskiej, Zielona Góra 2002, с. 74.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ AWO Karta, *Wspomnienia Bronisławy Pastwińskiej*, sygn. ZS 1133, с. 19.

„fachowa” opieka a szczególnie jeden ciepły posiłek dziennie, zaważyły na tej decyzji”¹⁶. Вместе с тем ежедневное посещение детского сада, где польский мальчик получал свою порцию «советского воспитания», приносило плоды и приводило к трагическим ситуациям, вызванным взаимным антагонизмом польской и советской культур: „Uczono nas także wierszyków i znanych rosyjskich piosenek np. *Wołga, Wołga mat’ rodnaja, Rascwietali jabłoni i gruszi* – Katiusza, no i oczywiście *Sziraka strana maja rodnaja*... i innych mniej znanych, ale bolesnych dla każdego Polaka piosenek, które ubliżały naszej godności narodowej: a między innymi *Pomniat psy atamany, pomniat polskije pany, kak pabiedili nasi druzja* lub *Komsamolcy mołodcy z bolszymi sztykami, Polaki duraki z gołymi rukami*... Wróciwszy do domu śpiewałem je rodzicom, nie znajdowałem ich uznania, a wydawało się mi, że śpiewałem ładnie”¹⁷.

Ещё одним фактором, усилившим нежелание польских ссыльных знакомиться с русским языком и русской культурой, было отношение к депортированным местного населения, в отдельных случаях воспринимавшего поляков с настороженностью или даже враждебностью. Так, например, К. Ожеховска-Юзьвенко отмечает: „jak pamiętam – panowały wśród ludności rosyjskiej nastroje antypolskie. Przezywano nas, dzieci chodzące do szkoły, różnymi przezwiskami z racji naszego polskiego pochodzenia, traktowano nas jako mieszkańców najgorszej kategorii”¹⁸.

Справедливости ради следует отметить, что далеко не всегда местные жители выражали по отношению к ссыльным неприязнь¹⁹. Тем не менее, нет ничего удивительного, что в сложной, с разных точек зрения, ситуации поляки стремились отгородиться от чуждой им культуры в том числе и с помощью языковых барьеров, тогда как возможность общаться на родном для них польском языке воспринималась как огромная радость. Например, в воспоминаниях А. Шчепановской регулярно появляется мотив тоски по родному языку и общению на нем: „Dobry duch mnie tutaj skierował, bo w tym miasteczku Krasnoufimsk było sporo Polaków [...]. To była jedyna radość, bo poza tym nic co polskie, ani książek, ani gazet, ani polskiego języka”²⁰. В воспоминаниях Л. Тшнадель описывается трогательная сцена: в соликамском лагере к группе полек, говорящих на польском языке, подходит пожилой мужчина и просит разрешения поговорить с ними по-польски. Оказывается, что он поляк, сражавшийся ещё в легионах Пилсудского, затем приехавший учиться и работать в Ленинград и вот уже почти десять лет отбывающий срок в советском лагере²¹.

¹⁶ AWO Karta, *Wspomnienia Daniela Józefa*, sygn. AW II/1916, c. 28.

¹⁷ Ibidem, c. 39.

¹⁸ AWO Karta, *Wspomnienia Krystyny Orzechowskiej-Juzwenko*, sygn. AW II/ 679, c. 5.

¹⁹ Например, в воспоминаниях В. Микши упоминается большой интерес, который проявляли местные жители к польским религиозным обрядам и песнопениям: „Modlić się głośno i śpiewać pieśni religijne nie było wolno. Gdy ktoś z nadzoru to usłyszał, natychmiast zjawiał się enkawudzista i zabraniał. Ale gdy ich nie było to chętnie przychodzili pod nasze baraki i słuchali jak my śpiewamy pieśni religijne”, AWO Karta, *Wspomnienia Walerii Mikszy*, sygn. ZS 1077, c. 4.

²⁰ A. Szczepanowska, *Wyrwana z normalności*, [online] <http://www.zlotystok.pl/asp/pliki/pobierz/wspomnienia_z_syberi_poprawianw_03_06_2011.pdf>.

²¹ AWO Karta, *Wspomnienia Leokadii Trznadel*, sygn. AW I/833, c. 23.

Несмотря на сложное отношение поляков, переживших ссылку, к русскому языку, в своих воспоминаниях они используют его весьма охотно. Все без исключения рассмотренные источники содержат русскую лексику, что объясняется, по всей видимости, стремлением авторов придать повествованию достоверный, документальный характер, по возможности точно передать „атмосферу” ссылки.

В разных текстах воспоминаний количество и характер используемой русской лексики существенно разнится. Например, в воспоминаниях Ю. Куртыки русские слова присутствуют в минимальном объеме, хотя описание пребывания его и его семьи в Юрлинском районе Пермского края весьма подробны и занимают около 40 страниц машинописного текста, тогда как в мемуарах Ю. Данеля и С. Кулона русская лексика представлена очень широко. Специфическая лагерная лексика и жаргон встречаются главным образом в воспоминаниях В. Корча и Л. Тшнадель, поскольку они находились в лагере, а не являлись спецпереселенцами, как авторы других воспоминаний. Кроме того, у В. Корча встречаются многочисленные примеры нецензурных русских слов и выражений, тогда как в других рассматриваемых источниках подобные примеры отсутствуют. Ю. Данель в своих воспоминаниях сознательно стремится привести как можно больше примеров разнообразной русской лексики, описывающей быт спецпереселенцев. У него, например, можно обнаружить целые перечни русских слов, обозначающих названия различных блюд, видов одежды, явлений природы, причем не только общелитературных, но и региональных. Эта тщательная фиксация деталей придает особую ценность воспоминаниям, в тексте которых рефлексия и обобщения соседствуют с этнографической точностью наблюдений, желанием передать не только атмосферу советской ссылки вообще, но и индивидуальные черты уральской земли и населяющих её людей.

В то же время принципы введения русской речи в ткань повествования у разных авторов обнаруживают немало общего. Так, в текстах воспоминаний прямая русская речь часто несет тот или иной негативный посыл, это могут быть угрозы, запреты, приказы: „Diesiatnik szarpnął mnie, zdzielił swoją potężną łapą po karku, zaczął wyjmować zza pasa nagan i wrzeszczeć: «Ubiju jak sobaku!»”²². „W tym momencie rozległ się głośny rozkaz: «czewo smatrisz, golowa w niz»”²³. „Padało polecenie – «zapreszajetsja piet’ i molitsa pa polski»”²⁴.

Отдельные особо значимые фразы на русском языке, обращенные к полякам, незначительно варьируясь, повторяются в разных текстах воспоминаний. Например, сравните в мемуарах С. Кулона: „Po chwili namysłu z lekkim ironicznym uśmiechem lejtnant oświadczył: «Polszy uže niet, a ty nie Polak»”²⁵. В воспоминаниях Ю. Данеля: „Wyrażali się «wy nikuda nie ujedzietie, wam zdzieś żyt’ i pomirat’, Polszi nie było i nie budziet, wam nužno rabotat’ i żyt’ s nami»”²⁶. У Л. Кожуха: „Komendant obozu «Zotin» przygnębia nas swoją mową [...] «wy płocho rabotacie, bo wy dumaite

²² Ibidem, c. 59.

²³ J. Korcz-Dziadosz, op. cit., c. 59.

²⁴ AWO Karta, Wspomnienia *Daniela Józefa*, sygn. AW II/1916, c. 22.

²⁵ S. Kulon, op. cit., c. 87.

²⁶ AWO Karta, *Wspomnienia Daniela Józefa*, sygn. AW II/1916, c. 23.

o Polsce, Polsce bolsze nie budziet [...] Zdieś budiotie żyć i zdieś budiotie pomerać tu wasze miasto»²⁷.

Кроме того, передавая русскую речь, авторы воспоминаний нередко используют стилистически окрашенные глаголы *wrzeszczać* („bojcy wrzeszczeli na nas po rusku»²⁸), *warknąć* („Po chwili desiatnik podszedł, warknął...»²⁹), *ryknąć* („Nadbiegł rozwścieczony [...] brygadier «konowozczyków» i ryknął «job waszu mat', kak stro-ite dorogu»»³⁰), *wysyczeć* („Naczelnik popatrzył na mnie jak na obrzydliwego płaza i z obrzydzeniem wysyczał: «idi ty na huj»»³¹).

Необходимо подчеркнуть, что негативные коннотации в связи с русским языком, появляются прежде всего в тех случаях, когда в качестве субъекта говорения выступает тот или иной представитель широко понятой советской „власти”, тогда как из уст обычных людей в адрес ссыльных иногда слышатся слова поддержки и ободрения: „Wspominaliśmy okrutne czasy, na które przypadło nasze dzieciństwo, i jedyne dobre słowa, jakie wtedy słyszeliśmy, były od pani doktor. Tak wiele znaczyło dla nas, kiedy mówiła: «Niczego, niczego, budiet charasz»»³².

Значимо, что в рассматриваемых текстах воспоминаний русский язык практически никогда не является языком т.н. „высокой” культуры и литературы, тогда как в польской лагерной прозе, созданной в 1940–50-е гг, по наблюдениям В.Я. Тихомировой, русская классика представлена очень широко³³. Возможно, эта разница объясняется тем, что многие из взятых в качестве материала для анализа текстов воспоминаний создавались авторами, пережившими ссылку в очень юном возрасте и не накопившими к тому моменту достаточного культурного багажа, чтобы иметь возможность подвергнуть анализу явления культуры, с которыми им пришлось столкнуться. Не следует забывать и о том, что сами условия, в которых находились депортированные и заключенные, существенно ограничивали возможности приобщения к российской литературе.

Единственным исключением в этом отношении являются воспоминания В. Корча, который попал в пермские лагеря, будучи взрослым, образованным человеком и для которого русский язык и русская литература стали средством преодоления духовной изоляции, способом вырваться из ужаса лагерной повседневности. Оказавшись в уральском лагере, Корч, несмотря на голод и лишения, находит в себе силы знакомиться с иной культурой, учить новый язык: „Zaszedłem do «K-WE-Cze» i wypożyczyłem książkę w języku rosyjskim. Języka tego nie znałem, ale znałem język ukraiński, którego uczono mnie w naszych szkołach»³⁴. Следует отметить, что, судя по всему, пример Владислава Корча можно отнести к уникальным, поскольку, по

²⁷ AWO Karta, *Wspomnienia Ludwika Kożucha*, sygn. ZS 152, c. 6.

²⁸ S. Kulon, op. cit., c. 32.

²⁹ Ibidem, c. 59.

³⁰ J. Korcz-Dziadosz, op. cit., c. 85.

³¹ Ibidem.

³² S. Kulon, op. cit., c. 77.

³³ В.Я. Тихомирова, *Русская/советская культура в польском восприятии...*, c. 241.

³⁴ J. Korcz-Dziadosz, op. cit., c. 74.

его собственным свидетельствам, никто из поляков, пребывавших с ним в лагере не пожелал последовать его примеру: „W mojej akcji językoznawczej byłem zupełnie osamotniony, jakoś nikt nie chciał mnie naśladować”³⁵. Более того, многими соотечественниками действия Корча были восприняты едва ли не как предательство и переход на сторону „врага”: „[...] koledzy moi wyrażali wobec mnie najdalej idącą dezaprobatę, dziwiąc się moim chęciom zaznajomienia się z tym znienawidzonym językiem”³⁶. Сам Корч проводит разграничение между русским языком классической литературы и языком современной ему советской лагерной действительности, отмечая, что „nawet w ohydnej atmosferze łagrowej można odkrywać piękno zawarte w książkach takiego właśnie pisarza jak Gorki, a język, jakim posługiwał się Gorki, ma niewiele wspólnego z plugawym językiem, jaki na co dzień słyszymy w łagrze”³⁷. Однако даже находясь под сильным впечатлением от красоты русской литературы и языка, на котором эта литература создавалась, Корч всё же подчеркивает, что русский язык для него – язык врага, научиться которому необходимо именно для того, чтобы этого врага лучше понимать: „[...] wychodziłem bowiem z założenia, że jeśli zaistniała okazja to trzeba się nauczyć języka moich wrogów, by ich lepej poznać i zrozumieć”³⁸.

Подводя итоги, отметим, что в значительной части отношение к советской/российской культуре в воспоминаниях поляков, созданных в 1990–2000-е годы, сохранилось в неизменном состоянии по сравнению с воспоминаниями, написанными в 40–50-х гг., и не будет, вероятно, преувеличением заметить, что оно во многом сформировалось под их воздействием³⁹. Это наглядно демонстрирует, в том числе, и анализ восприятия польскими ссыльными русского языка как одного из центральных компонентов советской/российской культуры. В позднейших воспоминаниях сохраняется значение основополагающего конфликта „своего–чужого”, который, как отмечает В.Я. Тихомирова, предусматривал полное отвержение новой советской культуры, включая её язык, но в то же время оставлял возможность для приятия культуры „высокой”⁴⁰. В воспоминаниях поляков, сосланных на Урал, в ряде случаев обнаруживается то же разделение понятий „советское” и „российское”, какое имеет место, например, у Виттлина и Херлинга-Грудзиньского. В целом можно утверждать, что рассмотренные тексты в своих основных чертах, в том числе в принципах изображения русского языка и культуры, следуют сложившимся на сегодняшний день в польской мемуаристике канонам изображения советской ссылки.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Присутствие во многих воспоминаниях, созданных в 90–2000-е гг., скрытых и явных цитат из ставших уже хрестоматийными текстов Ю. Чапского, Б. Обертыньской, Г. Херлинга-Грудзиньского и др., позволяет предполагать, что авторы позднейших воспоминаний не просто хорошо знали лагерную прозу 40–50-х гг., но и в значительной степени брали её за литературный образец.

⁴⁰ В.Я. Тихомирова, *Русская/советская культура в польском восприятии...*, с. 242.

Streszczenie

Język rosyjski we wspomnieniach Polaków, zesłanych na terytorium obecnego Kraju Permskiego w latach 40. XX wieku (na podstawie wybranych wspomnień)

Artykuł poświęcony jest zagadnieniu recepcji języka rosyjskiego przez Polaków, którzy w latach 40. XX wieku znaleźli się na terytorium obecnego Kraju Permskiego w wyniku masowych deportacji, a także żołnierzy Armii Krajowej aresztowanych i uwięzionych w permskich łagrach w ramach represji. Analiza tekstów wspomnień pozwala stwierdzić, że język rosyjski stanowił dla omawianej grupy przede wszystkim język wroga i niewoli, a także narzędzie propagandy i przymusowej rusyfikacji. W niektórych tekstach język rosyjski okazuje się jednak jedynym medium umożliwiającym kontakt z kulturą i literaturą pozwalającą przezwyciężyć duchową izolację, w jakiej znaleźli się zesłańcy.

Summary

Russian language in the memories of the Poles deported to the territory of the present-day Perm region in the 1940th (based on selected memories)

The article deals with the problems of perceiving Russian language by the Poles deported during 1940th to the territory of the present-day Perm region as a result of mass deportations, as well as those arrested for taking part in the so called “anti-Soviet” activities and serving time in the camps of Perm region. While analyzing the texts of exiles’ memories the author comes to the conclusion that the Russian language for those Poles who survived through exposure to the Urals, is in the first place the language of enemy and captivity and serves as an instrument of propaganda and forced Russification. At the same time in some of the exiles’ memories studying of the Russian language is the only way to interact with the culture and literature which makes it easier to endure their spiritual isolation.

Keys: Perm; Poles; deportation; memories; Russian language.

Joanna Orzechowska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

Słownik asocjacyjny jako narzędzie przygotowania komentarza lingwokulturowego

Słownik asocjacyjny jest już od ponad stu lat znany i używany przez psychologów i psychiatrów w diagnostyce zaburzeń psychicznych i zachowań jednostki odbiegających od normy. W ostatnim czasie ten typ leksykonu został wprowadzony do obrotu naukowego przez lingwistów. Pod koniec lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku grupa rosyjskich uczonych (Юрий Караулов, Галина Черкасова, Наталья Уфимцева, Юрий Сорокин, Евгений Тарасов¹) rozpoczęła tworzenie słownika asocjacyjnego (SA) języka rosyjskiego, stawiając przed sobą zadanie zarejestrowania standardowej, wzorcowej informacji w świadomości człowieka, związanej z różnymi słowami, czyli skojarzeń ze znakami językowymi.

Do czego może być przydatna lingwistom taka informacja?

Słownik asocjacyjny powstał w nurcie intensywnie prowadzonych w ostatnich latach badań nad tzw. świadomością językową². Zakreślmy ich założenia teoretyczne i aparat pojęciowy.

Świadomość językowa – to wiedza, informacja kojarzona ze znakiem językowym. Pojęcie świadomości językowej zostało sformułowane w trakcie badań nad przyczynami powstawania konfliktów komunikacyjnych, kiedy to zauważono istnienie różnic w obrazach świadomości językowej konkretnych znaków językowych przedstawicieli różnych kultur.

Pojęcie świadomości językowej oparte jest na następujących założeniach:

- 1) język jednostki, zarówno w formie ustnej, jak i pisemnej, składa się z ze znaków o określonej formie (ciała znaków);
- 2) sam znak językowy, czy to w formie ustnej, czy pisemnej, żadnej informacji, żadnej treści nie zawiera;
- 3) komunikat językowy pozbawiony jest treści, przekazywane są tylko ciała znaków językowych;
- 4) znaczenie znaków umiejscowione jest w świadomości człowieka;

¹ *Русский ассоциативный словарь*, т. I: Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов, *От стимула к реакции*, АСТ Астрель, Москва 2002.

² Н.В. Уфимцева, Е.Ф. Тарасов, *Проблемы изучения языкового сознания*, „Вопросы психолингвистики” 2009, s. 18-25.

5) odbiorca nie przyjmuje treści komunikatu językowego, treść jest tworzona w jego świadomości podczas każdego przekazu;

6) w celu adekwatnego rozumienia się uczestnicy komunikacji powinni posiadać optymalnie jednakową wiedzę o treści znaków językowych, tylko w takim przypadku treść zawarta w komunikacie językowym przez nadawcę będzie tożsama z treścią odczytaną przez odbiorcę;

7) uczestnicy komunikacji będący członkami różnych kultur nie posiadają jednakowej wiedzy (świadomości) i co za tym idzie – różnią się ich obrazy świadomości językowej konkretnych znaków³.

Obraz przedmiotu lub zjawiska w ludzkiej świadomości zawsze zabarwiony jest kulturowo i charakteryzuje się specyfiką narodową⁴. Jednakowe (lub nawet te same) obiekty i zjawiska rzeczywistości w różnych kulturach będą miały różne obrazy świadomości językowej. Mogą częściowo pokrywać się, co umożliwia przekład z jednego języka na drugi, częściowo różnić się – co jest przyczyną konfliktów komunikacyjnych⁵. W lingwistyce kulturowej stwierdzono, że samo przetłumaczenie słowa, czyli znajomość znaczenia słowa, nie gwarantuje sukcesu komunikacyjnego. Doświadczeni wykładowcy Rosyjskiego Uniwersytetu Przyjaźni Narodów (Российский университет дружбы народов), pracujący w nurcie lingwokulturologii praktycznej, poszli w swych twierdzeniach jeszcze dalej, uważając, że głównym celem opanowania języka obcego jest maksymalne zbliżenie skojarzeń nowo poznanych słów ze skojarzeniami tych słów funkcjonujących w świadomości nativ-speakerów, czyli ukształtowanie jak najbardziej podobnych **obrazów świadomości językowej** nosicieli danego języka i uczących się tego języka jako obcego.

Termin „obraz świadomości językowej” stanowi alternatywę dla pojęcia „znaczenie słowa”⁶ i jest traktowany jako bliski (jeśli nie równoznaczny) pojęciu „skojarzenie” z danym słowem. To kolejny termin powstały w wyniku badań prowadzonych na pograniczu lingwistyki kognitywnej i lingwistyki kulturowej, funkcjonujący obok takich popularnych już sformułowań, jak „językowy obraz świata”, „koncept” itd. Nauczyciel języka obcego może posługiwać się nim jako terminem roboczym, pomocnym w określeniu zakresu działań glottodydaktycznych. Kształtowanie obrazu świadomości językowej polskiego studenta uczącego się języka rosyjskiego powinno uwzględnić, obok wprowadzenia znaczenia słownikowego poznawanych słów, zapoznanie z pozostałymi elementami obrazu świadomości językowej i dążyć do stworzenia takiego samego systemu skojarzeń, jaki funkcjonuje w świadomości rosyjskich rówieśników. Całość działań przeprowadzonych w celu kształtowania obrazu świadomości językowej nazwiemy komentarzem lingwokulturologicznym: „Лингвокультурологический комментарий является основным

³ В.П. Синячкин, М.А. Брагина, В.В. Дронов, Н.А. Красс, Е.Ф. Тарасов, *Лингвокультурологические аспекты формирования языкового сознания иностранных студентов в процессе изучения русского языка*, под ред. В.М. Филиппова, Учебное пособие, РУДН, Москва 2008, s. 111.

⁴ Е.Ф. Тарасов, *Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания*, [w:] *Этнокультурная специфика языкового сознания*, Москва 1996, s. 19.

⁵ В.П. Синячкин и др., op. cit., s. 123.

⁶ Ibidem, s. 259.

приемом раскрытия образов языкового сознания на занятиях по русскому языку или в учебниках по русскому языку как иностранному. Этот прием основатели лингвострановедения В.Г. Костомаров и Е.М. Верещагин назвали изъяснением”⁷.

Jak wiadomo, przyswojenie obcej kultury jest możliwe poprzez poznanie tekstów tej kultury. Nawet niewielki objętościowo tekst może być fragmentem cudzej kultury, której tajemnice i niewidoczny sens mogą być odkryte przy pomocy nauczyciela. Ażeby osiągnąć stan „zanurzenia się” w obcej kulturze, rekomenduje się szerokie zastosowanie takich tekstów, które można zaliczyć do prawdziwych skarbnic kultury.

Wróćmy do charakterystyki i roli słownika asocjacyjnego w nauczaniu języków obcych. Powstaje on w wyniku masowych eksperymentów asocjacyjnych, przeprowadzonych w następujących etapach:

- 1) stworzenie spisu (listy) słów, skojarzenia z którymi chcemy poznać;
- 2) przedstawienie nosicielom danego języka listy słów (słów-bodźców) z poleceniem zapisania reakcji skojarzeniowej w formie jednego słowa-reakcji;
- 3) zebranie wszystkich słów-reakcji na słowo-bodziec, tworzących tzw. **pole asocjacyjne**, uszeregowanie skojarzeń według częstotliwości ich pojawiania się, poczynając od słów, które pojawiły się wielokrotnie (u wielu osób), do słów będących pojedynczą reakcją (które pojawiły się u jednej osoby)⁸.

Powtarzające się reakcje tworzą **normę asocjacyjną**. Norma asocjacyjna zawiera więc związki bodźca z innymi słowami, które zachowane są w pamięci (świadomości) każdego przedstawiciela konkretnego języka i kultury – pod warunkiem, że jego psychika nie odbiega od normy.

Normy asocjacyjne są więc, naszym zdaniem, jednym z elementów obrazu świadomości językowej, obok semantyki (znaczenia leksykalnego), sygmatyki (znaczenia encyklopedycznego), pragmatyki, gramatyki itd.⁹ Lista tych elementów nie jest w literaturze naukowej jeszcze precyzyjnie określona. Zapewne będzie ona formułowana i uzupełniana w trakcie zdobywania nowych doświadczeń przez nauczycieli na lekcjach języków obcych.

W dalszych rozważaniach skupimy się na normie asocjacyjnej, czyli na hipotetycznym modelu związków skojarzeniowych funkcjonujących w świadomości każdego nosiciela języka. Wiedzę, jakie są związki skojarzeniowe Rosjan, czyli ich fragment obrazu świadomości językowej, daje słownik asocjacyjny języka rosyjskiego¹⁰.

Każdy, kto uczy się języka obcego, powinien zapoznać się ze związkami asocjacyjnymi poznawanych słów, dlatego że są one znane (aktywnie lub pasywnie) przedstawicielom kultury nauczanego języka. Prościej mówiąc: kto chce władać językiem rosyjskim jak Rosjanin, musi opanować związki asocjacyjne, które są utrwalone w świadomości Rosjanina.

⁷ Ibidem, s. 93.

⁸ *Русский ассоциативный словарь...*, s. 3-8.

⁹ В.В. Воробьев, *Лингвокультурология*, РУДН, Москва 2006, s. 73.

¹⁰ *Русский ассоциативный словарь...*

Nauczyciel języka obcego stoi przed trudnym zadaniem kształtowania norm asocjacyjnych poza środowiskiem językowym. Wydaje się, że aby sprostać temu zadaniu, trzeba stworzyć takie warunki nauki, w trakcie których student powtórzy drogę nosiciela języka i kultury – oczywiście w skróconej i skondensowanej formie ze względu na ograniczenia czasowe.

Związki asocjacyjne rodzą się w mowie i działalności jednostki. Powstają one w świadomości człowieka w dzieciństwie (psychologowie twierdzą, że przede wszystkim w dzieciństwie), ale uzupełniane są i rozbudowywane w ciągu całego życia podczas przyswajania języka ojczystego i operowania tym językiem. Proces tworzenia się złożonej struktury wzajemnych powiązań asocjacyjnych jest jednym z elementów przyswajania kultury.

Przed autorami nowych podręczników¹¹ i nauczycielami tworzącymi scenariusze zajęć autorskich stoi zatem zadanie umiejętne doboru tekstów, czyli stworzenia takich komentarzy lingwokulturowych, które pozwolą studentowi przejść przyspieszony kurs kultury rosyjskiej w okrojonej formie i dadzą odpowiedź na pytanie: jak myślą współcześni Rosjanie.

Przyjrzyjmy się przykładowemu kształtowaniu obrazu świadomości językowej i normy asocjacyjnej dla słowa *luca* (*lis*). Objaśnienie znaczenia pojęcia (semantyka i sygmatyka) w danym przypadku nie stwarza trudności. Lis jako obiekt realioznawczy znany jest doskonale i polskiemu i rosyjskiemu studentowi – to popularny mieszkaniec polskich i rosyjskich lasów umiarkowanej strefy klimatycznej.

W danym przypadku niezbędny jest komentarz lingwistyczny dotyczący rodzaju gramatycznego (*lis* – rodzaj męski, *luca* – rodzaj żeński). Rodzaj żeński rosyjskiego rzeczownika determinuje płeć zwierzęcia utrwaloną w rosyjskiej kulturze i stanowiącą nieodłączny element konceptu *luca*¹². Lis w rosyjskich bajkach ludowych jest osobnikiem płci żeńskiej (*luca*, *лисица*, *лисичка*, *лисонька*), co powielane jest w bajkach autorskich i w filmach animowanych. Lisi bohater bajek jest kobietą, nierzadko kokietką, co podkreślane i akcentowane jest przez żeński ubiór (sukienka, kozaczki, rękawiczki, torebka) i inne atrybuty kobiecej urody (długie rzęsy, makijaż)¹³. W języku polskim rodzaj męski rzeczownika zdeterminował męską płeć bohatera bajek (*lisek-chytrusek*, *lis Witalis*). Kategoria rodzaju odgrywa więc w danym przypadku istotne znaczenie w kształtowaniu skojarzeń.

System skojarzeń ze słowem *luca*, czyli związki asocjacyjne tego słowa, zawarte są w słowniku¹⁴. Odnajdujemy w nim 34 różne reakcje na słowo-bodziec (pole asocjacyjne), w tym 18 pojedynczych, które odrzucamy jako jednostkowe, niepowtarzające się, a więc nieistotne w formowaniu skojarzeń. Wielokrotne reakcje tworzą normę asocjacyjną (16):

¹¹ В.В. Дронов, Е.С. Ощепкова, Е.Ф. Тарасов, *Обучающий ассоциативный словарь*, Москва 2008.

¹² А.А. Камалова, *Русская народная сказка в этнолингвистическом аспекте*, [w:] *Bajka w przestrzeni naukowej i edukacyjnej*, pod red. M. Zaorskiej i J. Nowackiej, Olsztyn 2011, s. 187.

¹³ Np. w filmie animowanym *Луца, медведь и мотоцикл с коляской* (СССР, 1969), [online] <<http://onlfilm.ru/multussr/49-lisa-medved-i-motocikl-s-kolyaskoy-1969-sssr.html>> (dostęp: 9.06.2013)

¹⁴ *Русский ассоциативный словарь...*, s. 295.

хитрая 21; рыжая 15; Алиса 9; волк 7; животное, заяц 5; хвост, чернобурая 3; зверь, краса, лес, Патрикеевна, плутовка, хитра, хитрость, шуба 2.

Aby porównać skojarzenia ze słowami *lis* i *лиса*, można przeprowadzić prosty eksperyment asocjacyjny i spytać polskich uczniów i studentów o skojarzenie ze słowem *lis*, a następnie porównać je z reakcjami ze słownika asocjacyjnego. Polacy z pewnością wymienią skojarzenia: *зверь, лес, фуро, руды, огон*. Odpowiadają one reakcjom: *животное, зверь, лес, шуба, хвост*. Są to skojarzenia wspólne dla obu obszarów kulturowych: polskiego i rosyjskiego. Będzie można je pominąć w trakcie kształtowania i utrwalania związków skojarzeniowych, a jednocześnie na ich podstawie wykazać podobieństwo i uniwersalizm kultur słowiańskich.

Słowa-reakcje, które są nieznane polskiemu studentowi, wymagają komentarza lingwokulturowego. Powinien on zawierać takie teksty, w których umieszczone obok siebie będą słowo-bodziec i słowo-reakcja. Dobrze byłoby, gdyby częstotliwość użycia słów-reakcji odzwierciedlała jego miejsce w słowniku asocjacyjnym.

Wykładowcy pracujący w nurcie lingwokulturologii praktycznej proponują zapoznanie z reakcjami poprzez wprowadzenie tekstów precedensowych: dziecięcych wierszyków, piosenek, zagadek, frazeologizmów, przysłów, powiedzeń itd., które znane są większości Rosjan. I tak jak członkowie każdej wspólnoty kulturowo-językowej utrwalają w pamięci nie pojedyncze, izolowane słowa, ale całe mikroteksty, w mikrotekstach należy utrwaląć skojarzenia wprowadzane na lekcjach języka obcego.

Słownik ukazuje następujące grupy tematyczne skojarzeń ze słowem *лиса*:

1) uroda: *рыжая, хвост, краса*.

2) przebiegły i oszukańczy charakter: *хитрая, хитра, хитрость, плутовка, Патрикеевна*.

3) inne zwierzęta: *волк, заяц*.

4) bajkowa bohaterka: *Алиса*.

5) rodzaj, gatunek: *чёрнобурая*.

W komentarzu lingwokulturowym powinny znaleźć się takie teksty, które odzwierciedlają wszystkie wskazane tu skojarzenia.

Lisica w bajkach rosyjskich jest rudą piękną, atrybutem jej urody jest puszysty, długi ogon. Ten element jej wyglądu często stanowi *clou* zagadek:

A) Хитрая плутовка, рыжая головка, хвост пушистый – краса! А зовут её (лиса).

B) У кого из зверей хвост пушистее и длинней?

C) Говорят, она хитра,

Кур уносит со двора.

Но зато красавица –

Всем ребятам нравится!

Lisica ma przewrotną, oszukańczą naturę, jest oszustką, intrygantką i złodziejką. Taki obraz został utrwalony w zagadkach, wierszykach i bajkach:

D) Лесная рыжая плутовка –

Известна всем ее сноровка.

С ней аккуратней, не зевай

А дверь в курятник запирай!

- Е) Эта рыжая плутовка,
 Кур ворует очень ловко.
 Волку серому сестричка,
 А зовут её (лисичка).

Lisica jako bajkowa bohaterka występuje pod nazwiskiem *лиса Патрикеевна*. Dwulicowość na stałe związała się z imieniem własnym, pod którym występuje w bajkach, i które utrwaliło się w języku rosyjskim jako frazeologizm oznaczający chytrego, zręcznego, sprytnego człowieka, obłudnego pochlebcę¹⁵.

- Ф) лиса Патрикеевна

Dwa skojarzenia wiąże lisicę są z innymi zwierzętami – wilkiem i zającem. Lisica, wilk i zając są bohaterami wielu bajek i niezliczonej ilości anegdot, często towarzyszą im inne zwierzęta, np. niedźwiedź czy kogut. W rosyjskim przysłowiu występują wszystkie skojarzenia wymienione w słowniku asocjacyjnym:

- Г) Зайца ноги носят, волка зубы кормят, лису хвост бережёт.

Odrębnego komentarza wymaga bohaterka bajki *Золотой Ключик, czyli niezwykle przygody Паяцыка Буратина – лиса Алиса*. Bajka powstała na motywach *Przygód Pinokia* Carla Coloddiego została napisana i opublikowana przez Aleksego Tołstoja w 1936 roku. Do dnia dzisiejszego w Związku Radzieckim i Rosji miała około 200 wydań (ponad 15 mln egzemplarzy). Kto nie przeczytał książki, mógł obejrzeć jedną z jej pięciu ekranizacji. Jest więc *лиса Алиса* najpopularniejszą bajkową rosyjską lisicą. Na lekcjach języka rosyjskiego pożądane byłoby przeczytanie bajki (lub obejrzenie filmu), tym bardziej że ten tekst jest źródłem wielu wypowiedzi precedensowych, chętnie używanych w publikacjach prasowych, literaturze popularnej i pięknej, filmach i języku potocznym.

Polskie lasy zamieszkuje tylko jeden gatunek lisa – lis pospolity (rudy). W Rosji, oprócz lisa rudego, występuje lis polarny (piesiec) oraz lis czarny (чёрно-бурый, чернобурка). Ten ostatni, chociaż zagrożony i rzadki na wolności, nadal funkcjonuje w przestrzeni kulturowej, być może z uwagi na popularność jego futerka w kuśnierstwie. W wierszykach i tekstach piosenek lis czarny często wymieniany jest jako jeden z mieszkańców rosyjskiego lasu:

- Н) Снова ёлка, и народ
 Лихо кружит хоровод.
 В красной шубе с бородой
 Дед Мороз идёт крутой.
 Зайки, белки, чернобурка –
 Все зверьё за ним идет.
 Из мешка его Снегурка
 Всем подарки раздает.

¹⁵ *Фразеологический словарь русского языка*, ред. А.И. Молотков, „Русский язык”, Москва 1986, s. 226.

W piosence *Песня оленевода* lis czarny przeciwstawiony jest lisowi rudemu:

- 1) За медведем, где-то близ,
Волк несётся юркий.
Презирая рыжих лис,
Бродят чернобурки.
За спиной летит снежок,
Мчатся нарты с кручи.
Юркий волк – хорошо,
Чернобурки – хорошо,
И медведь – хорошо,
А олени лучше!

Odpowiednio dobrane miniteksty (A-I), czyli wierszyki, piosenki, zagadki, frazeologizmy, przysłowia, stanowią komentarz lingwokulturowy umożliwiający uczącym się języka rosyjskiego poznanie tych związków skojarzeniowych, które funkcjonują w świadomości rodowitych Rosjan. Jest to jednocześnie „zanurzenie” w realia i kulturę rosyjską, co jest głównym założeniem nauczycieli języka rosyjskiego jako obcego pracujących w nurcie praktycznej lingwokulturologii.

Dzięki komentarzowi lingwokulturowemu uczący się języka rosyjskiego poznają krótkie teksty z użyciem poznawanego słowa, dzięki czemu kształtują normę asocjacyjną. W obrazie świadomości językowej powstają nowe skojarzenia, nieobecne w obrazie świadomości języka ojczystego. Dzięki nowym normom asocjacyjnym uczący się poznaje kulturę Rosji, kształtuje kompetencję lingwistyczną i socjokulturową. To w przyszłości pozwoli zapobiec konfliktowi kultur. Wydaje się, że w najbliższym dziesięcioleciu uwaga metodyków będzie skoncentrowana na tym nowym aspekcie nauczania.

Резюме

*Ассоциативный словарь – средство
для создания лингвокультурологического комментария*

Студенты, изучающие иностранный язык, должны познакомиться с ассоциативными связями изучаемых слов, так как они известны (активно или пассивно) представителям культуры изучаемого языка. Ассоциации данного слова с другими словами, которые хранятся в памяти (сознании) каждого представителя конкретного языка и культуры, зафиксированы в ассоциативном словаре как ассоциативная норма. Студенты могут познакомиться с ассоциативной нормой на основе лингвокультурологического комментария, в который входят минитексты (стишки, песенки, загадки, фразеологизмы, пословицы). Благодаря лингвокультурологическому комментарию возможно „погружение” в культуру и российские реалии, что является основной задачей учителей русского языка как иностранного, работающих в русле практической лингвокультурологии. Занятия, проведенные на основе комментария, формируют социокультурные знания, что в будущем будет способствовать предотвращению конфликтов культур в межкультурном общении. Кажется, что данное методическое направление будет главенствующим в следующие десятилетия на уроках иностранных языков.

Summary

Dictionary of associations as a tool in preparing a linguistic and culturological commentary

A person who learns a foreign language should get acquainted with associations of the studied words since they belong to the (passive or active) lexicon of the representatives of the culture of the studied language. Word associations which are stored in the memory (consciousness) of every representative of any language and culture are registered in the dictionary of associations as an associative norm. Learners of Russian are able to get to know such associations through mini-texts appropriately chosen by their teachers (poems, songs, riddles, fixed expressions, proverbs). Such texts constitute a linguistic-culturological commentary which allows learners to “immerse” themselves in the Russian reality and culture, which is the main assumption of any teacher of Russian as a foreign language who adheres to the trend of applied linguistics and culturology. Classes when the described commentary is used help students to develop their socio-cultural competence, which in turn should prevent a cultural conflict during intercultural communication. It seems that in the next decade the attention of teacher trainers will be focused on this aspect of teaching.

Key words: linguistic-culturological commentary, dictionary of associations, socio-cultural competence.

Larisa Ratsiburskaya
Państwowy Uniwersytet im. N. Łobaczewskiego
w Niżnym Nowogrodzie (Rosja)

Актуальные процессы в словообразовании русского и других славянских языков

Активизация деривационных процессов в последние десятилетия привела к появлению большого количества новообразований, широко представленных в текстах современных средств массовой информации, которые отражают различные стороны жизни общества, являются инструментом распространения массовой культуры и средством идеологического воздействия на членов социума. Новообразования в СМИ показывают, как деривационный механизм, словообразовательная система реагируют на актуальные социополитические процессы. По мнению ученых, на данном этапе развития русского и других славянских языков прежде всего факторы социокультурного характера определяют рост продуктивности одних словообразовательных типов и моделей и способствуют снижению активности других¹. Новые номинации отражают внеязыковые, экстралингвистические данные, соотносимые с определенным историческим периодом в жизни людей, их культурной и социальной принадлежностью. Они составляют содержание национального самосознания, являются знаковыми элементами национального менталитета.

По наблюдениям ученых, в эпоху активной экономической, политической и культурной глобализации „возрастание масштабов и интенсивности межкультурного и межъязыкового взаимодействия – одна из характерных примет современного общества”². В условиях современных глобализационных процессов особую актуальность приобретают вопросы, связанные со спецификой кросскоммуникации и культурно-языкового взаимодействия разных народов, и в частности проблема семантико-словообразовательной и прагматической эволюции интернациональной лексики в славянских языках.

Интернационализмы и другие виды заимствований „не только подвергаются фонетической, морфологической и словообразовательной адаптации, но и включаются в словообразовательные процессы в языках-реципиентах”³. „Интернацио-

¹ Е.И. Коряковцева, *Интернациональное vs. национальное в словообразовательной системе: к постановке вопроса*, [в:] *Przejawy internacjonalizacji w językach słowiańskich*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2009.

² Г.П. Нешименко, *Заимствования vs. интернационализмы в современной вербальной коммуникации*, [в:] *ibidem*, с. 29.

³ Е.И. Коряковцева, *op. cit.*, с. 181.

нальные слова и морфемы способствуют увеличению фонда интернациональных языковых элементов в языках; эти элементы воздействуют на лексико-семантическую и словообразовательную системы языков, что проявляется в возникновении новых словообразовательных формантов и моделей; создаются лексические кальки и неологизмы по интернациональным словообразовательным моделям и др.”⁴.

В современную эпоху „амероглобализации”, которая сменила трехсотлетнюю эпоху европейской глобализации, в разных языках наряду с латино-греческими элементами активно функционируют слова и морфемы английского происхождения. Более того, „греко-латинские аффиксы продолжают проникать в остальные мировые языки, но уже при посредстве английского языка...”⁵.

На рубеже XX–XXI веков, отмеченном кардинальными изменениями в жизни мирового сообщества, в странах Восточной Европы „важные социально-экономические и общественно-политические преобразования протекали особенно стремительно и болезненно, завершившись одномоментным сломом не только общественной формации, но и мировоззренческих ориентиров”⁶, что нашло отражение в англоязычной ориентации славянских языков: „потребность в новых номинациях стала все чаще удовлетворяться за счет интенсивного притока англицизмов. Это не только облегчало доступ к современным достижениям в области науки, техники, культуры и пр., но и вводило этническую общность в мировой цивилизационный контекст”⁷.

По мнению ученых, интернационализация в области словообразования протекает в трех основных направлениях:

1) активизация использования аффиксальных морфем иноязычного происхождения, которые сочетаются с основами как иноязычного, так и славянского происхождения;

2) трансформация иноязычных слов и корневых морфем в особые словообразовательные элементы (аффиксоиды);

3) включение заимствований в словообразовательные процессы, в которых иноязычные неологизмы выступают в роли деривационных основ, соединяющихся с аффиксами славянского происхождения⁸.

В этом аспекте актуально исследование словообразовательных элементов и деривационных процессов, которые находят отражение в текстах средств массовой информации. Ученые предполагают, что вследствие глобализации в славянских языках сложилась национальная и интернациональная словообразовательные под-

⁴ Н. Авина, *Проявление интернационализации в русском языке в ситуации этнокультурного взаимодействия*, [в:] *Przejawy internacjonalizacji...*, с. 64.

⁵ Е.И. Коряковцева, *op. cit.*, с. 184.

⁶ Г.П. Нешименко, *op. cit.*, с. 30.

⁷ *Ibidem*.

⁸ J. Gazda, *Internacionalizační tendence v rozvoji slovní zásoby současných západoslovanských jazyků*, [в:] *“Internacionalizace v nové slovní zásobě”*. Sborník příspěvků z konference Praha 16.-18. června 2003, Praha 2003, с. 70.

системы⁹. Об этом, в частности, свидетельствуют некоторые словообразовательные категории, которые обслуживаются интернациональными морфемами.

Так, в русском и других славянских языках активно образуются существительные с суффиксами **-изм (-izm)**, **-изаци(я) (-izacij-)**, называющие общественно-политические течения, направления, актуальные социальные явления: *Сокровенная суть телефильма состоит [...] не в оголтелом антизападничестве, антисемитизме, антипрогрессизме* („Завтра” 2008, № 7); [...] чтобы их собственный **дегенератизм** не был виден („К барьеру!” 16.06.2009); *До сих пор нет никаких реальных доказательств того, что Медведев отличается от Путина – или того, что „медведизм” существует* („К барьеру!” 2009, № 9); **Кихотизм** – это рыцарство. Во всей полноте понятия. Это когда один человек противостоял всему злу на свете („Новая газета” 3.02.2012, № 11); **электромобилизм** (радио „Бизнес-FM” 22.03.2013).

„Регулярным в современной речи стало выражение значения динамики процесса через его отношение к признаку или субстанции. Это обусловило высокую степень продуктивности отсубстантивных и отафъективных имен действия с суффиксом **-изациј-**, которые стали приметой нашего времени”¹⁰: **американизация** (искусства), **алкоголизация** (населения), **бандитизация** (страны), **банкизация**, **ваучеризация**, **долларизация**, **исламизация**, **криминализация**, **чеченизация**. Новообразования с данным суффиксом обычно называют социально значимое событие или явление, нередко негативного характера: „**Эстонизация**” всей страны. Правительство Эстонии упростило процедуру „эстонизации” фамилий („Московский комсомолец” 27.03. 2009); В год 15-летия Рунета началась **web-ализация** чиновников („Известия” 8.04. 2009); Всеобщая **чипизация** грозит лишить нашу жизнь многих радостей пофизизма („Русский репортер” 29.07–5.08.2010); **гомосексуализация** шоу-бизнеса („Собеседник” 2011, № 1); Речь идет о СМИ – средствах массовой **инстинктивизации** детей („Знание – Власть!” 2011, № 2); Нам надо ликвидировать **офшоризацию** нашей экономики (радио „Серебряный дождь” 2.02.2012); На особенности питания человека повлияла урбанизация, **супермаркетизация** и популярность западного образа жизни („Огонек” 19.03.2012). В качестве мотивирующих используются разные по семантико-стилистическим характеристикам существительные: нарицательные, имена собственные (антропонимы, топонимы), жаргонные слова, графически не освоенные заимствования. Это свидетельствует о широких синтагматических возможностях суффикса **-изаци(я)** в современной речи.

Менее активно ведет себя в русском и других славянских языках англоязычная морфема **-gate**, искусственно созданный суффиксоид, который сконденсировал в себе значение „политический скандал”: *Моникагейт*, *Шеригейт*¹¹; *Алтайгейт* („Дуэль” 2009, № 5). Степень продуктивности моделей с суффиксом **-geim/-gate**

⁹ Е.И. Коряковцева, *op. cit.*, с. 186.

¹⁰ Н.А. Николина, Е.А. Фролова, М.М. Литвинова, *Словообразование современного русского языка*, Москва 2005, с. 126.

¹¹ Е.И. Коряковцева, *op. cit.*, с. 194.

отчасти обусловлена экстралингвистическими причинами: лингвокультурной модой, „англо-американоманией”, неподсудностью власти имущих¹².

Отличительной чертой современного славянского словообразования исследователи считают рост именной префиксации¹³. Заметно возросла активность префиксов, выражающих значение отрицания, противодействия, уничтожения результатов чего-либо, – **анти-** (**anti-**), **де-** (**de-**), **контр-** (**contr-**): *антирынок, антивирус, антиглобализм, антидемократизм, антиреклама, „антиофициоз”, „антипиар”, „антиновация”, антигорбачевский, антимонопольный, антиперестроечный, антипутинский, антирыночный, „антинатовские акции”, „антипекинский мятеж”, деполитизация, демодернизация, десталинизация, деидеологизация, департизация; контрперестройка, контрреформа, контркультура, контрэлита, контртеррористический; Теперь, когда разрыв между Тимошенко и Януковичем увеличился до 3,5%, становится очевидным, что победить он не мог. Причина – в принципе маятника, который логично отшатнулся в „анти-оранжевую” сторону („Комсомольская правда” 4–11.03.2010); В Вашингтоне подписан очередной „антиядерный” документ („Советская Россия” 18.04.2010); Это **антифранцузский** состав французской оперы (телеканал „Культура” 22.05.2011); Ну а лидер этой **антидиетической** компании – картошка фри („Собеседник” 2011, № 34); ...люди, если можно так выразиться, с активной обывательской позицией, плод антиинтеллектуальной и **антиэтической** пропаганды последних десятилетий („Новая газета” 1.08.2011); Большинство „креативных” задумок направлено против известного блоггера-**антикоррупционера** Алексея Навального („Наша Версия” 6–12.02.2012); Известные политики о **деофициоризации** экономики [...]. Если мы хотим вводить **антиофициорное** законодательство, то мы должны знать, что многие компании закроются (радио „Бизнес-FM” 6.07.0213); Немецкие неонацисты начали собираться на **контрдемонстрацию** (телеканал „Россия” 1.05.2009); Местная партиячейка „Единой России” сперва объявила, что соберет весьма многочисленный **контрмитинг** („Известия” 5.02.2010). Дериваты с данными префиксами опосредованно отражают противостояние социальных сил и оценок в современном обществе.*

Исследователи отмечают высокую роль оценочных и количественных значений в современном словообразовании, что, в частности, выражается в активизации префиксов **супер-** (**super-**), **мега-** (**mega-**) размерно-оценочной семантики, указывающих на интенсивность качества, признака, высокую степень чего-либо.

Префикс **супер-** указывает на высокую степень качества денотата – предмета или признака: *Он смог из вполне классического образца превратиться в апологета **суперавангардизма** („Новая газета” 24.04.2009, № 29); На вокзал пришел новый скоростной **суперпоезд** „АлLEGRO” („Комсомольская правда” 27.05.2010); Это его фирма изобрела **суперлекарство** тамифлю („Комсомольская правда” 10.06.2010);*

¹² Ibidem, с. 195.

¹³ Е.А. Земская, *Активные процессы современного словопроизводства*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Москва 1996; Н.А. Николина, Е.А. Фролова, М.М. Литвинова, *op. cit.*

Позже **супербабушку**, которая одна разобралась с бандой налетчиков, нашли (телеканал НТВ 13.02.2011); Я был воспитан в **супероптимистическом** духе („Литературная газета” 23–29.07.2008); **суперкачественная** сталь советских танков (телеканал ННТВ 22.05.2011); Шанс полюбоваться **суперлунной** представится в следующий раз (1-й канал 23.06.2013). Префикс **супер-** может указывать на значительные размеры предмета, особую его значимость и масштабность (*суперсцена, суперкампания, суперпроект, суперваза* и под.), на высокие профессиональные и иные качества лица (*суперпрофессионал, суперпродюсер, суперпрезидент, суперреволюционер*).

Новый префиксальный элемент **мега-** размерно-оценочной семантики также достаточно активен при образовании имен: *мегафабрика, мегаферма, мегамагазин, мегалагерь, мегарайон, мегаспорт, мегаспектакль, мегаолигарх, мегапопулярность*; **Мегафорум** будет проходить с 20 по 23 мая („Радио России” 13.05.2009); Разрушение Советского Союза – то единственное, что *Gorby* и впрямь довел до конца. Понятное дело, такое **мегапредательство** было суммой, бесконечно превосходящей тридцать иудиных сребреников („Советская Россия” 27.11.2010); политическое **мегаграффити** (телеканал REN TV, 10.04.2011); Что является на автосалоне **суперсенсацией, мегасенсацией?** (радио „Серебряный дождь” 1.03.2011); Российские оппозиционеры хотят создать новую **мегапартию** (радио „Бизнес-FM” 15.02.2012); Второй квартал стал периодом **мегасделок** (радио „Бизнес-FM” 9.07.2012); Такое ощущение, что в стране нет ни одного подростка, который бы не смотрел **мега-рейтинговый** сериал «Ранетки» на телеканале СТС („Комсомольская правда в Нижнем Новгороде” 11–18.02.2010); Это не **мегаэкзотическое** направление (радио „Серебряный дождь” 12.01.2011).

Новообразования с данными префиксами отражают усиление социальной оценочности в период ремаркации социальных ценностей.

В последнее время возросла словообразовательная активность префикса **экс-** (**ex-**), что, по-видимому, отражает динамику современной жизни и соответствует тенденции к экономии языковых средств. Префикс **экс-** с семой ‘бывший’, унаследованной из английского языка, употребляется не только со словами, обозначающими титулы, звания, должности, но и со словами, обозначающими лицо в широком смысле – по профессии, роду деятельности, семейному положению, психо-физиологическим характеристикам: *Военное руководство Гвинеи арестовало экс-премьер-министра* страны Ахмеда Суаре („Независимая газета” 1.07.2009); *Экс-губернатор* стал командующим ВДВ России („Российская газета” 15.09.2009); *Экс-мэр* Юрий Лебедев семейный бизнес предпочитает эффективному („Аргументы и факты – Нижний Новгород” 4–10.11.2009); *Экс-милиционер*, сбивший беременную женщину, оставлен под арестом („Независимая газета” 1.07.2009); *Экс-музыкант* «Аквариума» Олег Сакмаров представил новый клип („Российская газета” 2.05.2009); Государство стало мощнейшим оружием **экс-феодалов** против низов („Завтра” 2009, № 51); Динамовцы сумели забить гол первыми, гол на счету новобранца команды, **экс-нападающего** английского „Ливерпуля” Андрея

Воронина („Комсомольская правда – Нижний Новгород” 6.04.2010); *Не всегда гладко происходило объединение аграриев и „единороссов” в одну партию. Не стерлись противоречия между экс-„пенсионерами” и чистыми „единороссами”* („Новая газета в Нижнем Новгороде” 12.03.2010); *Экс-градоначальник Нижнего Новгорода на своем „Лэнд Крузере” столкнулся с легковушкой в центре города на ул. Белинского* („Ленинская смена” 17–23.02.2011); *Будет увеличена пенсия экс-сотрудникам* (радио „Серебряный дождь” 1.08.2011); *Как заявила экс-директор музея, она намерена консультировать свою коллегу* (радио „Бизнес-FM” 6.07.2013); *экс-жена британского принца Эндрю* (1-й канал 24.05.2010); *На своем участке я сохранил яблони, груши и ягодные кусты, – поделился экс-супруг примадонны* („Экспресс-газета” 2011, № 31); *экс-неврастеник российского рок-н-ролла Петр Мамонов* („Известия” 29.04.2009).

Возрастанию словообразовательной активности греко-латинских по происхождению префиксов **мега-**, **супер-**, **экс-**, по мнению ученых, способствовала „амероглобализация”.

Значительно активизировались в последнее время префиксы **псевдо-** (**pseudo-**), **квази-** (**quasi-**) с семантикой неистинности, мнимости, фиктивности с оттенком отрицательной экспрессии, что отражает ситуацию размывания в современном обществе прежних ценностей, господства ложных приоритетов, распространения фальшивых ценностей и подделок в сфере материального и идеального: *псевдодуверенитет, псевдодемократ, псевдопатриот, псевдодиетологи, псевдонароды, псевдороссияне, псевдоэлиташи, псевдохолостяки, псевдоопекуны; квазирелигиозный, квазимасонский; Такой псевдоспред должен носить имя „молочно-растительный продукт”* (1-й телеканал 25.08.2009); *У нас нет никакой оппозиции: то, что мы имеем, – это псевдоопозиция* (телеканал „Россия” 28.06.2009); *роман-предупреждение, революционный роман и эпитафия псевдоправляющему псевдоклассу* („Завтра” 2009, № 5); *Очень хочется спросить всех скептиков и псевдоспециалистов, пророчивших поражение нашей баскетбольной команде* (телеканал ННТВ 27.05.2011); *Каждый месяц в Греции разоблачают лжеастматиков и псевдосердечников* (1-й телеканал 22.04.2012); *Сколько водителей могло попасть в число таких псевдонарушителей [...]. Все те, кто заплатил псевдоштрафы, должны требовать возврата этих средств* (радио „Бизнес-FM” 27.02.2012); *Все иные псевдопротоколы юридической силы иметь не будут* (радио „Бизнес-FM” 6.03.2012); *После псевдоотставки Якунина все возможно* (телеканал Россия-1 7.07.2013); [...]. *как распространители псевдомедицинских приборов могли обмануть ее, фронтную медсестру!* (5-й канал 13.07.2009); *псевдолесбийская тема* (телеканал НТВ 8.10.2011); *псевдонаярявающий на скрипке Александр Рыбак* („Культура” 25–31.05.2012, № 18); *К тому же, заметим, у многих заемщиков оформлена „квaziипотека” под залог уже имеющегося жилья* („Российская газета” 21.11.2008); *У нас режим, который я обозначила бы как квазитоталитаризм* („Собеседник” 2008, № 45); *Белоруссия – последний представитель квазисоциалистической экономики в Европе* (<http://news.rambler.ru>, 9.06.2011); [...] *квазироссийский режиссер,*

поскольку он живет в Германии [...] (1-й телеканал 29.05.2011); В целом протестирующие – это толпа или **квазиполитическое движение**? – Это **квазидвижение** (радио „Бизнес-FM” 16.06.2013). Новообразования, называющие лиц, могут иметь дополнительные оттенки смысла ‘фальшивый, подложный представитель данной профессии’: Тогда его автомобиль был остановлен **псевдомилиционерами**, а затем обстрелян („Российская газета” 10.10.2008); **Псевдополицейский** оказался старым знакомым (телеканал „Россия” 20.01.2009). Новообразования с **псевдо**-могут указывать на несоответствие реальным функциям и свойствам, на низкое качество того, что названо мотивирующим словом: Наша задача – создать некую единую систему, упорядочить систему соревнования, выгнать всех **псевдоорганизаторов** („Российская газета” 12.08.2008). Новообразования, номинирующие объекты в сфере искусства, могут развивать значение имитации: Смешав на экранной палитре реальную и **псевдохронику** с игровыми сценами, анимацией, он предпринял храброе до безумства путешествие в город („Новая газета” 23.10.2008); **Псевдодокументалистика** привлекает, но примелькавшись – отталкивает („Литературная газета” 27.01–2.02.2010).

„В общеславянский фонд словообразовательных морфем, активно формирующийся со второй половины XX века, входят заимствованные элементы преимущественно греко-латинского происхождения”¹⁴, которые в языке-реципиенте приобретают статус аффиксоидов и с помощью которых активно образуются новые слова.

Активная автомобилизация населения, развитие технологий, основанных на использовании природных материалов, актуальные проблемы экологии нашли отражение в активизации префиксоидов **авто-** (**auto-**), **био-** (**bio-**), **эко-** (**eco-**): **автогражданский**, **автодизайн**, **автокредит**, **автопроизводитель**, **автострахование**, **автосалон**; **биоатака**, **биодобавка**, **биозащита**, **биокорректор**, **биомасса**, **биомедицина**, **биопатогенный**, **биополе**, **биопротез**, **биоритмы**, **биостимулятор**, **биотерроризм**, **биотехнолог**, **биотоки**, **биотуалет**, **биоэнергетик**; **экокухни**, **экообувь**, **экосистема**, **экотуризм**, **экоцентр**; **Автоледи** потребовала у руководства центра обменять машину или вернуть уплаченные за нее немалые деньги – 610 тысяч рублей [...] **автосалон** должен заплатить **автовладельце** за причиненные неудобства („Российская газета” 15.07.2010); Недавно около нашего дома появился **биосупермаркет**. Именно в нем продаются продукты, произведенные в экологических хозяйствах. Цена в **биомагазине** порядочная: в два-три раза выше обычной („Российская газета” 5.06.2010); Приехали на непаханую землю, завели коз, назвали себя **экопоселением**. [...] Ведь в Германии экологическое земледелие становится все более популярным. [...] Более того – **экоподворья** финансируются программами Евросоюза. [...] Под **экоземледелием** там понимается не только единение с природой. [...] Немецкие **экофермеры** живут в кирпичных современных домах – с телевизорами и компьютерами [...]. **Экофермерство** всячески поддерживается на уровне ЕС („Российская газета” 5.08.2010).

¹⁴ Е.И. Коряковцева, *op. cit.*, с. 189.

Достижения научно-технического прогресса способствуют активизации такой препозитивной части, как **нано-** (**напо-**), которая квалифицируется носителями языка то как корневая, то как префиксальная, то как префиксоид. Показательно восприятие части **нано-** некоторыми носителями русского языка: *Все только и говорят про нано-что-то-там, и мне хочется поучаствовать в общем веселье. Но я ничего не понимаю в спорах о том, существуют ли нанотехнологии и сколько денег отмывается на подобных проектах. Не могу внести свой вклад в наноскандалы и разоблачение нанодельцов. Не способен даже гнать нанопургу про нанобудущее. (Все эти слова с приставкой „нано” мною не выдуманы, а взяты из Интернета) [...]. И все-таки для гуманитариев найдется своя ниша во всей этой нановакханалии – ведь, к счастью для нас, слово „нано” давно живет своей интересной жизнью, никак не связанной с физическими исследованиями („Русский репортер” 22–29.05.2008).* В последнее время **нано-** используется в словах, не имеющих отношения к размерной семантике, где **нано-** указывает на отношение к нанотехнологиям: *Но шумиха вокруг нанотехнологий обогатила эту приставку и новым смысловым оттенком: „нано” – значит новейший, продвинутый, передовой, высокотехнологичный („Русский репортер” 22–29.05.2008).*

Активные контакты с Западом, возрастание в современном обществе роли СМИ, и в частности телевидения, способствовали повышению продуктивности префиксоидов **евро-** (**euro-**), **медиа-** (**media-**), **теле-** (**tele-**): *евробумаги, евровалюта, евродепутаты, еврозона, евроинтеграция, европарламент, евросоюз, евростандарт; медиа-бизнес, медиа-война, медиа-империя, медиа-индустрия, медиа-магнат, медиа-ресурсы, медиа-рынок; теледебаты, телекомпания, телемарафон, телемост, телеприставка, телереклама, телесериал, телефакс, телехит, телешоу; Европанника. Кризис в ЕС приведет к распаду содружества? [...] Евроскептики – так окрестили противников базового соглашения [...] („Наша Версия” 23–29.06.2008); В порыве гнева европолитики были единодушны (телеканал „Россия-1” 7.07.2013); [...] негативная медиаканонада в адрес России в западных СМИ [...] („Московские новости” 21–27.09.2007); Первое в России здание с медиафасадом войдет в многофункциональный комплекс („Литературная газета” 20–26.02.2008); Именно в этот момент главный тренер Российской сборной Гус Хиддинк становится медиафигурой чемпионата (телеканал НТВ 22.06.2008); Но, пожалуй, главные победы ждали Максимова в специально поставленных для нее телебалетах („Известия” 29.04.2009); Кому на руку телерадиохапство в России? („Комсомольская правда” 17–24.07.2009); Но ведь и зрителям хочется, чтобы с этой кухни их потчевали, если не отборной, то хотя бы более-менее добротной телепищцей („Комсомольская правда” 1.06.2010); Телеоскар. 21 октября 1994 года Академия российского телевидения учредила ежегодную премию „ТЭФИ” („Собеседник” 2010, № 40); Девочка обожает, когда в квартире включен телевизор – настоящий телеребенок („Телесемь” 5–11.10.2009); Что скажет теленяня в ответ на обвинения своих партнеров? (телеканал НТВ 21.11.2010); Уж не с Натальей ли Водяновой собрался под венец телебосс? („Комсомольская правда” 26.08.2010); Вместо телемагов*

с голубых экранов нас лечат дамы из службы „Секс по телефону” („Комсомольская правда” 22.07.2010); *И настоящий телефанат* просто обязан их знать, чтобы в этом мире ориентироваться („Комсомольская правда” 8.07.2010); *Не знаю, кто как, а я лично пожалел, что любимые многими отважные телегероини* занялись сексом на большом экране („Комсомольская правда” 3.06.2010); *Знаменитый телеюморист* рассказал, каким будет популярное шоу на ТНТ после „перезагрузки” („Комсомольская правда” 15–22.04.2010); *Наш корреспондент* побывал в самых интересных заведениях, принадлежащих *телезнаменитостям* („Комсомольская правда” 15.07.2010).

Как видно из примеров, иноязычные (интернациональные) аффиксы сочетаются как с заимствованными (антипрогрессизм, дегенератизм, эстонизация, медиафасад, псевдоштрафы, суперотель, суперномер), так и с исконными (медведизм, антигорбачевский, супербабушка, телеребенок, экс-супруга, экс-муж) основами.

Появление производных от заимствованных слов связано с определенным этапом освоения иноязычных слов, предполагающим включение иноязычных слов в процессы словопроизводства в языке-реципиенте. При этом в качестве формантов могут выступать как иноязычные, заимствованные морфемы (антирейдеры, антихакеры, псевдооппозиция, псевдоспред, экс-инкассатор, экс-лауреат, европаника, евромузыка, телебалет), так и исконные аффиксы.

Таким образом, в ходе словообразовательного освоения разных видов иноязычий происходит использование их в качестве производящих основ, активизация иноязычных аффиксов, приобретение заимствованными элементами статуса аффиксов/аффиксоидов.

Под влиянием английского языка в деривационной системе русского языка и других славянских языков укрепляются модели, представленные агглютинативными структурами с препозиционной постановкой несогласованного определения: *бизнес-общество, бизнес-виза, бизнес-отношения, бизнес-опека, бизнес-элита; интернет-класс, интернет-клуб, секс-торговля, шорт-лист, шоу-бизнес, шоу-группа* и под.¹⁵: *Бизнес-бабушки*. Рынок труда у нас, как известно, как был формальный и неформальный, так и остался. На неформальном, нерегулируемом, как раз и толкуются пенсионеры („Нижегородская правда” 4.09.2008); *В Нижегородской области появились теневые бизнес-управленцы* („Ленинская смена” 17–23.07.2008); *Секс-красотка* Кэмпбелл выходит за русского олигарха? („Ленинская смена” 28.08–03.09.2008); *Секс-стимулятор* для мужчин („Российская газета” 20.05.2010); *Секс-отдых* Малахова. 39-летний шоумен зажигает с женой на пляже во Франции („Жизнь” 27.07–02.08.2011); *Зачем США замочили секс-террориста № 1* („Комсомольская правда” 26.05–2.06.2011); *Сенатор, „клевавший” Клинтона за Левински, ушел с секс-скандалом* („Комсомольская правда – Нижний Новгород” 23.04.2011); *Кто он, новый президент США, – пиар-проект или настоящий реформатор, решивший преодолеть инерцию экспансии?* („Литературная газета” 15–21.07.2009); *Бум на вэмп-индустрию в России скоро достигнет ошутимых*

¹⁵ Г.П. Нешименко, *op. cit.*, с. 38.

масштабов? („Наша Версия” 31.08–6.09.2009); **Онлайн-приемная**. В Удмуртии республиканское отделение Пенсионного фонда проводит онлайн-консультации („Российская газета” 8.07.2010); **Интернет-общественность** („Наша версия” 15–21.04.2013); **Интернет-поисковик** („Собеседник” 2013, № 11); **Интернет-бум** (радио „Бизнес-FM” 23.05.2013). „Ослабление флективности”, рост „агглютинативных черт” отмечают и чешские ученые¹⁶.

Как показывает анализ новообразований в текстах СМИ, в деривационных процессах активизируются те интернациональные элементы, „которые актуальны для данного социума в данный период для номинации определенных социокультурных реалий”¹⁷. Тенденцию к интернационализации и интеграции ученые приветствуют как процесс, который „в конечном итоге упрощает международную коммуникацию и способствует развитию взаимопонимания между народами как в средневропейском регионе, так и за его пределами”¹⁸.

Streszczenie

Aktualne procesy słowotwórstwa w języku rosyjskim i innych językach słowiańskich

Współczesne procesy globalizacji odzwierciedlają się w orientacji języków słowiańskich na angielszczyznę. Internacjonalizacja słowotwórstwa przejawia się w aktywizacji afiksów obcego pochodzenia, transformacji wyrazów obcych i morfemów korzeniowych w affiksoidy oraz we włączeniu nowych słów obcego pochodzenia jako podstaw bazowych w procesy derywacyjne.

Summary

The actual processes of word-building in Russian and other Slavonic languages

Modern globalization processes got reflection in the orientation of the Slavonic languages in the English language. The internationalization in the field of word-building demonstrates itself in activization of foreign affixes, transformation of foreign words and root morphemes into affixoids, inclusion of the new loan words as base stems into derivational processes.

Key words: internationalization, word-building, foreign morphemes, derivational processes.

¹⁶ I. Bozděchová, *Projevy internacionalizace v současné české odborné komunikaci, zejména lékařské*, [В:] *Przejawy internacjonalizacji...*

¹⁷ Н. Авина, *op. cit.*, с. 72.

¹⁸ J. Gazda, *op. cit.*, с. 72.

Lyudmila Segen
Uniwersytet w Białymstoku

Функцыяніраванне абрэвіатур у сучаснай беларускай мове (на прыкладзе спецыяльных тэкстаў са сферы бізнесу)

Беларуская спецыяльная мова не была аб'ектам даследаванняў вучоных, хаця практычна і пазнаўча яе ведаюць даўно. Агульна, у беларускім мовазнаўстве праблемы абрэвіяцыі і абрэвіатур не распрацаваны да канца. Існуюць спробы акрэслення асаблівасцей словаўтварэння скарачаных адзінак, структуры, класіфікацыі, акцэнтualізацыі і фанетычнага апісання. Адчуваецца вострая патрэба ў спецыяльных слоўніках абрэвіатур і графічных скарачэнняў.

Аб'ектам нашага даследавання з'яўляецца таксама мала распрацаваная праблематыка функцыяніравання абрэвіатур у беларускай мове бізнесу.

Вядома, што мова знаходзіцца ў прамой залежнасці ад перамен у градстве. Інтэнсіўныя палітычныя падзеі перыяду 90-х гадоў XX стагоддзя прынеслі новыя перамены не толькі ў палітыцы, але і мове. Паўстала новая еўрапейская прастора, якая складаецца з незалежных краін і іх канкрэтных поглядаў на мову ўвогуле, як сферы выкарыстання і адносін да этнічнай мовы. Асноўным аб'ектам аналізу мы выбралі адрэзак апошніх двух дзесяцігоддзяў – час ажыўлення гаспадарчага рынку і эканамічнай сітуацыі дзяржавы, які носіць, як нам здаецца, вельмі багаты і разнародны моўны матэрыял. Гэты адрэзак у жыцці краіны аказаўся найлепшым пунктам для развіцця сферы бізнесу, які прайшоў дарогу да камерцыялізацыі банкаўскай сферы, стабілізацыі курсу нацыянальнай валюты ў адносінах да іншых міжнародных валют, незалежнасць цэн на рынку нерухомасці, справавыя адносіны Беларусі з краінамі свету і пад. Інтэнсіўна ствараюцца ўмовы для развіцця прадпрымальніцтва, бізнесу.

І так, бізнес – з'ява даволі новая ў жыцці ўсёй краіны, слоўнікі і энцыклапедыі не акрэсліваюць яго бліжэй. Сёння *бізнесам* называецца ўсё, што звязана з шырокім разуменнем: рынку, гандлю, дыстрыбуцыі, продажу, грошай, маркетынгу, разнародных дзелавых кантактаў, дзейнасці банкаў, біржаў, агенцтваў, колаў, прадпрыемстваў і пад¹. Гэта твор грамадства і яго абшар утвараюць людзі бізнесу – бізнесмены, яны творцы і крэатары гэтай сферы і з'яўляюцца ў гэтай камунікацыйнай сістэме адпраўшчыкамі, а іх кліенты, заданнем якіх з'яўляецца выкарыстоўванне

¹ P. Mamet, *Język biznesu – próba zdefiniowania pojęcia dla celów dydaktyki języka obcego*, [y:] *Języki specjalistyczne. Język biznesu*, pod red. J. Arabskiego, Katowice 2001, s. 61–74.

дзеинасці бізнесменаў у працэсе атрымання вынікаў бізнесу, – атрымальнікамі. Іх аб’ядноўвае спецыяльная мова і дзякуючы ёй, магчымым з’яўляецца ўтварэнне ўсёй сферы бізнесу, таксама як дзеянні супольнасці, маркетынгу, продажу і пад. Утвараецца вялікая колькасць тэрмінаў, у прыватнасці, працэс акранімізацыі праяўляе свае магчымасці як мага выразней², а яны ў сваю чаргу ўказваюць на прыналежнасць тэксту да таго ці іншага сацыялекту. Камунікацыя спецыялістаў на абшары адной вузкаспецыяльнай мовы праходзіць без перашкод, але вельмі часта дзелавыя адносіны адбываюцца паміж прадстаўнікамі розных спецыяльнасцей: маркетологам і маклерам, банкірам – брокерам, прадаўцом – вытворцам, мэнэджэрам – агентам, страхаўшчыком – мытнікам і г.д.

Каб пазбегнуць неадназначнасці і неакрэсленасці ў тэксце, скарачаная адзінка павінна быць звязана кантэкстуальнымі адносінамі, уваходзіць ў той самы сітуацыйны фрэйм. Найбольш рэпрэзентабельным відам кантэкстуальнага выкарыстання скарачэнняў з’яўляецца ўжыванне разам з лексічнымі адзінкамі. Калі адзінка з’яўляецца часткай фрэйму, лексічныя адзінкі, якія прадстаўляюць частку кантэксту (сінонімы, поўная назва ці яго частка), акрэсліваюць сферу ўжывання скарачэнняў, і тым самым ідэнтыфікуюць іх. І так, разгледзім асноўныя тэкставыя пазіцыі абрэвіатур:

I. Спосабы ўводу скарачэнняў у сучасныя тэксты

Аналіз матэрыяла дазволіў выдзеліць асноўныя пазіцыі абрэвіатур і іх расшыфровак у тэксце:

- 1) пачатак тэксту,
- 2) па меры з’яўлення скарачэнняў у тэксце (т. зв. „пасярэдняя пазіцыя”);
- 3) канец тэксту.

На пачатку тэксту малавядомая ці малаўжывальная абрэвіатура заўсёды ўводзіцца ў тэкст з расшыфроўкай. Як правіла, расшыфроўка скарачэння даецца на пачатку тэксту. Гэта зручна як для чытача, які адразу ведае сэнс скарачанага словазлучэння, так і для аўтара тэксту, які пастаянна аперыруе гэтай абрэвіатурай. Распазнаюць дзве асноўныя пазіцыі падачы скарачэння ў тэксце:

пазіцыя № 1: расшыфроўка – абрэвіатура;

пазіцыя № 2: абрэвіатура – расшыфроўка.

Разгледзім кожную з іх. У пазіцыі № 1 для замацавання акроніма на пісьме пры першасным і паўторных выкарыстаннях на пачатку тэксту ўводзіцца само паняцце, а затым даецца яго скарачэнне (пераважна ў круглых дужках). Дадзеная пазіцыя ўводу абрэвіатур у тэкст прадуктыўная для сучаснай дзелавой мовы. Яна ўлічвае пазіцыю адрасанта, асаблівасці яго ўспрымання і характэрна для сучасных дзелавых адносін, напрыклад: *Краіны Еўрапейскай асацыяцыі свабоднага гандлю*

² А.А. Лукашанец, *Актыўныя працэсы ў сучасным беларускім словаўтварэнні*// *Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя*, пад рэд. М.Р. Прыгодзіча, Мінск 1998, с. 19–27.

(ЕАСГ) выказалі жаданне падпісаць пагадненне аб свабодным гандлі з Мытным саюзам (МС) Беларусі, Расіі і Казахстана. На 13-м Мінскім форуме МС аб гэтым паведаміў дырэктар дэпартаменту знешнеэканамічнай дзейнасці МЗС РБ Валеры Садох. Сёння Еўрапейскую асацыяцыю свабоднага гандлю прадстаўляюць краіны: Нарвегія, Ісландыя, Швейцарыя, Ліхтэнштэйн. На думку прадстаўніка МЗС, гэта сведчыць аб значнай цікавасці з боку замежных партнёраў да магчымасцяў, якія прадстаўляюцца ў МС і што ЕАСГ знаходзіцца ў рэжыме свабоднага гандлю з Еўрасаюзам („Беларусы і рынак” 2009, № 10, с. 18). Або: Еўразійская эканамічная супольнасць (ЕўрАзЭС) пачне працаваць у Мінску з 1 студзеня 2012 года. Раішэнне было прынята па выніках пасяджэння Міждзяржсавета ЕўрАзЭС у Мінску (Статыстычная справаздача ЕАСГ за 2012 г.) <www.prime-tass.by/print.asp?id=86740>.

У вышэй адзначаным урыўку паведамлення на пачатку тэксту ўводзіцца паняцце „Еўрапейская асацыяцыя свабоднага гандлю”, затым у круглых дужках падаецца абрэвіатура дадзенага тэрміна. Другі раз аўтар паведамлення дае поўную назву асацыяцыі. І толькі ў трэці раз ужо не расшыфроўвае скарачэння ЕАСГ. Назва „Еўрапейская асацыяцыя свабоднага гандлю” далей функцыяніруе як скарачэнне ЕАСГ.

Яшчэ прыклад: *Электронны лічбавы подпіс (ЭЛП) – гэта пацверджанне сапраўднасці і цэласнасці электроннага дакумента. Праверка подпісу ажыццяўляецца пры дапамозе праграмага забеспячэння (сродка ЭЛП) і сертыфіката адкрытага ключа аўтара (САКА). Пры дапамозе ЭЛП можна падпісаць кожны электронны файл [...]. САКА змяшчае персанальную інфармацыю аб уладальніку [...]* („Паслугі разлікова-касавага цэнтра” №10, Белсвісбанк г. Мінска, ад 25.10.2012).

У пазіцыі № 2 на пачатку тэксту даецца абрэвіатура, а затым у круглых дужках, прыводзіцца тое найменне, якое яна скарачае. Пры гэтым выкарыстоўваюцца ўзуальныя скарачэнні (назвы ўстаноў, арганізацый, аб’яднанняў і г.д.), напрыклад: ДМК (Дзяржаўны мытны камітэт) *уводзіць новыя правілы на мытні для грамадзян Беларусі. Арганізацыя пакідае за сабой права [...]; ці: НАСЭД (Нацыянальная аўтаматызаваная сістэма электроннага дэкларавання) паведамляе аб колькасці дакументаў, якія былі аформлены за бягучы дзень. Праграма аб’ядноўвае [...]* (Мытны кодэкс Мытнага саюза. Мытныя плацяжы, Дадатак да „Дамовы аб Мытным саюзе” № 17 ад 27.11.1997, с. 2, 3).

Іншы прыклад, калі абрэвіатуру звычайна выдзяляюць шрыфтам і не прыводзяць непасрэдна пасля яе словазлучэнне, а толькі расшыфроўваюць у тэксце, калі ўжываюць першы раз. У далейшым па тэксце выкарыстоўваецца толькі скарачаная назва: БАА: *Мытны саюз не прынёс аўтадылерам Беларусі нічога добрага... Старшыня Беларускай аўтамабільнай асацыяцыі Сяргей Міхневіч лічыць [...]. Разам з тым, старшыня БАА, які таксама з’яўляецца дырэктарам генеральнага імпарцёра Volkswagen у Беларусі [...]. БАА з’яўляецца прадстаўніком дылерскага цэнтра Volkswagen – „Атлант-М Уручча”* („Эканамічная газета” 2012, № 20(1636), с. 3).

У наступным прыкладзе абрэвіатуру не расшыфроўваюць, а далей па тэксце яна ўжываецца як поўная назва са скарачэннем у дужках, а затым зноў падаецца як

поўная назва: *ГМК з 'яўляецца дакументам, які змяшчае індывідуальную інфармацыю аб кліенце. Гнуткая магнітная картка (ГМК) забяспечана [...] Афармляюцца гнуткія магнітныя карткі з подпісам і адбіткамі („Эканамічны агляд. Прыорбанк” 2011, № 50, с. 3). І яшчэ: Як выгадна ўкласці грошы? Выкарыстаць толькі адзін спосаб – тое самае, што класці яйкі ў карзінку. Фонды-ПФы (паевыя інвестыцыйныя фонды) прапануюць выбар з 9 фондаў з рознымі стратэгіямі кіравання! Певыя фонды – гэта высокая надзейнасць і рэзультаты кіравання. Прыходзьце і выбірайце СВАЕ фонды!* (рэкламная аб’ява ў сталічным метро).

Найбольш часта пазіцыя № 2 выкарыстоўваецца, як правіла, для канцэнтрацыі ўвагі на аб’екце выказвання. Улік зрокавага ўспрымання абрэвіятуры ў пачатку тэксту – вельмі тонкі псіхалагічны момант, акрамя гэтага абрэвіятуры выдзелены, звычайна, графічна, шрыфтам, тым самым яны інтрыгуюць адрасанта.

Звернемся да другой пазіцыі пры ўводзе абрэвіатур. Гэта тэксты, дзе расшыфроўка абрэвіятуры даецца па меры іх з’яўлення ў тэксце („пасярэдняя пазіцыя”). Як правіла, гэта скарачэнні малавядомыя або ўжо забытыя, таму напамін аб іх расшыфроўцы, безумоўна, важны для атрымальніка тэксту, напрыклад: *КрэдЭкс Банк уступіў у Асацыяцыю банкаў Усходняй Еўропы, якая належыць да БАКЦУЕ (Банкаўская Асацыяцыя Краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы). Яго членамі па стану на лістапад 2012 г. з’яўляюцца 52 банкі больш чым з 25 краін Еўропы. Парытэбанк завяршыў уступленне ў БАКЦУЕ на ўмовах рэгулярнага членства. Раней арганізатарамі форуму былі АББ і АСБ Беларусбанк. Зараз сярод удзельнікаў з’явіўся БАКЦУЕ. Для сваіх членаў БАКЦУЕ забяспечвае: дапамогу ва ўстанавленні кантактаў з Заходнімі камерцыйнымі банкамі...* („БелГазета” 2012, № 49(872), с. 3).

На прыкладзе ліцэнзій ААЦ пры Прэзідэнце РБ „На права ажыццяўлення дзейнасці па тэхнічнай абароне інфармацыі” ад 6 красавіка 2011 г., можам прасачыць трэцюю пазіцыю ўводу акроніма ў канцы тэксту: *Выдана акцыянернаму таварыству „Беларуская валютна-фондавая біржа”, зарэгістраваная ў рэестры ліцэнзій ААЦ пры Прэзідэнце РБ [...]. Работы і паслугі па тэхнічнай абароне інфармацыі, у тым ліку крыптаграфічнымі метадамі, ажыццяўляецца на падставе ліцэнзій ААЦ. Выкананне работ і/ці выкананне паслуг, якія складаюць ліцэнзаваную дзейнасць, у дзяржаўных установах ажыццяўляецца па згодзе з Аператыўна-аналітычным цэнтрам пры Прэзідэнце РБ [...]* (www.bwfbby.prime-tass.by/print.asp?id=86740). Такая пазіцыйная расшыфроўка рэдка сустракаецца ў дзелавых дакументах і разлічана на падрыхтаванага атрымальніка інфармацыі.

Усё часцей сустракаюцца тэксты ўвогуле без расшыфроўкі скарачонай адзінкі. Аўтар тэкста, хутчэй за ўсё, не расшыфроўвае скарачэнне па раду прычын: абрэвіатуру ведаюць усе (а нават, хочам заўважыць, расшыфроўка акроніма з’яўляецца не да месца), выкарыстанне ў матэрыяле толькі адзін раз, эканомія пісчага матэрыялу, акрэслены кантынгент чытачоў: *Узрост ставак адбыўся па самых папулярных сярод кліентаў Банка ўкладам, такім, як „Дэпазітны”, „Люкс”, „Накапляльны”. Так, па ўкладу „Дэпазітны” можна атрымаць даход у памеры 12,5% BLR і 9% ў USD і EURO, у залежнасці ад тэрміну і сумы ўкладу. СКБ-банк прапануе*

сваім кліентам выгодную лінейку ўкладаў [...] Уклады ў СКБ-банку, які заслужыў рэпутацыю аднаго з самых надзейных і кансерватыўных фінансавых інстытутаў рэгіёна, з'яўляюцца выгадным спосабам захавання Ваішых грашавых зберажэнняў (Камерцыйная прапанова аб паслугах юрыдычным і фізічным асобам СКБ-банка № 145/54 ад 12.12.2012)

Такім чынам, пры аналізе моўнага матэрыялу высветлілася, што найбольш частотным у сваім выкарыстанні першая (на пачатку тэксту) і другая (па меры з'яўлення абрэвіатур у тэксце) пазіцыі скарачаных адзінак. Трэцяя пазіцыя (расшыфроўка даецца ў канцы тэксту) і тэксты з абрэвіатурнымі словамі без расшыфроўкі менш распаўсюджаны ў беларускай спецыяльнай мове. У лічбавых адносінах тэксты, якія змяшчаюць абрэвіатуры і іх расшыфроўкі, пераважаюць над тэкстамі з абрэвіатурамі без расшыфровак і з'яўляюцца вузкаспецыяльнымі. Падобныя спосабы ўвядзення скарачаных адзінак у лексіку азначаных спецтэкстаў, як сцярджае С. Шадыка, аказваюцца прадуктыўнымі і мінаючы стадыю графічных скарачэнняў, абрэвіатурную перавагу рэалізуюць у момант утварэння новай скарачанай адзінкі³.

II. Выкарыстанне абрэвіатур у загаловках тэкстаў

Пачатак тэксту – своеасаблівая кропка адліку і таму прадмет стараннага аналізу (у семантычным, фанетычным, граматычным і рытмічным адносінах) для выяўлення асаблівасцей абрэвіатур у беларускіх спецыяльных тэкстах. Акронімы ў пачатку тэкстаў рознага тыпу (тэксты СМІ, рэкламы, дзелавых дакументаў: пагадненняў, пастаноў, загадаў, асобных раздзелаў і пунктаў дакументаў, заявак на ўдзел, палажэнняў, статутаў, прайс-лістоў, тлумачальных запісак і г.д.) займаюць вядучую пазіцыю ў параўнанні з іншымі месцамі замацавання абрэвіатур. Гэты факт у чарговы раз даказвае прадуктыўнасць працэсу абрэвіацыі ў сучаснай беларускай мове і яе спецыяльных мовах. Абрэвіатура, якая знаходзіцца ў такой абсалютна моцнай пазіцыі, як пачатак тэксту, выяўляе вядучую тэму і, амаль заўсёды, па назіраннях С. Шадыкі, ужываецца без расшыфроўкі⁴. Тэкставая прастора будзеца вакол абрэвіатуры, азначанай ў загаловку⁵. Скарачэнне ў выніку становіцца базавым, будаўнічым матэрыялам пры перадачы зместу тэксту, напрыклад:

ІРА і ППК пераходзяць на новыя сістэмы кіравання якасцю („Беларуская дзелавая газета” 2010, № 8(1423), с. 2);

ЕС/ЕАСТ прапануе свае гарантыі па дастаўцы грузаў („БелГазета” 2010, № 21(2549), с. 3);

„РУП Белтаможсэрвіс” ўтварае сетку транспартна-лагістычных цэнтраў („Часопіс міжнароднага права і міжнародных адносін” 2008, № 4, с. 16 <www.evolution.by>);

³ С. Шадыко, *Аббревиация в специальных языках (на материале русского языка)*, Варшава 2006, с. 36.

⁴ Ibidem, с. 37.

⁵ S. Szadyko, *Аббревиация в русском языке (в сопоставлении с польским)*, Monografie i Opracowania nr 474, SGH, Warszawa 2000, с. 20–21.

„БАМАП” з’яўляецца членам „БАМЭ” („Эканамічная газета” 2012, № 57(1536), с. 7);

Белстат: ЗВР Беларусі знізіліся ў траўні на 200 млн даляраў („Рэспубліка” 2011, № 135(5186), с.6);

ДБА [дыстанцыйнае банкаўскае абслугоўванне] ў рамках абслугоўвання рахунку кліента („Эканамічная газета” 2012, № 83(1602), с. 3);

Прыватнае кансалтынгавае унітарнае прадпрыемства „Кансалтынгавы цэнтр БКЦ” („Індывідуальны прадпрымальнік” 2013, № 14, с. 14);

Акрэдытацыя ў якасці эксперта пры ДэпСБ Мінэканомікі РБ [Дэпартамент па санацыі і банкрутству Мінэканомікі РБ] („Індывідуальны прадпрымальнік” 2013, № 11, 28);

Пагадненне аб супрацоўніцтве з БГАСАКБ [Беларускае Грамадскае аб’яднанне спецыялістаў па антыкрызіснаму кіраванню і банкрутству] („Індывідуальны прадпрымальнік” 2013, № 10, с. 16).

Усе загалоўкі, якія змяшчаюць абрэвіятуры, па прынцыпу актуальнага членення сказа можна падзяліць на две групы:

а) абрэвіятура ў саставе тэмы,

б) абрэвіятура ў саставе рэмы.

Кожную з груп разгледзім падрабязней. Абрэвіятура ў саставе тэмы звычайна поўніць функцыю дзейніка. Як правіла, скарачэнне знаходзіцца ў пачатку сказа, або ўваходзіць у састаў дзейніка разам з другой лексемай. Абрэвіятура ў такой пазіцыі характарызуецца выразнасцю тэмы, напрыклад:

АЭП у трохбаковым фармаце сапраўды плануецца з 1 студзеня 2012 года („Эканамічная газета” 2010, 70);

ДМК раскажа беларусам пра новаўвядзенні на мытні („БелГазета” 2010, № 30(753), с. 4);

Генсак АБСЕ Марк Перэн дэ Брышамбо заявіў, што Мытны саюз валодае пазітыўным патэнцыялам („БелГазета” 2010, № 29(752), с. 2);

АРМ БТС: Спецыяліст („БелГазета” 2011, № 51(825), с. 2);

ЦКП [Цэнтр кансультацыйнай падтрымкі] філіі Белтэлерадыёсеткі на пытаннях падключэння да лічбавага тэлебачання („БелГазета” 2011, № 44(818), с. 2);

АПК-ИНВЕСТ [агрампрамысловая кампанія] – вертыкальная інтэграваная кампанія („БелГазета” 2012, № 35(860), с. 2);

ІФПС [Інспекцыя федэральнай падаткавай службы] праводзіць аперацыі па... („Рэспубліка” 2011, № 138(5191), с. 6);

МТБ-банк. Банк свежых раішэнняў. Прапануем выгадны пакет: з/п+матдапамога+саюзабеспячэнне (рэклама ў сталічным метро)

Абрэвіятуры ў саставе рэмы нясуць дадатковыя звесткі, аб чым пойдзе гаворка ў паведамленні. Менавіта для такой пазіцыі абрэвіятуры ў сказе характэрна высокая ступень інфарматыўнасці. Такія скарачэнні ў сказе часцей за ўсё выступаюць у ролі галоўнага члена сказа, напрыклад, дзейніка:

МК МС задавальняе беларускі бізнес („Эканамічная газета” 2013, № 12(1629), с. 10); і даданых членаў сказа, напрыклад, калі абрэвіатура з’яўляецца дапаўненнем:

На 9 снежня ў Маскве запланавана пасяджэнне вышэйшых органаў МС і Еў-рАзЭС („Эканамічная газета” 2013, № 2(1619), с. 8);

Асноўныя магчымасці АПМ „ВТА” (БДГ 2011, № 36, с. 4);

Уводзіны НДІ [нарматыўна-даведачнай інфармацыі] (ГБ 2009, № 12, с. 31);

Фарміраванне ПУТС [Пасведчанні ўвозу транспартных сродкаў] („Эканоміка Беларусі” 2012, № 1, с. 41); ці азначэннем:

Украіна гатова быць мостам паміж СГА і МС („Эканамічная газета” 2013, № 8(1625), 7);

Урад стварыў камісію па МС і АЭП („БелГазета” 2012, № 36(861), с. 6).

Прыкладаў, дзе абрэвіатура з’яўляецца акалічнасцю месца ў загаловах тэкстаў значна менш, чым у першым выпадку, напрыклад:

У ЕўрАзЭС задаволены зваротам Беларусі па крэдыт да МВФ („Эканоміка Беларусі” 2012, № 4, с. 28);

Інфармаванне ў ПМА [пунктах мытнага афармлення] *на мяжы МС* („Беларуская дзелавая газета” 2010, № 32, с. 5);

Прыём грамадзян у дзяржуставах НБРБ („Эканоміка Беларусі” 2013, № 1, с. 52);

Актыўная дзяржаўная палітыка ў сферы гандлю: „БакалеяМагілёў” („БелГазета” 2009, № 17(689), с. 6).

Такім чынам, у заглаўках абрэвіятуры выконваюць тэма-рэматычную функцыю. Яны вызначаюць тэматычную накіраванасць тэксту і набываюць дадатковую інфарматыўнасць. Асаблівую ўвагу трэба ўдзяляць сувязі паміж самімі абрэвіятурамі і ключавымі словамі з расшыфроўкі азначанай абрэвіятуры. Менавіта іх комплекснае выкарыстанне ў тэксце задае кірунак у тэматыцы.

III. Сувязь абрэвіятур і ключавых слоў у структуры тэксту

Аўтары, выкарыстоўваючы абрэвіятуры ў сваіх даследаваннях, падаюць іх расшыфроўку і часта выкарыстоўваюць такі прыём міжфразавай сувязі, як лексічная прастора, якая аб’яднана агульным семантычным кампанентам. Тэкст аб’ядноўвае лексічная адзінка, якая раскрывае адну мікратэму. Іншыя лексічныя адзінкі абазначаюць прадметы і паняцці, якія звязаны з гэтай тэмай. Сама абрэвіатура не з’яўляецца ключавым словам. Яна ўдзельнічае ў развіцці тэмы, маркіраванай іншымі спецыяльнымі словамі. Пры аналізе шэрагу артыкулаў выяўлены наступныя асноўныя тэндэнцыі ў выкарыстанні лексічных паўтораў:

- 1) замена абрэвіятуры ў тэксце адной з лексем у складзе яе расшыфроўкі,
- 2) выкарыстанне цэльнага словазлучэння з расшыфроўкі абрэвіятуры,
- 3) рознае напісанне адной абрэвіятуры ў адным тэксце.

Звернемся да кожнай тэндэнцыі паасабку. Па-першае, пры замене адной з лексем абрэвіятуры ў складзе поўнага наймення пры расшыфроўцы, выкарыстоўваецца адно з ключавых паняццяў. Гэта лексема функцыяніруе ў тэксце „на роўных” з самой абрэвіятурай. Яны з’яўляюцца ў адносінах адна да адной ўваема-замяняльнымі паняццямі, напрыклад: **ЗВР Беларусі** пачалі павялічвацца. **Актывы Беларусі** ў замежнай валюце ў структуры **золатавалютных рэзерваў** з пачатку года скараціліся на [...]. Разам з тым у красавіку **валютныя рэзервы** павялічыліся на 103,2 млн. даляраў. Міжнародныя **рэзервовыя актывы** Беларусі, разлічаныя па стандартах МВФ, павялічыліся за красавік на 32,1 млн даляраў [...], аб’ём **манетарнага золата ў рэзервах** знізіўся за студзень-красавік на 53 млн даляраў [...]. Пры гэтым за красавік **актывы ў золаце** выраслі на 146,4 млн. даляраў [...]. За 2010 год **золатавалютныя рэзервы** Беларусі знізіліся амаль на 622 млн. даляраў [...]. З пачатку года аб’ём **ЗВР** краіны знізіліся амаль на 1,24 млрд. даляраў [...] („Эканамічная газета” 2010, № 33(1350), с. 6). Адсюль акронім **ЗВР** рэалізуецца ў тэксце як – **актывы Беларусі, золатавалютныя рэзервы, валютныя рэзервы, рэзервовыя актывы, манетарнае золата ў рэзервах, актывы ў золаце**.

Наступны прыклад: **НП-Сэрвіс**. Кіраўніцкая кампанія абвясціла конкурс на кіраўніка аддзела **ўліку** ў фінансавым падраздзяленні кампаніі **Еўраопт**. Абавязкі на пасадзе: 1. Распрацоўка пакета фінансавай справаздачы на ўсіх узроўнях: **група кампаній (ГК), бізнес-адзінка (БА)**; 2. Забеспячэнне ўліку ў рамках прынятай палітыкі для **ГК і БА**; 3. Фарміраванне кансалідаванай справаздачы па **групах і АХД** (аналіз фінансаво-гаспадарчай дзейнасці прадпрыемства) кампаній; 4. Рас-тлумачэнне па пытаннях **ўліку па групах, адзінках і аналізу** („Эканамічная газета” 2010, № 59(1356), с. 12). Тут абрэвіятуры **ГК, БА, АХД** прадстаўлены разгорнутымі найменнямі і асобнымі словамі поўнага наймення – **групы, адзінкі, аналіз, улік**.

На прыкладзе, які ілюструем ніжэй, абрэвіятура **ЭПІ** заменена агульным паняццем **праграма**, які адносіцца да скарачэння, але не з’яўляецца кампанентам абрэвіятуры. Праілюструем вытрымку з „Рашэння камісіі Мытнага саюза” (ад 9.12.2011 № 899): Аб увядзенні абавязковага папярэдняга інфармавання аб **та-варах**, якія ўвозяцца на тэрыторыю РБ: „**Электроннае папярэдняе інфармаванне (ЭПІ)**, якое ўсё больш і больш уваходзіць у практыку работы мытні [...] Цяпер гэта **праграма** ДэкларантБел выкарыстоўваецца пры афармленні тавараў...” (ІТ Бел 2012, № 11(42), с. 28).

Па-другое, пры выкарыстанні цэльнага словазлучэння з расшыфроўкі ў тэксце функцыяніруе частка расшыфроўкі скарачэння, у асноўным гэта словазлучэнне з падпарадкавальнай сувяззю – дапасаванне, напрыклад: **Старшыня рады РГА „Перспектыва”** Анатоль Шумчанка накіраваў ліст у Адміністрацыю прэзідэнта. Прадпрымальніцкі лідар **рэспубліканскага аб’яднання** выказаў заклапоча-насць ходам інтэграцыйнага працэсу ў рамках стварэння Мытнага саюза Расіі, Беларусі і Казахстана і адсутнасцю ў ім яснасці. Рада „Перспектывы” лічыць не менш важным, чым ўлік інтарэсаў буйнога бізнесу, наданне належнай ўвагі інтарэсам **шэраговых прадпрымальнікаў**. Кіраўніцтва **грамадскага аб’яднання пераканана** [...] („Эканоміка Беларусі” 2009, № 4, с. 42).

Як бачым, у вышэйзгаданым урыўку артыкула, побач з абрэвіатурай *РГА* выкарыстоўваюцца простыя дапасаваныя словазлучэнні *рэспубліканскае аб'яднанне* і *грамадскае аб'яднанне*. Ключавым паняццем у дадзенай абрэвіатуры з'яўляецца *аб'яднанне*. Раўнапраўнае выкарыстанне скарачонай назвы і словазлучэння дазваляе развіццё тэмы тэксту.

Па-трэцяе, адным з характэрных прыёмаў міжфразавай сувязі для сучаснай мовы з'яўляецца выкарыстанне розных структурных тыпаў адной абрэвіатуры і рознае напісанне адной абрэвіатуры ў кантэксце, напрыклад: *МЭР РФ: цяперашняя схема паставак нафты ў Беларусь зусім не вечная [...] Дырэктар зборнага дэпартаменту аналізу і рэгулявання замежнаэканамічнай дзейнасці мінэканомразвіцця РФ [...]* („Беларуская дзелявая газета” 2011, № 39, с. 4); ці *Шматпрофільнае навукова-вытворчае прадпрыемства „Мінскэлектрапрыстасаванне” рэалізуе пераносныя ўстаноўкі для праверкі (ПУП) вымяральных пераўтваральнікаў (ВП) актыўнай і рэактыўнай моцы трохфазавых сетак. ШНВП „Мінскпрыстасаванне” валодае сертыфікатамі РБ, РФ і Украіны* („Народная воля” 2011, № 32, с. 8).

Гэтыя ўрыўкі прадстаўляюць рознае напісанне скарачэнняў ад словазлучэнняў *Міністэрства эканамічнага развіцця Расійскай Федэрацыі*; *Мінскі завод па выпуску электрычнага абсталявання*, як часткова скарачаныя словы *мінэканомразвіцця РФ*; *Мінскэлектрапрыстасаванне* і ініцыяльны варыянт – *МЭР РФ*; часткова скарачаная абрэвіатура *Мінскпрыстасаванне* прадстаўлена з элементам, які адсутнічае ў першай версіі часткова скарачанага слова *электра* (*электрычны*). Чаму аўтары артыкула выкарыстоўваюць падвойнае абазначэнне абрэвіатуры, сказаць цяжка. Тым не менш лагічная сувязь у гэтым ланцугу відавочная. Абрэвіатуры ў тэксце функцыяніруюць „на роўных” са словазлучэннем якое абазначаюць.

Наступны прыклад са *Статыстычнай справаздачы ЕАСГ* [Еўрапейская асацыяцыя свабоднага гандлю] за 2010 г.: *Прагназаваныя разлікі выкананы ў ІІ аналізу дадзеных. Аналіз праводзіўся штомесяц, пачынаючы з лістапада 2004 г. Выкарыстоўваючы арыгінальныя метады прагназавання Інфацэнтр* паклаў у аснову прынцып дэкампазіцыі часовага радка. Дадзеныя за студзень-жнівень 2010 г. *інфармацыйны цэнтр* прывёў у % да адпаведнага перыяду папярэдняга года (www.prime-tass.by/print.asp?id=86740).

Значыць, міжфразавая сувязь у тэксце адбываецца праз лексічныя паўторы. Пры даследаванні матэрыялу можна вылучыць некалькі асноўных палажэнняў выкарыстання лексічных паўтораў. Рознабаковае выкарыстанне абрэвіатуры і яе састаўных кампанентаў прыводзіць да неаднароднасці словаскладання. Асноўны акцэнт у цытаваных тэкстах кладзецца на ключавыя словы з расшыфроўкі скарачэння.

Звычайна слоўнікі спазняюцца з рэгістрацыяй новай лексічнай адзінкі, ці змяшчаюць толькі адзінкавыя выпадкі. У шэрагу выпадкаў правільнаму разуменню абрэвіатур садзейнічае не толькі дадатковая інфармацыя ў тэксце, але і прэсупазіцыя.

Такім чынам, вывучэнне скарачэнняў у функцыянальным плане дазваляе, на наш погляд, не толькі атрымаць звесткі аб іх функцыянальных уласцівасцях, але

і адкрывае перспектывы новага асвятлення праблемы па матывіроўцы скарачэнняў і іх ролі як матывацыйных адзінак у лексічнай сістэме мовы.

Калі скарачаная лексічная адзінка набывае статус асноўнага сродку выражэння значэння, якое замацавана за ёй у сістэме мовы, накладае адбітак на ўмовы выкарыстання скарачэння ў тэкстах. У спецыяльных тэкстах з вялікай частотнасцю ўжывання скарачаных адзінак, наглядаецца тэндэнцыя выкарыстання абрэвіатур пераважна без прататыпаў. Выпадкі сумеснага выкарыстання скарачэння і разгорнутага наймення дазваляюць прачытаць пэўны спецыяльны тэкст не толькі спецыялісту. Згорнутая форма скарачэнняў мае высокую ступень неадназначнасці і семантычнай неакрэсленасці, але паспяхова вырашаецца пры наяўнасці ў тэксце кантэксту. Для якаснага камунікатыўнага акту прытрымліваюцца правіла: частотнасць ужывання акронімаў у спецыяльных тэкстах прама прапарцыянальна яго аб'ёму.

Streszczenie

*Funkcjonowanie abreviatur we współczesnym języku białoruskim
(na przykładzie tekstów specjalistycznych z zakresu języka biznesu)*

Do problemów, które były w niewielkim stopniu badane przez białoruskich językoznawców, należy m.in. problem funkcjonalności abreviatur. W zależności od warunków wykorzystania skrótowce mogą być zarówno autonomiczne, jak i strukturalnie powiązane. Pod uwagę brana jest pozycja w specjalistycznym tekście: na początku tekstu, stosownie do pojawienia się skrótowca w tekście, pod koniec tekstu. W tytule tekstu, zgodnie z metodą podziału zdania, wyróżniamy abreviatury w temacie (w funkcji podmiotu) oraz abreviatury w twierdzeniu (dopełnienie, określenie). Korzystając z przestrzeni leksykalnej, określa się związek skrótowców i słów kluczowych w strukturze tekstu. Jest to możliwe, jeśli zastępujemy abreviaturę w tekście jednym z leksemów wchodzących w skład jej pełnej formy nazwy lub różnie piszemy jedną abreviaturę w tym samym tekście.

Summary

*The functioning of abbreviation in modern Belarusian language
(for example, specialized texts in the field of business language)*

The problems that have been studied to a small extent by the Belarusian linguists, among other problems abbreviations functionality. Depending on the use of acronyms can be either autonomous or structurally related. Is taken into account position in a specialized text: at the beginning of the text, according to the appearance of the abbreviation in the text at the end of the text. In the title of the text, according to the method of distribution of the opinion we have: abbreviations in the subject (as a function of the entity), abbreviations in the statement (the complement, the term). Using the lexical relationship is defined acronyms, and keywords in the structure of the text. This is possible if: replace abbreviations in the text of one of the tokens included in its full form of the name, write a different abbreviations for the same text.

Key words: abbreviations, acronyms, keywords, specific languages, prototype, structural typ.

Katarzyna Zawilska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

Cechy języka Hieronima Floriana Radziwiłła (na podstawie wybranych rękopisów)

Hieronim Florian urodził się w 1715 roku w Białej (dzisiaj Biała Podlaska). Był synem Karola Stanisława Radziwiłła i Anny Katarzyny z Sanguszków, a młodszym bratem Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeński”. Należał do rodu linii nieświeskiej herbu Trąby. Na jego wychowanie i kształtowaną osobowość bardzo silny wpływ wywarła matka. Młody Hieronim odziedziczył dobra bialskie i słuckie. Większość życia spędził jednak na zamku w Białej. Z wielką starannością dbał o swoje gospodarstwo. Uwielbiał myślistwo oraz oddawał się sztuce (dzięki jego inicjatywie w Słucku powstała szkoła baletowa), utrzymywał grupy teatralne. Założył manufakturę, która produkowała słynne w całej Rzeczypospolitej pasy słuckie. Nie był natomiast zainteresowany ani karierą wojskową, ani polityczną, chociaż Potoccy proponowali mu kandydowanie na króla.

Mimo iż był trzykrotnie żonaty, nie dochował się potomstwa, a każda z jego wybranek po kilku latach wspólnego pożycia uciekała do rodziców. Zmarł w 1760 roku w Białej (pochowany został w Nieświeżu).

Radziwiłł już za życia wzbudzał kontrowersje i cieszył się złą sławą. Badacze z jednej strony podkreślają jego ociężałość umysłową, surowość i podejrzliwość, okrucieństwo wobec żołnierzy (założona przez niego 6-tysięczna armia prowadzona była na wzór pruski), tendencję do podkreślania swojego bogactwa i licznych koligacji. Z drugiej zaś zwracają uwagę na to, iż był osobą nieszczęśliwą oraz samotną¹. Zachowane teksty źródłowe dopełniają tej charakterystyki. Pan na zamku w Białej jawi się w nich jako człowiek zafascynowany egzotyką i ciekawy świata.

Podstawą niniejszych rozważań są rękopisy przechowywane obecnie w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (sygn. 1721 II, k. 41–176). Materiał źródłowy stanowią autografy napisane po 1751 roku:

¹ Zob. np. T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewskich w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977, s. 76, 141; J. K. Goliński, „Pamiętając o tym, że raz umrzeć trzeba...”. *Hieronima Floriana Radziwiłła wizerunek własny*, [w:] *Miedzy barokiem a oświeceniem. Sarmacki konterfekt*, pod red. S. Achremczyka, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn 2002, s. 163–164; J. K. Goliński, „Rzeczy którymi najgodniejszego mogą zabawić gościa...”. *Dwór Hieronima Floriana Radziwiłła i jego rozrywki*, [w:] *Dwory magnackie w XVIII wieku. Rola i znaczenie kulturowe*, pod red. T. Kostkiewiczowej i A. Ročko, Dig, Warszawa 2005, s. 191.

1) tekst kolekcjonerski pt.: *Rzeczy, którymi najgodniejszego mogę zabawić gościa, będącego w domu mym, do jakiego czasu, pomiarkuje czytając łaskawy czytelnik, w którym uwidacznia się zamięłowanie autora do myślistwa i zbieractwa;*

2) zalecenia związane z przyszłością synów: *Edukacja, którą gdy mi Bóg wszechmogący pozwoli mieć dziatki, dać myślę, a w zająsci na mnie jakowej nieszczęśliwości, skąd i śmierci, naznaczonych ode mnie opiekunów, by dziatwie mej dawali, upraszam na Sąd Boski zapożyczając, gdy przeciwny temu tu opisaniu dawać będą, znakomicie oddające poglądy Radziwiłła m.in. na temat domowej edukacji, niechęci do cudzoziemców czy surowego trzymania służby.*

Fotokopia strony tytułowej *Rzeczy, którymi najgodniejszego mogę zabawić gościa [...]*, sygn. 1721 II, k. 41.

Fotokopia strony tytułowej *Edukacja*, którą gdy mi Bóg wszechmogący pozwoli mieć dziatki, dać myślę [...], sygn. 1721 II, k. 115.

Omawiane teksty zostały wydane w opracowaniu Marii Brzeziny². W niniejszym artykule wykorzystano jednak rękopisy, gdyż są one najlepszym źródłem poszukiwania cech charakterystycznych dla języka autora. Celem artykułu jest więc wskazanie najważniejszych właściwości języka Hieronima Floriana (ze szczególnym uwzględnieniem elementów kresowych) na podstawie ww. rękopisów.

² Hieronima Floriana Radziwiłła *diariusze i pisma różne*, oprac. i wstęp M. Brzezina, Energeia, Warszawa 1998.

Grafia i ortografia

Teksty zapisane zostały staranną polszczyzną. W zakresie grafii i ortografii zwraca uwagę:

- stosowanie litery *f* w wyrazach, w wyrazach z podwójnym *s*, np. *pořsydują*³ (140), *exceřsu* (146);
- używanie *j* w nagłosie oraz między dwiema samogłoskami w śródgłosie (w wygłosie na oznaczenie joty autor stosuje *y*), np. *Strojow* (45), *repetują* (50), *kije* (132), *zyjęcy* [żyjący] (144), *Pokojowych* (161), *uznających* (176);
- kreskowanie spółgłosek miękkich (również przed *i*), np. *ućiecha* (43), *kości* (90), *Miłości*, *Szlachćic* (160), *Jeleńie*, *Dańiele* (61), *Czyńią* (74), *nigdy* (97), *niepozwoić* (158), *się* (75), *Pšie* (143), *šiebie* (167), *Dżikie* (61), *Ludzie*, *Dzieciom* (133);
- łączna pisownia niektórych przyimków, np. *onich* (104), *ozemście* (120), *OInteres* (120), *odżewiątey* (123), *ozłym* (139), *wpuszczy* (1012), *wGłowę*, *wwieku* (116), *w=Marszu* (125), *wedworze* (129), *wPruskim* (138), *zwody* (100), *zktorej* (119), *zńich* (123), *zpiaskiem* (127);
- pisownia łączna partykuły *nie*, np. *Nienabierał* (116), *niebyli* (117), *ńiesą* (118), *nieprzychodziło* (120), *ńiemoże* (122), *ńiebandąc* (136), *ńiechcąc* (145), *Nietrzeba* (142), *ńieprzez* (121), również spójników *y* oraz *a*, np. *Cnoty yMoc* (108), *ydoznawszy* (117), *ySkomuńiy* (121), *apotym* (138), *Amiała* (140);
- w zapisie wyrazów zapożyczonych wykorzystanie znaków *v*, *x*, np. *Virgiliusza* (121), *Universalney* (123), *Extra* (102), *Xiądz* (122), *Xiążąt* (135), *Maximę* (151), *wyexplikować* (135), oraz *i* wbrew wymowie polskiej, np. *kurtiny* (89), *Sentimentach* (117), *Rumatizmom* (119), *Altirelista* [sic] (126);
- nadużywanie wielkich liter;
- stosowanie kropki, przecinka, średnika, czasem nawiasu, a także znaku przeniesienia.

Cechy fonetyczne

Wśród osobliwości fonetycznych Radziwiłła warto wymienić:

- wymowę *o* pochylonego najprawdopodobniej jako *o*, np. *rzędow*, *Strojow* (45), *znow* (88), *Ptakow* (103), *Mogł* (121), *gospodarzow* (152), *grzychow* (162), *Szkoł* (158), *rza-dziej* jako *u*⁴, np. *muy* (41), *wkturym* (63), *Kruliki* (64), *Zułwia* (95), *Bug* (106), *Dwur* (115), *Pszczułki*, *ruźnych* (117), *wrublem* (120), *Skurze* (132);
- wymowę *u* zamiast *o* najczęściej w sąsiedztwie sonornych, np. *Dum* [dom] (137), *bruń* *Boże* (140), *Zun* [żon] (140), *apułowa* (125), *ostruźńie* (148);

³ W dokładnie zlokalizowanych cytatach (w nawiasie podano numer karty autografu) zachowano oryginalną pisownię.

⁴ Podobny typ wymowy zauważa Barbara Smolińska u pisarzy północnokresowych, zob. B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku na podstawie rękopisów Jana Władysława Odlańskiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław 1983, s. 33.

- wąską realizację *e* pochylonego, gdyż zachowały się zapisy *i*, *y* w miejscu tej samogłoski w różnych pozycjach, np. *ośimnaście* (126), *Pińiądze* (146), *żwirzotka* (66 i in.), *Srybra* (42), *wirzchu* (45), *papir* (102), *Szalbirze* (118), *cztyrech* (122, 140), *Dopiro* (126), *nabirać* (137), *pirwszego* (127), *pirwsi* (136), *naypirwszych* (148), *Umrzyć* (149), *Szyrze* (152), *Uszczyrbek* (156), *rzyki* (90), *grzychow* (162), *cysarzow* (104), *widzić* (117), *Słyszyc* (131) *Chlib*, (159) *kalictwa* (85), *zalicam* (161), *dalij* (155);
- zanik nosowości samogłoski *-q* w wygłosie, np. *Śliczno* (94), *dwunasto* (122), *Monarcho* (163), *Metodo* (164), *wyrzekno* (165); jest to jedna z ważniejszych cech języka kresowego;
- denazalizację nosówek w śródgłosie, np. *Zaczolem* (89), *napomknoł* (128), *Wzieli* (164), *garneli* (161), *Skad* (116), *pietnastu* (123), *Urzednika* (175), *debiny* (147), *sedziami* (129), *Meżowi* (140), *Mezu* (176);
- asynchroniczną artykulację nosówek w śródgłosie, np. *ztond* (120), *zkond* (122), *zskąnd* (126), *Skond* (140), *dotond* (98, 136), *bendą* (116, 120 i in.), *bęndzie* (120), *rozrośnięciem* (122), *na Sąd* (133), *nadentych* (145), *Mondrego* (162), *po kolendzie* (169), *Piñiendzy* (174), *Czqmbrze* (94);
- zapisy hiperpoprawne, np. *zbrąmą* (41), *Mętę* (127), *za Siebie* (172), oraz wahania w użyciu *-q-* || *-e-*, np. *Stojęcymi* (114), *niech pisze* [pisza] (121), *Napominając* (122), *Na Łękach* (123), *między sobą* (132), *zDostępieniem* (141) *Miąs* (119), *Skrzynka* [skrzynkę] (127); mogą one świadczyć o braku poczucia normy co do pisowni tych samogłosek⁵;
- formy bez przegłosu, np. *Zenie* [żonie] (142), *Rzemiesłem* (149);
- odróżnianie dwóch głosek: dźwięcznej *γ* i bezdźwięcznej *χ*; autorzy pochodzący ze wschodnich terenów Rzeczypospolitej dobrze słyszeli różnicę między nimi, co odzwierciedla się w braku błędów ortograficznych; w analizowanych tekstach odnotowano także użycie *h* protetycznego: *harmat* (42, 43), *harmatki* (126);
- zachowanie miękkiego *χ*: *chiba* (116 in.);
- występowanie *ź* w miejscu *z*: *żwirza* (48 i in.), *żwierzyńcu* (62), *żwierzynne* (161) *przeżwisko* (89), *wźnieść* (162), *nieźwietrzysz* (143), *nieźjadysz* (173), *źnich* (70), *żwielką* (76), jest to kolejny element kresowy w języku Radziwiłła;
- mieszanie *s* oraz *ś*, np. *Głusce* ‘głuszcze’ (76), *skodliwe* (132), *Szkрупełem* (118), *Szkрупuł* (122)⁶, w wyrażeniu *Polszcze* utrzymuje się grupa *šč*;
- wymowę grup *-cja* jako *-čia*, np. *Rekognicia* (121), *konstytucie* (129), *korupcją* (131)⁷;
- liczne ubezdźwięcznienia: *kref* (106), *tesz czasem* (121), *tesz powinien* (122), *porzątkiem* (92), *Porzątku* (128), *cisz kanalia* (155), *Mariasz* (171), znacznie rzadziej udźwięcznienia zachowane dzięki zapisom, np. *Proźbę* (150), *Chłobskiey* (160), *Lidzba* (166);

⁵ Przykłady tego typu występują w XVII-wiecznych tekstach drukowanych, zob. np. U. Borzywoda, *Fonetyka z fonologią*, [w:] *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia*, pod red. D. Ostaszewskiej, Śląsk, Katowice 2002, s. 56.

⁶ Mogą to być jednak pomyłki piszącego.

⁷ Podobne przykłady zob. M. Brzezina, *Zapisy typu „ambicia”, „pensia”, „okazia” w „Diariuszu” Hieronima Radziwiłła z r. 1747*, „Język Polski” 1972, s. 118–124.

- korzystanie ze starszych form wyrazów, np. *sumnienie* (130), *Mieskie* [miejskie] (159);
- zaimek *každy* występuje w postaci *Kuźda*, *kóždy* (47 i in.), charakterystycznej dla wschodnich gwar i polszczyzny kresowej⁸.

Cechy fleksyjne

W odmianie wyrazów warto odnotować istnienie wielu form różniących się od języka współczesnego:

- w C. l. poj. rzeczowników męskich występują wahania w rozkładzie końcówek *-u* || *-owi*, np. *Imieniowi Swemu* (140), *na co ta Chłopowi bieglóść* (158) || *Meżu Jako Głowie* (176), *jako źwirzu drapieźnemu* (109);
- M. l. mn. rzeczowników męskich zachowuje końcówkę *-a* w wyrazach pochodzenia łacińskiego, np. *dekreta* [...] *horyzonta* (144), *grunta* (147), *profita* (148), *Frukta* (148), *urzęda* (159), *Interesa* (163);
- w D. l. mn. rzeczowników męskich powszechna jest końcówka *-ów*, np. *kundlow obrywaczow* (64), *stolarzow* (88), *gospodarzow* (152, 157), *z racji koronacji cysarzow* (104), *plotkarzow by nie trzymali* (185), *calow 12* (95), *Ma calow 112* (93);
- w N. l. mn. rzeczowników twar-dotematowych występuje często końcówka *-y*, np. *temi czasy* (42, 87) [z] *Skutki* (113), *z tymi pany* (155), *złemi Słowy* (161), *ze Psy* [...] *Stojącymi* (114);
- B. l. poj. przymiotników rodz. żeńskiego ma sporadycznie zachowaną końcówkę *-ę* typową dla autorów kresowych, np. *na Ratuszowę lub zamkowę Wieżę* (43);
- N. l. mn. przymiotników pojawia się z nowym w ówczesnym języku literackim zakończeniem *-emi*, np. *Prawdziwemi*, *ńiewidanemi* (97), [z] *Skutki Slicznemi* (113), *zPoczcíwemi Ludźmi* (141), *Zelaznemi potraktować Manelkami* (152), *złemi Słowy* (161);
- zaimki *on*, *ona*, *ono* zachowują w przypadkach zależnych jeszcze dawne, staropolskie formy pochodzące od tematu *on-*, np. *Bowiem onego* (158), *Pokarm Onych* (119), *Ojcow onych Dobra* (158), *onych trzymając* (160), *gdy onym miłość* (160), *onym świadcząc* (160), *Mógł one zakończyć* (121), *Pojąwszy One doskonałe* (134), *wone* (139); na Kresach północnych utrzymują się aż do XIX wieku⁹;
- imiesłowy na *-wszy* i *-szy* występują w starszej postaci, niespotykanej już w języku literackim, np. *Wpadwszy* (100), *Dorozszy* [dorólszy] (120), *wyrzekszy* (120, 165), *przyrzekszy* (141), *przywykszy* (123), *Postrzekszy* (128), *odhioosszy* (143).

⁸ Zob. C. Kosyl, *Właściwości fonetyczne polszczyzny kresowej w 1. połowie XVIII wieku (na przykładzie języka mieszczan hrubieszowskich)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1978, t. 17, s. 112.

⁹ B. Smolińska, op. cit., s. 96.

Cechy składniowe

W zakresie składni godne uwagi są następujące właściwości:

- w związkach podmiotu z orzeczeniem pojawia się brak zgody pod względem rodzaju, np. [źubrzątką] *Same co do Jednego wypadli* (101); [okazy] *Srodze byli dziwaczne* (110), *Cechy onych zawsze byli odkryte* (158), *Ścienie ‘nauki’ [...] bez Dzień rozłożone by byli* (125); tego typu konstrukcje z orzeczeniem męskoosobowym przy podmiocie niemęskoosobowym spotykane były na Kresach pod wpływem ruskim jeszcze w XIX wieku;
- archaiczne konstrukcje dopełnieniowe:
 - *D. > na + B.*: *Czekam jeścieńi* (70), *Czekać mię pewnie nie będzie* (125);
 - *C. > do + D.*: *Ma na sobie łuskę karpiey podobną* (95);
- niektóre przyimki tworzą osobliwe konstrukcje, gdyż występują w innym niż współcześnie znaczeniu:
 - *bez > przez*: *Kture bez czleka jak [...] bez kaczkę się przemknie* (119), *bez dzień* (125), *bez dzień Bez częste bywanie* (173);
 - *dla > z powodu*: *na nic zgodnymi dla Dżikości wrodzoney* (110), *Daję radę dla uniknięcia kary* (139), *których tu dla szczupłości mieysca niemogąc wyrazić* (146);
 - *ku > do*: *ku lat Trzydziestu* (138);
 - *od > przez*: *Od mej matki założona* (85), *Wodzony od IMości zanos* (140), *od Nich złapanego* (103), *odnich będąc przyjęci* (134), *Matka Wasza Jest zle [...] od Oyczyma Traktowana* (172);
 - *przez > z powodu*: *że Drudzy po kilka Słuchają [mszy świętych]*, *Przez bigoterią* (143);
 - *za > na*: *Do Polski za Urlopem Maję powracać* (138)¹⁰.

Leksyka

Oprócz wielu leksemów łacińskich, które można uznać za archaizmy, w rękopisach Radziwiłła odnaleźć można dużą grupę zapożyczeń wschodniosłowiańskich¹¹:

- *bajdak* z rus. ‘rodzaj odkrytego statku, szybka łódź kozacka’: *Nawigacją tysz zruśi chcąc mieć Baydakami pod Jamsluck czyścić rzekę spomnianą rozkazałem [...]* (90), SL notuje jako przestarzałe;
- *chłystek* z rus. *chłystok* ‘mały batóg’, przen. ‘chudopacholek, hołysz’, ‘człowiek pogardzany, niemający powagi, znaczenia’: *takowego tedy Chłystka Orzñiy Niech cię nieuczy rozumu* (152) *Zwać by się powinna takowego Chłystka* (167), *by się ten Chłystek na Niey nieznęcał* (172);

¹⁰ Podobne przykłady odnotował u Fredry Jan Zaleski: *Język Aleksandra Fredry, cz. II. Fleksja, składnia, słowotwórstwo, słownictwo*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1975, s. 108.

¹¹ Znaczenia wyrazów zostały sprawdzone w: *Słowniku języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku* (SXVII), *słowniku Lindego* (SL), *Słowniku języka polskiego*, pod red. Karłowicza, Kryńskiego i Niedźwiedzkiego (SW) oraz *Słowniku języka polskiego*, pod red. Doroszewskiego (SD).

- *czerep* z rus. ‘czaszka; głowa’: **Czerep** *wirchńi Zułwia Indyiyskiego* (95), SXVII nie notuje hasła;
- *hultaj* z rus. *hultáj* ‘łobuz, włóczęga’: *takowi Dają hultaje* *raćię* (154);
- *mołodzica* < *mołodyca* z ukr. *mołodycia* ‘młoda kobieta, młoda mężatka’: *na Dobra, y Pana Samego Bokie Paść może niebłogosławieństwo zraćiy* **Mołodźic** *yStrużek Dżiewiczyn Idących do Dworu na Struszi pod pretextem robot Jakich Dwornych [...]* (157), w SD notowane jako przestarzałe;
- *kaniuk(a)* z ukr. *kaniuka* ‘kania; myszółw’: *Polowanie z Sokolami na ruzne Ptastwo, jako to Czaple, kaniuki [...]* (65), SD nie notuje hasła;
- *łapeć* z rus. *łapotniki* ‘obuwie zrobione z łyka, skóry, słomy, itp.’ zwykle w lm: **Łapet-kami**, *[z] samodziálu kontuszami [...]* *Naywięcey Ukarać można* (159);
- *otoman* < *ataman* z ukr. ‘wyznaczany lub wybierany dowódca wojsk i naczelnik osiedli kozackich’, tu ‘przełożony nad dziesięcioma polującymi’: [...] *co sto ludzi otoman. Dżiesięćiu tedy Otomanow są tedy są wkomendźie Sotńika* (71), SD notuje hasło *ataman*;
- *pienka* z ros. *penbka* ‘konopie’ *Lnem abarźiey Pieńką, tojest polnym towarem życzę handlować* (148);
- *sobaczy* z ros. *sobaka* ‘taki jak u psa; psi’: **Sobaczą** *ma wsobie naturę* (160);
- *sotnik* z rus. w SW odsyłacz do *setnik* ‘przełożony nad stu ludźmi, żołnierzami, domami’: [...] *są wkomendźie Sotńika* (71), w SD notowane jako dawne;
- *suak* < *suhak* z ukr. ‘zwierzę z rodziny antylop’: **Suakow** *miałem Dwoch od IWMci Pana Hetmana Wlk.* (112), SXVII notuje hasło *suhak*;
- *ukaz* z ros. ‘rozkaz’, tu ‘zalecenie’: *Podstarości ma ten Ukaz od Moskiewskiego Srozszy* (70).

Typowe dla Radziwiłła – należy je uznać za elementy kresowe – są także:

- zaimki w postaci *każden, któren*;
- rzeczownik *mieszkańczuk* (158, 159) z sufiksem *-uk*, charakterystycznym dla języka ukraińskiego;
- zdrobnienia w funkcji neutralnej, np. *kołderka*, *pawilonik* (118), *porząddeczek* (119), *kulbaczka*, *rzędzik*, *konik* (124), *pedestalik*, *namiocik* (127), *braciszek* (132), *przesiadanka* (139), *sznureczek* (153).

*

Omówione cechy języka Hieronima Floriana Radziwiłła wskazują na jego kresowe pochodzenie. Elementy te najłatwiej można dostrzec w zakresie fonetyki (gdy analizuje się zapisy bliskie żywej mowie) oraz słownictwa. Ponieważ niniejszy tekst nie daje pełnego obrazu polszczyzny, jaką posługiwał się dziedzic dóbr w Białej, warto poświęcić temu autorowi kolejne szczegółowe studia, tym bardziej że miał on wyrobione pióro, a jego rękopisy są ciekawe i barwne dla współczesnego czytelnika, m.in. z powodu stosowania dużej liczby sentencji, przysłów (niektóre utrzymały się do dzisiaj) czy związków frazeologicznych mających ekspresywny charakter.

Teksty źródłowe

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie: *Pisma treści gospodarczej, pedagogicznej i myśliwskiej Hieronima Radziwiłła*, sygn. 1721 II, k. 41–176.

Hieronima Floriana Radziwiłła diariusze i pisma różne, oprac. i wstęp M. Brzezina, Energeia, Warszawa 1998.

Słowniki

SD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. 1–11, PWN, Warszawa 1958–1969.

SL – *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. Wydanie drugie, poprawione i pomnożone*, t. 1–6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1854–1860.

SW – *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.

SXVII – *Słownik języka polskiego XVII i I. połowy XVIII wieku*, [online] <<http://sxvii.pl> (SVXII)> (dostęp 14.09.2013).

Резюме

Особенности языка Иеронима Флориана Радзивилла (на основе избранных рукописей)

Иероним Флориан Радзивилл (1715–1760) – один из самых крупных магнатов Речи Посполитой, владелец имения в Бялой (в наше время Бяла Подляска) и Слуцке. Современные историки подчеркивают с одной стороны его достижения в области художественного меценатства (был основателем балетной школы, содержал театральную труппу), с другой стороны – его эксцентрическую личность и жестокость по отношению к подданным. Князь оставил богатое рукописное наследие, которое для историка языка является бесценным источником для исследований его идиолекта. Цель настоящей статьи – показать самые характерные черты языка Радзивилла.

Summary

Hieronim Florian Radziwiłł's language features (on the basis of chosen manuscripts)

Hieronim Florian Radziwiłł (1715–1760) was one of the most powerful magnates of Polish-Lithuanian Commonwealth, the owner of residencies in Biała (now Biała Podlaska) and Słuck. Historians point out on the one hand his achievements as a patron of art, founder of a ballet school and a supporter of a few theatres but on the other hand they describe him as an eccentric and cruel person for his serfs. The prince left rich written heritage (diaries, messages, letters) which is an invaluable source for study on the author's idiolect. The aim of the paper is to show the most important features of Radziwiłł's writing with the emphasis on eastern elements of the language on the basis of chosen manuscripts kept in Czartoryscy Library in Kraków.

Key words: language history, manuscripts, idiolect.

Recenzje i omówienie

Andrzej Narloch, *Цветовые обозначения в русском и польском языках. Структурно-семантический, терминологический и когнитивный аспекты*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 2013, ss. 440.

Monografia *Цветовые обозначения в русском и польском языках. Структурно-семантический, терминологический и когнитивный аспекты* autorstwa Andrzeja Narlocha wbrew swemu, wydawać by się mogło, wąsko sformułowanemu i raczej specjalistycznemu tytułowi jest pracą, która podejmuje jedno z podstawowych zagadnień współczesnego językoznawstwa, a mianowicie kwestię zależności między językiem a poznaniem (czy też szerzej: między rzeczywistością, poznaniem i językiem). Mówiąc o relacjach języka i procesów poznawczych, prezentuje się zwykle różne punkty widzenia – od całkowitej niezależności tych dwóch rodzajów aktywności człowieka do ich ścisłego i wzajemnego uwarunkowania. Implikacja powyższa może być pojmowana dwojako: poznanie bądź determinuje fakty językowe, bądź – odwrotnie – struktura języka określa postrzeganie świata.

Zależności te w monografii prezentowane są na materiale nomenklatury barw. Wybór taki należy uznać za udany, ponieważ nazewnictwo kolorystyczne stanowi stosunkowo spójną grupę leksemów, w której przejawia się zarówno obiektywna (fizyczna, rozpoznawalna za pomocą wzroku) różnorodność barw, jak i sposób ich wyrażenia w języku naturalnym. Obiekt obserwacji wybrany został, jak się wydaje, nieprzypadkowo. Otóż współczesny etap rozwoju językoznawstwa charakteryzuje się m.in. tendencją do opisu klas leksemów tworzących wyraziste systemy wyróżniane w oparciu o określone kryteria. Z tego punktu widzenia nazwy barw stanowią jeden z tych fragmentów zasobu słownikowego o zhierarchizowanym porządku, w którym każdy ich człon posiada szczególnie status.

Jako zjawisko fizyczne barwa to podstawowy parametr zależny od struktury widmowej światła. W widmie światła białego (co podaje każde w zasadzie wydawnictwo encyklopedyczne) występuje siedem czystych barw: czerwona, pomarańczowa, żółta, zielona, niebieska, błękitna i fioletowa (odpowiada im określona długość fali). Aby z kolei zilustrować zależności między językiem a poznaniem (lub na odwrót: między poznaniem a językiem) w określonym obszarze obserwacji, warto sięgnąć do danych psychologii. Ze wstępu do pracy J. Brunera dowiadujemy się na przykład, że człowiek postrzega około trzech milionów (sic!) odcieni barw¹. Inne nieco dane (lecz równie szokujące) znajdujemy u F. N. Szemiakina, według którego ogólną liczbę pojedynczych barw dostępnych

¹ Дж. Брунер, *Психология познания. За пределами непосредственной информации*, [перевод с англ.], Предисловие А. Д. Лурия, Москва 1977, s. 6.

percepcji określa się różnie – od kilkudziesięciu tysięcy do dwóch milionów, średnio jednak liczba ta waha się między 300 i 600 tysiącami².

Tymczasem w dowolnym języku istnieje zaledwie kilkadziesiąt (czy nawet kilkanaście) nazw barw podstawowych (więcej jednakże, niż wyodrębnia ich fizyka). Znaczy to, że przy postrzeganiu pewnych barw zostają one równocześnie (automatycznie niejako) przyporządkowane do określonych kategorii, zaś kompleks wymienionych siedmiu barw widma rozszerza się w zależności od ich tonu, jasności, nasycenia i czystości. W tym momencie na fizyczne rozumienie barwy jakby nakłada się jej interpretacja jako wrażenia psychofizjologicznego odczuwanego przez zmysł wzroku pod wpływem światła i innych czynników (również psychicznych, a nawet mentalnych). A zatem nawet elementarne na pierwszy rzut oka wrażenia w rzeczywistości stanowią złożony i aktywny proces opracowania informacji – daleko wybiegający poza bezpośrednie spostrzeganie. Dzieje się tak, ponieważ w praktyce z całego skomplikowanego, chaotycznego świata człowiek wyodrębnia tylko niektóre jego elementy, co dokonuje się dzięki językowi i poprzez język.

Przedmiotem monografii (o czym już wspomniano wyżej) jest jedna ze szczególnych kategorii semantycznych obecnych we wszystkich językach naturalnych, a mianowicie kategoria barw. Jej celem jest kompleksowy, w zasadzie interdyscyplinarny (z przewagą jednakże lingwistycznego) opis tej leksyki, tworzącej w badanych językach swoiste pole semantyczne – z jego centrum i peryferiami. Rosyjski i polski leksykalny system kolorów został w pracy przedstawiony z perspektywy słowotwórczej (strukturalnej), semantycznej oraz kognitywnej. Opracowanie to po raz pierwszy – jak sądzę – w polskiej myśli lingwistycznej eksponuje szereg zależności istniejących między użytkownikiem języka (subjektem, jednostką w sensie społecznym, *individuum*) a wspomnianym fenomenem kolorów, oraz problemów z tego wynikających. Ich naświetlenie, a nawet samo sformułowanie może sprzyjać dalszym obserwacjom w zakresie etnicznego i kulturowego charakteru tego mikrosystemu. Nie ulega wątpliwości, że mikrosystem taki jest obecny w rosyjskiej i polskiej świadomości etnicznej.

Wiadomo skądinąd, że kolory stanowią najważniejszą część informacji wzrokowych, a zdolność do rozróżniania barw jest ważnym fragmentem możliwości percepcyjnych. Taki dwustronny charakter barw pozwala na ich traktowanie jako pojęć uniwersalnych, jak też na równoczesne skupienie się na specyfice etniczno-kulturowej tego fenomenu, która znajduje swoje odzwierciedlenie w języku. Językoznawcze zainteresowania powyższą tematyką są zatem oczywiste. Przede wszystkim pozajęzykowa pozycja koloru realnie istniejącego w świecie przyrody znajduje odzwierciedlenie w systemie języka. Ponadto kompleks nazewnictwa kolorystycznego stanowi stosunkowo spójną i łatwo wyróżnialną grupę leksemów, w której przejawia się obiektywna różnorodność gamy barw, przy czym różnorodność ta w poszczególnych językach wyrażana jest różnie.

Wybór celu warunkował ponadto przyjęcie konkretnych zadań realizowanych konsekwentnie w poszczególnych częściach składowych monografii, czyli m.in. omówienie kwestii związanych z rejestracją przymiotników o semantyce koloru; szczegółowa

² Ф. Н. Шемакин, *Язык и чувственное познание*, [w:] *Язык и мышление*, Ред. Ф. П. Филин, Москва 1967, s. 50 i nast.

prezentacja czynników warunkujących pojawienie się leksyki kolorystycznej (w tym czynników historycznych, w zasadzie pozajęzykowych, ale też językowych w płaszczyźnie diachronii); analiza słowotwórcza różnych klas leksemów oznaczających w obu językach barwy; kategoryzacja semantyczna tychże leksemów.

Podstawę do obserwacji i wieloaspektowej analizy stanowi tu obszerny korpus jednostek leksykalnych, w których strukturze semantycznej ma miejsce realizacja idei koloru. Został on utworzony drogą ekscerpcji przykładów z różnych źródeł. Autorowi udało się wyodrębnić w języku rosyjskim prawie 2000, a w języku polskim ponad 1600 jednostek, w których strukturze semantycznej ma miejsce wskazanie na ideę koloru. Wydaje się, że korpus ten jest prawdopodobnie kompletnym (jak należy przypuszczać) rejestrem tych leksemów na dotychczasowym etapie rozwoju obu języków. I już to może stanowić o określonej wartości całego opracowania.

Punktem wyjścia do rozważań teoretycznych (oprócz wymienionych wcześniej założeń) stanowi również stwierdzenie, iż barwa to równocześnie unikalny fenomen każdej kultury. Kwestie te zostały omówione w pierwszym z pięciu rozdziałów książki, noszącym tytuł *Цвет как объект лингвистического анализа*.

W rozdziale drugim, zatytułowanym *Цветообозначения с точки зрения происхождения*, rozpatrzone zostały czynniki (w tym bodźce historyczne, w zasadzie pozajęzykowe, ale też uwarunkowania językowe w płaszczyźnie diachronii i pożyczek językowych), które miały bezpośredni wpływ na ukształtowanie się dzisiejszej nomenklatury barw w obu językach.

Rozdział trzeci, zatytułowany *Структурно-словообразовательный анализ цветообозначений*, poświęcono analizie struktury słowotwórczej leksemów barwy, głównie przymiotników niemotywowanych (gdzie podjęto próbę określenia ich znaczenia pierwotnego i ewentualnych zmian semantycznych w procesie ich rozwoju), także przymiotników motywowanych (tu – również w aspekcie konfrontatywnym – określono produktywne typy słowotwórcze w obrębie tej klasy wyrazów oraz ustalono różnice słowotwórcze między językiem polskim i rosyjskim).

Rozważania w rozdziale czwartym książki, pt. *Семантика и категоризация цветообозначений*, skupiają się na klasyfikacji analizowanej leksyki z semantycznego punktu widzenia według kilku przyjętych kryteriów.

Oddzielnie potraktowane zostały – jako kolejny rozdział pt. *Специальные цветообозначения* – kwestie dotyczące procesu, który można scharakteryzować jako terminologizację nomenklatury kolorystycznej. Mimo że przyczynkarskie obserwacje w tym zakresie (temat jest stosunkowo nowy i ma status działań bardziej komercyjnych niż faktów językoznawczych) można znaleźć w literaturze przedmiotu, to jednak problem ten (nominacja nowych towarów z punktu widzenia skuteczności zabiegów reklamowych) do tej pory (jak się wydaje) nie został należycie przedstawiony. Dodajmy tu, że dziedzina wykorzystywania terminów kolorystycznych w specjalistycznych subjęzykach (np. w zakresie reklamy artykułów kosmetycznych czy lakierów samochodowych) wciąż jest poszerzana. Stąd też rozpatrzenie warunków profesjonalnej percepcji koloru i użycia nazewnictwa barw, a także zbadanie tego procesu jako terminologizacji nomenklatury

kolorystycznej może stanowić interesujący problem badawczy. Kwestie te w wymienionym rozdziale nie tylko zasygnalizowano, ale też podjęto udaną próbę ich systematycznego omówienia.

Na podkreślenie zasługuje ponadto fakt, że w części bibliograficznej została zamieszczona obszerna literatura przedmiotu (zajmuje ona w pracy około 20 stron). Z satysfakcją trzeba odnotować, że Autor we właściwych fragmentach książki zajął się w sposób wystarczający charakterystyką ich zawartości merytorycznej, omawiając najważniejsze pozycje z punktu widzenia własnych celów i założeń, a także perspektyw wykorzystania tej literatury w dalszych obserwacjach w tej dziedzinie.

Podsumowując – książka koncentruje się na problematyce ważnej i aktualnej z punktu widzenia ogólnopoznawczego (rola kolorów w etnokulturowym systemie języka i w językowym obrazie świata społeczeństwa lingwokulturowego, kolor jako kategoria psychologiczno-moralna posiadająca ekspresyjno-aksjologiczne konotacje itd.), jak też filologicznego (*stricte* lingwistyczna analiza jednostek językowych specyficznego typu, jakimi są nazwy kolorów) i praktycznego (zgrupowanie pokaźnego korpusu tych jednostek obecnych w dwu współczesnych językach słowiańskich – rosyjskim i polskim).

Czesław Lachur
Uniwersytet Opolski

Piotr Czerwiński, *Язык советской действительности: Семантика позитива в обозначении лиц*, Tarnopol 2012, ss. 327.

Firmowana przez Uniwersytet Śląski w Katowicach, a wydrukowana i wydana na Ukrainie monografia *Язык советской действительности: Семантика позитива в обозначении лиц* autorstwa Piotra Czerwińskiego, profesora tej śląskiej uczelni, stanowi dobre opracowanie naukowe interesującego problemu semantycznego, oparta jest na solidnej znajomości problematyki przedmiotu oraz skrupulatnie zebranych i zinterpretowanym materiale językowym, jednocześnie zaś stawia przed sobą ważne cele teoretyczne i może mieć szerokie zastosowanie praktyczne i aplikacyjne.

W polskim rusycystycznym piśmiennictwie naukowym (jak również w rosyjskim) brak jest wnikliwych i całościowych opracowań podobnej problematyki, a sama kategoria „język rzeczywistości radzieckiej” (*язык советской действительности*) jako fenomen językowy związany z polityką społeczną, kulturalną, edukacyjną i szczególnie wychowawczą Związku Radzieckiego (obecny również, niestety, w języku i mentalności Rosjan i w okresie postradzieckim) nie doczekała się należytego opracowania naukowego.

Omawiane studium jest niewątpliwie na naszym gruncie pracą nowatorską i jako taka wymaga szczególnej uwagi w ocenie. Przede wszystkim nie może być zestawiona z publikacjami podobnymi lub tylko paralelnymi – o porównywalnym zakresie, materiale

językowym i zastosowanej metodologii. Nowatorstwo rozprawy Piotra Czerwińskiego dotyczy przede wszystkim sformułowania samego tematu badań (język rzeczywistości radzieckiej) oraz określenia obiektu obserwacji szczegółowych, tzn. nominacji osobowych w wymiarze pozytywnym potraktowanych jako zamknięty i samodzielny (w sensie teoretycznym, nie praktycznym) paradygmat.

Szerszym tłem rozważań, które Czerwiński podejmuje w swojej rozprawie, są relacje między ideologią a językiem, a dokładniej: między ideologią i sposobami posługiwania się językiem. Określony klimat polityczny decyduje o tym, że i sam język, i jego używanie ideologizują się. W takiej sytuacji język stanowi swoistą powłokę ideologii, jak również jej sens i treść. Funkcjonariusze panującej ideologii, przekonani o wielkiej sprawczej sile słowa, stają się „władcami słów”, konstruują pojęcia, a stosowane wyrażenia napędzają „właściwą” treścią. To funkcjonariusze ideologii, narzucając społeczeństwu własną kategoryzację świata, decydują o stosowanych nominacjach, kierują dystrybucją słów nie tylko w sferze publicznej, lecz również kontaktach codziennych, gdyż nominacje tego typu odzwierciedlają aktualną linię ideologiczną partii. *Советский нозмуш*, który poprzez analizę różnorodnych nominacji przybliży nam w swojej rozprawie P. Czerwiński, stanowił (a może dalej jeszcze trwa w umysłach ludzi postradzieckich) jeden z najbardziej specyficznych (i trudnych do zrozumienia dla obserwatorów zewnętrznych) fenomenów społeczeństwa radzieckiego, które poddawane było stałej, konsekwentnej obróbce ideologicznej, w wyniku której stworzony został model (wizja) człowieka twórcy i produktu zarazem, swoisty postulowany fantom wmontowany w ramę modalną trybu życzącego (*optativus*).

Punktem wyjścia całego studium Piotra Czerwińskiego jest kulturowa kategoria językowego obrazu (modelu) świata, zaś celem jest paradygmatyczny opis fragmentu radzieckiego obrazu świata. Autor nie definiuje i nie przybliża pojęcia „językowy obraz świata” nie tylko w samym wykładzie, ale nawet w przypisach i odsyłaczach nie przywołuje żadnych prac z tego zakresu – nawet tych podstawowych i fundamentalnych. Ale taka postawa conceptualna nie wpływa negatywnie na wartość i wymowę omawianej pracy. Za bardzo udane i solidnie przeprowadzone uznać należy rozgraniczenie i zdefiniowanie trzech hipostaz współczesnego języka rosyjskiego: (1) język rosyjski okresu radzieckiego (określony, zamknięty już etap historii języka etnicznego), (2) nowomowa (*новояз*; język sowieckiej propagandy i oficjalności) oraz (3) język rzeczywistości radzieckiej (obiekt analiz i opisu w studium). W zasadzie mamy do czynienia nie z wyraźną linią demarkacyjną, lecz raczej z jej aproksymacją, gdyż fakty i zjawiska języka i mowy nie zawsze poddają się jednoznacznym i bezdyskusyjnym interpretacjom. W ujęciu Czerwińskiego „język rzeczywistości radzieckiej” stanowi swoisty kod doświadczenia mentalnego i, zapewne, psychospołecznego.

Prezentując nominacje „pozytywnego oznaczania osób”, a także wnikając i „wgryzając się” w ich semantykę (a pośrednio również w ich pragmatykę) Czerwiński posługuje się matrycowym schematem analizy, opierającym się z jednej strony na czterech kardynalnych cechach, jakimi powinien charakteryzować się pełnokrwisty człowiek radziecki. Cechy te, jak wynika z ich oglądu i analizy, mają różny status ontologiczny (immanentne

i nadane poniekąd z zewnątrz, istniejące „same z siebie” lub przejawiają się w kontraście i opozycji) i odmiennie (do pewnego stopnia) charakteryzują swojego nosiciela. Już samo ustalenie listy owych cech, określenie ich statusu, ich opis, a także propozycje zestawów ich językowych (mownych?, tekstowych?) manifestacji stanowi o wartości studium P. Czerwińskiego i jego wkładzie w dorobek „językoznawczej sowietologii”. Cechy te są następujące: (1) *наделенность* (cecha immanentna, przynależna osobie niezależnie od jakichkolwiek czynników), (2) *отмеченность* (cecha naddana, swoiste „wyróżnienie”), (3) *принадлежность/ нужность* (cecha naddana „przynależność”/ „potrzebność”), (4) *причастность/ поставленность* (cecha zewnętrzna „współudział, uczestnictwo”/ „bycie oddelegowanym do czegoś”). Dla każdego z wymienionych parametrów (cech) zbudowana jest osobna matryca semantyczna pokazująca wszelkie zależności, uwarunkowania i szeregi znaczeniowe. Wszystko to sprawia, że prezentacja każdej z wymienionych cech ma charakter wielopoziomowej analizy, która w ramach każdej z cech uwzględnia szereg przypadków szczególnych obficie ilustrowanych materiałem językowym. Z konsekwentnie przeprowadzanym wywodem oraz decyzjami interpretacyjnymi nie sposób dyskutować lub proponować własne rozstrzygnięcia. Decyzje Autora w tym zakresie uważam za uprawnione i przekonujące.

Analizowane leksemy (lub grupy wyrazowe), które w założeniu miałyby realizować (banalną?) funkcję nominacyjną, a w rzeczywistości stały się narzędziem kreacji rzeczywistości radzieckiej w jej wielu możliwych przejawach, mogą być z powodzeniem potraktowane jako swoista kwintesencja sowieckiego dyskursu ideologicznego i dlatego opracowanie i analiza objaśniająca ich „genealogię” oraz odsłaniająca intencje stojące za takimi wyrazami jest niezbędna w badaniach nie tylko dyskursów politycznych i ideologicznych jako takich, lecz przede wszystkim we wszelkich dociekaniach prawdy o naszym byłym sowieckim sąsiedzie i szczególnie w refleksji nad sowiecką mitologią, którą karmione były zastępy budowniczych świetlanej przyszłości. Byli oni pod wpływem ideologii radzieckiej, tzn. poglądów, które odzwierciedlały polityczne interesy partii komunistycznej i dotyczyły sposobów budowania nowej rzeczywistości, opanowywania i jej transformacji realizowanych z pozycji celów, wartości i ideałów.

Lektura studium autorstwa P. Czerwińskiego dla osób, które rzeczywistość radziecką znają tylko z przekazu pisanego lub ustnego, ma niekwestionowaną wartość poznawczą. Dotyczy ona dwóch aspektów, po pierwsze – językoznawczego, gdyż pozwala na racjonalizację wielu zjawisk ruszczyzny tamtych lat, które były interpretowane raczej intuicyjnie (dzięki wielopoziomowości analiz i prezentacji P. Czerwiński umiejętnie pokazuje, czym jest semantyka analizowanych nominacji dla świadomości językowej użytkowników języka rzeczywistości radzieckiej), a po drugie – prezentuje radziecką specyfikę odbioru rzeczywistości, a także wyobrażenia o świecie, nad kształtem i treścią którego władza radziecka chciała mieć niczym nieograniczone i pełne panowanie.

Operacyjnym kwantem myślenia, oprócz tzw. ideologemów eksponujących denotaty doktryny ideologicznej, stają się i takie jednostki języka, które zawierają ideologiczny naddatek semantyczny (konotacje) będący pochodną manipulacji skierowanych na kreację właściwej i tylko pozytywnej rzeczywistości. Radzieckie ideologemy typu *komunizm*,

socjalizm, partia komunistyczna, dyktatura proletariatu, centralizm demokratyczny, opozycja, partia burżuazyjna, praca, a także nominacje realizujące pozytywną charakterystykę osób mogą być potraktowane jako wyrazy-klucze i słowa sztandarowe realizujące funkcję tzw. mirandów, które mogły funkcjonować wyłącznie w kontekstach wysokich (patetycznych). Ideologemy, a także *positiva* zdefiniowane, opisane i zinterpretowane przez P. Czerwińskiego, tworzyły centrum conceptosfery totalitarnego języka okresu radzieckiego.

Niezależnie od moich pozytywnych ocen studium P. Czerwińskiego, dla uzyskania zadowalającego efektu publikacyjnego i po części z recenzenckiego obowiązku, gdyż recenzent również ponosi część odpowiedzialności za jakość publikacji, sprecyzuję kilka uwag, które w moim przekonaniu powinny być przez Autora uwzględnione przed ostatecznym złożeniem rozprawy w wydawnictwie.

Praca jest napisana po rosyjsku. W związku z tym muszę zadać ważne pytanie o adresata tego opracowania. Czy jest nim tylko rusycysta polski, czy studium ma ambicję przebicia się do odbiorcy w Rosji? Jest poniekąd oczywiste, że o języku *X* piszemy w nim samym, realizując tym samym jego funkcję metajęzykową. Szkoda jednak, że krąg odbiorców w Polsce będzie z powodu języka publikacji znacznie ograniczony, gdyż jestem przekonany, że problematyką podejmowaną w studium P. Czerwińskiego interesuje się w Polsce znaczna grupa lingwistów (polonistów i rusycystów śledzących polsko-rosyjskie i rosyjsko-polskie relacje i oddziaływania kulturowe w ogóle lub badających wpływy ruszczyzny sowieckiej na język polski w latach 40. i 50. ubiegłego wieku). Monografia została, co prawda, opatrzona streszczeniem w języku polskim (*Język rzeczywistości radzieckiej: Semantyka pozytywnej charakterystyki człowieka*, s. 325–327), choć nie jestem przekonany, czy (ze względu na brak tam materiału ilustracyjnego) spełni ono właściwie swoją rolę.

Studium Piotra Czerwińskiego ma charakter *stricte* teoretyczny, ale poprzez dołączony indeks *Единицы, использованные при описании* nabiera ono pewnych wymiarów praktycznych i aplikacyjnych. Lista nie jest tylko prostym zestawieniem opisywanych nominacji, lecz również stwarza pewne możliwości interpretacji i odczytań tych faktów (liczne nominacje pojawiają się w grupach różnych parametrów).

Kończąc niniejsze omówienie, stwierdzam, że mamy do czynienia z rozprawą naukowo dojrzałą, starannie, wnikliwie i szczegółowo udokumentowaną, posiadającą niewątpliwe walory poznawcze i metodologiczne. Analiza i prezentacja materiału zostały przeprowadzone w sposób kompetentny i rzetelny, Autor pisze ze znajomością przedstawianej problematyki. Studium o radzieckim pozytywie w języku rzeczywistości radzieckiej jest pozycją dopracowaną pod względem heurystycznym, zadowalające pod względem warsztatowym, przebijają z niego nie tylko duże zdolności interpretacyjne Autora, lecz także godna pozazdroszczenia pomysłowość badawcza.

Monografię prof. Piotra Czerwińskiego *Язык советской действительности: Семантика позитива в обозначении лиц* oceniam jako szczególnie interesującą i wartościową ze względu na jej empirię, postawienie problemu oraz sposób prowadzenia

rozważań. Jest to ważne i cenne dla rusycystki polskiej (nie tylko polskiej) opracowanie interesującego zagadnienia odnoszącego się do „słusznie minionych czasów”.

Michał Sarnowski
Uniwersytet Wrocławski

Виктория Трофимовна Захарова, *Проза М. Горького Серебряного века*, НГПУ, Нижний Новгород 2008, сс. 82.

Монография Захаровой выделяется в ряду текстов, посвященных прозе М. Горького тем, что она, во-первых, обращается к творчеству не культового, глянцевого писателя советской эпохи, а живого человека, художника, который, между прочим, еще до Октябрьской революции считался самым популярным писателем в России. Стоит отметить, что в Нижнем Новгороде, городе связанном с именем автора *Несвоевременных мыслей*, ежегодно проводится Международная научная конференция – Горьковские чтения. Недаром Л. Трубина констатирует: „Горький стал живущим в современности классиком и для тех, кто почтительно признавал это, и для тех, кто рьяно это отрицал”³.

Виктория Трофимовна Захарова, известный профессор из Нижнего Новгорода, автор многих трудов по истории русской литературы XX века, обратилась к творчеству Горького, которое отличается жанровым многообразием. Горький, как доказывает профессор Захарова, явился не только основоположником советской литературы и продолжателем великих традиций русской классической литературы, он оказал существенное влияние на советскую литературу, вызвав большие споры своим творчеством также в эмиграции. Основные идеи и образы Горького получили развитие в творчестве В. Маяковского, А. Серафимовича, А. Фадеева, М. Шолохова, К. Федина, Н. Островского, А. Макаренко, Ф. Гладкова, С. Айни, М. Ауэзова, А. Упита, В. Лациса и других советских писателей.

В рецензируемой монографии автор обратился к прозе М. Горького периода Серебряного века на материале ранних художественных опытов писателя вплоть до его автобиографических произведений *Детство* и *В людях*, завершающих дооктябрьский период творчества. В основу книги положены дополнительные и переработанные статьи автора, публиковавшиеся в научных изданиях.

Монография *Проза М. Горького Серебряного века* состоит из введения, трех разделов (каждый из 2–4 подразделов), заключения и библиографии. Во *Введении* дается краткий обзор культурного пространства Серебряного века, автор приходит к выводу, что сегодня актуальной является задача включения в этот круг творчества М. Горького. Захарова справедливо подчеркивает, что: „Возвращение М. Горького

³ См. Л. Трубина, *Русская литература XX века*, Москва 2008, с. 87.

в культурное пространство Серебряного века происходит позднее, чем это случилось с другими писателями. Конечно, это объяснимо тем, что в бытовавшей долгие годы классификации литературного процесса ему отводилось совершенно особое место, – в иерархической линии литературного развития это было место, противоположное «по знаку» модернизму. А поскольку в нашей [русской – Б.В.] истории принято периодически менять знаки местами, неудивительно, что модернисты вскоре получили «плюс», а М. Горький – «минус» (с. 4). Трудно не согласиться с мнением Захаровой. До сих пор существует разное отношение к жизни и творчеству М. Горького. В этой связи примечательной, на наш взгляд, является книга Н. Примочкиной *Горький и писатели русского зарубежья*, в которой проводится анализ усилий Горького по наведению культурных «мостов» между метрополией и эмиграцией.

В первом разделе рецензируемой книги, озаглавленном: *Типологические особенности художественного сознания М. Горького дооктябрьских лет* Захарова обращается к импрессионизму в ранней прозе автора Макара Чудры и его интересу к реализму и символизму, сочетание которых Евгений Замятин назвал „неореализмом“. Итак, в первом подразделе, названном *Импрессионизм в ранней прозе М. Горького 1890-х–1900-х годов* автор монографии делает упор на „одушевление природы“ и „антропоморфизм“, которые стали главными элементами стилеобразующих черт в зрелом творчестве Горького. Он использовал элементы фольклора, одушевлял природу („Мгла осенней ночи вздрагивала и пугливо озиралась, открывая степь и море...“). Человек и природа в его прозе часто отождествлялись. Животные и птицы в ранних рассказах Горького становились символами (Уж, Сокол, Буревестник). В этой связи Захарова обращается к рассказу Горького *Мальва* (1897) и показывает в нем отражение автором антропоморфизма природы. В анализируемом рассказе *Скуки ради* (1897) представлен образ мира и проблема смысла жизни. В рассказе *Тюрьма* – показан жизненный пласт повседневности, „свинцовые мерзости“ жизни и многообразие человеческих характеров. Захарова пытается доказать, что в произведениях Горького суровый реализм изображения сочетается с верой в человека. Сказанное подтверждает реалистический рассказ *Рождение человека*, открывающий цикл *По Руси*, в котором Горький ищет общепhilosophического начала, причастности человека к жизни мироздания, сложной биологической, социальной и исторической взаимообусловленности бытия. Чаще всего анализ этого цикла проводился Захаровой с точки зрения собирательного образа русского народа. В результате формируется, на наш взгляд, своеобразный художественный стиль автора.

Автор монографии не ограничивается поиском философского начала в самих ранних рассказах Горького. Захарова делает попытку анализа космизма горьковского мировосприятия в 1910-е годы. Уместно сравнивается в этой связи творчество Горького с Буниным и Зайцевым: „Но если у Ив. Бунина космическое сознание тяготело к осмыслению трагических начал бытия, у Зайцева – наоборот – сим-волизировало гармонически целесообразную сопряженность человека с миром

(«лириком космоса» называла его критика), то у М. Горького здесь своя интонация. Это ощущение драматизма бытия, в котором царствует прекрасное солнце, так много потрудившееся для людей, а не удались людишки (Калинин). И отсюда стремление разделить с людьми, какие они ни есть, все, что ниспослано жизнью» (с. 20). По мнению Захаровой, космизм художественного сознания М. Горького свидетельствовал о том, что писатель своим ранним творчеством вписывался в философско-эстетический поиск русской литературы Серебряного века.

Во втором разделе, названном *Поэтика художественного пространства и времени в прозе М. Горького конца XIX – начала XX века*, рассматриваются ранние рассказы писателя, а также его повести *Фома Гордеев*, *Трое*, *Жизнь Матвея Кожмякина*, *Детство*, *В людях* с точки зрения образа внешнего мира, пространства, поэтики времени и хронотопа. Отмечая высокохудожественные творения автора *Детства*, Захарова совершенно обоснованно пишет о русской литературе XX века, которая получает новую жизнь в традиционных жанрах. Автор монографии демонстрирует глубокое понимание духа времени: духовная атмосфера тех лет не просто осмыслена, но по-настоящему прочувствована ею. Удачно подобранные и прокомментированные автором произведения М. Горького, воспроизводят яркий образ творчества писателя, уловившего носящуюся в воздухе идею «неореалистичности». Следует отдать должное вкусу автора монографии также в подборе иллюстративного материала – приведенные ею цитаты точны и концептуальны.

Глава третья (*Онтологические аспекты дооктябрьской прозы М. Горького*) посвящена проблеме индивидуализма в ранних рассказах Горького, а также теме детства и старости в художественном постижении М. Горького. Захарова начинает свой научный поиск в этом разделе с анализа первого появившегося в печати рассказа М. Горького *Макар Чудра* (1892), настраивая читателя на попытки найти выражение индивидуализма Горьким в его герое. В дальнейшем анализ охватывает рассказы *Старуха Изергиль* и *Проходимец*. Создавая такие образы, Горький, как справедливо отмечает Захарова, не боялся «приукрашивания» жизни, используя приемы своих предшественников.

Автор монографии не ограничивается в этом разделе поиском индивидуализма у горьковских героев. Захарова обращает внимание читателя на топографические образы русской провинции в произведениях Горького. В этом контексте в центре внимания положен цикл *Городок Окуров* (1909), в котором воссоздан сложный облик провинциальной России. Захарова называет Горького урбанистом провинциальной России и в конце раздела справедливо констатирует: «Образ города – неотъемлемая часть его художественного мира. Собираательные типологические черты этого образа – сложный сплав не столько визуально – панорамного «фонового» значения, сколько многогранно-символического, подтекстово-ассоциативного» (с. 69).

Последний подраздел третьего раздела обращен к теме детства и старости в художественном постижении автора *Макара Чудры*. В нем Захарова направляет свой научный поиск на соотносительность детства и старости в художественном

сознании М. Горького. Уместно она подчеркивает факт, что наиболее онтологически значимым оказывается „тип смиренномудрой старости”, которой свойственно бесконфликтное принятие христианского вероучения. С таким мнением автора рецензируемой книги стоит согласиться.

Ко всему сказанному хочется добавить мысли о заключительной части монографии, в которой автор подводя итоги, подчеркивает, что проза Горького ярко вписывается в координаты Вечности и является классикой XX века, впитавшей в себя традиции „золотого века” русской литературы.

Как любая монография, книга В.Т. Захаровой провоцирует читателя на творческий поиск и настраивает его на попытки еще раз обратиться к ранней прозе М. Горького и просмотреть ее с точки зрения вечных бытийных проблем. Ново, ярко и смело прозвучало слово молодого Горького, что воочию отражено в рецензируемой монографии.

В книге много интересного библиографического материала хотя, к сожалению, отсутствуют ссылки на исследования польских или западных ученых.

Автор адресует книгу студентам-филологам, магистрантам, аспирантам, а также преподавателям русской литературы. Список хочется продолжить: культурологам, философам и всем, интересующимся творчеством М. Горького и современным горьковедением.

Beata Wegnerska

Uniwersytet im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Эліза Ажешка ў эстэтычнай прасторы славянскіх краін. Зборнік артыкулаў, Мінск 2013, сс. 175.

Книга *Эліза Ажешка ў эстэтычнай прасторы славянскіх краін. Зборнік артыкулаў*⁴ посвящена 170-летию со дня рождения Элизы Ожешко (1841–1910), польской писательницы, которая с 1870 года была связана с Гродно, где писала свои художественные тексты, занималась педагогической и просветительской деятельностью. Напечатанные в сборнике тексты – это результат совместных исследований многих ученых по научной теме „Творчество Элизы Ожешко в эстетическом пространстве современности”. Авторы из Беларуси, Польши и России, исследуя место, роль и значение личности и творчества польской писательницы, отразили стремление к сближению „славянских народов и их культур” (с. 3–4) в современном мире.

В томе помещено восемнадцать статей на белорусском, польском и русском языках и три презентации книг, посвященных творчеству Элизы Ожешко (Елена

⁴ *Эліза Ажешка ў эстэтычнай прасторы славянскіх краін. Зборнік артыкулаў*, „Книгазбор”, Мінск 2013, 175 с.

Нелепко, с. 165–168); проблемам развития фольклора и литературы на белорусско-польском-украинском культурном пограничье (Мікалай Хмяльніцкі, Міхась Кенька, с. 168–170); лингвокультурологической парадигме в современных исследованиях (Светлана Гончар, с. 170–273).

Основную часть книги открывает статья Виктора Александровича Хорева *О России и русской литературе в польском сознании* (с. 7–19), в которой Автор доказывает значение русской литературы для понимания поляками России, ее истории и политики, культуры и философии, традиции и современного общества; показывает как отрицательные, так и положительные отзывы поляков о русской нации и культуре; акцентирует сильное „воздействие России и русской литературы на польское сознание в разные исторические эпохи” (с. 15); с убеждением подчеркивает, что исторический опыт наших народов „нуждается сегодня в новом осмыслении, свободном как от декларативных утверждений о вечной дружбе народов, так и от преувеличено отрицательной оценки русско-польских отношений” (с. 17).

Іван Аляксеевіч Чарота в форме раздумий и рефлексий, на основе личного и профессионального опыта показал *Памежжы і новыя межы* (с. 20–23), которые познал „не з кніг, а тым больш не з прапагандысцкіх брашур” (с. 20) и которые постоянно меняются во времени „без нашага непасрэднага ўдзелу і без уліку волі нашай, а то і насуперак ёй” (с. 23).

В четырех следующих текстах Авторы представили жизненные и общественные факты, влияющие на взгляды, творческий путь и мировоззрение польской писательницы. Светлана Филипповна Мусиенко (с. 24–37) в очень интересной статье обратила внимание на „легендарно-мифотворческое начало, коснувшееся как жизни и судьбы самой Ожешко, так и ее произведений” (с. 25); Мікалай Мікалаевіч Хмяльніцкі (с. 37–44) представил рецепцию жизни и творчества польской писательницы в Белоруссии, подчеркивая влияние ее личности на белорусскую культуру и литературу; Anna Janicka в своей статье *Z jednego losu – z jednego strumienia* (с. 44–51) проанализировала вступительное слово и заключительную новеллу Ожешко *Ogniwa* в сборнике новелл *Z jednego strumienia*, посвященных еврейской проблематике, которая занимала писательницу и часто выступала в ее художественном творчестве; Таццяна Анатальеўна Савянкова (с. 55–65) описала место рождения Ожешко, красоту и привлекательность как самого „маёнтку Мількаўшчына Гродзенскага павета, Гродзенскай губерні” (с. 56), так и языка, которым „Эліза авалодала яшчэ ў дзіцячыя гады ў Мількаўшчыне, там жа пачула беларускія песні, казкі і іншыя віры вуснай народнай творчасці” (с. 58); представила детские годы и жизнь Ожешко в родных местах после возвращения туда в 1864 году.

В следующих (восьми) текстах Авторы проводят анализы избранных произведений польской писательницы с разных точек зрения. Jarosław Ławski (с. 65–84) очень подробно рассматривает и высказывает положительное мнение об эпистолярной повести *Мария*, которая не вызывала ни у современников писательницы, ни у последующих исследователей положительных оценок. Автор не согласен с таким отношением к повести и считает ее „znakomitym «kawalkiem», prozy epistolarnej,

в której pisarka, to prawda, zastosowała utopię społeczną i antropologiczną jako siłę porządkującą życie bohaterów. Lecz zrobiła to tylko po to, by zdusić krzyk egzystencjalnej rozpaczy, gest lamentu, szloch, jaki wydobywa się z ust Marii” (с. 66–67).

Павел Івановіч Навойчык, поместил тест „*Беларускі цыкл*” *Элізы Ажэшкі і нашаўніўская проза* (с. 85–90); Ігар Васільевіч Жук представил статью *Неба ў „Нізінах” Элізы Ажэшкі: фунцыя семантычнага кантрасту*; Виктор Серафимович Истомин (с. 108–114) и Елена Ивановна Билютенко (с. 100–108) рассмотрели роман *Над Неманом*. Истомин увидел в представленных писательницей разнообразных образах шляхтичей желание показать „формирование в целом позитивного стереотипа польской шляхты” (с. 114), а Билютенко отнеслась к месту, роли и значению описаний природы в картине мира, созданной в романе.

Яўрэйская антрапаніміка ў творчасці Эліжы Ажэшкі (с. 115–124) подробно проанализирована на основе всех реалистических произведений писательницы в тексте Аксаны Анатальеўны Шаўцовай. Ажэшка, считает Автор статьи, „прадставіла ў сваіх творах актуальныя для яе часу грамадскія і нацыянальныя праблемы, паказала жыццё яўрэйскага народа, адносіны да яг, сацыяльную неаднароднасць яўрэяў, закранула праблемы асветніцтва” (с. 115).

Анализ повести *Ad Astra* написанной в 1899–1902 годах совместно с Tadeuszem Grabowskim (pseud. Juliusz Romski) провела Anna Kieźuń (с. 124–132), подчеркивая, что, это „nie tylko powieściowy dokument ówczesnych sporów aksjologiczno-epistemologicznych, też estetycznych, ale też bardzo osobisty utwór Orzeszkowej” (с. 128), в котором писательница нарисовала „triumf przyrody ojczystej [...] w całym bogactwie symboliki religijnej, ludowej” (с. 131).

В последней части книги находятся статьи (пять), показывающие связи писательницы с разными литературами и рецепцию ее творчества в различных странах. Об истории и людях Ракова, контактах их с Ожешко и про ее пребывание в этой местности в 1908 году пишет Вячаслаў Пятровіч Рагойша в тексте *Эліза Ажешка і „Літоўскія Афіны”* (с. 132–139). Во время пребывания писательницы „11 жніўня 1908 г. наладзілі ўрачысты прыём, – пишет Автор статьи, – на якім, апрача Казіміра і Мар’яна, усёй тагачаснай радні Здзяхоўскіх, прысутнічалі Еранім Друцкі-Любецкі, а таксама Эўгенія Жміеўская і Тадэвуш Бохвіц, якія суправаджалі пісьменніцу ў час яе паездкі ў Ракаў” (с. 137). Писательница восхищалась местностью, красотой природы, она нашла „ў рэзідэнцыі Здзяхоўскіх жаданую старасвецкую шляхотнасць і шанаванне традыцый велікапанскага двара, аб страце якіх шкадавала” (с. 138).

Алена Уладзіміраўна Вострыкава (с. 139–148) проследила путь авторов-женщин в чешской литературе и элементы влияния на их творчество наследия Ожешко на примере „творчасці Б. Немцавай і К. Светлай ў параўнанні з тэматычнай і мастацкай арыгінальнасцю твораў Э. Ажэшкі” (с. 140); Таццяна Вячаславаўна Кабржыцкая провела анализ рассказа писательницы *Зимний вечер* в статье *Стыль-вая дамінанта апавядання Элізы Ажэшкі „Зімовым вечарам” у кантэксце славянскага літаратурнага нарадазнаўства* (с. 148–155).

Эла Юр'еўна Дзюкава (с. 155–159) в тексте *Українські сябар Эліжы Ажэшкі Аляксандр Каніцкі (Да 175-годдзя пісьменніка)* обратила внимание на знакомство и взаимную заинтересованность писателей, их творческие связи, различные формы контактов, которые „былі абумоўлены не толькі прафесійнымі, літаратурнымі інтарэсамі, але і канкрэтыкай біяграфій” (с. 156); Алёна Манкевіч (с. 160–164) показала как подход Ожешко, так и белорусского поэта Якуба Коласа к разным проблемам, из которых „цэнтральнай бачыцца праблема зямлі”, в представлении которой наиболее ярко „выявіліся іх творчыя індывідуальнасці, іх аўтарскае крэда і, безумоўна, здольнасць тогка адчуваць і адлюстравіць чалавечую псіхалогію”. Авторов, считает Манкевич, наиболее интересует „тая грань праблемы якую можна назваць «чалавек на зямлі», што наиболее «поўна» і ўсебакова выявілася ў рамане *Над Нёманам і паэме Новая зямля*” (с. 160).

Представленный сборник разнообразных текстов, посвященный польской писательнице, с разных сторон анализирующих ее творчество, жизнь, роль и значение как для современников, так и для следующих поколений потребителей и исследователей различных народов, стоит широкого распространения среди читателей. Своей глубиной, разнообразием, оригинальным подходом, богатым критическим материалом может привлечь внимание не только филологов-полонистов, но и всех, которые любят и ценят творчество Элижы Ожешко.

Irena Rudziewicz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

„Białorutenistyka Białostocka”, tom 5, pod red. H. Twaranowicz, Wyd. UwB, Białystok 2013, ss. 537.

W roku 2013 ukazał się piąty tom czasopisma „Białorutenistyka Białostocka”. W ciągu pięciu lat istnienia czasopisma na jego łamach naukowcy z Polski, Białorusi, Rosji, innych krajów słowiańskich i Europy Zachodniej publikowali wyniki swoich badań nad literaturą, językiem, historią, kulturą białoruską, komparatystyką i związkami polsko-białoruskimi. Zaprezentowano także kilka debiutów naukowych, dużą ilość recenzji oraz sprawozdań z sesji i konferencji naukowych.

Piąty tom „Białorutenistyki Białostockiej” poświęcony jest 55-leciu istnienia Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża” i składa się z siedmiu działów: „Literaturoznawstwo”, „Archiwalia”, „Folklorystyka”, „Językoznawstwo”, „Varia”, „Z okazji 20-lecia filologii białoruskiej na Uniwersytecie w Białymstoku”, „Recenzje i adnotacje”.

W pierwszym dziale znajdziemy dwadzieścia cztery artykuły poświęcone literaturze białoruskiej różnych epok. Dwa spośród nich napisano w języku rosyjskim (Ludmiła Zariembo, s. 343–373 i Anastasija Gulina, s. 297–307), pozostałe zaś w języku białoruskim. W artykule pt. *Ачышчальная сіла купальскага аню і белай вязі (штрыхі да творчага партрэта Георгія Валкавыцкага)* (s. 11–23) Wolhi Szyнкarenka przedstawiła główne etapy twórczości białoruskiego poety, prozaika, publicysty i działacza społecznego Georgija Wołkowyckiego, zmarłego 7 kwietnia 2013 roku. Dokonała także analizy tematów, problematyki, gatunków i typowych cech utworów tego utalentowanego twórcy. Kolejne trzy artykuły także zostały poświęcone twórcom należącym do Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża”, które w 2013 roku świętowało 55-lecie swego istnienia. Halina Tyczka poddała analizie autorską koncepcję człowieka i świata w wybranych utworach prozy lirycznej Sokrata Janowicza i Jana Czykwina (s. 25–32). Beata Siwek w artykule *W świetlistości wszechprzenikającej, czyli Symbolika świata i słońca w poezji „Białowieża”* (s. 33–42) podjęła próbę omówienia symboliki świata i słońca u Jana Czykwina, Alesia Barskiego i Nadziei Artymowicz. Natomiast Halina Twaranowicz zaprezentowała twórczość pisarzy Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża” w polskich badaniach uniwersyteckich ostatnich dwudziestu lat (s. 43–61). W artykule badaczka szczegółowo omówiła dwie prace habilitacyjne (Teresa Zaniewska, 1998; Helena Duć-Fajfer, 2012) oraz dwie pracy doktorskie (Beata Siwek, 2004; Anna Sakowicz, 2007).

Omawianie pozostałych artykułów zamieszczonych w dziale „Literaturoznawstwo” rozpoczniemy od artykułu Liji Kisiałowej *Беларуская інсiтная лiтаратура ХІХ – пачатку ХХ стст.: асаблiвасцi пазтэмы, праблeмы даслeдавання* (s. 181–189). Autorka przedstawiła w nim cechy poetyki, problemy badawcze białoruskiej literatury naiwnej XIX – początku XX wieku. Nadzieja Czykiczowa swoją pracę pt. *Марфалогiя сюжэтнай iнтрыгi ў прозе Вацлава Ластоўскага* (s. 219–237) poświęciła białoruskiemu pisarzowi, literaturoznawcy, historykowi, działaczowi społecznemu Waławowi Łastowskiemu. Przeprowadziła analizę „morfologiczną” fabuły w jego prozie i na tej podstawie ustaliła procentowo najbardziej regularne i produktywne jednostki fabularne.

Wolha Hubska (s. 203–217) podjęła próbę przedstawienia nowej interpretacji powieści Maksima Haryckiego *Wileńscy komunardzi* (1931–1932). Badaczka uważa, że utwór zawiera wielopłaszczyznowy obraz artystyczny Mateja Myszkі, w którym z jednej strony ujawnia się bohater rewolucji, z drugiej zaś archetyp oszusta.

Iryna Czasnok w artykule *Унутраная падзейнасць у рамане „Сястра” Кузьмы Чорнага* (s. 319–330) poddała analizie powieść Kuźmy Czornego *Siostra*, szczególną uwagę zwracając na kategorię wewnętrznego „zdarzania się”, które było nowatorskie w literaturze białoruskiej w latach 20. i 30.

Wital Padstaulenka swoje badania poświęcił analizie komiczno-psychologicznej syntezy w białoruskich opowieściach powstałych w latach 20. XX wieku (s. 309–318). Z kolei Aleś Makarewicz omówił wybrane utwory prozy białoruskiej lat 20. i 30. XX wieku pod kątem wydarzeń społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem prozy Maksima Hareckiego, Andreja Mryja, Łukasza Kaługi, Maksima Zareckiego i Symona Baranawych (s. 77–108).

Żanna Szaładonawa w swojej pracy (s. 289–295) podjęła próbę omówienia dyskursu urbanistycznego i tożsamości narodowej w białoruskiej i ukraińskiej poezji lat 20. i 30. XX wieku. Autorka podkreśliła, że procesy społeczne będące efektem rozwoju przemysłowego wpłynęły na formę tematyki urbanistycznej w poezji.

Anastasija Gulina poruszyła temat samoidentyfikacji narodowej we współczesnej rosyjskojęzycznej dramaturgii białoruskiej i ukraińskiej (s. 297–307). Przeanalizowała wybrane utwory Nikołaja Chalezina, Andreja Kurejczyka, Anny Jabłońskiej i Natalii Worozbit.

Walancin Smal poświęcił artykuł wybitnej białoruskiej poetce i tłumaczce Ninie Maciasz (s. 123–144). Badacz omówił dorobek twórczy poetki oraz przedstawił główne etapy rozwoju jej twórczości razem z aspektami autobiograficznymi, egzystencjalnymi i socjokulturowymi.

Jauhen Haradnicki omówił powieść Uładzimira Karatkiewicza *Нельга забыць* (s. 145–157), poddając analizie wątki autobiograficzne, relację między autorem i bohaterem oraz zwracając uwagę na cechy kompozycji tekstu, tudzież znaczenie zagadnienia sztuki w tekście.

W dziale Literaturoznawstwo znajdują się także artykuły poświęcone takim białoruskim twórcom, jak Maksim Tank (Swiałłana Kaładka, s. 159–180), Alaksiej Karpiuk (Anna Sakowicz, s. 239–249), Janka Bryl (Anna Alsztyjniuk, s. 269–280) oraz Aleś Razanow (Ewa Lawonawa, s. 109–122).

Swiałłana Tarasawa w swojej publikacji (s. 281–287) poruszyła temat tragicznych wydarzeń w czasie epoki stalinizmu opisanych w poematach Alesia Baczudy, Pawła Prudnikowa i Siarheja Hrachowskiego.

Ludmiła Sińkowa przedstawiła problem aktualizacji białoruskiej tradycji w kontekście literatury światowej (s. 62–75). Podkreśliła, że decydującym kryterium w identyfikacji protonarodowych, heterogenicznych oraz narodowych zjawisk artystycznych jest obecność idei narodowo-państwowej, która staje się inspiracją dla twórcy.

Autorka kolejnego artykułu, Hanna Nawacielcawa, zwróciła uwagę na analityczny kierunek artystycznej interpretacji historii Białorusi w pracach powstałych pod koniec XX wieku (s. 331–341). Poddała analizie konkretne kierunki analitycznej interpretacji historii, wyraźnie przedstawione w utworach prozatorskich Kastusia Tarasowa, Uładzimira Arłowa, Walancity Kowntun, Alesia Nawarycza oraz Andreja Fiedarenki.

Natalia Bachanowicz podjęła próbę omówienia białoruskiej i polskiej literatury na przełomie XIX i XX wieku (s. 251–267). Na przykładzie twórczości Elizy Orzeszkowej, Ciotki (Ałazy Paszkiewicz), Zmitroka Biaduli i Jerzego Żuławskiego zaprezentowała podstawowe metody i trendy w białoruskiej i polskiej literaturze końca XIX i początku XX wieku.

Wanda Barouka w artykule pt. *Мастацкая інтэрпрэтацыя 1863 года ў рамане Усевалада Крastoўскага „Крывавы пух” і ў творах Стэфана Жэрoмскага* (s. 191–202) omówiła elementy literackiej interpretacji powstania styczniowego w dziełach Wsiewołoda Krestowskiego i Stefana Żeromskiego. Natomiast Ludmiła Zariembo swoją pracę poświęciła *Kronice Ipatijewskiej* (s. 343–373). Autorka przeanalizowała

religijno-dydaktyczne motywy opowieści kronikarza oraz zwróciła uwagę na elementy struktury epickiej i system figur poetyckich.

Dział „Archiwalia” zawiera jeden artykuł – *Полацкі летапісец а. Ігнаціў Сцябельскі аб мітрапаліце Рыгора Цамблаку* (s. 375–381) autorstwa Juryja Łabyncawa i Łarysy Szczawinskiej. Badacze z Moskwy po przeprowadzeniu szczegółowej analizy prac o. Ignacego Stebielskiego scharakteryzowali metody stosowane przez bibliofila w XVIII wieku, omówili wykorzystane źródła oraz jego zainteresowanie pewnymi tematami i osobami, szczególnie Grigorijem Camblakiem.

W dziale „Folklorystyka” znajduje się jeden artykuł napisany w języku rosyjskim (s. 383–415). Inna Szwied przedstawiła w nim swoje uwagi na temat obrazu głupca w białoruskich przysłowiach i porzekadłach. Zwróciła uwagę na sposób konstruowania intelektualnej niesprawności człowieka przy pomocy m.in. kodu przedmiotowego, meteorologicznego, astronomicznego, roślinnego, zoologicznego.

Dział „Językoznawstwo” także zawiera tylko jeden artykuł: *Моўныя асаблівасці апавесці Міхася Андрасюка „Белы конь”* (s. 417–425). Sniażana Asabina opisała w nim cechy językowe powieści Michasia Andrasiuka, omówiła rolę źródeł językowych w tworzeniu obrazów oraz wybrane cechy stylu białoruskiego twórcy – aktywnego uczestnika Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża”.

Na dział „Varia” składają się cztery artykuły, w tym publikacja Zoji Mielnikowej poświęcona poezji Niny Maciasz (s. 427–439). Badaczka przeanalizowała podstawowe motywy filozoficzne występujące w utworach poetki oraz przedstawiła etapy egzystencjalno-filozoficznego rozwoju jej postaci lirycznej w poezji lat 70.–90. XX wieku. W publikacji pt. *Мая Танкіяна* (s. 441–451) Tacciana Barysiuk przedstawiła swoją pracę nad komentarzami do dwóch tomów z dzieł zebranych Maksyma Tanka. Komentarz do tomu ósmego, zawierającego prozę i publicystykę krytyczno-literacką twórcy, autorka pisała od samego początku. Z kolei tom jedenasty korygowała i uzupełniała, gdyż był on tylko częściowo zaopatrzony w notatki W. Chalanowicza i A. Danilczyka. Badaczka zaprezentowała także kilka teorii dotyczących pochodzenia pseudonimu pisarza, opisała ciekawe fakty oraz mistyczne liczby pojawiające się w ważnych datach związanych z życiem twórcy.

Irena Rudziewicz swój artykuł poświęciła twórczości białoruskiego poety, prozaika i publicysty Franciszka Bahuszewicza (s. 453–459). Po przeanalizowaniu wybranych utworów olsztyńska badaczka zaprezentowała wykorzystywane w jego tekstach wątki i motywy z białoruskiej twórczości ludowej.

Publikacja autorstwa Tacciany Kabrzyckiej, Mikołaja Chmialnickiego i Eły Dziukowej dotyczy feminizmu w literaturze białoruskiej, ukraińskiej i polskiej (s. 461–482). Na przekładzie twórczości E. Orzeszkowej, G. Zapolskiej, Ciotki, O. Kobyłańskiej, Lesi Ukraiński oraz M. Gretkowskiej. N. Babinej, O. Bobkowej, M. Wajcieszonok, T. Garelikowej, O. Zabuszko, L. Kostenko, W. Szymborskiej badacze doszli do wniosku, że oznaki feminizmu przybierają różną formę, która zależy od talentu, duszy, intelektu oraz indywidualnego i socjalno-społecznego doświadczenia danej pisarki.

W dziale zatytułowanym „Z okazji 20-lecia filologii białoruskiej na Uniwersytecie w Białymstoku” zamieszczono trzy teksty. W pierwszym (s. 483–489) prof. Nina Barszczewska, obecnie p.o. kierownika Katedry Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, opisuje osiągnięcia Katedry i publikacje pracowników powstałe w ciągu 57-letniego istnienia tej instytucji. W drugim (s. 493–499) prof. Michał Sajewicz prezentuje działalność Zakładu Białorutenistyki Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie z okazji 20-lecia powstania filologii białoruskiej na UMCS, przy czym również wspomina o osiągnięciach i publikacjach pracowników Zakładu oraz realizowanych tematach badawczych. W trzecim (s. 503–508) dr Bazyli Siegień przedstawia historię i stan obecny Katedry Filologii Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, prezentując kadrę naukowo-dydaktyczną, prowadzone badania naukowe oraz współpracę naukową podpisaną z wieloma krajowymi i zagranicznymi ośrodkami naukowymi.

Warto nadmienić, że w omawianym dziale zamieszczono sześć listów gratulacyjnych i podziękowań z okazji jubileuszu 20-lecia Filologii Białoruskiej na Uniwersytecie w Białymstoku, adresowanych do Dziekana Wydziału Humanistycznego prof. Bogusława Nowowiejskiego, kierownika Katedry Filologii Białoruskiej prof. Haliny Twaranowicz oraz pracowników Katedry. Nadawcami owych listów byli: prof. Leonard Etel, Rektor Uniwersytetu w Białymstoku; prof. Wiktor Gajsionak, ambasador Republiki Białoruś w Rzeczypospolitej Polskiej; prof. Siergiej Ablamiejka, Rektor Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu; Jan Syczewski, prezes Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w Polsce; dyrekcja, nauczyciele i uczniowie Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego z Dodatkową Nauką Języka Białoruskiego w Hajnówce oraz Eugenia Wasiluk – dyrektor Zespołu Szkół z Dodatkową Nauką Języka Białoruskiego w Bielsku Podlaskim.

W dziale „Recenzje i adnotacje” znajduje się siedem recenzji i cztery adnotacje – wszystkie teksty zostały napisane w języku białoruskim.

Juryj Łabyncaw i Łarysa Szczawinskaja z Moskwy zrecenzowali dwudziesty tom wybranych utworów Jakuba Kołasa, który ukazał się w 2012 roku (s. 509–512). Tacciana Walodzina omówiła wydaną w 2011 roku książkę Iny Szwied pt. *Міфалогія колеры ў беларускай традыцыйнай духоўнай культуры* (s. 512–518). Halina Tyczka poddała analizie książkę Haliny Twaranowicz *Пры брамах Радзімы. Літаратурнае аб'яднанне „Белавежа”: станаўленне, праблемы, асобы*, poświęconą działalności Białoruskiego Literackiego Stowarzyszenia „Białowieża” (s. 518–523). Anna Grześ omówiła *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski* powstały pod redakcją naukową Lilii Citko (s. 523–525). W swoim tekście Wanda Barouka poddała szczegółowej analizie pierwszą część książki Alesia Makarewicz *Гісторыя беларускай літаратуры першай трэці XX ст.*, wydanej w 2013 roku w Mohylewie (s. 525–530). Natomiast Jaugien Garadnicki zaprezentował monografię Anatola Wierabja poświęconą utalentowanemu twórcy Maksymowi Tankowi i jego związkom z polską poezją różnych epok, prądów i kierunków (s. 530–533). Dział „Recenzje” zamyka praca Aliny Filinowicz dotycząca omówienia podręcznika do nauki języka białoruskiego na poziomie lektoratu dla studentów filologii rosyjskiej napisanego przez Annę Grześ (s. 533–535).

W dziale „Adnotacje” znajdują się cztery teksty autorstwa Haliny Twaranowicz. W pierwszej kolejności badaczka z Białegostoku omówiła książkę Ireny Matus pt. *Schyłek unii i proces prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku* (s. 536), następnie zaprezentowała słownik białorusko-polski wydany pod redakcją naukową T. Chylak-Schroeder, J. Gluszkowskiej-Babickiej i T. Jasińskiej-Sochy (s. 536), jak też omówiła monografie Ałły Pietraszkiewicz, *Наталля Арсеннева: Шлях да Беларусі* (s. 536) i Anny Sakowicz, *Беларуская літаратура Польшчы. Стылістычна-жанравыя асаблівасці прозы „белавежцаў”* (s. 537).

Prezentowany piąty tom „Białorutenostyki Białostockiej” zawiera interesujący i różnorodny materiał. Periodyk stanowi niewątpliwie cenne źródło wiedzy na temat literatury, języka i kultury białoruskiej, godny polecenia zarówno dla studentów, wykładowców, naukowców, jak i dla miłośników Białorusi.

Irena Chowańska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

Spis treści

Od Redaktora	3
--------------------	---

Literaturoznawstwo

Anna Alsztyniuk (Białystok), <i>Вобраз маці ў творчасці Янкі Брыля</i>	7
Marta Brzezińska (Warszawa), <i>Rosja w polskim filmie dokumentalnym na przykładzie projektu „Rosja–Polska. Nowe spojrzenie”</i>	17
Jadwiga Gracla (Katowice), <i>Interpretacje sceniczne rosyjskiej dramaturgii pierwszego trzydziestolecia XX wieku na scenach polskich („Tango Oberiu 1928. Rewia pure nonsense z ponurym zakończeniem”)</i>	25
Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Olsztyn), <i>Cyrylometodejskie dziedzictwo piśmiennicze na Warmii i Mazurach</i>	33
Jolanta Kazimierczyk (Słupsk), <i>Sankt-Petersburg Europejczyka – markiza De Custine’a i rosyjskiego Europejczyka – Aleksandra Hercena</i>	43
Rostysław Kramar (Warszawa), <i>Strategie władz wobec ustnej twórczości ludowej w okresie stalinowskim (na materiałach ukraińskich)</i>	55
Ludmiła Łucewicz (Warszawa), <i>Идея всеславянского единства и Первый Славянский конгресс в „Исповеди” Михаила Бакунина</i>	67
Leonid Malcew (Kaliningrad), <i>Экзистенциализм Витольда Гомбровича и Георгия Иванова</i>	75
Joanna Mianowska (Bydgoszcz), <i>Польское в „Крымской элегии” Нины Берберовой</i>	83
Iwona Anna NDiaye (Olsztyn), <i>„Mors voluntaria” i literatura rosyjska. Samobójstwo jako akt twórczy, społeczny i polityczny</i>	91
Inna Panek (Brno), <i>Зинаида Гиппиус и творчество Льва Бакста</i>	103
Wawrzyniec Popiel-Machnicki (Poznań), <i>Obraz współczesnej Polski w refleksji literackiej Wiktora Jerofiejewa</i>	113
Anna Sakowicz (Białystok), <i>Партизанская тема ў апавесці „Пушчанская адысея” Аляксея Карцюка</i>	121
Grzegorz Szymczak (Warszawa), <i>Z recepcji rosyjskiej literatury postmodernistycznej w Polsce (na przykładzie twórczości Władimira Sorokina, Wiktora Jerofiejewa i Wiktora Pielewina)</i>	135

Językoznawstwo

Olga Barasz (Moskwa), <i>Польский компонент в поэтике Иосифа Бродского</i>	147
Mirosława Czetwyrba-Piszczało (Olsztyn), <i>Słownictwo z zakresu zwyczajów i obrzędów jako przyczynek do badań współczesnego stanu gwar społeczności ukraińskiej na Warmii i Mazurach</i>	157
Beata Edyta Dworakowska (Białystok), <i>Świat zwierząt w wierszach Jana Twardowskiego i ich rosyjskich przekładach</i>	169
Indira Dyusekenewa, Ludmiła Kilevaya (Ałmata), <i>Категориальная оппозиция предельности/непредельности в русском и польском языках</i>	181
Alina Filinowicz (Białystok), <i>Flora w mikrotoponimii powiatu sokólskiego</i>	187
Jolanta Jóźwiak (Bydgoszcz), <i>Реализация когнитивных мотивов в русских и польских названиях банковских вкладов</i>	195

Inna Koroleva (Smoleńsk), <i>Топонимическая лексика в довоенный период творчества Александра Трифоновича Твардовского</i>	203
Iwona Malinowska (Bydgoszcz), <i>O wykrzykniku w słowniku, czyli kilka uwag o artykułach wykrzykników języka rosyjskiego i polskiego w słownikach objaśniających</i>	211
Elena Mikhaliuk (Warszawa), <i>Русский язык в воспоминаниях поляков, сосланных на территорию современного Пермского края в 1940-х годах (на материале выбранных воспоминаний)</i>	221
Joanna Orzechowska (Olsztyn), <i>Słownik asocjacyjny jako narzędzie przygotowania komentarza lingwokulturowego</i>	229
Larisa Ratsiburskaya (Niżny Nowogród), <i>Актуальные процессы в словообразовании русского и других славянских языков</i>	237
Lyudmila Segen (Białystok), <i>Функцыянаванне абрэвіятур у сучаснай беларускай мове (на прыкладзе спецыяльных тэкстаў са сферы бізнесу)</i>	247
Katarzyna Zawilska (Olsztyn), <i>Cechy języka Hieronima Floriana Radziwiłła (na podstawie wybranych rękopisów)</i>	257

Recenzje i omówienie

Andrzej Narloch, <i>Цветообозначения в русском и польском языках. Структурно-семантический, терминологический и когнитивный аспекты</i> , Poznań 2013 (Czesław Lachur)	269
Piotr Czerwiński, <i>Язык советской действительности: Семантика позитива в обозначении лиц</i> , Tarnopol 2012 (Michał Sarnowski)	272
Викторина Трофимовна Захарова, <i>Проза М. Горького Серебряного века</i> , Нижний Новгород 2008 (Beata Wegnerska)	276
Эліза Ажешка ў эстэтычнай прасторы славянскіх краін. Зборнік артыкулаў, Мінск 2013 (Irena Rudziewicz)	279
„Białorutenistyka Białostocka”, tom 5, pod red. H. Twaranowicz, Białystok 2013 (Irena Chowańska)	282

Contents

From the Editor	3
-----------------------	---

Study of Literature

Anna Alsztyński (Białystok), <i>The subject of his mother in Yanka Bryl's writing</i>	7
Marta Brzezińska (Warszawa), <i>Russia in Polish documentary film as reflected in film project "Russia-Poland. New gaze"</i>	17
Jadwiga Gracla (Katowice), <i>Theatrical productions of Russian dramaturgy of the first thirty years of the 20th century on Polish stages ("Tango Oberiu 1928. Revue pure nonsense with miserable ending")</i>	25
Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew (Olsztyn), <i>The written heritage of Cyril and Methodius in Warmia and Mazury</i>	33
Jolanta Kazimieczek (Słupsk), <i>Sankt-Petersburg in the eyes of marquis de Custine, a European, and Alexander Hercen, a Russian European</i>	43
Rostysław Kramar (Warszawa), <i>Soviet authorities' strategies in dealing with folklore expressed in oral form in the Stalinist period (based on Ukrainian language texts)</i>	55
Ludmila Łucewicz (Warszawa), <i>An idea of all-Slavic unity and First Slavic Congress in "Confession" of Mikhail Bakunin</i>	67
Leonid Malcew (Kaliningrad), <i>Existentialism of Witold Gombrowicz and Georgij Ivanov</i>	75
Joanna Mianowska (Bydgoszcz), <i>Polish themes in „The Crimean Elegy” by Nina Berberova</i>	83
Iwona Anna NDiaye (Olsztyn), <i>“Mors voluntaria” and Russian literature. Suicide as an creative, social and political act</i>	91
Inna Panek (Brno), <i>Zinaida Gippius and works of Leon Baksta</i>	103
Wawrzyniec Popiel-Machnicki (Poznań), <i>The Picture of Contemporary Poland in Victor Erofeyev's literary reflection</i>	113
Anna Sakowicz (Białystok), <i>The guerrilla theme in Alaksiej Karpiuk's novel “Puszczanskaja adysieja”</i>	121
Grzegorz Szymczak (Warszawa), <i>Reception of Russian postmodern literature in Poland (on examples of works by Vladimir Sorokin, Viktor Yerofeyev and Viktor Pelevin)</i>	135

Linguistics

Olga Barasz (Moskwa), <i>Polish component in Joseph Brodsky's poetics</i>	147
Mirosława Czetyrba-Piszczako (Olsztyn), <i>Vocabulary concerning customs and rituals as prolegomena to the research into the current state of dialects of the Ukrainian community in Warmia and Mazury</i>	157
Beata Edyta Dworakowska (Białystok), <i>The animal world in the poems of Jan Twardowski and Russian translations</i>	169
Indira Dyusekenewa, Ludmila Kilevaya (Almata), <i>The categorial opposition of telicity/atelicity in the Russian and Polish languages</i>	181
Alina Filinowicz (Białystok), <i>Flora in the microtoponymy of the sokólski district</i>	187
Jolanta Jóźwiak (Bydgoszcz), <i>Realization of cognitive motives in Russian and Polish names of deposits accounts</i>	195
Inna Koroleva (Smoleńsk), <i>Toponymical lexics in the pre-war period of A.T. Twardovskiy's creative work</i>	203

Iwona Malinowska (Bydgoszcz), <i>About exclamation in a dictionary or a few remarks about Russian and Polish exclamation entries in explanatory dictionaries</i>	211
Elena Mikhaliuk (Warszawa), <i>Russian language in the memories of the Poles deported to the territory of the present-day Perm region in the 1940th (based on selected memories)</i>	221
Joanna Orzechowska (Olsztyn), <i>Dictionary of associations as a tool in preparing a linguistic and culturological commentary</i>	229
Larisa Ratsiburskaya (Niżny Nowogród), <i>The actual processes of word-building in Russian and other Slavonic languages</i>	237
Lyudmila Segen (Białystok), <i>The functioning of abbreviation in modern Belarussian language (for example, specialized texts in the field of business language)</i>	247
Katarzyna Zawilska (Olsztyn), <i>Hieronim Florian Radziwiłł's language features (on the basis of chosen manuscripts)</i>	257

Reviews and reports

Andrzej Narloch, <i>Цветообозначения в русском и польском языках. Структурно-семантический, терминологический и когнитивный аспекты</i> , Poznań 2013 (Czesław Lachur)	269
Piotr Czerwiński, <i>Язык советской действительности: Семантика позитива в обозначении лиц</i> , Tarnopol 2012 (Michał Sarnowski)	272
Викторина Трофимовна Захарова, <i>Проза М. Горького Серебряного века</i> , Нижний Новгород 2008 (Beata Wegnerska)	276
Эліза Ажешка ў этэтычнай прасторы славянскіх краін. Зборнік артыкулаў, Мінск 2013 (Irena Rudziewicz)	279
„Białorutenistyka Białostocka”, tom 5, pod red. H. Twaranowicz, Białystok 2013 (Irena Chowańska)	282